

ЛННБ України ім.В.Стефаника

00663525 (R)

В. 1024/2
ЗБІРНИК ІСТОРИЧНО-ФІЛЬСОФІЧНОЇ СЕКЦІЇ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

Т. II.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ-РУСИ

Написав

М. Грушевський.

Т О М II.

XI—XIII В.

У ЛЬВОВІ, 1899.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка.

від зарядом К. Беднарського.

5р.

Мірка М. С. ВОЗНІЖКА

~~Львівська бібліотека
АН УРСР
№ 11 35380~~

Львівська державна
наукова бібліотека
№ 26159

и 6046/2

Сей — другий том Історії України-Руси складаєть ся з двох частин. Перша (глави I—III) подає історію розкладу й упадку Київської держави, аж до повного ослаблення державного життя в Київщині в середині XIII в. Друга частина містить спеціальні огляди земель ближше звязаних в сі часи (XI—XIII в.) з Київом, себ то подніпровських, їх місцевої історії й життя (глави IV і V), — та історію чорноморських степів, що теж стояла в ближшій звязку з історією східної ніж західної України (гл. VI). Огляд західних земель — Волини й Галичини та історію Галицько-Волинської держави, що була політичною й культурною спадкоємницею Київської й протягнула самостійне державне життя українсько-руських земель ще на столітє по упадку Києва, — відложив я на третій том, так само і загальні огляди суспільно-політичного устрою та культурного побуту українсько-руських земель з часів самостійного державного життя. Надію ся, що і той третій том вийде може теж не пізнійше як за рік від виходу другого.

Прошу вважати на друкарські похибки, виказані в кінці книги.

Грушівський хутір (Кавказ), серпень 1899 р.

ПОЯСНЕННЯ

(далі, див. т. I).

Сторони цитовані без всяких ближших пояснень означають Іпатський кодекс в вид. 1871 р.

Руська Правда цитована без ближших пояснень арабськими цифрами — се Карамзінський кодекс, з його звичайним поділом на статі (як у Хрестоматії В.-Буданова).

Наука Мономаха — по виданню Лаврентієвської літоп. 1872 і 1897 р. (пагінація в них однакова).

Слово о полку Ігоревім — римські цифри означають поділ на глави, прийнятий у виданню Огоновського (Львів, 1876).

Cedg. — Cedreni Historiarum compendium, II — т. XXXIII боєського корпусу.

Плянo Карпінi й Рюйсброк цитують ся по виданню в Recueil des voyages publié par la Société de Géographie, IV, Paris, 1839.

Карамзін — вид. Ейнерліпта 1842.

I.

Ярослав.

Вступні уваги. Смерть Володимира; Святиполк оголошує себе князем; смерть Бориса. Війна Ярослава з Святиполком. Боротьба його з іншими свояками; поділ руських земель між Ярославом і Мстиславом. Русько-польські відносини; північні походи; русько-печенізькі відносини. Єдиновластність Ярослава; уділи його синів. Загранична політика: відносини і звязки з західньо-європейськими землями; русько-византийські відносини й останній похід на Царгород. Внутрішня діяльність: законодавство, заходи коло християнства, ширення монашества і освіти; штука; монета. Смерть Ярослава і поділ Руської держави.

В попередній частині сеї праці я оглянув процес утворення давньої Руської держави; часи Володимира були кульмінаційною точкою сього процесу, його завершенням, за котрим розпочинається процес розкладу сеї державної будови, такий же повільний, як і процес будови, з такими ж періодами ослаблення, коли сей процес задержувався або наче й переривався.

Два головні моменти були в сїм процесі — відокремлення поодиноких земель давньої Руської держави та ослаблення звязків між ними, і другий — ослаблення самого її політичного центра — Києва; в сих напрямках агонія давньої Руської держави закінчила ся в середині XIII в., але завдяки сформованню нового політичного центра (кажу про Україну-Русь), що притягнув до себе частину її земель (Галицько-волинська держава), державне життя на Україні протягло ся ще столітє довше.

Задержки чи перерви в сїм процесі з'являлися ся наслідком більш або менш щасливих змагань поодиноких членів княжої династії до відновлення давніх державних звязків. Сі змагання ослаблюють сей процес більш як столітє від смерті Володимира;

на початку цього періода стоїть власне така особа — кн. Ярослава, що потрапив майже в цілості відновити державу свого батька й удержати її в своїх руках протягом досить довгого часу. Але й його князювання, коли дивити ся на нього в звязку цілого процесу, є не що як тільки період реакції, перерви, застої в тім процесі розкладу, особливо визначної тому, що ще сам процес розкладу був у початках.

Розклад й упадок старої державної будови сам по собі не був ще зараз і упадком того суспільно-політичного ладу, на котрім вона виросла, ані того культурного життя, що в ній розвинуло ся. Навпаки — сей час, особливо XI—XII в., то час найбільшого розвою князівсько-дружинного устрою в поодиноких землях, час найбільш інтензивного політичного життя, час розцвіту староруської культури, штуки, письменства. Але я полишаю на пізнійше огляд сих сторін староруського життя, а тепер насамперед займу ся оглядом цього державного процесу.

Подібно иньшим „збирачам земель“, Володимир цілий вік попрацювавши коло відбудовання і зміцнення розсіпаної руської державної храмини, нічого не зробив, щоб забезпечити її від нової розсіпки по своїй смерті. Династичний звязок, положений ним в основу державної системи, хоч вносив певну органічну одність в сю систему, далеко не забезпечав політичної одноцілності; в сім мав нагоду переконатись і сам Володимир. — Наші джерела переховали нам два факти: Святополк туровський в спілці з тестем Болеславом готував повстання на батька, але Володимир завчасу довідався, увязнив сина і тримав його потім коло себе. Другий — Ярослав новгородський вийшов із послухности батькови, перестав платити річну дань до Київа і почав стягати війська для боротьби з батьком. Володимир вмер серед приготовань до походу на неслухняного сина — „Богъ не дасть дьяволу радости“, каже літописець (с. 90), а обидва сї Володимировичі, очевидно — найбільш енергічні між братами, слїдом виступили кандидатами на ролю свого батька — збирачів батьківських земель; не задовольнившись підручним становищем при батьку, ще менш могли вони помиритись із другорядною ролею при котрімсь із своїх братів.

Серед плянів походу на Ярослава захопила Володимира хвороба. Він був ще не старий, але хвороба скрутила його, видно, сильно, аж покликав собі до Київа одного з молодших синів —

Бориса з Ростова*). Се можна б собі розуміти на двоє: або Володимир навмисно покликав собі до помочи одного з молодших синів, щоб з тим не вязати справи наступництва на київськiм столі, або зразившись до старших синів, задумав передати київський стіл власно сьому молодшому і прикликав його, щоб передати йому Київ по собі; остатнє здається більш правдоподібним з огляду на те, що Бориса уважали в Києві кандидатом на батьківський стіл, та мабуть і сам він. Але в таким разі Володимир дуже зле приготував ґрунт сьому спадкоємцю, та й взагалі лишив справу київського стола в як найнепевнійшій стані.

Володимир вмер 15 липня 1015 р., очевидно — зовсім несподівано для себе і для свого двора. Його правдоподібний вибранець і наступник Борис як раз висланий був з Києва на Печенігів, що, як доносили, прийшли в пограничні, очевидно — переяславські землі; вислав його туди батько. В Києві натоміє перебував Святиполк, притриманий батьком. Таким чином в момент смерти Володимира київське військо було в руках Бориса — „дружина і вої“, як рахує Нестор — разом 8000, а сам Київ в руках Святиполка. Ситуація, як бачимо, була дуже непевна.

Події по смерті Володимира описані в двох агіографічних утворах: Несторовім „Чтению о житии и погублении блаженную страсотерпцю Бориса и Глѣба“ і анонімнім „Сказанию страсотерпцю святую мученику Бориса и Глѣба“ (як часто звать — мніха Якова); з останнім безперечно стоїть в звязку оповідання Початкової літописи — переважно думають, що літописець використав се анонімне Сказання. Обидва утвори написані дуже шабльоново, особливо Несторове, обидва мають на меті змалювати Бориса і Глѣба ідеалами християнської покори і незлобности, відповідно загальному погляду на них. В 2-ій половині XI в., серед боротьби князів, а спеціально молодших — „ізгоїв“ із старшими, суспільність ідеалізувала Святиполкових братів, як приклад для пізнійших княжих генерацій; еґоїстично ставши по стороні спокою, себ то по стороні старших князів, *beatorum possidentium* (хоч молодші переважно мали правду по своїй стороні), вона поставила ідеалом покору молодших князів старшим і втіленням її зробила Бориса і Глѣба. З сею тенденцією

*) Джерела наші просто згадують, що перед смертю Володимира Борис був у Києві, але маючи свою власну волю, Борис, очевидно, з'явивсь у Києві не випадково.

змалювали їх історію і Нестор і т. зв. Яков і замість живих осіб дали нам манекини. Не кажучи вже за цілком мертву, вдуману фігуру Гліба, поступованне Бориса вийшло теж ненатуральним, не живим і навіть не надто християнським; він відразу предчуває (не знати з чого) смерть від Святиполка і в якійсь фаталістичній безрадности жде її, тішачись перспективою мучеництва. Але агіограф сам не видержує свого малюнка, і подекуди виступають подробиці живих подій і людей; я спинюсь тому на сих подіях трохи більше.

Оден варіант оповідання вносить непевність в двірську ситуацію в момент смерти Володимира. Смерть Володимира на разі затаїли; т. зв. Яков каже, що се вчинив Святиполк, літопись — що вчинили се двірські круги з огляду власне на Святиполка, що тоді як раз був у Києві. Авторитет обох звісток майже однаковий при теперішнім стані наших відомостей*), але літописна версія має більш фактичної правдоподібности за собою: Святиполк, що в ролі політичного арештанта перебував у Київщині, не міг бути таким паном ситуації на Володимировім дворі, щоб у момент смерти батька розпоряджатись на нім. А літописна версія значить, що двір Володимира був противним Святиполку; чи як раз був по стороні Бориса — не знати, але се дуже правдоподібно, коли київська дружина уважала Бориса кандидатом на київський стіл; дуже правдоподібно, що його взагалі уважали батьківським вибранцем.

Потайти смерть Володимира — щоб вигадати час для Бориса, можна було дуже не довго. Вість зараз рознеслась, Володимира тоді вивезли до церкви, а Святиполк зараз оголосив себе київським князем. З київських міст він мав якісь спеціальні впливи у Вишгороді; досить правдоподібний здогад, що батько міг його там посадити, випустивши з вязниці. Вишгородські бояри, чи „боярці“, як згорда прозиває їх київський літописець, заявили Святиполку свою повну відданість, і серед них він вибрав потім убійників Борису. Потайки порозуміваючись з Вишгородцями, Святиполк явно каптовав собі Киян, роздаючи їм дарунки — з батьківської скарбниці, „отча богатства“, „овѣмь порьзна, а другим кунами, и роздая множество“¹⁾). Але Кияне

*) Навить прийнявши, що в літопись увійшли відомости Сказання, можемо припустити в літописнім варіанті свідому поправку; але відносини літописи до Сказання ще не вяснені. В усіх редакціях літописи маємо сей варіант.

поводились з резервою, з огляду на те, що військо було з Борисом: „яко братья ихъ быша с Борисомъ“; очевидно — Бориса уважали претендентом. Так на нього дивилось і військо: по літописи, батькова дружина, довідавшись про смерть Володимира, заохочувала Бориса йти на Київ: „се дружина у тебе отня и вои; поиди, сяди в Києвѣ на столѣ отнѣ“.

Вість про смерть Володимира наспіла до Бориса, коли він вертав ся з походу: Печенігів він не знайшов¹⁾). Святуполк слідом дав йому знати про своє князівство, заявляв охоту бути в згоді з Борисом і причинити щось до його волости. „Лестно, а не истину глаголаше“, поясняє Сказання; але се не знати: плян убийства міг у Святуполка бути, але не конче, і його могли викликати тільки дальші події.

Борис, вертаючись, став з військом коло Переяслава на р. Альті, день їзди від Києва. Се стоянне на Альті, що потягло ся кілька день²⁾), в такій грізній ситуації, під Києвом, муіло, розуміеть ся, дуже занепокоїти Святуполка; коли супроти Святуполкового оголошення і його пропозицій Борису, сей не спішив ся до нього до Києва, ані їхав до дому — до Ростова, а стояв з військом під Києвом, то се може мати тільки одно значінне — що він не хотів капітулювати перед Святуполком, і се досить тяжко погодити з тим смиренным настроєм, який надають Борису агіографічні писання. Автор Сказання, що по-пробував психологічно умотивувати поведженне Бориса, стрів ся з сею трудностю і досить сильно заплутавсь в своїй психології: Борис не хоче йти до Києва, боячись, що може піднаести намовам і поветати на Святуполка (с. 45); військо полишило його, коли він не згодивсь йти на Святуполка, і він лишивсь сам із отроками — чекати убийць від Святуполка. Найбільш просте і натуральне об'ясненне було б, — що Борис, маючи військо в руках, не хотів миритись як з довершеним фактом — з князівством Святуполка, але й не відваживсь йти просто на Київ. Тим часом військо, чи то зневірившись в здібностях свого проводиря, чи то скаптоване Святуполком, полишило Бориса, і коли він зіставсь з самим своїм двором, Святуполк наслав убийць на сього небезпечного претендента, і вони покінчили з ним. Се убийство Бориса стало ся на десятий день по смерти Володимира.

Покінчивши з Борисом, Святуполк теж саме зробив з Глібом князем муромським і Святославом князем деревським. Гліба вбито під Смоленськом, Святослава по дорозі в Угорщину, десь коло

Карпатів. Літопись надає Свѣтополку плян перебити всіх братів: яко избью всю братью мою и приму власть Рускую единъ (с. 98). Але чи був у нього дійсно такий турецький плян, сього з певністю сказати не можна. Подібно як вище пояснили ми смерть Бориса його претензіями на київський стіл (що найменше — можна говорити напевно про підозріння Свѣтополка про такі претензії), можна й смерть Гліба та Свѣтослава пояснити спеціальними причинами. Гліб був рідний брат Бориса (від одної з ним матери, було їх тільки два), він отже був ближшим местником за смерть брата; що він робив у Смоленську, не знати (пояснення, які дають нам джерела, нічого не варті)¹⁾, але може щось і робив таке, що могло Свѣтополка привести до убийства. Убито Гліба вже згодом — шість тижнів по смерті Бориса. Що до Свѣтослава, то він був сусідом Свѣтополка в його давнім князівстві, міг мати спеціальні рахунки з ним, а тепер був сусідом київської волости Свѣтополка, і Свѣтополку міг заваджати сей близький сусід так само, як завадив Олег його стрію Ярополку; хто то зна, що могла значити й ся втікачка Свѣтослава до угорського короля. В усякім разі се в останнє Деревська земля прилучена до Київа, більше її не відділено в осібний уділ: очевидно, се було занадто не вигідно для Київа.

Хоч ми не маємо права признати за Свѣтополком того турецького пляна, який надає йому літопись — порізати всіх братів, щоб опановати всю Руску землю, за те нема причин заперечити сього останнього: охоти злучити в своїх руках всі батьківські волости, відбудувати Руску державу, що розділилась тепер знову на кілька самостійних князівств; — се значило повторити роботу батька — Володимира, ся ідея висіла в повітрі, і кождий енергічний син свого батька мусів її мати. Свѣтополк по смерті батька опановав разом з Київом мабуті і цілу Сіверщину (Чернігів і Переяслав), вернув собі Туровську волость (коли вона була відобрана у нього), по смерті Свѣтослава здобув Деревську землю, після Бориса і Гліба — східні волости Оки й Волги; може бути, що прилучив іще якісь волости, що кілька років пізнійше бачимо без князів: так безперечно вже 1018 р. була без князя і певно належала до Київа Володимирська волость (Волинь і західні краї); не відомо коли прилучено до Київа Смоленськ (може в звязку з убийством Гліба?). В усякім разі в руках Свѣтополка була вже добра половина батьківських земель, і сей усьпих, розумієть ся, мусів тільки захопити його до дальшого „збирання“ земель. І то треба сказати, що невва-

жаючи на занадто вже прості способи сього збирання як би Святополку удалось довести свій плян до кінця, суспільність би певно помирилась з ним і забула б єї способи, як забувала не раз пізнійш і ранійше, а перейнявши батьківську політику протегування церкви, знайшов би Святополк собі місце з иньшими „христорлюбцями“. Але пляни його не справдились, щасливий противник перейняв ролю христорлюбця, канонізацією Бориса і Гліба запечатав політичні злочини Святополка, і сьому останньому на долю зісталась назва „окаянного“ (проклятого), Каїна, оповідання, що його гнала скрізь манія переслідування і що з могили його йде тяжкий сморід „до сихъ дний“, — „се же Богъ показа на показание княземъ рускымъ, да аще сице же створять, се слышавше, ту же казнъ примуть“ (Іп. с. 102).

Противником Святополка виступив Ярослав. Смерть Володимира застала його серед приготувань до війни з батьком: він спровадив собі варязьке військо і, очевидно, не сподівався, що хвороба батька буде останньою. Розуміть ся, сама вість про його смерть повинна була розбудити в сїм властолюбнім князю охоту до батьківського стола, але слїдом за нею приходили вісти про смерть Бориса, Гліба, Святослава, і вони могли тільки роздражнювати в Ярославі охоту побороти ся з неперемірчивим „збирачом“.¹⁾

Вісти про смерть Володимира і смерть братів застали Ярослава серед досить крутих обставин: саме тоді Новгородці зробили були повстаннє та побили щось трохи Ярославових Варягів, і Ярослав задав кроваву баню „нарочитим мужам“ сього повстання. Тим часом тепер треба було готувати сили до боротьби з Святополком, і сей конфлікт був дуже не на місці. Ярослав постаравсь помиритись з новгородською громадою, і се йому удалось: Новгородці піддержали Ярослава в його боротьбі з братом дуже енергічно. Які тут були мотиви, трудно вгадати — могли се бути надії на богату заплату з київської здобичи і контрибуцій або обіцянка уступок в місцевій, новгородській управі, чи ще щось иньше. Досить, що Новгородці не тільки взяли участь в сїм поході Ярослава на Святополка, але й пізнійше, коли Святополк з Болеславом вигнали Ярослава з Києва, Новгородці не тільки зібрали нове військо, але й наложили на себе контрибуцію, аби найняти Варягів²⁾.

Ярослав вибрав ся на Святополка з новгородським військом і варязьким полком не скорше як на весну 1016 р.³⁾ Святополк ужив собі до помочи Печенїзьку орду (се перший

звістний нам факт такого уживання орд). Війська стрінулись на Дніпрі під Любечом і довго стояли нерішучо (по літописи — аж три місяці!)¹), аж почали ся приморозки, і вода почала замерзати. Нарешті Ярослав відваживсь перейти за Дніпро на ворога. Позиція Святиполка була невигідна, Печенізька орда була відрізана від його війська, і завзята, кривава битва закінчилась побідою Ярослава.

Сказання каже, що Святиполк по Любецькій битві подавсь до свого тестя і союзника — Болеслава польського, а Ярослав просто „сїде в Києвѣ на столѣ отни“; але в одній з версій Початкової літописи (1 Новг.) Святиполк тікає до Печенігів, і в літописних компіляціях ми дійсно маємо під найблизшим роком (1018 р.) звістку, що Печеніги приходили під Київ (уже за пановання в нім Ярослава), але цілоденна битва закінчилась побідою Ярослава²). Хоч ся цілоденна подробиця дуже пригадує битву 1034 р., але відкинути сю звістку з легким серцем не можна, і вона в звязку із згадкою про втікачку Святиполка на Печенігів насуває гадку, що Святиполк наперед спробував ще поборотись з Ярославом за помічю Печенігів, і аж тоді подавсь до Болеслава. Є деякі натяки також і на те, що Ярославу і з Київом не пішло так дуже гладко³). В усякім разі Київ, певно, мусів оплатити контрибуцією богату заплату, котрою віддячив Ярослав Новгородцям (по літописи сільські вояки дістали по гривні — півфунта срібла, а старші (старости) і міська міліція — по 20 грив.).

Опановавши Київ, Ярослав очевидно надіявсь удержатись при нім, бо зайнявсь його реставрацією після пожежі. На місці церкви св. Софії, що згоріла при його вході, розпочав він будову нової (1 Нов. 89). Против Святиполкового союзника Болеслава, що до нього удав ся Святиполк, Ярослав увійшов у союз з німецьким цісарем; змовивши ся з цісарем, чи на його заклик, 1017 р. ходив він походом на Болеслава (деє при кінці літа чи на початку осені), але особливої енергії в тім не показав: похід скінчивсь на тім, що Ярослав узяв тільки якесь польське місто⁴). Слідом Болеслав уложив згоду з цісарем (жовтень 1017 р.) і звернувсь проти Ярослава; ми бачили, що він за життя Володимира ще розпочав був війну з Русю; тепер піддержуючи свого зятя, він надіявсь, очевидно, на територіяльні здобутки для себе.⁵) Літом 1018 р. він рушив разом з Святиполком на Русь; окрім польського війська Болеслав з Святиполком мали при собі наємні ватаги Німців (300 мужа) і Угрів

(500), а Св'ятополк знову взяв до помочи Печенізьку орду: вона мала, видно, напасти на Київщину з полудня, тим часом як польське військо йшло від Волини (Тітмар рахує сю Печенізьку орду на 1000 мужа, але се трохи за мало виглядає).

Ярослав, очевидно, сподівався сього походу і стрів його над Бугом під м. Волинем; по словам Сказання окрім військ з полудневих своїх волостей він мав Новгородців і варязький полк. Битва під Волинем (22/VII) була дуже нещаслива для нього: прихильне для нього Сказание оповідає, що він мусів тікати куди видно і тільки з чотирма вояками прибіг у Новгород, та хотів звідти тікати за море, але Тітмар нічого не згадує за таку крайню ситуацію, навпаки — у нього Ярослав слідом веде далі боротьбу з Св'ятополком: нім опановано Київ, Ярослав уже розпочав наново війну й здобув якесь Св'ятополкове місто; згадка Сказання, коли не побільшена, може вказувати тільки на оден короткий момент — безпосередньо по волинській війні. Але задержати усьпіхи союзників Ярослав не здолав: подорожні міста, себ то волинські та деревські без дальшої боротьби піддавали ся Св'ятополку, тільки в Києві була мабуть залога Ярослава, і його пробовано боронити. З поручення Св'ятополка Київ непокоїли частими нападами Печеніги; знову він сильно погорів; супроти головного війська боронитись не міг і піддався; 14/VIII Св'ятополк з Болеславом увійшли до міста, де їх стріли з великою парадю (Тітмар каже спеціально за парадну стрічу митрополита); в руки побідникам попала велика здобич; родина Ярослава теж попала в неволю; натомість Св'ятополкову жінку він вислав завчасу, очевидно — як заставницю, в свої дальші волости. До Ярослава (в сій справі б то) вислано посольства, вислано також від Св'ятополка і Болеслава посольство в Німечину й Візантію. Помічні війська Св'ятополк слідом відіслав, „тішачись, що тубильці вертались і показували себе вірними йому“.

Болеслав по короткім побуті теж забрав ся до дому, щедро обдарований зятем, з великою здобичею і великим числом руських невільників¹). Важніше було, що Св'ятополк відступив йому західне руське пограниччя — в якій великості, літопись не каже, обмежуючись загальним і дуже неозначеним терміном Червенських городів (грады Червѣньскыя зая собѣ); судячи по пізнішим походам Ярослава (на Бересте, — кь Берестью), виходить, що Болеслав забрав Забуже — землі на лівім боці Буга; забрав мабуть і теперішню Галичину. Вже десь на початку падо-

листа Болеслав мусів бути дома, і побут його в Києві ледви трівав більше як місяць¹⁾.

Але тріумф Святиполка був дуже короткий. По словам Сказання, Новгородці дали Ярославу спроможність наняти нові ватаги Варягів, зібравши у себе контрибуцію, і він з великим військом ще тієї ж зими — 1018/9 р. рушив на Святиполка. Се захопило Святиполка, видко, неприготованим; принаймні Сказание не памятає якоїсь визначної битви: „придѣ Ярославъ на Святиполка и побѣди и, и бѣже Святиполкъ въ Печенѣгы“. Київщина знову перейшла в руки Ярослава. Згодом Святиполк з'явивсь знову з печенізькими ордами — десь не скорше, судячи по хронольогії Сказання, як на весну 1019 р.; він ішов зі східних степів, від Сули. Ярослав стрів його з великим військом над Альтою. Сталась тяжка битва — мали битись цілий день, трома наворотами, і побідив Ярослав. Святиполк утік на захід, на Берестє, невідомо куди, і після того зійшов зі сцени. Кінець його невідомий; по Сказанію, на нього напала манія переслідування, він перебіг Лядську землю, звідти прибіг в пустиню „межю Чахы и Ляхы“ і тут „испроверже животь свой злый“ (с. 64), зіставивши по собі вище згаданий знак, на страх всім політичним убійникам.

Взагалі боротьба Ярослава з Святиполком зробила сильне вражінне у сучасників і була предметом різних поетичних і легендарних оброблень. В духовних сферах, завдяки канонізації Бориса і Гліба, ся боротьба придбала побожний характер і прикрашена подробицями релігійної легенди: Ярослав виступає местником за братів; в битві під Любечом „мнозѣ вѣрнии видяху ангелы божіа помагающа Ярославу“ (1 Новг. 83); Святиполка по альтєській битві покарав гнів божий ріжними чудами. З другого боку війна Ярослава і Святиполка прикрашена була ріжними епічними подробицями в дружинних кругах; в літописи переховались деякі з сих оповідань, звязані з головними битвами і походами Ярослава: про жарти, якими дражнили себе вороги перед битвами, про воєнні штуки Ярослава, про відносини його до Новгородців; деякі з сих оповідань мають новгородський кольорит, деякі могли зложитись і в Києві після побіди Ярослава. В польській хроніці т. зв. Іаля (з початку XII в.) похід Болеслава прикрашений епічними і анекдотичними подробицями, нпр.: непорадний Ярослав не приготувавсь зовсім до війни, вість про неї він дістав, коли ловив рибу, і зараз пустив ся тікати; Болеслав воював з причини особистої обраци: що за нього Ярослав не

віддав сестри; віздячи в Київ, він ударив мечем в Золоті ворота і т. и.; остання подробиця спільна оповіданням про походи на Київ двох Болеславів — Хороброго і Сьміливого, 1069 р., і є поетичною подробицею, що повторяєть ся в ріжних легендах (нпр. в легенді про Боняка — Іп. 299, в легендах про Царгород і т. и.)*). Нарешті, завдяки участі варязьких полків у сій війні, маємо вже й чисто поетичну репродукцію сієї війни — в скандинавській сазі про Еймунда. Ся сага, перехована в кодексі з кінця XIV в., але по складу своему значно давнійша, описує геройські учинки ярла Еймунда, що мав бути вождем Варягів, нанятих Ярославом для війни з Святиполком в числі 600 мужа; Ярослав має три кампанії з Святиполком (Буріслейфом) і бере гору все завдяки Еймундови, а в останній війні Еймунд штучно забив Святиполка. Зовсім легендарна навіть в більших подробицях, отся сага дає нам цікавий і вірний образ відносин тих варязьких кондотерів до їх руських патронів.¹⁾

Знищивши Святиполка, Ярослав став володарем більшої частини батьківської держави. Йому належала ціла полуднева її частина, українсько-руська, разом з Туровом і Пинськом, виключивши тільки західню окраїну, загарбану Болеславом, та східню Тмутораканську волость, де сидів Мстислав; крім того східні волости — Ростов і Суздаль, на півночі — його власний Новгород, а може ще й Смоленськ, що невідомо коли прилучено до київського комплексу земель. Не видно, аби Ярослав забирав ся зараз до збирання решти земель, що була ще в руках інших братів; здаєть ся, головно інтересовала його забрана Поляками окраїна, бо він кількома наворотами, коли мав вільні руки, забирав ся її вернути**). Але йому перебивали конфлікти з своїяками.

Перший такий конфлікт по літописи став ся між Ярославом і його братаничом Брячиславом кн. полоцьким (сином Ізяслава, що вмер 1001 р.). Під 1021 р. літописи оповідають, що Бря-

*) Досять правдоподібна гадка (Линиченко ор. с. с. 95), що початок сій легенді дав меч в польськїм скарбі, ніби подарований Болеславу від Отона: він мав щербину, тільки не на вістря, а з боку. Паралелі з легендарної літератури до сього переказу у Зайсберга *Wurf und Hieb als Rechtsymbole in der Sage* (Germania, 1868 с. 408 і далі): він зводить се до символіки власности, граничних знаків.

**) Під 1022: Приде Ярославъ къ Берестью. Під 1030: Ярославъ вья Белзь. Під 1031: Ярославъ и Мстиславъ заяста грады Червеньскыя опять.

числав напав на Новгород і забравши багато невільників і здобичи, подавсь назад до Полоцька. Але Ярослав насів незвичайно швидко (за сім день!) з Київа, нагнав Брячислава в дорозі і відобрав забране. Сю урвану звітку доповнює записка одної з пізнійших компіляцій, що Ярослав по тім помирился з Брячиславом, відступивши йому Усвяч і Витебськ; найбільше правдоподібно, що се були міста полоцькі ж таки, відібрані або останніми часами або ще давніше. Вернувши їх, Ярослав помирился вповні з Брячиславом, і той був його вірним союзником до кінця (Нікон.). Дійсно, про нього більш нічого по тому не чуто¹).

Більш важний конфлікт вийшов у Ярослава з Мстиславом тмутораканським. Мав він иньший характер. Коли Брячислав дошукувавсь, по всякій імовірности, відобраних полоцьких волостей, Мстислав, очевидно, позавидував тієї позиції, яку собі здобув на Русі Ярослав. Се був князь відважний, воевничий, лицар-вояк, що пригадував свого діда — Святослава, не як Ярослав. Літопись переховала нам його портрет і характеристику — честь, що випадала мало кому з наших князів; характеристика, перейнята може з якої пісні про Мстислава, очевидно була зладжена в дружинних кругах, що переховала вдячну пам'ять про нього, як про свого героя: „він був кріпкий тілом, з лица червоний, з великими очима; був хоробрый в боях, ласкавий, і дуже любив дружину, а майна не жалував, не забороняв нікому їсти й пити“ (с. 105). Далека Тмуторакань, відрізана від решти Русі печенізькими ордами, окружена чужими, переважно малокультурними і воевничими народами, була дуже відповідною ареною для сього воевничого лицаря. Під 1022 р. літопись оповідає епізод з його тмутораканських подвигів: Мстислав пішов походом на Касогів (кубанських Черкесів); коли війська зішлись, касозький „князь“ Редедя запропонував Мстиславу заступити загальну битву своїм поєдинком — боротьбою: хто подоліє, той забере майно і землю свого противника. Мстислав прийняв сю пропозицію, і хоч Редедя був „великъ и силенъ“, Мстислав ударив ним о землю в поєдинку і зарізав його перед касозькими полками, а на пам'ять сього поставив церкву в Тмуторакани. Розуміть ся, сей „подвиг“ Мстислава оден з багатьох анальоїчних, що сотворили його славу; літопись переказала його тому, що він був оспіваний Бояном в його піснях (як про се виразно говорить автор Слова о полку Ігоревім).

Такому князю трудно було зістатись пасивним свідком заходів Ярослава коло збирання земель, і він простягнув і собі

руку по батьківську спадщину. 1023/4 р., коли Ярослав перебував у своїх новгородських волостях, де були розрухи з причини неврожаю, Мстислав рушив на Київ з своїми полками і помічними ватагами Хозарів і Касогів. Але Київ зівстав ся вірним Ярославу: Мстислава „не прияша Кыяне“. Він не став його підбивати силоміць і задовольнився тим, що підбив собі задні-прянські землі й осівсь в Чернигові. На другий рік (1024) прибув з Новгорода Ярослав, знову з своїми звичайними помічниками в тяжких обставинах — з ватагою Варягів під проводом ватажка Гакона. Мстислав стрів його з військом, де головну масу становили Сіверяне. Війська зійшлись під Листвином*). Мстислав, пустивши в бій своїх Сіверян і зберігши під кінець дружину, завдяки сій штуці переміг Ярославове військо. Ярослав мусів тікати разом з Гаконем, як каже літописне оповідання — аж у Новгород, очевидно — збирати нове військо для боротьби.

Оповідання про Листвинську битву було теж предметом якоїсь пісні, зладженої, безперечно, в дружинних кругах або бодай з дружинного становища; звідти поетичні подробиці літописного оповідання**), завдяки її ж, певно, задержалась відомість про сю битву. Пісня переказує при тім цікаву анекдоту, на доказ незвичайної любови свого героя Мстислава до дружини: Мстислав поставив в центрі свого війська сіверянські полки, і на них упав головний натиск Ярославових Варягів; коли Мстислав оглядав рано боєвище, побачив, що головно полягли його Сіверяне і Ярославові Варяги, й утішений сказав: як не тішитись! тут лежить Сіверянин, а тут Варяг, а власна дружина ціла! Ся подробиця, така дика при нашій ідеї держави і така симпатична тогочасній дружині, незвичайно виразно характеризує князя-дружинника, для котрого вся вага, весь інтерес полягає в дружині.

*) Тепер Вел. Листвин, на півн. схід від Чернигова, на правім притоку Снови — на спеціальній мапі зветь ся річка Крюковим потоком.

**) „И бывъши нощи бысть тьма, и громове, и мольния, и дождь, и рече Мстиславъ дружинѣ своей: поидемъ на цѣ!“... „И бысть сѣча силна; яко посвѣтяше мълывъя, и блисташа ся оружья, а бѣ гроза велика, и сѣча силна и страшна“ (пор. т. I с. 454). Або ся подробиця: бѣ Акунъ (Гакон) съ лѣплъ (гарний, поправка, замість літописного „слѣплъ“) ¹⁾ и луда у него златомъ истъкана (золотокана — брокатова одіж)... и Акунъ ту отбѣже луды златое“ (Ип. с. 104, Лавр. с. 144—5). Потім сей епитет: Якун слѣпий иже отбѣже златы луды“ — приростає до нього і повторяєть ся при нагоді в Патерику (с. 111).

Після сеї битви, полудневі, українсько-руські волости перейшли фактично в руки Мстислава; одначе сеї авантюристик мав стільки розваги, що вибрав компроміс замісь дальшої боротьби з Ярославом для оборони набутого. Він вернувь у Чернигов і послав Ярославу пропозицію — поділити батьківські землі Дніпром: правий бік, з Київом, Мстислав відступав Ярославу як старшому брату, а собі брав лівобічні волости. Ярослав одначе не схотів здаватись на ласку брата, правдоподобно — не уважаючи певним набуте з такої ласки; він, що правда, вислав після сього до Києва своїх намісників, але сам збирав далі війська в Новгороді. Аж по році (1026) прийшов він з великим військом до Києва, пактовати з Мстиславом як рівний з рівним. Коло Городка під Київом (на лівім боці Дніпра — звичайне нейтральне місце для князівських дипломатичних з'їздів і переговорів) брати з'їхались і уложили угоду на тім, що проєктовав був Мстислав: лівобічну Україну взяв собі Мстислав, правобічну Ярослав; чи поділили і північні землі, не знати, але нема ніяких слідів, щоб Мстислав і звідти взяв собі пайку. Компроміс сеї дійсно завів згоду між Ярославом і Мстиславом, „начаста жити мирно и въ братолюбьи (Мстислав з Ярославом), и преста усобица и мятежь; и бысть тишина велика в земли Руской“ (Іп. с. 105).

На сїм союзі двох головних володарів східньої Європи устала ся її політична система в дальших десяти літах, аж до смерти Мстислава. Відносини їх, дійсно, устали ся о стільки щиро по сій угоді, що вони собі помагали посполу в сферах інтересів того чи другого. В пізнійшій збірнику (Ніконівськім) під 1029 р. маємо звістку, котрій не можна нічого закинути що до правдоподобности, що Ярослав того року ходив походом на Ясів (Осетинів) „и взятъ ихъ“ (І. 79); сеї похід міг мати значінне тільки для Мстислава, і Ярослав, очевидно, ходив на Кавказ, помагаючи Мстиславу. З другого боку Мстислав помагав Ярославу в його головнім пляні — вернути собі західні землі, забрані Поляками.

Як я вже згадував, сї забрані Поляками західні землі від початку дуже інтересовали Ярослава. Покінчивши справу з Брячиславом, 1022 р., ще за жита Болеслава Хороброго, Ярослав вибрав ся був походом на Польщу (приде къ Берестью), але не відомо, чи осягнув тим які результати. Боротьба з Мстиславом потім відвернула його увагу. Тим часом обставини в Польщі змінились; Болеслав умер (1025), передавши свій стіл сину

Мешку, але між синами його розпочала ся боротьба, зовсім як на Русі по смерті Володимира; оден з Болеславичів — Отон (а може й ще котрі) перебував якийсь час на Русі, шукаючи, мабуть, тут помочи¹); на Мешка з усіх боків підняли ся вороги, і в кінці він упав в сій боротьбі (+ 1034). Все се удекшило Ярославу його плани привернення західніх земель. По всякій імовірности він виступав по стороні Мешкових братів, що з другого боку мали за собою Німеччину; пригадаймо, що вже раз Ярослав був союзником німецького цісаря проти Польщі; з рештою зістаєть ся невідомим, до якої міри Ярослав брав участь в самих польських справах, по за прилученнем утрачених земель, але слова нашої літописи (одинокого джерела в сій справі), що 1031 р. Ярослав з братом повоювали „Лядську землю“, натякають, що його походи не обмежали ся самими спірними землями²).

1030 р. Ярослав ходив походом і на сей раз відобрав частину утраченого: „узьяв Белз“, каже літопись. На другий рік (1031) Ярослав вибрав ся новим походом, вже разом із Мстиславом, з великим військом (собраста воя многы); на сей раз не тільки удалось вернути втрати (заяста грады Червеньскыя опять), але при тій нагоді брати ще „повоювали“ Польщу і забрали багато здобичи і невільників, отже й Мстислав мав користь з сього походу (Іп. с. 105).

Чи вернено при тім все, що належало до Руської держави за Володимира? Літопись не дає ніяких матеріалів для розв'язання сього питання; а ргіогі беручи, можна з певною правдоподібністю припускати, що на польсько-руськім пограничу Ярослав відібрав всі батьківські землі, а може навіть і причинив де що: обставини дуже тому сприяли, а Ярослав, як бачимо, дуже велику увагу звертав на західне пограничє. Після того великого походу бачимо кілька років пізнійше, вже по смерті Мстислава, ряд нових походів, що своєю систематичністю виказують істнованне у Ярослава якоїсь загальнійшої мети: під 1038 р. маємо похід Ярослава на Ятвягів³); під 1040 р. похід на Литву; 1040—1041 р. похід в Польщу: сей був зроблений може на проханне нового в. кн. Казимира, але се не переміняє загального вражіння від сієї системи походів на захід. Очевидно, вони стояли в звязку з реставрацією західньої границі Руської держави і мали на меті зміцненне або розширенне її в порівнянню з давнійшим.

З смертю Мешка Польща прийшла була до повного упадку: настала загальна анархія, реакція проти нових форм державного

житя, проти християнства. Тільки деє коло 1049 р. прибуває назад син Мешка Казимир (т. зв. Відновитель) і опираючись з одного боку на поміч Німеччини, з другого — на поміч Ярослава, починає реставрацію польської держави. З сторони Німеччини і Русі се, розумієть ся, було важною політичною похибкою, що вони помагали відбудовувати Польську державу; але Польща була тоді така слаба супроти Русі, що знов ся політика Ярослава не може нас дуже й дивувати.

Коли саме Казимир звернув ся до Ярослава і уложив союз з ним, ми не знаємо, очевидно тільки, що було се деє на самім початку його князювання в Польщі. Ярослав видав за Казимира свою сестру, Добронігу-Марию, як зветь ся вона в польських джерелах, а згодом висватав сестру Казимира за свого сина Ізяслава. „За віно“ своєї сестри дістав Ярослав від Казимира невільників, виведених чверть віка перед тим Болеславом з Русі¹). Очевидно, вигоди, які Ярослав мав здобути від сього союзу для себе, сим не обмежались, але більше нічого літопис не каже; само собою розумієть ся, що zarazом Ярослав дістав згоду на свої дотеперішні здобутки на західніх границях. З свого боку він поміг своєму швагрови в його боротьбі з опозицією; головним її огнищем було Мазовше, де на чолі повстання стояв якийсь Мойслав, і з нашої літописи знаємо про два походи Ярослава на Мазовше²). Перший раз, по літописи 1041 р., ходив він туди човнами, очевидно — Бугом, з невідомим результатом (Іп. с. 108); чи сей похід зроблений був в інтересах Казимира, не можемо сказати на певно, але се досить правдоподобно з огляду, що другий раз Ярослав уже безперечно в інтересах Казимира знову ходив на Мазовше. Сей другий похід мав на меті знищити мазовецьке повстанне і досяг свого: Ярослав „побѣди я, и князя ихъ уби Моислава, и покори я Казимеру“ (Іп. с. 109). Сим Ярослав дуже сильно поміг Казимирови в відбудованню Польщі.

Другою ареною для Ярославових полків були північні землі; про тутешні походи ми маємо теж тільки короткі, і мабуть — далеко не повні згадки, але ясно, що вони мали на меті розширення політичного вплива Руської держави на финські народи та збільшенне підвласної і обложеної данею території.

Під 1030 р., одного року з відібраннем Белза, Ярослав ходив на Чудь (полуднево-західніх Финів, на балтійським побережю на захід від Чудського озера, инакше Пейпус); він переміг

їх і збудовав м. Юрїв (П. с. 105, теп. Дерпт, Дорпат, недавно урядово знову названий Юревим); се перший звістний початок розширення новгородського політичного впливу за Чудське озеро. В иньші походи сам Ярослав безпосередно не ходив: під 1032 р. маємо похід війська під проводом Улеба „изъ Новагорода на Желѣзныя врата“ — тут розумієть ся похід на „заволоцьких“ Финів, в басейні Північної Двини; похід був нещасливий; під 1042 р. анальоґічний похід Володимира Ярославича, що сидів тоді в Новгороді, на „Ямь“, що мешкала тоді, як виводять з иньших і фактів, в полудневім Заволочі, між Ладозьким озером і Півнчною, Двиною¹).

Полуднева границя менше вимагала уваги за Ярослава, ніж за його батька. Вже самі інтензивні походи Ярослава на захід натякають, що на полудні було більше спокою. Дійсно, Печеніги трохи притихли, бодай судячи по тому, що ми про них чуємо (не забуваймо, що наші звістки про їх напади досить припадкові). Під час боротьби Ярослава з Свѣтополком вони виступають в ролі союзників Свѣтополка; в сій ролі беруть вони участь в любецькій битві, непокоять Київщину під час походу Свѣтополка на Київ 1018 р. і разом з ним ідуть на Ярослава на другий рік (битва на Альті); може в звязку з тимже стояв напад Печенігів, записаний (що правда — тільки в Ніконівськім збірнику під 1020 р. Від тоді якихось нападів Печенігів на власну руку аж до року 1036 не чуємо.

Се можливо. Печенізька орда в ті часи була вже безперечно ослаблена. Не минула для неї дурно „безпереступна“ боротьба її з Русію в кінці X і на початку XI в., але головно, що натиск зі сходу — орди Узів-Торків і з-заду її Кипчаків - Подовців все дужчав, і в середині XI в. орда Торків, а за нею слідом Половецька прорвали ся з чорноморські степи, витиснувши печенізьку орду. Останньою конвульзією Печенізької орди в наших степах був згаданий напад її на Київ 1036 р.²) Печеніги прийшли великою масою, „без числа“, правдоподібно — се була ціла Печенізька орда, що мандруючи зза Дніпра, з донсько-дніпровських країв, під натиском Торків, упала на Київщину.

Орда обложила Київ. Ярослав тоді був в Новгороді; він зібрав тут полки, забрав варязькі ватаги і з ними пройшов у Київ. Під Києвом, на рівнім полі, де потім стала київська катедра св. Софії і виросла нова частина міста, дав Ярослав Печенігам рішучу битву; завзята, цілоденна битва закінчилась

повною побідою Ярослава; Печеніги пустились тїкати куди видно; багато їх потонуло в сусїдній річечцї Сїтомлю (Іп. 106).

„Так вони погинули, а решта їх розбігла ся аж до нинїшнього часа“, закінчує своє оповідання літопись. Се значить тїльки, що від того часу Печеніги зникли з арени київської політики і більше не нападали на Русь. В дійсности, як низше побачимо, головні маси їх, задержавшись якийсь час на нижнім Дунаю, рушили потім за Дунай на Византийські землі, а чорноморські степи зайняли Торки, а слідом — Половці.

Серед сих подій зверхньої, заграничної політики переходили важні перемиїни у внутрішній політичній системї Руси.

Ми полишили тут Ярослава, коли він, розбитий Мстиславом, мусїв піти з ним на компроміс — відступити йому всі землі на схід від Дніпра. Не знати, о скільки помирились він з ролею володаря хоч більшої частини, але все таки тїльки частини батьківської держави; знаємо тїльки, що з Мстиславом і Брячиславом він жив у згодї, більш нічого. Але доля сприяла розширенню Ярославових володінь. 1033 р. вмер одинокий, здаєть ся (більш не знаємо), син Мстислава Остап (Еустафій), а скоро (1036 р.) пішов за ним і сам Мстислав. Несподівано в руках Ярослава злучила ся ціла українсько-руська територія.

Може бути, що сей несподіваний успіх відживив в Ярославі ідею одности земель Руської держави: тогож самого року, що вмер Мстислав, Ярослав відібрав Псковську волость у свого — останнього з живих братів*) Судислава; самого Судислава посадив він до вязниці, де він зістав ся до Ярославової смерти, яких двадцять літ. Але цікаво, що одинокую волость, яка зісталась поза його руками — Полоцьку він не відобрав ані у Брячислава, ані по смерти його (+ 1044), коли на полоцькім столї засїв Брячиславич Всеслав, звітний чудодій, „егоже роди мати оть влѣхвованія“ (Іп. с. 109). Не знати, чи вважали Ярослава на сїм пунктї якісь почутя, чи які перешкоди, чи попросту смерть захопила його скорше, ніж він найшов відповідну хвилю для придручення сеї останньої незалежної від нього волости.

Таким чином від 1036 р. ціла Руська держава, з виїмком Полоцької волости, була під властїю Ярослава; виїмок був о стїльки незначним, що літописець справді мав певне право

*) Приймаючи, що в Смоленську не було вже Станислава.

з'їгнорувати його: він каже, що Ярослав по смерті Мстислава „бысть единовластець Руской земли“ (с. 105). Подібно як і його батько, Ярослав роздавав поодинокі волости своїм синам, в міру того як вони підростали. Се було зовсім природно, мало своєї вигоди, як я виказував вище, і власне на початках Ярославового князювання в Київі став ся факт, що міг тільки піднести в очах його і иньших потребу сеї політики. Факт, правда, переданий нам дуже коротко, так що можемо властиво тільки відгадувати його значінне: під 1019 р. читаємо, що Ярослав нагнівався на новгородського посадника Константина, послав його на заслання до Ростова, а три роки пізнійше звелів його забити в Муромі¹⁾. Константин був син Добрині, опікуна і свояка Володимира, що в своїм часі правив Новгородом в його імені; в ролі новгородського посадника, розуміється, мав він правити в Новгороді й далі по переході Ярослава до Київa. Коли як раз по тому Ярослав вчинив таку тяжку кару над таким першорядним репрезентантом дружинної аристократії (такі факти у нас взагалі незвичайно рідкі), то причина мусіла бути політична і дуже важна; трудно найти иньше об'яєненне окрім того, що Константин, зіставши ся по переході Ярослава до Київa правителем Новгородa, показав змагання до самостійнійшої ролі, як то удавалось, певно, не раз давнійшими часами таким правителям, і за то був так незвичайно скараний. А власне проти подібних змагань служила роздача волостей членам своєї родини — синам.

Ярослав мав єім звістних нам синів. Найстарший — Іля побіжно тільки згадується в каталогу новгородських князів: Ярослав посадив його в Новгороді (очевидно — ще малого, під опікою згаданого Константина), перейшовши до Київa, і він скоро вмер (1 Новг. с. 66). Другий — Володимир родивсь 1020 р. (Іп. 102); 1036 р., коли йому отже було 16 літ, послав його батько князем у Новгород. Третій — Ізяслав родивсь 1024 р.; йому не знати коли, можна догадуватись — теж скорше ніж мав він 20 рік, батько дав в управу Турово-пинську волость; як бачимо, повторяється практика Володимирових часів, коли теж Новгород і Туров-Пинськ фігурують як волости старших княжичів. 1052 р. Володимир умер, полишивши сина Ростислава; його волость передав Ярослав Ізяславу, зіставивши і далі в його руках і попередню Турово-Пинську волость.¹⁾ Четвертий Ярославич — Святослав (род. 1027 р.) мав від батька в управі Волинь. П'ятий — Всеволод зістававсь при батьку до смерти його: літопись поясняє, що батько його любив найбільше, тому й дер-

жав при собі. Інші сини, певно, були за молоді, тому мабуть нічого не знаємо про їх волости. Старші сини, заступаючи батька в своїй волости під час спокою і на війні, виручали його часом і в загальніших потребах. Володимир, бачимо, ходить і в новгородські походи, і бере провід в кампанії против Византиї (1043).

Взагалі як в сфері заграничної політики, так і у внутрішній князюванні Ярослава становить продовження князювання Володимира, відновлене після більшої або меншої (для поодиноких земель) перерви. Подібно як за Володимира, зверхня політика має більш консервативний характер, її мета — злучити і задержати в цілості землі Руської держави; головню тільки на півночі, між слабими і податливими фінськими народами розширяли ся неустанно далі її аннекси. Особлива увага звернена була на західню границю, де сформовала ся иньша сильна словянська держава, з сильним апетитом на сусідні землі Руської держави; тут, як я згадував, Ярослав по всякій імовірности задержав або може й розширив старі границі; натомість закарпатські землі за Ярослава ледво вже чи належали до Руської держави.

Відносини Руси до степових орд і за Ярослава більше пасивні: Русь, бодай в наших звістках, відбиває напади Печенігів, коли вони заходять за лінію укріплень (в околиці Києва), і зістаєть ся пасивним свідком випирання Печенігів з чорноморських степів новою ордою. З ослаблення Печенігів скористали на Руси, щоб посунути сю оборонну лінію на полудень: Ярослав, вивівши велику силу невільників з похода на Польщу, поділив їх із Мстиславом і свою пайку ужив для колонізації Порося: „посади своя по Руси, и суть и до сего дни“ (Іп. 105);¹⁾ заравом Поросе заставлено рядом кріпостей (під 1032 р. про Ярослава: поча ставити городы по Руси). Отже воєнна границя з Стугни, фортифікованої за Володимира, перенесена на Рось (всі звістні нам „городи“ по Руси стояли на її лівім боці); велика територія між Стугною і Росією була прилучена до осілих, оборонних земель; із збудованих Ярославом міст можемо на певно вказати на Юрїв на Росі — названий очевидно по християнському імени Ярослава, як і Юрїв в чудській землі. По аналогії можна б догадуватись, що щось подібне міг зробити і Мстислав

*) Отже се писалось перед новим спустінням Порося — в 90-х рр. XI в.

у себе, бо полуднева границя Сіверщини вимагала зміцнення не менше Київщини.

Походи Мстислава і Ярослава на Кавказ робились в інтересах Тмутараканської волости, для зміцнення її становища; вона тепер була вже руським островом, відтятим турецьким морем від решти Руської держави. Якихось заходів для повернення назад чорноморських степових просторів не чуємо — їх, видно, вирекли ся зовсім.

Перейдемо до заграничної політики. Про русько-польські відносини говорив я вище. В певнім звязку з ними стояли зносини з Німечиною. Ми бачили вже, що ще під час своєї боротьби з Сьвятополком Ярослав уложив був против Болеслава союз з імп. Генрихом. Потім у 30-х рр. в своїй боротьбі з Мешком Ярослав знову виступає поруч Німців, дуже можливо — що й за порозумінням з ними. По третє бачимо його в спільній політиці з Німечиною, коли вони разом підтримують Казимира. На жаль, наші звістки про зносини Ярослава з Німеччиною зовсім припадкові і бідні, хоч дозволяють догадувати ся, що зносини сї були досить живі. Так маємо звістку (пізнійшу, але авторитетну) про руських послів у Генриха III при кінці 1040 р. (30/XI).¹⁾ Хроніка Лямберта оповідає, що 1043 р. було у Генриха III знову посольство від „руського короля“, з пляном оженити Генриха з донькою того руського короля, але з сього пляна нічого не вийшло (Генрих вибрав уже собі иньшу), і вони з жалем (*tristes*) мусїли вертати, обдаровані замісь принесених дарунків²⁾. Але не встигши оженити самого Генриха III, руська династія навязала десь в середині чи в другій половині XI в. цілий ряд иньших шлюбних звязків з Німечиною — про се ми маємо принагідні звістки, без докладнійших пояснень. Так Сьвятослав Ярославич мав бути оженений із сестрою єпископа трирського Бурхарта;³⁾ котрийсь иньший з руських князїв — гех Ruzogin мав доньку саксонського маркірафа Отона з Орлятмунда, і вона по смерти чоловіка вернула ся в Німеччину, вийшла тут за сина баварського герцога Отона з Нордгайма — Конона, а свою доньку від сього руського князя видала за „одного з тірінських вельмож Гунтрама“⁴⁾; третій — знов не звістний нам на імя гех Ruziae мав бути оженений з Одою, донькою Леопольда графа штадського; вона теж пережила свого чоловіка, поховала його гроші, а сама з сином Warteslau вернула ся в Саксонію, й тут вийшла знову за муж; сей Вартеслав вернув ся потім на Русь і правив батьківськими землями, побравши

назад заховані гроші¹⁾. Хто були сі анонімні князі, оженені з Німками, не можна сказати на певно, і всякі здогади будуть тут зайві — могли се бути молодші Ярославичі²⁾, з старших не можна думати тільки про Всеволода, бо його вдову бачимо в Києві й пізнійше; у всякім разі вістають ся досить певні звістки про три шлюбні звязки руських князів з другої половини XI в. з Німеччиною.

Дуже інтензивні зносини бачимо за часів Ярослава у Руси з скандинавськими краями. Варязькі дружини невідмінно виступають у всіх важнійших походах Ярослава почавши від його бунта проти батька до похода на Византию 1043 р. (безперечно, під свіжою памятю сього варязького натовпу за Ярослава зформувала ся і варязька теорія початку Руси). Незалежно від служби на Русь удавали ся скандинавські династи в прикрих хвилях — нпр. оповідаєть ся про Оляфа св., норвежського короля, що він перебував у Ярослава, коли його вигнали з Норвегії, й т. и. Взагалі в скандинавських сагах маємо багато звісток про подорожі та побут Скандинавів на Руси з тих часів. В звязку з сим стоять і скандинавські звістки про шлюбні звязки з руською династією. Так Ярослав мав за жінку Інгітерду, доньку шведського короля Оляфа; звичайно припускають, що се була Ярославова жінка Ірина, що се було її друге, християнське імя (Ірина — Інгітерда, імена однаково. починають ся). Славний авантюрик Гаральд Сьміливий (Hardrada), норвежський принц, що потім був і норвежським королем, оженив ся з донькою Ярослава, котру скандинавські джерела звать Єлисаветою; сага оповідає, що коли Гаральд посватав її, Ярослав не відмовив, але сказав, що такий принц без держави і без великих грошей, як він, перше мусить чимсь прославити ся, аби шлюб сей не здавав ся нерівним, і Гаральд пустив ся в сьвіт, добувати славу, і потім дійсно Ярослав видав за нього доньку*).

*) Редактор саги (маємо її в рукописах XIV в.) каже, що під час тих подорожей Гаральд зложив пісню про Єлисавету з 16 строф, з однаковим закінченням; він сам наводить з них шість:

Корабель наш обминув Сіцилію; ми були гарно убрані, як належить ся; швидкий корабель, з високою кормою, сунув ся скорим бігом, несучи на собі вояків; думаю, що непроворний ледви чи б зайхав туди; але руська дівчина в золотій гривні мною помітує.

Стали ми до бою з Трандами; їх було більше; була то справді завзята й страшна битва; мене молодого відтягнули від їх молодого короля, забитого (мною) в бою; але руська дівчина в золотій гривні мною помітує.

Аби покінчити з західною Європою, перейдемо ті спорадичні звістки, які маємо ми про зносини Руської держави і династії цього часу з иньшими її краями.

Ярославова донька Анна була за мужем за французьким королем Генрихом; сей факт, що він так далеко шукав собі жінки, звичайно поясняють прикрим досвідом, який дізнав його батько від папи, оженивши ся з своячкою; але Русь тоді стояла в таких тісних зносинах з заходом, що можна б і подарувати таке спеціальне пояснення. Анна була другою жінкою Генриха; шлюб з нею став ся 1049 чи 1050 р.; переживши чоловіка (+ 1060) Анна якийсь час жила в монастирі, потім вийшла за муж знову за графа де-Крепі, а по смерті його вернула ся знову до сина — короля Філіпа; як за життя Генриха, так і по його смерті брала деяку участь в справах, і її підписи стрічаємо на документах разом з підписами Генриха або Філіпа; на однім з документів маємо мабуть її власноручну підпись — кирилицею (Ана рѣна — може regina); останній документ з її підписом маємо з 1075 р., і потім нема про неї ніяких згадок¹).

Угорські джерела кажуть, що батько короля Андрія, свояк св. Стефана, Володислав Лисий мав жінку з Руси (*uxorem de*

Шіснадцятєро нас, жінко, вичерпали воду з корабля в чотирох переділках серед сильної бурі; тяжко наложений корабель обливали хвилі; думаю, що непроворний ледви чи б заїхав туди; але руська дівчина з золотій гривні мною помітує.

Я вмю вісім штук: вмю складати вірші, добре їзжу конем, вправний в плаванню, вивчив ся совгати ся на скі, потрапляю кидати спис і веслуватись; але руська дівчина в золотій гривні мною помітує.

Ніяка жінка або дівчина не заперечить того, як ми одного дня рано з'явили ся в однім західнім місті — там ми намахали ся мечем, валили зброєю, полишивши докази того, що сьмо вчинили; але руська дівчина в золотій гривні мною помітує.

Я родив ся там, де Упландці натягають луки; тепер я правлю вояцькі кораблі серед скал, ненавистні гречкосіям; від коли пустили ся ми в свѣт, в ріжних місцях розбивали ми човном хвилі; але руська дівчина в золотій гривні мною помітує. — *Antiquités russes* II. 56; третю строфу уважають підробленою.

Тут треба ще згадати звістку Адама (*Monumenta Germ. h. Scr. VII. 324*), що коли 1016 р. Кнут Великий опанував Англію, сини забитого ним Едмунда — Едмунд і Едвард вислані були до Швеції, а звідти на Русь; в дійсности ми знаємо, до вони перебували на Угорщині, але нема нічого можливого, при тісних зносинах скандинавських країв з Руссю, що побували вони й на Руси. Гльосатарі Адама додають, що сестра Кнута була за руським князем (*ib. 325*), але ся звістка мабуть хибна.

Ruthenia dicitur accepisse), і його сини Андрій і Левента, втікши з Угорщини в часі смерті Стефана (+ 1038), якийсь час перебували на Русі: з початку удали ся до Чехів, потім до свого свояка польського в князя Мечислава, звідти на Волинь (ad regem Lodomeriae), та той їх не прийняв, і вони були пішли „до Куманів“ (!), але дізнавши тут лиха, подали ся „на Русь“ (ad Rusciam), і тут перебували доки угорська старшина не покликала Андрія на королівство (1046 р.). Чи під час свого побуту на Русі, чи вже ставши королем, — Андрій теж оженив ся з донькою „руського князя“, ближше невідомого¹).

Для русько-византийських відносин маємо тільки уривкові відомости, з котрих годі довідатись щось докладніше.

Від часів Володимирового шлюбу не маємо ніякої звістки чи натаку, щоб добрі, союзні відносини між обома державами мали порватись чи попеуватись за його життя; теж було і по смерті Володимира; византийські хроністи, оповідаючи про похід 1043 р., досить виразно говорять, що за Володимира і пізнійше до сього похода не було розмиря з Русю.²) Руські купці далі перебували в Царгороді більшими ватагами (Скіліца), руські полки далі служили в византийським війську, фігуруючи в ріжних кампаніях, а й окрім того Византия користала при нагоді з руської помочи. Скіліца оповідає, що в війні Византиї з кримськими Хозарами 1016 р., коли знищено сї останки Хозарської держави, Грекам помагав „брат Володимира *Σφέρυρος*“ (Cedr. II, 464). Судячи по докладній даті (початок 1016 р.), се було вже по смерті Володимира; чи був то Володимирів свояк, не знати (певно, що не брат, але звістки Скіліци про руську династію взагалі недокладні), та імя сього Володимирового брата досить близько нагадує Святиполка, і в тім нема нічого неможливого, що він міг тоді дійсно помагати Византиї (се ж ще було перед початком його боротьби з Ярославом). Потім ми маємо у Тітмара звістку про якесь посольство з Київів до Византиї в осени 1018 р.; Тітмар се оповідає про Болеслава, що він з Київів „послав до сусідньої Греції послів, обіцяючи імператору все добре, коли він схоче бути йому приятелем, а ні — то буде йому сильним ворогом“ (VIII. 16); але правдоподібно, се було посольство не так Болеслава як Святиполка, може викликане якимись, нам незвістними зносинами з Византиєю Ярослава. В 20-х рр. (1023—4) маємо звістку у тогож Скіліци про якогось руського ватажка, котрого він зве: *Χρυσόχειρ* (Золоторукий), свояк неб. Володимира; сей ватажок з 800 мужа

прийшов був до Царгорода, ніби хочачи вступити в византийську службу, але коли імператор казав йому наперед роззброїтись, він не схотів і поплав далі; побив византийську сторожу в Дарданелях, що не давала йому вийти на берег, і дістав ся до Лемна, але тут византийські генерали підступом вирізали його полк (Cedr. II. 478—9).

Сі уривкові звістки у всякім разі цікаві, бо показують, як живі були зносини між Русю й Византиєю в XI в. Серед сих відносин наступив конфлікт 1043 р. Причини його не зовсім ясні. Ми маємо про сю війну оповідання трох сучасників: Пседа, Аталейоти і Скіліци; вони згадують про мотиви сеї війни, але від того сі мотиви не стають нам більш ясними. Псель каже, що Русинів, давніх ворогів Греків, здержував тільки страх імп. Василя, й по його смерті (1025) вони задумали відновити свої напади на Византию, але його наступники показались досить сильними і для них страшними, аж нездарне правління імп. Михаїла Пафлатонянина заохотило їх до війни; та нім вони зібрали ся, на престолі засів уже Константин Мономах, і вони вже, аби не пропали приготування, розпочали з ним війну. Розумієть ся, се тільки нездалі міркування. Важнійше оповідання Скіліци, що причиною була якась бійка в Царгороді з руськими купцями, де одного купця забито; се само по собі дуже правдоподібна річ і могла бути безпосереднім поводом війни, але судячи по великим заходам до похода і неохоті до згоди, тяжко припустити, що похід мав на меті тільки сатисфакцію за убитого купця; найправдоподібнішим здаєть ся міні, що Ярослав хотів сильно настрашити Византию і вимогти особливі привилеї для руської торгівлі, подібно як ми бачили се в 1-ій половині X в.¹⁾

Зібрані були руські полки і прибрані варязькі; Скіліца, очевидно побільшуючи, рахує всього руського війська аж на 100 тис., але правдоподібнійше число знаходимо у Аталейоти — 400 човнів, значить коло 20 тисяч мужа; безперечно в усякім разі, що похід був сильний. Головний провід Ярослав віддав сину Володимирі, а властиву управу мав Вишата, оден з визначніших кіївських бояр. Військо посаджено на кораблі, і руська фльота рушила просто на Царгород. Руське джерело каже, що ініціаторами такого сміливого руху на самий Царгород були Варяги, тим часом як Русь радила Володимирі вийти на берег близше, коло Дунаю — значить спустошити придунайські землі.

Як то бувало звичайно з руськими походами, і сей вибрав ся зовсім несподівано та захопив Византию неприготованою;

потайки прокравлись вони в царгородську протоку й стали в су-
сідстві Царгорода, а імператор не мав під рукою ніякої фльоти.
Він послав до Русі, звиваючи їх до згоди й обіцяючи сатис-
факцію, але Русини не хотіли згоди й зажадали на глум немо-
жливої контрибуції (в однім джерелі — по 1000 статерів на
човно, в другому ще по більше — по 3 літри (фунти) золота на
вояка). Імператор мусів ладити ся до війни; зібравши, що міг,
кораблів, він виїхав сам з ескадрою і стрів руську флоту не-
далеко Боспорської протоки; та стояла спокійно в порті, чека-
ючи нападу. Щоб зачепити її, імператор вислав кілька трієр
з „штучним огнем“, але сей огонь наробив такої шкоди руським
кораблям, що вони не відважились після сього стати до бою
з грецькою ескадрою, а подали назад, але дуже нещасливо —
спіткала їх буря, маса кораблів пропало, а тим часом над берег
наспіло сухопутне грецьке військо і звідси почало нищити Русь.
Скільца каже, що нарахували 15 тис. трушів на побережжю. Після
сеї невдачі Русь помандрувала до дому морем і суходолом, бо
кораблів зісталось за мало в порівнянню з військом. За кора-
блями наздогін пішла грецька ескадра з 24 кораблів; вона на-
пала на руську флоту, але та перемогла і грецьку ескадру зни-
щено зовсім; після сього руські кораблі з Володимиром вер-
нулись, видно, до дому щасливо. Натомісь гірка доля спіткала
сухопутне військо. Руська літопись рахує його на 6000; провід
взяв Вишата: літопись каже, що ніхто з бояр не хотів взяти
провід над ними, видко — становище їх було дуже небез-
печне, тоді пішов Путята: „аще живъ буду, то с ними, аще ли
погибну — с дружиною“. Дійсно, се військо перестрів недалеко
Варни намістник подунайської області Катакальон Вест і роспу-
див їх; багато невільників (по Скільці 800), разом з Вишатою
відіслано до Царгорода, і багато з них осліплено по тодішній
византійській моді.

Так закінчивсь сей останній руський похід на Царгород.
По словам літописи, русько-византійські відносини упорядкова-
лись три роки після похода — „миру бывшу“, але на жаль
про умови й обставини сеї згоди не знаємо нічого окрім того,
що руських невільників пущено на Русь. Кілька років пізніше
(не пізнійше 1052 р.) сі відносини зміцнені були шлюбом: за
Всеволода Ярославича висватано византійську царівну (Іп. 113);
мусіла то бути якась дівчина з родини Константина Мономаха,
і по його імени старший її син названий був Мономахом, але
близших подробиць про неї ніяких не маємо.

У внутрішній політиці — політична система Руської держави, як бачили ми, і далі опералося на династичній основі, тепер відсвіжений, бо на місце родини Володимировичів по всіх землях, окрім Полоцька, посаджено Ярославичів. Дружинна верства, де сильні чужі, варязькі домішки значно нейтралізували ще локальні елементи, далі розтекалась по цілій Руській державі, вязучи її свідомістю своєї одности. Як далі, київська кодифікація впливала на цілім просторі держави, відмінюючи звичайове право, а змагання коло дальшого розширення нової релігії та византийської культури зміцняли заложені Володимиром культурні звязки. Взагалі „єдиновластество“ Ярослава, що тривало в сумі коло двадцяти літ в одніх землях і далеко більше в інших, було дальшим, дуже сильним поступом в еволюції внутрішніх звязків, внутрішньої одности земель Руської держави, заложеної Володимиром, але воно й не принесло, не додало до них нічого нового, розвивало тільки попереднє, служило, як я вже сказав дальшим продовженням Володимирового князювання.

Про законодавчу діяльність Володимира, ми, пригадаймо, маємо властиво тільки оповідання про кару смерти за убійства, та певний церковний устав. З Ярославом справа стоїть далеко ліпше; ми маємо не лише кілька певних його законів і розпоряджень, але ще його особа займає спеціальне, виїмкове місце в традиції нашого давнього законодавства, покриваючи собі давніші і пізніші стадії його розвою: руський правний кодекс „Правда руська“ від дуже давнього часу — напевно від XIII в., без різниці давніших і новіших частин уважаєть ся „уставом“, або „судом“ Ярослава (Судь Ярославль Володимирица“, як надписаний він у кодексі Кормчої XIII в.), і в традиції звязуєть ся з переходом Ярослава з Новгорода до Київa: відсилаючи новгородське військо до дому, Ярослав передав їм „Правду“, поручаючи їм триматись сих законів: „по сей грамотѣ ходите, яко списахъ вамъ, таже держите“ (1 Новг. с. 84). Се, розумієть ся, локальна новгородська традиція, але погляд на Руську Правду як на закони Ярослава ледви чи можна уважати спеціально новгородським. Тут до певної міри мусіло вплинути становище Ярослава як патріарха нової княжої династії і останнього „єдиновластьця“ Руської держави, подібно як практика „за в. кн. Витовта“ була протягом віків виходною точкою для реіаменації всяких відносин в. кн. Литовського; але окрім того мусимо прияти, що Ярослав таки дійсно зазначив себе в сфері нормовання

державних відносин і звичайового права не звичайно. Воно й зрозуміло, бо Ярослав має уже до роботи з більше усталеними державними відносинами ніж його батько.

Не запускаючись в річеву аналізу (на се буде инше місце), я зазначу тільки, що сучасна наука з усею певністю надає Ярославу вступну частину коротшої редакції Руської Правди — 17 параграфів по теперішньому поділу, що містять в собі постанови карного права і процесу і становлять собою заокруглену цілість. Кілько в сім кодексі є законодатної ініціативи чи реляментації Ярослава (бо основу безперечно становило звичайове право), не можна докладно виказати; дещо знаходимо ми вже готове нпр. в правних нормах русько-византийських умов X в.; але заперечувати певних модифікацій в сім праві за часів Ярослава ніяк не можна. Статі ширших редакцій виразно відріжняють сей кодекс як постанови Ярослава, „якоже Ярославъ судилъ“, від пізнійших постанов його синів. Між дальшими постановами, по за сими 17 параграфами, правдоподібно, знайшлося би теж не одно з Ярославової практики чи законодавства, але відрізнити їх не можемо. За те маємо „урок Ярославль“ вирникам: такса, що нормує натуралії, які має право побирати судовий урядник-вирник, і час, протягом котрого він може вимагати виживлення від місцевої людности; в декотрих кодексах іменем Ярослава надписуєть ся й инша, спеціальна такса: поплат осьменникам (міській поліції) при мощенню мостів у Новгороді, і дійсно, в тім нема нічого неможливого, що й ся такса належить Ярославу;¹⁾ правдоподібно і більше анальоічних таксе мусіло вже істновати за часи Ярослава, а мали вони на меті, очевидно, оборону громади від надужитъ княжої дружини, — факт дуже характерний.

Крім сих вповні автентичних документів Ярославової законодатної діяльності маємо ще один дуже інтересний, але вже зовсім непевний, кажу про т. зв. Церковний устав Ярослава. Він має предметом церковний суд, головно в справах моральности і супружних відносинах вірних взагалі; відомий він тільки в пізніх рукописах (найстарша XV в.) і нема про нього ранійших згадок. Що в теперішнім виді він не може належати часам Ярослава, в тім не може бути найменшої непевности; чи є він простим фальсифікатом, чи операєть ся на якійсь традиції про Ярославів устав, чи нарешті мав в основі дійсно якусь Ярославову хартию, пізнійше розширену і змодифіковану, се все ще питання невьяснені, бо й самий устав близше не аналізований.

В розвою християнства і зв'язаної з ним византийської християнської культури наша літопись констатує великий поступ за часи Ярослава, завдяки його заходам; а писалась вона тоді, коли пам'ять про князювання Ярослава була ще свіжа на Русі. „За Ярослава віра християнська почала плодитись і ширитись“, каже літопись (с. 106), і зазначає два моменти, що вплинули на її дальший розвій: оден — се початок монашого життя: „почали множитись чорноризці, і почали істновати монастирі“. То був і в Византиї час особливого розвою монашества, коли воно в очах суспільности являлось, щоб так сказати, нормальною формою християнського життя, тим часом як світське жите уважалось тільки нездарною імітацією правдивого християнського життя. Тож розповсюдження й на Русі монашества, на тодішній погляд, мало бути *conditio sine qua non* доброго розвою християнства. По словам літописи, Ярослав мав особливе замилованне до монахів (излиха б'в любяче чорноризьци), і за його часів почали засновуватись монастирі; се потверджує й Іларіон в своїм образі християнського життя на Русі (монастыреве на горахъ сташа), і Нестор (в Житії Теодосія), але докладніших відомостей про ці монастирі не маємо, окрім монастирів св. Георгія і св. Ірини, поставлених в Києві, в сусідстві митрополії, в честь християнських патронів Ярослава і його жінки; монастирі ці одначе не мали важного значіння; за те на останні роки Ярослава припадають початки (тоді ще не показні) славного пізнійше київського печерського монастиря.

Другий момент, зазначений літописею, се заходи Ярослава коло розповсюдження книжної освіти і книжности. По її словам, Ярослав „книгамъ прилежа“, читав книжки днями й ночами, і заходив ся коло помноження книжок: він зберав „писців“, по теперішньому — літератів, і поручав їм перекладати книги з грецького на славянське і попросту списувати (Русь черпала з готового запаса полуднево-славянських перекладів). Велику, по тодішньому, бібліотеку спорядив Ярослав при збудованій ним Софійській катедрі (многы книги списавъ положи въ церкви св. Софьи). Поруч з тим Ярослав міг далі вести заходи Володимира коло розповсюдження книжної освіти. Досить авторитетна звістка літописних коміляцій¹⁾ оповідає під 1030 р., що Ярослав, приїхавши в Новгород, зібрав з поміж дітей старост і священників триста душ і звелів їх учити „книгамъ“; лишаючи на боці подану тут цифру зібраних дітей, що до самого факту ледви чи можуть бути які непевности. Розуміть ся, подібні заходи мусіли

чоловіка, що цілою головою стоїть вище взагалі над рівнем давнього руського письменства, і т. п. Головно, що занадто мало знаємо про обставини цього факта.

З християнством далі йшов в парі вплив візантійської культури. Вище згадувалося про заходи Ярослава коло розповсюдження освіти; тепер ще згадати треба про візантійську штуку.

Ярослав, видко, любив будувати; скоро опановав Київ, забрався до будови нової церкви св. Софії, на місце тієї, що згоріла попереднього року (Тітмар). Ріжні політичні клопоти відвернули його увагу, і вже по заспокоєнню Руської держави розпочав він на ширшу міру свої грандіозні як на той час і розкішні будови в Києві. Для того занято було під місто кавалок загороднього поля, де була битва з Печенігами 1036 р. Тут Ярослав поставив „Золоті ворота“ з церквою Благовіщення над брамою, патрональні монастирі св. Георгія і св. Ірини, і головно — нову катедру св. Софії, очевидно — за прикладом головної окраси Царгорода юстиніанової св. Софії (хоч плян і стиль київської зовсім инакший). Се мав, очевидно, бути вірець краси і розкоші грецької штуки, призначений на те, аби піддержати за Київом славу соперника Царгорода (*aemula sceptri Constantinopolitani*); київська Софія справді зісталась розкішною пам'яткою тодішньої грецької штуки, одною з найбільш важних в сїм роді; церкву в середині багато декоровано мозаїкою, „иконами многоцвѣтними, и златомъ, и сребромъ, и сосуды церковными“. В Новгороді Ярослав теж постановив нову катедру св. Софії, на місце давнійшої (бо згоріла), не так розкішну як в Києві, але славно в історії Новгороду як його паладіум.

Як про одну з подробиць візантійських культурних впливів я згадував про монету Володимира. Золотої монети після нього вже не звісно, срібну маємо з іменами Георгія (Ярослава) і ще з кількома суперечними написами; иньші читають на одних Святотполка, а на других Георгія-Ярослава, иньші відчитують Петра і Димитрія, иньші признають неясними. Монети, звичайно признавані Святотполковими, дуже подібні до Володимирових — мають портрет князя на троні, з другого боку геральдичну фігуру, але змодифіковану; напись відчитують (але з великими натяганнями) „Стополкъ на столѣ, а се его серебро“. Монети Юрія-Ярослава, ті що на певно йому належать, визначають ся делікатною роботою й мають образ св. Георгія з грецькою написю (*Γεωργιος*), з другого боку — геральдичний знак з на-

писю — Ярославле сѣребро, і на рамці: *амѣр* (се т. зв. III тип).¹⁾

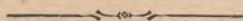
Отсе й булоб все важнійше, що ми знаємо з часів Ярослава. Для князювання, що тягло ся без малого 40 років (рахуючи від смерти Володимира тільки), що було останнім „єдиновластством“ на Русі і полишило справді важні сліди в житю руських земель, се, безперечно, не багато. Сама фігура Ярослава виступає досить слабо; індивідуальних прикмет ми не маємо майже зовсім. Очевидно, в його особі, в характері не було прикмет визначних, незвичайних, що могли б зворушити фантазію сучасників, відбити ся в пам'яті суспільности і викликати перекази, легенди, анекдоти, як то було з Володимиром. Воно й зрозуміло, що зручний, обережний політик, любитель книжного почитанія і монашого життя — Ярослав і не мав чим заінтересовати суспільність, хоч був далеко більш позитивною фігурою, як його брат — авантюжник Мстислав, оспіваний Бояном. Маємо перекази й пісні, зв'язані з ріжними епізодами Ярославового князювання (з боротьби його з Святуполком, потім з Мстиславом), але в них його фігура стоїть на боці, майже незачеплена легендою, і не визначаєть ся нічим. Книжна, духовна традиція (Іларіон, Нестор, літопись, т. зв. Яков) має для нього велику повагу, яко для опікуна церкви, „христілюбивого князя“, прихильника монашества й освіти, величає його заслуги на сім полі, хвалить його христіянські чесноти (мужь правдєнь и тихь, ходяй въ заповѣдѣхъ божиихъ — Нестор), але й тут ми не бачимо живого чоловіка, живих прикмет.

Умер Ярослав, правдоподібно, 20 лютого 1054 р., старим вже чоловіком; літопись каже навіть, що він умер на 76-м році.²⁾ Смерть не застала його несподівано, як Володимира, і він мав час розпорядити свою державу. Двох старших синів вже не було на світі. З живих він найбільше любив Всеволода, але по пережитих розрухах по смерті Володимира не відваживсь йому передати Київ; літопись, ще раз, з нагоди смерті Всеволода, згадуючи про особливі симпатії до нього Ярослава, кладе в уста Ярослава бажанне, щоб Всеволоду прийшло ся бути князем в Києві, але законною дорогою (с правдою — с. 151), не насильством. Київ передав Ярослав найстаршому з живих синів — Ізяславу, що вже перед тим мав Новгород і Турово-пинську волость, і заховав їх на далі³⁾; разом з Київом Ізяслав дістав і Деревську землю: вперше тепер вона увійшла в одну волость з полянською Київщиною і вже ніколи не відділялась; подібно

стало ся і з Пековом, що становить від Ярославового поділу одну волость з Новгородом і разом з ним відданий був, певно, Ізяславу. Другий син — Святослав, що сидів перед тим на Волини, дістав Чернігів з більшою частиною Сіверщини і ще, певно, землі Радимичів і Вятичів, що від тепер становлять одну волость з Сіверщиною, та Тмутараканську волость. Полудневу частину Сіверщини натомість відділено, і як осібну волость, з столицею в Переяславі, дістав її улюблений син Ярослава Всеволод. З двох молодших синів Ігорь дістав Волинь, Вячеслав Смоленськ. Як поділено иньші землі, не каже Початкова літопись; але зовсім правдоподібну звістку дає новгородська літопись (2 ред. 1 Новг.): вона каже, що Святослав дістав окрім вичислених земель ще Муромську волость, а Всеволод „Ростов, Суздаль, Білоозеро, Поволже“¹⁾. Дійсно ці землі бачимо в руках потомків Святослава і Всеволода; Всеволод, діставши тільки незначну тоді Переяславську волость на полудні, мусів відповідно до далеко значнійших уділів старших братів дістати значні додатки де инде.

Окрім того Літописи не згадують ще про уділ сина Володимира, бувшого новгородського князя; його син Ростислав був в момент смерти Ярослава вже мабуть не малий і дід не міг би його лишити без уділа. Ростиславові сини дістали пізнійше „Червенські городи“ — Галичину, і се, по всякій правдоподібности, й був уділ Ростислава²⁾.

Поховали Ярослава в новій Софійській катедрі — найславнійшій пам'ятці, яку він лишив по собі. Мармуряний саркофаг, знайдений в фундаментах катедрч, що тепер зветь ся гробом Ярослава, може дійсно бути його гробом, але окрім нього багато й иньших князів ховано там, і ніяких спеціальних вказівок на Ярослава він не дає; се досить високий, з похилою накривкою гріб, з білого мармору, орнаментований низько різбленими фігурами на мотиви давньої християнської штуки.

II.

Росклад Руської держави в XI—XII в.

Концентраційні змагання князів і їх перешкоди; змагання земель; росклад державної системи. Спільна діяльність старших Ярославичів; збирання земель; київська революція 1068 р. і поворот Ізяслава; друге вигнання Ізяслава й його заходи. Святослав у Києві. Поворот Ізяслава й його смерть. Всеволод у Києві; ізгої; половецькі напади; заграничні зносини. Святополк; боротьба з Половцями; справа Святославичів; Любецький з'їзд і його постанови; волинська справа і політична ситуація на початку XII в. Походи на Половців 1103—1111 р. Мономах у Києві. Мстислав.

По смерті Ярослава землі Руської держави зісталися поділені (пораховавши сюди і Полоцьк) на сім паїв: три більші і майже рівнорядні з собою, тільки не компактні — трох старших Ярославичів (Київ з Туровим і Новгород із Псковом; Чернігів з Муромом і Тмутаракань; Переяслав і Ростов з Білоозером) і чотири менші — двох молодших Ярославичів (Волинь і Смоленськ), Ростислава (правдоп. Галичина) і Всеслава (Полоцьк); з того п'ять володарів були рідні брати, інші двоє — їх близькі свояки. Окрім того могли подекуди заховатись тубільні князі з-по-за династії Володимира, як се знаємо на певно про Вятичів.

Літопись кладе в уста Ярослава на смертельнім ложі таку інструкцію синам: старший син Ізяслав має заступити місце батька в політичній системі Руської держави, інші Ярославичі мають слухати його як би батька, а він з свого боку має пильнувати справедливості в відносинах князів (аще хто хочеть обидити свого брата, но ты (Ізяслав) помогай егоже обидять); брати мають жити „в любови“, задовольнитись своєю пайкою:

„не преступати предѣла братня, ни сгонити“, і батько пригадує їм, що вони ж прецінь брати від одного батька і одної матери (не як Володимировичі). Ся наука дуже відповідає політичним ідеалам сучасної суспільности (отже могла бути вложена в уста Ярослава кожним сучасним книжником), але з другого боку не можна в ній вказати нічого, щоб противилось становищу чи бажанням Ярослава. І Ярослав і сучасна суспільність однаково не могли вказати князям иньшого мотива до усталення згідних відносин окрім родинних звязків, після того як дінастичний звязок положено в основу державної системи. Державна ідея була занадто слаба; і коли в тій самій науці Ярослава знаходимо ми згадку про потребу згоди між князями з огляду на долю держави, то й тут вихідною точкою служать особисті інтереси самих князів: „коли ви будете жити в любови“, Біг буде в вас і дасть вам побіду над ворогами, і жити мете в згоді; а як будете жити „ненавистно“, в суперечках, то й самі загинете, і затратите землю ваших батьків і дідів, що вони здобули великою працею“ (Іп. 113).

Більш жива солідарність інтересів князів кінчилась тамже, де кінчались родинні звязки. Тому наука й відкликаєть ся до них. Але вони не вічні. Вже Ярославова наука говорить тільки про братів і полишає дальшого свояка — полоцького князя, поминає братанича Володимира; але щож буде, коли взагалі місто „синів одного батька і матери“ заступлять брати стрієчні, в других, третіх? Політична наука Ярослава чи літописця мовчить про се, вона безрадна. Правда, жите висуне нові мотиви: ідею княжого рода, династії, на місце „братів від одного батька і матери“ виступлять „внуки одного діда“, вирине ідея „отчини“ цілого княжого рода, на котру він має виключне право і в своїх інтересах мусить пильновати його цілости. Але сї звязки будуть ще слабші, розумієть ся, ніж братство від одного батька і матери руських князів.

Але поки „отчина“, здобута „великим трудом“ дідів і батьків, стане спільною, ідеальною власністю цілого рода, вона довго ще буде предметом змагань поодиноких князів до „єдиновластства“, до сполучення її цілої в одних руках. На очах історії двічі вже мало се місце, що розділені землі Руської держави злучали ся в руках одного князя; сей прецедент надавав охоту до нових проб, і вони здійснялись, тільки все з довгими перервами, і все в меньш повній формі наступало се єдиновластство. Володимир зібрав землі Руської держави протягом семи літ

від смерти свого батька і володів ними протягом тридцяти п'яти літ. У Ярослава минуло двадцять два роки від смерти батька, поки він став „єдиновластцем“, але Полоцьк зістався по за його землями, і він його до смерти не встиг прилучити до своїх володінь, над котрими в цілості князував сімнадцять літ. Двадцять чотири роки по смерті Ярослава його син Всеволод „перей всю власть Рускую“ (Іп. 143), але крім Полоцька йому не належали Волинь і Туров, Муром і Тмутаракань, його панування над сею сполученою державою було дуже непевне, хистке, хоч і протягнулося п'ятнадцять літ. Його син Мономах не міг задержати вже у себе великої Чернігівської волости, а хоч здобув Туров, Минск і Волинь (без Галичини), але останній важний здобуток стався тільки сім літ перед його смертю, двадцять п'ять літ від смерти його батька. Мономахович Мстислав був останнім на сім полі, здобувши на короткий час самий Полоцьк і Курськ; але він не володів і половиною земель держави Св. Володимира, та й князував над ними лише кілька років.

Отже тенденція збирання в одно земель Руської держави, концентрична енергія давала себе знати, робила виразно ще більш як століте від смерти Володимира, але виразно ж таки ослаблючись і сходячи до зера. Інтересно було б вказати ті перешкоди, що ослабляли сю енергію, приглушали її.

Перша, елементарна причина — розмноження княжої династії. З родини Святослава зацілів тільки оден Володимир, з Володимирової — вже дві династії! Ярослава й Ізяслава, з Ярославової — цілих п'ять! Розуміється, турецький спосіб, практикований Святуполком, по часті й Володимиром (убийство Ярополка), міг би порадити сьому, але мінялися погляди й вимоги суспільности; після проклонів на голову Каїна-Святуполка і канонізації його братів протягом цілих віків не знаходилося охочого повторити Святуполків експеримент*). Правда, траплялось і далі не одному князю наложити головою в боротьбі, але в бою; траплялось, що князів вигоняли, брали в неволю, держали в'язнями, але не різали їх як баранів, і в результаті вже при кінці XI в. можна нарахувати кілька десятків князів з династії Св. Володимира, і число їх росте далі неустанно.

Се була чисто зверхня, фізична перешкода, але була й більше глибока, внутрішня — у впливі самих земель. Століте перед тим

*) Подібний експеримент, ще більш рішучий, зробив над своїми свояками тільки Олег рязанський в 1218 р., скликавши і зарізавши разом шість своїх свояків і багато їх бояр.

вони могли спокійно дивитись на те як їх князя (з київської династії) ріже иньший князь з тієї ж династії, або навпаки. Зв'язки земель з Київською державою були зовсім механічні, поверховні. Земля жила тоді „своїм житєм“, і його не відбирали єї переміни в династії; землі ще мали попри неї своїх питомених князів, або що найменше — свою повну автономію. Але століте минуло не дурно, зв'язки зміцнилися тай поглибилися; зубці державної машини все глибоше й глибоше заходили у внутрішній склад земель. Землям все труднійше було лишати ся пасивним свідком державних перемін, але втягнені близьше в систему державних відносин, вони поспробували не тільки приладитись до них, але й приладити їх відповідно до своїх інтересів. І єї змагання земель, чи властиво тих земських верств, що тримали в своїх руках їх провід, стрічалися із змаганнями самих князів. Князі, в міру того, як династія розросталась, як уділи дробились, як княжі скарби пустіли, в своїх безконечних „которах“ все менше могли опиратись на самій своїй дружині або сироваджених зза моря ватагах Варягів; вони мусіли шукати опори в самій своїй землі, запобігати її симпатій, щоб втягнути в круг своїх інтересів, і для того готові були приладитись до вимог, до бажань самої землі, чи то пак її впливових, міродайних сфер і елементів. І от єї змагання землі, стрічаючись з княжими, приходять до компроміса (розуміть ся — не висловленого, а виробленого самим житєм), компроміса земської автономії з новою династією, з князівсько-дружинним устроєм. Князівсько-дружинний лад локалізуєть ся, з династії Св. Володимира витворюєть ся ряд місцевих, „земських“ династій, що тримають ся в своїх землях не силою і страхом київського кулака, а зв'язані певними внутрішніми зв'язками, симпатіями з своєю землею, оперують ся на місцеві елементи, що уважають сю династію за свою питоменну і готові стати в її обороні. Історія полоцьких князів, історія відокремлення Турово-пинської землі дають дуже релєфні приклади таких внутрішніх зв'язків князя і землі, але в меньш визначних проявах ота солідарність повторяєть ся майже в кожній землі, і ся солідарність князя і землі, впливи земель мусіли в дуже сильній мірі неутралізувати і неутралізували дійсно змагання спадкоємців концентраційної політики.

Але сей вплив — то тільки оден з проявів розбудженої в єї часи активності землі. Серед роскладу руської державної системи, серед неустанної боротьби князів, в міру того як вони, слабнучи, пробували опертись на силах самої землі, втягнути її

в свої політичні справи, земля (властиво все говорю за певні елементи її громади) дійсно стала брати активну участь в сім політичним життю і здобувати собі більш або менш впливову роль в своїй політичній управі. Не скрізь се було однаково, в залежности від спеціальних обставин історичного процесу в кожній з них, — в одних громада і її орган — віче прибере-рало більший вплив, в других менший; декотрі землі як Новгород, Псков стають в дійсности попросту республіками, в інших громадський елемент дає знати себе досить слабо (Чернігівщина, Галичина); в інших як в Києві він грає дуже важну роль, хоч перша роля належить князівсько-дружинному елементу. Але взагалі два століття по смерті Ярослава характеризують ся розвитком цього громадського — вічевого елемента, і головно в сих двох явищах: в проявах і повільнім замиранню концентраційної енергії серед боротьби з змаганнями земель, та в розвитку земського (вічевого) елемента і його комбінаціях з князівсько-дружинним — полягає головний зміст зверхньої політичної історії земель Київської держави, котру ми будемо тепер слідити аж до повного пережиття й упадку Києва.

„Ми же на преднее возвратимся“, кажучи словами літописи — на часи по смерті Ярослава.

Кілька років пройшло тихо, старші Ярославичі жили „в любови“, та серед сеї любови розширяли свої землі на некористь інших свояків.

Я говорив вище про тенденцію концентрації та її вплив на княжу політику протягом цілого ряду поколінь. Вона дала себе знати і в перших роках по смерті Ярослава, але в формі не зовсім звичайній.

Старший Ярославич Ізяслав, очевидно, не мав відповідної енергії й здібностей, щоб узяти ініціативу збирання земель на себе. Взагалі він не потрапив зайняти становище зверхника своїх братів, „в отца мѣсто“. Літописець, дуже симпатично описуючи смерть Ізяслава, так характеризує його: „він був гарний з себе, великий на зріст, незлобного характеру, ненавидів кривду, любив правду, підступу в нім не було, ані хитрости, він був простий умом і не платив за зло злом“ (с. 142). Відкинувши компліменти його християнському характеру, написані під впливом нещастя, які спіткали Ізяслава перед смертю, і дуже побільшені, ми справді можемо признати, що він був „прост умом“. Але

й його менші брати, спеціально — найбільш енергічний між ними Святослав, не відважалось виступити відразу проти нього. В результаті бачимо, уложила ся спілка трох старших Ярославичів, близьких сусідів (Київ — Чернігів — Переяслав) і разом найсильніших з поміж князів. Ізяслав полагоджує всякі важніші справи разом з братами Святославом і Всеволодом, спільно, навіть там, де справа дотикала ся його самого; маємо кілька таких спільних учинків: разом брати видають нові закони, разом переводять брата Ігоря з Володимира до Смоленська, увільняють увязненого стрія Судислава, ходять походом на Торків¹⁾; особливо характерно се увільнення Судислава: він, очевидно, сидів у Києві і міг претендовати хіба на Псков — волость Ізяслава, отже Ізяслав хіба у сій справі міг зарядити на власну руку; натомість в літописи „Ізяслав і Святослав і Всеволод висадили свого стрія з поруба“ — разом, і літопись нічим не натякає на якесь бодай першенство Ізяслава в сих справах.

Спільна діяльність трох братів серед інших державних справ була звернена передо всім на розширення своїх земель. 1057 р. вмер Вячеслав Ярославич, князь смоленський, лишивши малого сина Бориса. Старші Ярославичі перевели на його місце, очевидно — силоміць, його старшого брата Ігоря, а Волинь, очевидно, взяли собі;²⁾ чи поділили її на разі, не знати; пізнійше бачимо її в руках Ізяслава, може він дістав її ще 1057 р. Слідом умер і Ігорь, полишивши двох синів; Ярославичі поділили Смоленську волость між собою, не зіставивши нічого для братаничів³⁾.

Дальший здобуток зроблено, здасть ся, чи не коштом братанича Ростислава; я вище висловив здогад, що він, правдоподібно, мав Червенські городи; 1064 р. він втік, не знати — звідки, в Тмутаракань⁴⁾ і вигнав звідси Гліба, Святославового сина. Чого він втік, літопись не каже, очевидно — не з добра подав ся до Тмутаракани; сам собою насуває ся здогад, чи не виїли його стрій з його волости? Червенські городи пізнійше разом з Волинею належали Ізяславу. Ростислава з Тмутаракани був вигнав Святослав, Ростислав вернувся потім назад, почав енергічно воювати з сусідами, сим занепокоїв Греків, і намістник Херсонеса на пиру отруїв його; літопись з великою симпатією згадує про нього (с. 117).

В усякім разі, як би там не було з Ростиславом, а Волинь з Червенськими городами і Смоленськ уже перейшли до старших

Ярославичів. За ними прийшов Полоцьк. 1065 р. розпочав війну з Ізяславом полоцький князь Всеслав; він напав на Псков, потім захопив і пограбив Новгород (1066). Ізяслав з братами разом пішли на нього з великими силами, взяли Минск і витяли та спустошили. На р. Немзі стрів їх Всеслав; битва була кривава; Всеслава побито. Після того розпочались переговори, і серед них підступом взяли в неволю Всеслава, „переступивши присягу“ (червень 1067 р.). Ізяслав відвів Всеслава з двома синами в Київ і всадив у вязницю, а Полоцька волость стала новим здобутком Ярославичів¹).

Судячи по всьому, сі свої здобутки брати поділили так, що Волинь з Галичиною і Полоцьк дістав Ізяслав, Новгород за то він відступив Святославу, Смоленськ узяв Всеволод; принаймні такий поділ земель бачимо в часі по повероті Ізяслава з першого вигнання і ніщо не перешкаджає припустити, що так воно було і перед вигнанням²).

Тепер коли позбирано було все, що йно було в чиїх иньших руках, тром братам Ярославичам приходила черга порохувати ся вже між собою. Воно, певно, через се вже саме прийшло б до боротьби між ними, але стала ся ще несподівана подія, що виразно показала, як слабко сидить в Києві Ізяслав, і подражнила тим ще більше апетит його енергічного брата Святослава. Початок тому прийшов із степу.

Я вже згадував, що в середині XI в. Печенігів витиснула з Чорноморських степів нова орда — Узи, звані в наших літописях загальним іменем Торків (Турків). Орда се була, очевидно, не велика і не сильна, вона була властиво авангардом далеко численнішої й воевничої орди Кіпчак, званої в наших джерелах Половцями, а в західніх — Куманами, і під її натиском Торкська орда рухала ся на захід, а за нею слідом розпросторювалась Половецька. Поченіги були витиснені зза Дніпра в 30-х рр., а вже в 50-х рр. Половці були на Дніпрі: під 1055 р. читаємо, що половецький хан Блуш чи Болуш приходив на границі Переяславського князівства і тут Всеволод „створи миръ“ з ним, себ то обдарував його, і хан забрав ся назад (Іп. 114). Від Торків Русь не мала клопотів, чи властиво кажучи — ми не маємо звісток, щоб вони переходили лінію руських граничних фортифікацій. Одинока звістка — під тим же 1055 р., що тоді Всеволод зимою побив Торків під Воїном (Іп. с. 114), на пограничу свого князівства: мабуть пробували пограбити. У всякім разі видко, що то для Руси не були страшні

сусіди. Їм, як то звичайно буває при сих рухах орд, з одного боку приходилось бороти ся з Печенігами, з другого, ще тяжче — з Половцями. Помилкою руських князів було, що замість аби стати по стороні слабшої орди — Торків і за їх помочію ослабити сильнішу Половецьку орду, вони глянули дуже короткозоро, і користаючи з трудної ситуації й слабости Торків, ударили й собі на них. 1060 р. три старші Ярославичі, разом із Всеславом, з великим військом, позаберавши мабуть земські сили (воя бещислены), рушили і суходолом (на конихъ) и ріками (в лодьяхъ) в нечуванім числі на Торків. Се був перший, на памяти історії, агресивний виступ Руси проти степової орди; та тільки, як бачимо, зовсім схиблений. Літопись каже, що Торки навіть не відважили ся стати проти руських сил: „убоявьшесе пробѣгоша и до сего дни:“ одні загинули від морозу, иньші від голоду, иньші від пошести, „и такъ Богъ избави крестьяны отъ поганыхъ“ (с. 115). В дійсности Торки, як перед тим Печеніги, пішли за Дунай, а слідом почали пустошити забалканські землі; та сильна негідь захопила їх тут і дуже знищила їх орду; частина їх після того піддала ся Византії й оселена в Македонії, частина вернулась назад в Чорноморські степи¹⁾. Як оповідає сучасник Михаїл Аталіота, частина тих Торків звернула ся до рускаго князя і була розселена по руських містах²⁾. Дійсно, вже в 80-х рр. стрічаємо ми Торків у Київщині й Переяславщині; очевидно, по тих нещастях вони піддали ся пограничним руським князям і ті ужили їх (деєь може при кінці 60-х і на поч. 70-х рр.) для кольонізації погранича з степом, як здатних до боротьби з їх ворогами Половцями вовників. Окрім Київщини й Переяславщини подібну турецьку кольонізацію знаємо і в Чернигівщині, і в полудневій Галичині, хоч і не знаємо, коли її почато. Окрім того частина Торків, як і Печенігів, лишила ся далі в чорноморських степах, під половецькою зверхністю.

На місце знищених Торків розпросторились на цілім протягу чорноморських степів Половці, орда численна, дика і дуже воевничка. Руси дуже скоро довелось переконались, як не розсудно перемінила вона сусідство Торків на половецьке. Вже рік по поході на Торків половецька орда напала на Переяславське князівство; Всеволод вийшов на неї, але його побито, а землю пограблено (лютий 1062 р. — Іп. 115). Літом 1068 р.³⁾ Половці знову напали на Переяславщину; навчений гірким досвідом, Всеволод вже не пішов сам, а закликав братів; на Альті війська

Ярославичів стали до бою з Половцями і знову їх побито, а Половці розкинулися по обох боках Дніпра, грабуючи безборонні землі (Іп. 118, 120).

Се сталося причиною повстання в Києві, першої описаної в наших джерелах української революції; тож варто його трошки докладніше розказати, бодай скільки каже літопись.

Після нещасливої битви на Альті „київські люде“ (правдоподібно — з того київського війська, що ходило на Альту) прибігши до Києва скликали на торговищу віче і постановили знову йти на Половців, що тим часом „розсіяли ся по землі“ — очевидно Київській. Вони послали до князя, просячи, щоб дав коней і зброї їм — знову йти на Половців. Ізяслав відмовив, чому — не сказано, але можемо догадуватись про якісь вже перед тим напружені відносини в землі, бо чимало Киян сиділо увязнених в княжій „порубі“, й Ізяслава міг настрашити сей народній рух. Коли віче довідалось про відмову, його обурення звернуло ся на київського тисяцького Коснячка¹⁾, як на головного воєводу; народ з віча рушив „на гору“, прийшли на Коснячків двір, але його самого там не було; звідси половина пішла розбивати княжу вязницю, визволити „свою дружину“, інші пішли на княжий двір і тут почали сварити ся з князем, що сидів з боярами на сінях (в галерії) свого двора і перекоряв ся з людьми через вікно. Бояре, побачивши народне роз'ярення, передчували революцію й радили князю забити Всеслава, як небезпечного кандидата на київського князя; правдоподібно, його ім'я вже пробомкувало в устах народу. Ізяслав не згодивсь на се; взагалі він виявляє повну безрадість серед сього руху. Нарід дійсно з криком кинувсь визволити Всеслава. Ізяслав, побачивши се, признав свою справу програною і разом з братом Всеволодом, що з ним разом з над Альти втік до Києва, та з боярами кинувсь тікати. Визволеного Всеслава нарід з тріумфом привів на княжий двір і оголосив своїм князем, а самий двір пограблено і забрано багато гроша і ріжних шкір. Се сталось 15 вересня, другого дня по св'яті воздвиження, і літописець цілу пригоду толкує як божу кару на Ізяслава, що він образив хрест, зловивши Всеслава проти своєї присяги.

Таке було се перше нам відоме повстання. Нарід, знеохочений безрадістю й іншими прикметами князя, заступив його іншою особою — звістним своєю оборотністю Всеславом, сим волхвом, про котрого стільки оповідали чуд, і нарешті оспівало Слово о полку Ігоревім (XI): „князь Всеслав судив людей, князям

порядкував городі, а сам в ночі вовком уганяв: з Київа перед півнями добігав до Тмуророканя, вовком перебігав дорогу великому Хорсу. Йому звонили рано у сьвятої Софії в Полоцьку, а він вже в Київі чув звін. Та хоч яка віща була душа в його тілі, часто терпів він біду. Йому давно віщий Боян сказав мудру приспівку:

ни хитру ни горазду
ни птицю горазду
суда Божіа не минути“.

Сім місяців проседів на київському столі народній вибранець. На жаль, нічого про його діяльність не знаємо, хоч як було-б цікаво! Літопись каже, що Половців знищив Сьвятослав недалеко Чернигова, під Сновськом (на устю Снови до Десни), і падолиета, і тим мабуть закінчили ся їх пустошення.

Тим часом Ізяслав стративши Київ, не попробував його вернути своїми силами, а подав ся за помічю до свого шваґра — сина його тітки і братанича його жінки (через подвійне посвоячення) Болеслава Сьмилівого, в. кн. польського. Болеслав охоче взяв ся до сеї справи. Догадують ся звичайно, що він надіяв ся при тім здобути сусідні руські землі, як і Болеслав Хоробрий, і що Ізяслав навіть міг йому дещо обіцяти; се можливо. На весну (1069 р.) Болеслав рушив разом з Ізяславом і з польським військом; Всеслав з київським військом вийшов проти нього на границю Полянської землі, під Білгород, що був ключем до Київа з заходу¹⁾. Але у полоцького характерника, що несподівано для самого себе опинивсь на київському столі, не було охоти боротись за сей стіл: несподівано, в ночі втік він з табору зпід Білгорода й удавсь до своєї вітчизни — Полоцька, „діткнув ся зброєю золотого київського стола і вовком о півночі скокнув з під Білгорода, оповитий синєю млою“ (Слово о п. Іг. XI).

Коли рано Кияне довідались, що їх князь утік, вони страшили дух, вернулись назад до Київа і тут на вічу постановили не піддаватись Ізяславу, а закликати на княжий стіл котрого з братів його. Вони послали до Сьвятослава і Всеволода післанців; літопись так переказує їх заяву: ми зле вчинили, що вигнали свого князя, а тепер він веде на нас Польщу; ідіть до нас, на свою батьківщину (а пойдіта в градъ отца своего); як не схочете, то нічого нам не лишаєть ся, як запалити своє місто й іти в Грецьку землю“. Сі слова не могли нічого означати як тільки заклик котрого з них на князівство;²⁾ Кияне лишали їм до волі відозвати ся, котрий охочий, хоч Сьвятослав, прославлений недавною

побідою, може був для них більше пожаданий. Але ні він, ні тим менше — Всеволод не мали охоти чи відваги так відразу, без приготування виступити проти Ізяслава, коли він із помічним польським військом стояв майже перед воротами Київа. Брати відповіли Киянам, що вони зажадають від Ізяслава, аби він не нищив Київа польським військом, і загорять йому оружною обороною; коли хоче повести справу спокійно, то нехай іде в Київ без війська, тільки з малою дружиною. Кияне заспокоїлись сією відповіддю, і брати дійсно зажадали від Ізяслава, щоб він не вводив Поляків у Київ: „Всеслав утік, тож не веди Ляхів у Київ: противитись тобі нема кому; а як хочеш мстити ся і нищити місто, то знай, що нам шкода нашої батьківщини“.

Ізяслав з огляду на сю загрозу дійсно задержав головне польське військо і пішов у Київ тільки з малим відділом Поляків і з Болеславом, але пімсти своєї не здержав: наперед вислав він у Київ свого старшого сина Мстислава, і той звів з Киянами рахунки за повстанне: 70 мужа стяв він, иньших покарав осліпленнем; при тім, як каже літопись, багато потерпіло й неповинних. Кияне мовчки прийняли се переступленне умови; коли Ізяслав наблизив ся до Київа, люде вийшли йому на зустріч „с поклоном“, й князівство його вернулось (Іп. 121—2). Чи не потерпіли Кияне ще чого, окрім Мстиславової езекуції, не знати. В Новгородській літописи при звістці про поворот Ізяслава маємо записку: „и погоре Подолие“ (с. 103); се, правдоподібно, Поділе київське, і пожежа ся, дуже можливо, стала ся при повероті Ізяслава. Щоб мати під оком народні зборища перевів він київське торговище з Подола на гору (потім, у XII в. ми знову його бачимо в долині, а слідом по нім на горі мабуть лишивсь т. зв. Бабин торг). Тим закінчилась перша революція. Цікаво нам перевірити, яку память лишила вона по собі в київській громаді. Близько сто літ пізнійше, коли в Київі боялись революції на користь увязненого тоді кн. Ігоря Ольговича, оден з Киян пригадав, „як за Ізяслава Ярославича лихі люде (злини они) увільнили Всеслава з вязниці й поставили князем, і через те було багато лиха нашому місту“ (Іп. 246): як бачимо, громада вирікла ся свого діла, память починених Ізяславом репресій заступила все иньше, і те, що чинила ціла громада, стало вчинком „лихих людей“. Але свідки сього повстання Ізяславу його віроломної пімсти не забули.

Болеслав з своїми Поляками якийсь час зіставсь у Ізяслава в Київі: Ізяслав, каже літопись, розкватерував їх по своїй землі

(распуща на покормъ)¹⁾; як довго вони пробули, не знати, але закінчивсь їх побут досить сумно: їх почали по тиху різати, і се могло прискорити вихід Болеслава до дому. Чи пожививсь він з цього походу на Русь, не знати; у Длугоша він, вертаючись з Руси, бере по довгій облозі Перемишль, але тут обидва польські походи на Русь, 1069 і 1074 р., звязані до купи, і властиво не знати, до котрої війни мала-б належати ся облога Перемишля, — навіть скорше до другої¹⁾.

Ізяслав відібрав назад Полоцьк у Всеслава й посадив там сина. Відносин Ізяслава до братів їх недавнє посередництво в інтересах бунтівників-Киян не полсовало, бодай про око. 1072 р. брати з великою парадю перенесли моці патронів згоди і братолюбія Бориса і Гліба в нову, збудовану Ізяславом церкву, і після того обідали веї в купі, разом із своїми боярами, „с любовью великою“²⁾. Одно слово — становище Ізяслава здавалось зовсім певне, і в відносинах братів панувала іділія, але тим часом готували ся річи зовсім не іділічні.

Як я вже казав, повстаннє Киян виказало виразно, як слабо сидить на київськїм столі Ізяслав. Репресії його в Київі по повероті не могли зміцнити його становища, тільки хіба ще більше знеохотили до нього. Печерська записка (під 1074 р.) оповідає, що навіть Антоній Печерський мав якусь причину до опозиції проти Ізяслава: Ізяслав, вернувшись у Київ, гнівався на нього „за Всеслава“, і Святослав потайки забрав Антонія собі до Чернигова (П. 136). Але до Чернигова могло переноситись і більше незадоволених на Ізяслава та збільшати апетити до Київа у чернигівського князя. 1069 р. Святослав не відваживсь прийняти київського стола під грозою польського війська; тепер міг він задалегідь приготуватись до нападу.

До того прилучились і деякі спеціальні причини; можемо догадуватись принаймні про одну. Ізяслав був вигнав Всеслава, але сей відібрав собі Полоцьк назад. Тим самим пропала рівновага княжих паїв: Ізяслав зіставсь і без Новгорода і без Полоцька. Він увійшов у зносини з Всеславом; Святослав і Всеволод, що не піддержували Ізяслава в боротьбі з Всеславом, дуже були занепокоєні сими зносинами їх. Можливо, що Ізяслав, не можучи переболіти утрати Новгорода, хотів використати поміч полоцького волхва проти Святослава, аби відібрати від нього назад замінений на Полоцьк Новгород. З рештою супроти недавнього союзу Святослава і Всеволода йому теж треба було союзника; „ніщо не гине на світі“. Досить, що єї зносини дійсно стали ся поводом до війни;

по словам літописи, Святослав вмовив у Всеволода, що Ізяслав змовляєть ся з Всеславом на них обох, і тим прихилив Всеволода до спільної війни з Ізяславом (с. 128).

З рештою ближший повід не має тут особлившої ваги. Конфлікт висів у повітрі. Повторяю: після того як спілка трох Ярославичів позабрала все, що йно було на Русі в інших руках, трудно було, аби кождий задоволив ся тим, і не почали вони тягнути з рук спільників. Вигнання Ізяслава тісніше злучило Святослава з Всеволодом. Ізяслав злучив ся з Всеславом. Перший повід міг привести до конфлікта.

Літопись взагалі висуває як головного ініціатора Святослава; се правдоподібно, хоч пасивна роля, яку тут у ній відіграє Всеволод, правдоподібно вийшла наслідком змагання до реабілітації сього князя, взагалі дуже симпатичного автору літописи.

В марті 1073 р. Святослав з Всеволодом рушили на Ізяслава. Той не відваживсь стати проти них. Своє хитке становище в Київі він мабуть сам знав добре; тож забрав що міг забрати і з родиною вибрав ся з Київа. Святослава оголошено князем в Берестовськїм дворі під Київом. Як би можна було покластись на докладність стилізації сучасника Нестора (в Житїї Теодосія), то виходило-б, що опановавши Київ, Святослав з Всеволодом ще потім ходили походом на Ізяслава, аби витиснути його „от всея области“, і аж тоді Ізяслав забрав ся знайомою дорогою — до Болеслава¹).

Спільники поділились волостями Ізяслава: Київщину взяв собі Святослав, Всеволод — Волинь і Туровську волость, за те відступив Святославу Поволже; з рештою землі обох братів зістались без переміни²). Таким чином Святослав мав Київщину, Черниговщину з Муромом, Новгород із Пековом, Поволже, Тмутаракань; Всеволод — окрім незначної тоді Переяславщини, Волинь, Смоленськ і Туров; в Полоцьку зіставав ся Всеслав. Святослав був рішучо сильнішим від Всеволода і зайняв становище впливове, зверхнє над всею політичною системою Руської держави, що пригадувало більше становище його батька, ніж становище його попередника Ізяслава; се видно нпр. з того як говорить про нього в своїй автобіографії Мономах: послав мене, каже він, Святослав на Чехів (с. 238). Зробивши тепер такий сильний крок по дорозі до єдиновластя й уєднувши одного брата, він ледво щоб мав охоту заспокоїтись на тім. Та поки що мав він небезпечного противника в особі Ізяслава, а нім з ним упоравсь, смерть заскочила його, занадто скоро, аби міг показати свої пляни.

Болеслав знову не відмовив Ізяславу своїй участі; правда, літопись наша мовчить про се, вона каже тільки про остаточний результат, що Ляхове, взявши від Ізяслава гроші, „показаша ему путь отъ себе“ (с. 129), але Мономах у своїй автобіографії згадує, як його Святослав із Всеволодом послали на польське пограниччє (в Берестє) „на головнѣ, иде бяху пожгли“ (отже була якась війна, попалено осади), і потім він знову ходив „мира творить с Ляхы“ (с. 238). З того видно, що Болеслав був розпочав якусь воєнну акцію на пограниччю, але потім завів угоду з Святославом і Всеволодом. У пізнішого Длугоша ми знаходимо, правда дуже прикрашене і розмішане ріжними додатками, оповідання про війну Болеслава: він мав взяти по довгій облозі Перемишль, потім Волинь і Володимир (I. с. 341—9). Такі усьпіхи за ним признати трудно, Володимир на певно зіставсь за Всеволодом, що найбільше — може Болеслав здобув Перемишль, хоч не на довго, бо за Всеволода він уже знову належав Руси. Висланий потім батьком і стрієм до Сутіск на переговори з Болеславом Мономах (автобіографія, ib.) правдоподібно тоді-ж привів до згоди, і слідом бачимо Болеслава в союзі з Святославом: Болеслав, що тоді розпочав війну з Чехами, звертаєть ся по поміч до Святослава, і той впрядив Мономаха і свого сина Олега з військом, що заходило „за Глогову до Чеського ліса“ (Лавр. 238)¹).

Згода Болеслава з Святославом мусіла статись не пізніше кінця 1074 р., бо вже при кінці 1074 Ізяслав, стративши надію на Болеслава, подав ся на Німечину. Помирившись з Святославом і Всеволодом, Болеслав Ізяславу „показав путь від себе“, як каже літопись, хоч забрав у нього гроші — на се потім, видно, скарживсь Ізяслав папі. Ізяслав удав ся до посередництва саксонського маркірафа Дедо і з ним в січні 1075 р. прибув на двір молодого імператора Генриха IV в Майнц і передавши йому дорогі подарунки — „безцінні богатства в золотій і срібній посуді й дорогоцінних одежах“, як оповідає сучасник Лямберт, просив у нього помочи на Святослава. Генрих взяв ся до посередництва і вислав до Святослава в посольстві його шваг्रा триреського препозіта Бурхарта; він наче б то загрозив Святославу, що коли не верне добровільно братови його стола, то буде мати війну з Німечиною (*arma Teutonicі regnī prope diem experturum*), тай то ще той Бурхарт упрохав імператора, аби не брав ся до Святослава ще острійше; так оповідає Лямберт, хоч сам додає, що Генрих досить мав на голові своїй

домашніх справ, аби мати охоту брати на себе ще якісь чужі клопоти. Літопись наша нічого не знає про заступництво Генриха, згадуючи про послів від нього; каже тільки, що Святослав хвалив ся перед послами своїми богатствами, але дістав колючу замітку, що військо дорожше богатства: правдоподібно, дружина була не дуже задоволена Святославом, коли звістну анекдотку про Володимира обернула на нього. Але Німцям Святослав заімпонував: тойже Лямберт каже, що Бурхарт привіз від Святослава Генрихови стільки золота і срібла і дорогих одерж (чи тканин), що ніхто не памятав, аби коли в Німечину привезено було стільки¹). Очевидно, тодішня Русь мала чим заімпонувати бідній ще тоді і малокультурній Німечині — богатством, комфортом, своєю вирафінованою грецько-орієнтальними впливами штукою.

Посли Генриха від Святослава вернули ся в жовтні деєв. Але Ізяслав їх не ждав: ще весною він вислав свого сина до папи. Папа Григорій VII був рішучим ворогом імператора; коли Ізяслав, не ждучи посольства від Святослава і заповідженого оружного заступництва, удав ся до нього, то се показує, що він далеко ліпше зрозумів ситуацію, ніж той Лямберт і Бурхарт, і переконав ся, що йому зовсім нема чого сподіватись від Генриха. В квітні 1075 р. прибув до Григорія VII котрийсь з синів Ізяслава і, як каже папа, заявив, що він за згодою батька хоче дістати „Руське королівство“, *regnum Ruscorum*, в лен від св. Петра. Не знати, чого в дійсности хотів Ізяслав від папи — чи помочи, чи впливу на Болеслава, але відомим нам результатом сих його проб лишились тільки дві булі папи, датовані 17 і 20 квітня 1075 р.²). Перша адресована до „короля Русів Димитрія“, як він зветь ся взагалі в своїй західньо-європейській одісеї; папа каже, що згодив ся на прохання його сина, обіцяє йому в потребі поміч, жичить йому щасливого королівства до віку та повідомляє, що вислав до нього послів для переговорів; ціла була робить вражіння або непорозуміння або свідомого викручування: ані натяка на вигнання Ізяслава, а згадане в ній посольство здаєть ся призначалось не для політичних, а для церковних справ. Друга була адресована до Болеслава, говорить про церковні справи Польщі, а при кінці папа згадує за Ізяслава і просить, аби Болеслав звернув йому забрані гроші.

Не знати, куди вже звернувся Ізяслав, нічого не діставши й від папи; ще півтора року прийшло ся йому помандрувати по Європі, поки смерть Святослава не змінила обставин на його користь.

З короткого князювання Святослава в Київі ми дуже мало що знаємо окрім справ, звязаних з вигнанням Ізяслава. Окрім згаданого вже посольства Бурхарта ми маємо згадку ще про одно посольство Генриха на Русь деєь у тих часах, в якій справі — не знати¹). Крім того є ще звістка в Татищевській компіляції про зносини Святослава з Візантією, але вартість її досить сумнівна²).

У внутрішніх відносинах Святослав мав передо всім до роботи з тою опозицією, яку він стрів у Київі. Хоч для більшости суспільности він, правдоподібно, був князь пожаданий, але були елементи йому противні. Вище ми зазначили слід незадоволення на Святослава в кругах дружини; найпростійшою причиною могло бути тут звичайне незадоволення київської дружини на чернігівських бояр, приведених Святославом, що перебували у них впливові становища на княжім дворі та в управі. Далі, Нестор виказує иньшу опозицію — в імя християнської моралі; печерський ігумен Теодосій, чоловік незвичайного авторитета в духовних сферах, виразно виступив проти насидьства Святослава і Всеволода, що вони вигнали Ізяслава; він не хотів прибути на обід до нового князя, називаючи се трапезою Езавели, і після того неустанно нападав на Святослава то письменно (епістолия пиша) то усно; роздражнений одною з сих епістолій Святослав хотів був навіть заслати Теодосія, але се не настрашило його. Та самі монахи і бояре умовили Теодосія залишити сі докори, і Теодосій, „бачучи, що нічого не міг ними осягнути“, перемінив тон і почав уже „молити Святослава“ — вернути князівство Ізяславу. Святослав пускав сі мольби поуз ухо, але постаравсь ласкою вплинути на Теодосія: він часто бував в монастири, показував йому всяку честь, і осягнув свого о стільки, що Теодосій дозволив його поминати на ектенії, хоч би й після Ізяслава, а вмираючи навіть поручив свій монастир опіці Святослава; біограф Теодосія — Нестор зве Святослава „благим“ і „благовірним“ (резервуючи одначе для Ізяслава титул христоролюбця¹). Взагалі зверхня побожність, інтерес до книжности, до церков мусіли помирити духовенство з Святославом. Він обдарував нову печерську церкву і засновав у Київі монастир свого імени — св. Симеона (се була мода, кождий князь се робив; Ярослав збудовав монастир — св. Георгія, Ізяслав — св. Дмитра, Всеволод — св. Михайла, Святосполк — другий св. Михайла, і т. и.²)). Для нього дяк Іоанн переписав 1073 р. Сьборъ отъ многъ оць тълкования о неразумныхъ словесехъ (т. зв. Святославів Збірник 1073 р.),

велику збірку різних статей, переложену з грецького для болгарського царя Симеона, приложивши до Святослава компліменти, адресовані в оригіналі Симеону — його любомудрию і книголюбю, „имиже и своя клѣти испълнь, вѣчную си память сътвори“¹).

Серед цього всього передчасно захопила Святослава смерть. Він довгий час мучивсь від якихось болячок на шиї („желвь“ — жовни); при кінці 1076 р. казав він їх собі розтяти, але нещасливо: 27 грудня він умер від сеї операції, маючи тільки 49 рік. Поховано його не в Києві (се цікаво!), а в чернігівській катедрі св. Спаса, будованій Мстиславом.

Скоро довідався про се Всеволод, поспішивсь у Київ; 1 січня 1077 р. відбула ся церемонія його князівства. Він посадив у Чернігові сина свого Мономаха, а Волинь віддав сину Святослава Олегу, взявши при тім мабуть назад собі Поволже (Лавр. 239). Але він похопивсь передчасно: старший хазяїн київського стола вертався назад.

Ізяслав знову знайшов поміч у Болеслава. Не знати, що вплинуло на сю переміну; може Болеслав, попикшись попереднього разу, надіявся, що тепер, по смерті Святослава, піде справа гладше; тай союз і умова скінчили ся з смертю Святослава. Сам Болеслав в похід не пішов, вислав тільки військо своє з Ізяславом²), на весну (1077 р.). Всеволод пішов Ізяславу на зустріч з військом на Волинь, але битись не відваживсь сей обережний і вирахований князь: з заду він мав уже иньших ворогів — безземельних братанчів; саме, поки він сам маршераував на Волинь, Чернігів захопив Борис Вячеславич, правда не на довго, на 8 день, мусів тікати, — але подібні епизоди мусіли у Всеволода відібрати всяку охоту до боротьби з Ізяславом; він волів зайняти „прихильно вижидаюче“ становище супроти брата. Між ними стала ся угода, разом вернулись вони до Києва, й Ізяслав знову сів на київській столі — у третє, 15 липня 1077 р.

Тепер прийшло ся дітям Святослава каяти ся за батьківську неправду — вигнання Ізяслава. У них тепер забрано все, зістали ся тільки далекі, не важні по тодішньому волости — відтята степами Тмутаракань та глуха ще Муромщина; Волинь відібрали у Олега Святославича, з Глібом Святославичом неясно — здаєть ся, вигнали його з Новгороду, і він наложив головою у Чуди; у всякім разі Новгород відібрано теж у родини Святослава³). Правда, Ізяслав з цього не пожививсь: він тільки взяв собі назад свої давні волости — Київ, Волинь, Туров, Новгород. Скористав

з сього, як і взагалі з усіх сих перемін Всеволод: помирившись із покривдженням Ізяславом, він забрав найліпшу батьківщину у дітей свого спільника Святослава, з котрим разом вони скривдили Ізяслава: Чернігів зіставсь в його руках, а коли вигнаний з Володимира Олег прийшов сюди, то мав тільки приємність пообідати у Мономаха в своїй батьківщині: „я запросив його до себе разом з батьком на обід, на Красний двір, оповідає Мономах, і подарував батькови 300 гривен золота“ (Лавр. 239).

Але Олег не довго зіставсь в Чернигові; енергічний молодик зовсім не мав охоти лишати ся бездомним князем. Скоро після Мономахового обіда втік він з Чернигова (10/IV. 1078) в Тмутаракань, де сидів його старший брат Роман. Се в останній чверти XI в. було головне пристановище для покривджених старшими Ярославичами князів; а зібралось їх чимало — Святославичі, з котрих виступають тут Роман і Олег, Вячеславич Борис, кілька років пізнійше — Ігорович Давид і Володар, син Ростислава Володимирича. Сироти, котрих батьківщини загарбали Ярославичі в їх малолітство, нічого їм не лишивши, виростили один по однім і йшли упоминати ся за своє добро.

Ми згадували вже, що Борис Вячеславич попереднього року був опановав Чернігів під час волинського походу Всеволода. Тепер він став союзником Олега; доля звязала їх інтереси до купи: батьківщина Олега — Чернігів і Бориса — Смоленськ обидві були в руках Всеволода. Вони взяли до помочи Половців і пішли на Всеволода, на Чернігів. Битва сталась на р. Сожиці¹). Військо Всеволода розбито, багато вояків побито; Всеволод відступив в Переяслав, де до нього наспів син Володимир Мономах, і звідти удав ся до Ізяслава — просити помочи. Ізяслав не відмовив; хоч претензії Олега і Бориса його не дотикались, але за ними могли виступити инші претенденти з претензіями на Ізяславові волости; становище братів було однакове. Всеволод з Мономахом й Ізяслав з сином Ярополком, що сидів при ньому в Вишгороді, пішли на Чернігів.

Після битви на Сожиці Черниговщина, видно, перейшла на сторону Олега. Чернігів тримавсь його: очевидно, симпатія місцевої суспільности була по стороні їх „отчича“. Коли Всеволод з Ізяславом приступили, Чернігівці не піддались, хоч Олега й Бориса там не було. Союзники почали облогу; Мономаху удалось взяти й попалити „окольный град“, але люде повтікали в замок (днешний = внутрішній город) і далі боронились. Тим часом Олег з Борисом йшли вже ратувати їх. Всеволод з Ізяславом

пішли проти них. На „Нежатиній ниві“, якимсь урочищу коло Чернигова, над Десною, ближше незвістнім, стала ся сильна битва, 3 жовтня 1078 р. Борис загинув на початку, за ним вбито наглим ударом з заду Ізяслава, що стояв тоді з кінним військом, сам піший. Військо Олега розбито зовсім, сам він ледви втік з малими останками в Тмутаракань (Іп. 140—1).

Доля поглузувала над Ізяславом: з його пімсти над кривдником Святославом пожививсь Всеволод, а коли син Святослав прийшов упоминатись батьківщини, довело ся наложити головою в обороні його неправедно здобутого добра — тому-ж Ізяславу.

Його привезли човном під Київ, „весь Київ“ вийшов йому на зустріч; труп положено на санки, відвезено до церкви Десятинної Богородиці й поховано тут в марморянім гробі. Неправедне вигнання й ся смерть в обороні брата здобули Ізяславу симпатії сучасників, бодай богатьох, і заступили в пам'яті його давні гріхи. Забуто не тільки його давні езекуції й нагінки, але й те, що правда була по стороні Бориса й Олега, а не по стороні їх стріїв. В таких випадках моментальне безпосереднє вражіннє у маси звичайно бере гору над усім, і ми можемо повірити літописи, що над Ізяславом голосив не тільки син Ярополк, але й „цілий Київ“ (плакася по ньє весь городъ Киевъ). Літописець підносить доброту й простоту небіжчика, особливий натиск кладе на те, що він наложив головою за свого брата Всеволода, пробачивши йому, що він перед тим разом із Святославом вигоняв його з Київa, — навіть прирівнює його до мучеників, що пролили свою кров з любови до Бога, як він з любови до брата. Але при тім літописець не забуває виступити проти закида, що Ізяслав вистинав бунтівників 1068 р. (Киянѣ неѣкъль, которѣи же высадили Всеслава ис поруба), і складає вину за се на сина: мабуть не всі Кияне були такі тонкослези, як ті, що плакали тепер над гробом Ізяслава.

Настав час Всеволоду зібрати на останок оводі з чвертьвікової політики: і з збирання руських волостей у трійку, і з вигнання Ізяслава з Київa у двійку, і з своєї вирахованої уступки, коли він відступив Київ Ізяславу. Належачи до трійки, здобув він собі Смоленськ; від історії з вигнанням Ізяслава лишив ся йому Чернігів; тепер, заховавши свою попередню пайку руських земель, він долучив до них ще Київ. Інші волости Ізяслава

зоставив він його синам: Новгород і далі зоставсь Сьвятополку, старшому сину Ізяслава, меньшому — Ярополку, що був при батьку, Всеволод дав Волинь і Турово-пинське князівство. Сам Всеволод мав тепер Київ, Чернігів, Переяслав — все ядро Руської держави, і ще Смоленськ і Поволже — більша половина Ярославової спадщини.

Все п'ятнадцятьлітнє князюваннє Всеволода в Києві пішло на те, аби охоронити зібрані землі, відбитись від позбавлених земель князів, так званих в історії князів-ізгоїв. Се термін історичний. Церковний устав з іменем кн. Всеволода Мстиславича (1-ої пол. XII в., але самий устав має сліди пізнійшої перерібки) перераховує категорії ізгоїв — людей обділених на сьвітнім пірі, що не зайняли становища в суспільности або стратили його: попових синів, що не вивчились, пущених на волю рабів, збанкротованих купців, і до них він причислює „четвертое изгойство — аще князь осиротѣеть“. В сім княжім ізгойстві пробували знайти правний інститут — родового права (теорія Соловйова); в дійсности не було тут ніякого права, а тільки практика надужить¹⁾: волости сиріт-князів забирались старшими свояками, що потім, коли сї сироти виростали, не мали ніякої охоти звертати їх спадкоємцям — „отчичам“, тим більше що така сирітська волость тим часом перемінила іноді вже кількох хазяїв, була проміняна, відібрана і т. п., — і князю-ізгою приходилось часто силоміць здобувати собі становище.

Таких ізгойських родин за Всеволода було, після того як Борис Вячеславич наложив головою, три: Сьвятославичі Роман, Олег, Давид і Ярослав (ще малий), Ігоревичі — Давид з невідомим на імя братом, і Ростиславичі Рюрик, Володар і Василько. Всеволод і Ізяславичі (спеціально Ярополк) обоє мали по ізгойській волости — Чернігів і Волинь, тому були природними союзниками; боротьбу з ізгоями веде головнє Всеволод, чи властиво його син — енергічний, зручний, нестомний Мономах, що від довшого часу заступав і виручав батька (Всеволод був ще не старий: як він сїдав на київський стіл, було йому тільки 48 рік), але він взагалі не визначав ся енергією. Ізгої головнє оперують половецькою помічу; при тім вони мали прихильників в деяких землях. Всеволод з Мономахом то пробують приборкати ізгоїв оружно, то укоськати їх якоюсь уступкою, і серед сих неустаних війн, умов та всяких короводів проходить ціле князівство Всеволода, без яких небудь виразних результатів, і в тім головний зміст сих років.

Після останньої неудачі Олега (1078 р.) боротьбу з Всеволодом поновив старший Святославич Роман, вибравшись походом з половецькою ордою на Переяславщину (1079). Але Всеволод, перестрівши його, встиг перетягнути Половців на свій бік, так що вони вбили Романа*), а Олега, очевидно під впливом Всеволода, ухопили тмутараканські Хозари, передали Грекам, і там сей небезпечний для Всеволода князь пробув чотири роки (між иньшим два роки він перебував на острові Родосі, як оповідає ігумен Данило¹). Ізгойське гніздо — Тмутаракань зісталось без хазяїна, і Всеволод послав туди свого посадника; але ваковало воно не довго. 1081 р. прибігли туди Давид Ігорович з Володарем Ростиславичом, звідки й як — не знати; по анальоїї з пізнійшою війною Ростиславичів можна догадуватись, що й тепер була якась боротьба, що Давид і Володар попробували відібрати Волинь — цілу, чи може яку частину від Ярополка, але се їм не удалось, і вони мусіли тікати й удались до Тмутаракани. Вони вигнали звідси Всеволодового посадника і осілись в Тмутаракани, але теж не надовго: 1083 р. вернувся із заслання Олег, і Давид з Володарем зістались знову без нічого.

Давид одначе скоро занадто допік Всеволоду: він напав на Олешє, важну київську торговельну стацию на нижнім Дніпрі, поарештовав купців (Гречників або Греків) і позаберав їх майно. Се робило таку шкоду київській торгівлі, що Всеволод постановив якось заспокоїти Давида: він дав йому Погорину (вдасть ему Дорогобужь). Пізнійше се стала суперечна територія між Київським і Волинським князівством; кому вона тоді належала — Всеволоду чи Ярополку, на певно не знати, але по всякій правдоподібности не Всеволоду, а Ярополку²); але хоч би й Всеволоду, то Давид, як претендент на Волинь (по батьку), був дуже ненаручним і немилим сусідом Ярополку. Але як раз тоді, здається, прийшлоє Ярополку понести иньшу страту, — се вже напевно, що в його власних землях. Стало ся се так: того самого року два брати Ростиславичі (сини Ростислава Володимировича, мабуть Рюрик і Василько), що жили в Володимирі, чи волею, чи неволею (в полоні) — не знати, втікли звідси, скориставши з подорожі Ярополка у Київ на великдень; потім зібравши ватаги, теж не знати які і де,

*) Як я вже згадував (в I т.), у звістці літописи є відгомін якоїсь пісні: „и суть кости его и доселѣ тамо лежаче, сына Святославля и внука Ярославля“. Пригадаймо, що по словам автора Слова о полку Ігореві сього Романа оспівував Боян; може й тут ми маємо останки сеї Боянвої пісні.

вони напали на Володимир і вигнали звідти Ярополка. Всеволод оборонив його: він кілька разів послав Мономаха, і той вкінці вигнав Ростиславичів, та привернув Володимир Ярополку¹⁾. Але щоб заспокоїти Ростиславичів, Всеволод віддав їм Галичину. Се було початком відокремлення Галицького князівства, тому над сим фактом варто застановитись трохи.

Вище я висловив здогад, що батько Ростиславичів Володимир якийсь час мав Галичину; на сю гадку наводять факти, що Ростиславичі тримають ся разом із Давидом Ігоровичом — претендентом на Волинь, крутять ся все коло Ярополка, дістають нарешті Галичину, і на тім заспокоюють ся, так що й на Любецькім з'їзді єї волости потверджені за ними; при загальній тенденції князів здобути свої отчини (се було основою й для любецьких постанов) — стає дуже правдоподібним, що Галичина була отчиною для Ростиславичів. В любецьких же постановах, як вони передані в літописи, говорить ся виразно, що Ростиславичі дістали свої волости (з них названо Перемишль і Теревовль) від Всеволода (Іп. с. 167). В 1087 р., як видно з оповідання про смерть Ярополка, Рюрик Ростиславич вже сидів у Перемишлі, та й у Звенигороді, мабуть, був котрийсь з його братів (Іп. с. 144—5), значить Галичину віддано їм перед 1087 р. Найвідповіднішим для сього моментом була війна Ярополка з Ростиславичами 1084 р. Правда, можна припустити, що Ростиславичі були дістали Галичину від Всеволода ще перед тим, але що потім, завівши війну з Ярополком, вони попали були в неволю, землі стратили, і в 1084 р. на ново їх дістали; але на се нема ніяких натяків в наших джеделах, тому певнійше буде прийняти р. 1084 датою першого надання, тим більше, що як раз після сього посповались відносини Ярополка до Всеволода. У всякім разі роки 1079—87 — се той час, коли Галичина відокремилась від Волини в руках Ростиславичів.

Мономах пише в свої автобіографії, що війну 1084 р. він закінчив повним порозумінням з Ярополком. Передача Галичини мусіла статись отже за згодою Ярополка; але він не міг її переболіти, і гнів його обернувся на ініціатора сеї уступки — Всеволода. Становище Ярополка, обсаженого тепер з двох боків ворогами — з одного Ростиславичі, з другого претендент на Волинь Давид Ігорович, — дійсно було не веселе, але тим менше можна було йому сваритись із Всеволодом. Літопись каже, що його підбивали на Всеволода лихі дорадники;

дорадники, дійсно, були не мудрі, але й сам Ярополк, котрого літопись дуже похваляє за християнські чесноти (кротокъ, смиренъ, братолюбивъ и нищелюбець, десятину дая отъ векхъ скотъ своихъ святѣй Богородици, и отъ жита на вся лѣта — 145)*), міг би зміркувати, що сидючи в ізгойській волости, він мусить до кінця триматись із Всеволодом. Всеволоду міг він закинути тільки, що той, задовольючи ізгоїв його коштом, не спішивсь задовольяти тих, що претендовали на його власну Чернігівщину. Всеволод дійсно мусів мати тоді сей плян: задовольвши иньших ізгоїв чужим коштом, ослабити головних своїх ворогів Святославичів і позбавити їх сил для боротьби.

Ярополк почав зберати ся до війни з Всеволодом. Але Всеволод довідався про се завчасу, і перше ніж Ярополк вибрав ся, Мономах вже маршераував до Володимира. Ярополк втік у Польщу, полишивши родину і бояр в Луцьку: мабуть до Володимирців він не мав довіря. Але й Лучане піддали ся Мономаху, і він позабирав Ярополкову родину, бояр і скарб у Київ, а в Володимирі посадив Давида (Іп. 144). Се зовсім позбавляло Всеволода всяких дальших клопотів з Ярополком; чи цілу Волинь дістав при тім Давид, не знати.

Але Ярополку удалось поправити свою справу. 1087 р. він прийшов із Польщі; його стрів Мономах. Не знати, чи заімпував Ярополк приведеним польським військом, чи підобрив ся до Всеволода, тільки Мономах вернув йому Волинь. Але Ярополк захотів відібрати й від Ростиславичів Галичину: перебувши трохи в Володимирі, він пішов на Звенигород галицький, очевидно — походом. На дорозі одначе його підступом убив якийсь Нерядець, „отъ дьяволя наученья і отъ злыхъ челоуѣкъ“. Нерядець втік до Рюрика Ростиславича у Перемишль; правдоподібно, він коли не був ним посланий, то робив для нього, усуваючи небезпечного ворога. Пізнійше Давид виразно казав, що то Ростиславичі забили Ярополка (Іп. 168)¹). Всеволод ходив з сього поводу сам походом до Перемишля в тім же році; правдоподібно, поводом виставлено було те підозрінне на Рюрика, але в дійсности Всеволод, мабуть, мав на меті уставити політичні відносини по тій переміні, яку робила смерть Ярополка в ситуації. Літопись нічого не каже, що при тім стало ся з Волинею; судячи по пізнійшим вказівкам, Всеволод поділив Ярополкову спадщину: головну пайку,

*) Його потім навіть уважали сьвятим, див. Філарета Русскіе святые XI. с. 306.

з володимирським столом, дістав Давид; Берестейську волость Всеволод придав Сьвятополку, брату Ярополка, в додаток до Турово-Пинської волости, а собі взяв за комісію Погорину — де перед тим сидів Давид. Я вивожу се з того, що потім Давид Ігоревич мав страхати Сьвятополка, як він був уже в Кіїві, Васильком: як що Василько забере собі Волинь, то відбере й від Сьвятополка Берестє і Погорину (Іп. 172); видно, що то були землі сьвіжо забрані від Волинської волости¹); а що Давид дістав Волинь з Володимиром від Всеволода, про се виразно говорить ся в любецьких постановах (Іп. 167)²).

Але Погорина не була, мабуть, одиноким заробком Всеволода при тій історії. Сьвятополк, діставши Туров, перейшов сюди з Новгороду слідом (1088). Пізнійше Новгородці дорікали йому, що він їх кинув (ты еси шель отъ насъ, Іп. с. 182), але коли зважити, що як раз по його виході Всеволод посадив у Новгороді свого внука, Мономахового старшого сина Мстислава³), то воно стає більш правдоподібним, що Сьвятополк відступив Новгород Всеволоду в обмін на Туров, бо інакше хто зна чи й дістав би він Туров по смерті Ярополка; а з Турова йому ближше було пильновати кївського стола. Чи сяк чи так, а Всеволод при сих перемінах заробив, як бачимо, добре. Тепер поза його руками зістававсь тільки Туров, Волинь з Галичиною, Полоцьк і окрайки Сьвятославового уділу — Муром і Тмутаракань.

Ціла ізгойська політика на разі удалась Всеволоду: коштом Ярополка задоволів він дві ізгойські родини, заробивши при тім і для себе, а тим часом родина Сьвятославичів, зіставшись сама, затихла по нещасливій долі Романа і заслання Олега, та мовчки виглядала ліпших обставин в своїй Тмутаракани та Муромі.

Се було дуже наручно Всеволоду, бо він і без того мав чим журитись. На Волини, як бачили ми, мав він клопоти з Ярополком. На півночі непокоїв його Всеслав: він по смерті Сьвятослава зачпавсь з Новгородом, потім попав в Смоленськ (1078), і Мономах двічі ходив на його землі (Лавр. с. 239). На полудню, почавши від походів ізгоїв Бориса й Олега 1078 р. та Романа 1079, де брали участь половецькі ватаги, майже без перерви чинили напади Половці — вже на власну руку. Літопись дуже мало говорить про них (властиво тільки одна згадка — під 1092 р., хоч за те й характерна: рать велика бяше отъ Половецъ отведю), але Мономах в своїй автобіографії подав інтересні відомости в сій справі, і вони відкривають перед нами всю тяготу сеї половецької „рати“. І так довідуємось звідти, що десь

1078—9 р. Половці повоевали „Стародубъ весь“. Десь 1084 р. вони взяли Горошин (в Переяславщині). 1085 р. вісімтисячна половецька орда несподівано напала на Мономаха коло Прилуки. Потім чуємо їх напади в околиці Святослава, Торчеська, Юрева, знову битву коло Красного — все в Київщині, і потім знову коло Варина (місце ближше незвісне)¹). Коли зважимо, що Мономах, хоч і був головним героєм цієї боротьби з Половцями*) — ані не брав участі в усіх битвах з ними, ані не мав на гадці за-писати всі половецькі напади, то зміркуємо, кільки то їх могло бути в дійсности.

З круга заграничної політики для часів Всеволода знаємо не багато; з рештою з західньо-європейськими землями Всеволод мав уже менше нагоди до безпосередньої стичности, від коли західні українсько-руські землі відокремили ся від Київа; тому про конфлікти сих західніх земель з Угорщиною й Польщею тут не говоримо. На доповнення сказаного вище про звязки з Німечиною в середині і другій половині XI в. згадаємо тут про нещасливу доньку Всеволода Евпраксию: вона вийшла за муж за маркграфа саксонського, а коли повдовіла, оженив ся з нею, 1089 р., імператор Генрих IV; але вони жили зле, німецькі хроністи оповідають страхи, як Генрих зневажав жінку, й вона нарешті (1094 р.) втікла від нього до маркір. Матильди тосканської, а за її посередництвом удала ся до папи; справу її з чоловіком розсуджувано на синоді в Констанції, потім в Пяченці (1095 р.); Генриха осуджено за його супружї неправди й виклято, а Евпраксія по тім вернула ся на Русь; пізнійше (1106 р.) вона постригла ся в Київі й незабаром померла (1109 р.)²).

Незалежно від його невдатности, шлюб сей не міг мати для Русі особливого політичного значіння, бо Генрих і Німечина тоді були заняті своїми домашніми справами³).

Тісні звязки істнували далі з Візантією; ми знаємо, що Всеволод сам був ожениний з візантійською царівною, і неважаючи на зміни династій на візантійськїм столі він піддержував далі сї звязки: найліпший доказ на се — заслання Олега до Царгорода 1079 р.; бачимо, що й його син Мономах вістаєть ся в тісних зносинах з Візантією, але з рештою не маємо фактів у сій справі⁴).

Далі піддержували ся зносини з скандинавськими краями. Свого Мономаха Всеволод оженив з донькою нещасливого англій-

*) Вона одначе не перешкаджала йому в потребі й собі уживати половецької помочи, нпр. в поході на Всеслава.

ського короля Гаральда, що по Гастингській битві разом із братами утікла в Данію й там перебувала, доки не вийшла заміж на Русь. Свого старшого сина Мстислава Мономах оженив з донькою шведського короля Інґа Стейнкельса Христиною, але не знати чи сей шлюб уложений був ще за життя Всеволода (Мстислав родив ся 1076 р.)¹⁾.

У зверхній політиці, в воєнних справах виручав Всеволода Мономах, скачучи з Смоленська в Переяслав і з Переяслава під Броди; у внутрішній управі Всеволод мусів радити собі иньшими способами, і тут літопись, хоч як для нього прихильна, не замовчує нарікань: „він волів, каже вона, молодиків, з ними радивсь, а ті водились своїми особистими інтересами, рили під иньшими боярами і не пильновали справедливости в управі; тивуни почали грабити, здирати людей грошевими карами, а князь про се не знав“; „земля збідніла від неустанних війн і урядницьких здирств“, скаржать ся на иньшій місці літописи самі Кияне (с. 151, 153). Літописець поясняє сі непорядки Всеволодовими клопотами від ізгоїв, хробамаи й старістю, хоч Всеволод не був дуже старий: він вмер 63 літ. Правдоподібно, що тут причина була в характері і в замилованнях князя. Упускаючи суд і управу, виручаючи себе сином в походах, Всеволод за те був дуже зручним, вирахованим політиком, як то ми могли в вище поданім огляді оцінити. При тім в усім він дуже уважав на ввимоги й погляди суспільности і вславив ся своїм взірцевим житем; „сей благовірний князь Всеволод, каже літописець, змалку любив правду, був ласкавий для убогих, відавав честь єпископам і сьвященникам, а особливо любив монахів і задовляв їх потреби; він і сам цурав ся пиянства і похоти, тому й батько його любив“ (с. 151). Був він справді великим прихильником церкви і духовенства, фундовав кілька монастирів (св. Михайла Видубицький, св. Андрея для своєї доньки Янки (Анни), що в нім постриглась — Іл. 144—5). Мономах підносить його незвичайні знатя: „отець мой, дома сѣдя, изумѣяше 5 языкѣ, — в томѣ бо честь есть отъ инѣхъ земель“. Се могло мати й практичне значінне в досить розвинених заграничних дипломатичних зносинах.

Всеволод умер 1093 р., 13 квітня, в присутности своїх синів Володимира Мономаха і Ростислава; його поховано в Софійській катедрі, коло гробу батька: літопись каже, що Ярослав заповів йому, аби казав себе поховати коло нього, „бо він любив його більше від його братів“ (с. 151—2).

Мономах був паном ситуації в Київі в момент смерті батька, міг відразу сісти на київській столі і зайняти місце Всеволода в політичній системі Руської держави. Але обережний і вихований, як і його батько, він не відваживсь на такий сміливий і ризиковний крок. Літопись добре відгадала його мотиви, вложивши в уста йому такі гадки: „як я сяду на столі мого батька, то прийдець ся мені воюватись з Святиполком, бо то перед тим був стіл його¹⁾ батька“. Якихось принципів переходу київського стола, окрім досить неозначеного принципа отчинности, жите й істория не виробили тоді, як не виробили й пізнійше; все рішали шанси й конкуренция. Мономах мусів знати, що Святиполк не пустить київського стола: він може й з Новгорода до Турова перейшов, аби бути поблизу, — а розпочинати з ним боротьбу, маючи за спиною Святославичів, з їх претенсиями на Чернігів, і грозу половецьких нападів, було б, дійсно, дуже небезпечно. Тож Мономах післав до Святиполка, закликаючи його на київський стіл, а сам пішов у Чернігів. Переяслав дістав менший брат Ростислав; як поділили Всеволодовичі иньші батьківські волости, не знати зовсім, та й не важно. Новгород віддано Давиду Святославичу, старшому із Святославичів, які жили ще; тим, очевидно, хотіли приглушити справу чернігівської волости²⁾.

Святиполк не загаявсь і в провідну неділю 24 квітня вже прибув до Київа. Літопись, прихильна Всеволодовій династії, зазначає, що Кияне прийняли Святиполка „з радістю“ (с. 152), значилоб се, що династия Всеволода і спеціально Мономах ще не мали тоді особливих симпатій у Київі; воно й не диво, коли правління Всеволода полишило такі невеселі згадки у людей своїми судами й тивунами. Але і з Святиполка не мали люди потіхи: він лишив по собі лиху славу. Патерик, передаючи, очевидно, устну традицію, пише, що за часи Святиполка було багато кривд людям, він нищив без вини визначних людей (домы сильныхъ) і багато заграбив майна³⁾, та ілюструє се історією з соляними спекуляціями Святиполка; взагалі він у наших джерелах виступає чоловіком користолюбним, несправедливим, а разом нездарним; правда, по части се залежить і від самих джерел, більш прихильних його сучаснику — Мономаху; що нездарним політиком Святиполк не був, се побачимо виразно самі.

Князюванне Святиполка розпочало ся дуже сумно: він вступив на київський стіл в часи сильного половецького натиску. Ми бачили вище (з автобіографії Мономаха), що в кінці 80-х рр. Половці сильно непокоїли Київщину; перед самою смертю Все-

волода була „рать велика отъ Половецъ отвсюду“ в Переяславщині. В перші роки Святиполкового князювання в Києві сей натиск тріває далі й приводить полудневу Київщину до повного спустошення, до утрати кольонізаційних здобутків спокійніших десятиліть — від упадку Печенізької орди; анальотичне діялось, правдоподібно, і на лівім боці, в Переяславщині. Повторялись тяжкі часи Володимирі, тієї „рати без переступа“, смутні часи, коли, кажучи словами Слова о полку Ігореві, „рідко гукали по Руській землі орачі, але часто каркали ворони, ділячи собі трупи, та вели свою бееїду галки, збираючись летіти на поживу (VI)“. Патерик дійсно згадує про „сильний голод і велику загальну нужду в Руській землі“, „смерти надлежащи глада ради бывающего на вси люди“ (с. 152—3); се по часті могло статись через сарану (про неї говорить літопись під 1094 і 1095 р. — поядоша всяку траву и многа жита¹), але ще більше мабуть через ті неустанні напади і тривогу.

Ся хижка, навісна степова хмара сперсоніфікувала ся на довгі часи в особі одного з тогочасних половецьких ватажків — хана Боняка. Він дав ся в знаки сучасникам сильно, літопись його титудує: „безбожный, шолудивый, хищникъ“ (с. 102); в історії волинської війни Василя він представлений ворожитом, віщуном: виє по вовчому, і вовки йому відповідають; в XII в. чуємо летенду, як Боняк рубав шаблею київські Золоті ворота (зовсім як польські джерела про Болеслава). В пізніших народніх переказах, відомих нам від XVII в., „шолудивий Буняка“ перейшов уже в зовсім мітичну, нелюдську, надприродну істоту: демона смерті, шкелета покритого кожею, з смердячими потрохами; до сеї фігури привязані були мандрівні історії, що не мають ніякого звязку з історією Боняка, окрім самої фігури шолудивого хищника, претвореного на сю казкову істоту²).

По великій рати в Переяславщині 1092 р., на весну 1093 р. Половці вибрали ся новим походом; прочувши про смерть Всеволода, вони прислали до Святиполка послів „о мирѣ“, себ то жадаючи окупа. Святиполк увязнив послів. Половці почали нищити Київщину і обложили м. Торчеськ. Святиполк почав вибиратись у похід: „розважні бояри“ (очевидно — київські) перестерегали його, щоб він не поривавсь з малим військом: Святиполк мав 800 мужа дружини тай уважав, що сього на Половців вистане, і його піддержували „нерозсудні“ (несмысленѣи); але розважні казали, що здалось би і 8000, тільки нема чим їх удержувати: земля збідніла від війни і непорядків

управи. Вони радили удати ся по поміч до Володимира, і Св'ятополк їх послухав. Володимир прибув; в його фамільнім монастирі — Видубицькім князі зійшлись і тут по довгих короводах і суперечках уложили межі собою союз. Мономах не радив іти на Половців, — ліпше окупитись, правдоподібно — орда була занадто численна; але перемогла Св'ятополкова гадка. Кияне видно теж були у воевничім настрою, і на военній раді над Стугною вони уперлись, щоб не миритись, а битись — іти за Стугну. Але в битві за Стугною, коло Трипіля (26/V) Половці розбили руське військо; багато побито; люде кинулись тікати; в Стугні утопив ся, тікаючи, Ростислав Всеволодович; Св'ятополк втік до Трипіля і звідти в ночі діставсь до Київа. Половці почали пустошити самі околиці Київа, навіть між Кіївом і Вишгородом; Св'ятополк попробував знову виступити проти них, але на Желани (під Кіївом) його знову розбито, і маса Руси побито, більш як в попередній битві. Торчеськ по довгій облозі мусів піддатись; місто спалено, людей Половці забрали в неволю і повели на свої кочовища. „Змучені холодом, стомлені голодом і жаждою, схудлі з біди на лиці, почорнілі, йшли вони незнайомими краями, серед диких народів, голі й босі, з ногами поколеними на терні, і з слізми говорили між собою: „я з того міста“, „я з того села“, так роспитувались і з слізми оповідали про свою родину, підводячи очі до Вишнього, що знає всі тайни“... (Іп. 157). Св'ятополк, щоб піддобрити ся до Половців, оженивсь з донькою Тугор-хана, „половецького князя“, і дав окуп, щоб не воювали (се називаєть ся „створи мирь“); окупивсь і Мономах¹).

Ся катастрофа з Св'ятополком оємілила Олега Св'ятославича; він зрозумів, що настав його час. Взявши Половців до помочи, він прийшов на другий рік (1094) з Тмутаракани під Чернігів. Мономах засів у місті, Олег попустошив передмістя і почав добувати „острог“; вісім день ішли бійки, нарешті Мономах стратив надію відбитись, а як він сам поясняє: „пожалував християнські душі, села, що горіли, та монастирі та сказав: нехай погані не хвалять ся“, та розпочав переговори з Олегом: віддав йому Чернігів, а сам ретировавсь з останками дружини в Переяслав. Се було в день св. Бориса (24/VII); мала Мономахова дружина, яких 100 мужа, з родинами мусіла перебиратись серед половецької орди, „і облизувались на нас як вовки“, пише Мономах, але щасливо пройшла у Переяслав²). Свої почуття до Половців Мономахова дружина й сам Мономах виказали за те, коли прибули на весну до Переяслава половецькі старшини Ітлар

і Китан „на мирь“, себ то — брати окуп. Дружина Мономаха задумала їх порізати, Мономах з початку протививсь, — бо він їм присягнув, але потім згодивсь; Половців побиди, а потім наглим нападом Мономах і Святиполк заскочили їх табор за Голтвою і пограбили. Кликали й Олега Святославича, але він не пішов і не згодивсь убити сина сього Ітлара, що був у нього.

Се прийнято було як провокацію: мовляв Олег тримає з Половцями — „зане ся бяше приложилъ к Половцемъ“, як мотивує Мономах в своїй автобіографії. „И бысть межи ими ненависть“¹⁾. Ізяслав Мономахович зайняв Муром, вигнавши Олегового посадника. Давид Святославич під тойже час, розеварившись із Новгородцями, вибрав ся звідти й захопив Мономахів Смоленськ²⁾. Олега Святиполк і Мономах віввали на якийсь небувалий конгрес до Києва: „приходь до Києва умовитись в присутности епископів, ігуменів, бояр наших батьків і громади (горожаны) про Руську землю, щоб оборонити її від поганих“. Коли зміркуємо обвинуваченне на Олега, що він хоче тримати з Половцями, і загальне незадоволенне на його союз з Половцями (літописє висловляє його кілька разів досить сильно, а відгомін його маємо ще і в Слові о полку Ігоревім), то нам буде зовсім ясно, що тут Мономаху з Святиполком треба було не наради, а чого иньшого: під пресією загальної опінії вони хотіли або примусити Олега розірвати союз з Половцями (се значило для Мономаха — позбутись небезпечного половецького союзника у себе з заду під час завзятої боротьби з Половцями з фронту, але заразом значило — ослабити й самого Олега), або — найти повід, знов таки — санкціонований загальною опінією, дальшої боротьби проти Олега. Олег, очевидно, розумів се дуже добре. „Набравшись дурної пихи“ (усприемъ смыслъ буй и словеса величава), як клясифікує се неприхильний йому літописєць, він відповів, що не признає над собою суда „епископів, чернців і смердів“. Тоді Святиполк і Мономах оголосили його одномишленником Половців і пішли на нього походом; се було в кінці квітня (1096).

Олег не відваживсь ані вийти проти них, ані відсижуватись в Чернигові: похід, видно, застав його неприготованим. Він вихопив ся з Чернигова в Стародуб, Володимир і Святиполк погнали ся за ним і обложили в Стародубі. Облога була дуже тяжка, Стародубці завзято боронили свого отчпца; близько пять тижнів били ся під городом. Нарешті Стародубці не могли довше триматись, і Олег капітулював. Святиполк і Мономах зажадали,

щоб він прибув разом з братом Давидом на з'їзд до Київа — „сняти ся и порядъ положити“; Олег присягнув на тім. Подібно вчинили і з Давидом: Св'ятополк і Мономах ходили під Смоленськ, примусили його вернути ся в Новгород і теж постановили з ним угоду — мабуть зобов'язали його приїхати на з'їзд¹⁾.

Але Олег не хотів здавати ся на ласку свояків і рішив попробувати ще щастя. Він пішов був на Смоленськ, але Смольняне не прийняли його, хоч до нього й пристали „вої“ звідти; з ними здобув він собі назад Муром (Ізяслав Мономахович при тім наложив головою в битві) і задумав прилучити до нього й поволзькі волости Мономаха; йому удалось опанувати Суздаль і Ростов, але наспів з військом Мстислав з Новгорода, знищив Олега під Суздалем (на Колачці), заняв назад не тільки Поволже, але й Муромську волость і Олегу порадив не тікати, а звернути ся з покорою до „братії“, щоб не виключали його з Руської землі (Іп. 164—7).

Коли становище Олега було прикре, то з другого боку й Св'ятополк з Мономахом відчували пекучу потребу полагодити нарешті відносини на Руси, з Св'ятославичами значить, щоб можна було звернути сили проти Половців. Сі часи були справжньою орією степових нападів і спустошень. Після купленого спокою 1094 р. Половці прийшли другого року знов у Київщину²⁾. Вони обложили Юрїв, столицю Порося, стояли коло нього ціле літо, як позаторік коло Торчеська, і ледво не взяли його. Св'ятополк був окупив ся їм, але вони не забрали ся й після того з Київщини. Тоді Юрївці, вибравши час, покинули місто й втікли до Київа. Св'ятополк звелів їм поставити замок коло Витчева, і тут оселив Юрївців з їх єпископом, „Засаковців“ (з околиці Сакова — на лівім березі Дніпра) і з иньших пограничних міст (Іп. 159—60). Сей епізод дуже інтересний, бо показує, що неустанні напади Половців знищили пограниччя, і люде довше не могли тут витримати. Поросє, відбудоване Ярославом, пропало знову. Подібне мусліо діятись і на лівім боці.

Знищивши пограниччя, Половці узялись до Київа й Переяслава. Поки Св'ятополк з Мономахом бились з Олегом під Стародубом, Боняк напав на Київ, попустошив околицю й спалив княжий двір на Берестовім; иньший половецький старшина — Куря пустошив околиці Переяслава й спалив Устє (Трубежа мабуть); за ним слідом прийшов Св'ятополків тєсть Тугор-хан, і взявсь вже до облоги Переяслава. Він простояв тут три тижні, коли наспів Мономах з Св'ятополком, що по стародубській кам-

панії угоняли за Боняком за Рось, аж над Бог¹⁾; Тугор-хана взяли з двох боків — від Заруба й від міста, й побили; сам він наложив головою. Та поки князі виручали Переяслав, Боняк вернувся до Київа і 20/VI²⁾ ледви не прохопився до міста, попав передмістя, монастирі (між иньшим пограбив Печерський монастир), спалив двір Всеволода коло Видобич і безкарно втік (П. 161—2).

Довше зіставатись в такій ситуації було неможливо; коли Мономах з біди уступав з Чернигова 1094 р., він міг мати ще замір при першій нагоді відібрати його собі назад, але тепер мусів бачити зовсім ясно, що треба йому рішучо вирікти ся отчини Святославичів і щиро помирити ся з ними. Але Мономаху при тім конче хотілось, щоб його уступка не виглядала вимушеною, а вільною, щоб Олег явився перед ним в ролі прохача; „сам зрозумій, чи мені випадає першому звернути ся до тебе (послати к тебѣ), чи тобі до мене“,¹⁾ писав він Олегу перед суздальською кампанією, і все жадав, аби Олег з'явився на загальний з'їзд, щоб аж там покінчити справу. Чи се була річ Мономахової амбіції — що він хотів надати характер ласки своїй уступці, чи йому хотілось зобов'язати Олега і тим вимогти, аби він розірвав свій союз з Половцями, — не знати. Але знов і Олег ніяким свѣтом не хотів здаватись на ласку Мономаха. Нарешті, програвши суздальську кампанію, стративши все, він вже не мав енергії вертатись знову в Тмутаракань та розпочинати боротьбу на ново, і піддався вимозі, що йому неустанно повторяли протягом двох років і Мономах, і Святуполк, і Мстислав^{*)} — згодився покоритись і прибути на з'їзд.

З Давидом Святославичом Мономах порозумівсь наперед; „ми з твоїм братом умовлялись, але без тебе не можна умовитись“, писав Мономах Олегу в осени 1096 р.; я думаю, що се наступило в осени 1096 р., при переводі Давида з Новгороду: я думаю, що йому тоді вже Мономах віддав Чернигів. Олегу по суздальській кампанії, коли він зобов'язавсь покоритись „браті“, правдоподібно зараз таки вернули Муром. Остаточна нові відносини, нова політична ситуація мала бути санкціонована на загальнім княжім з'їзді, що відбув ся вже в осени 1097 р. —

*) Да [е]же начнеши каятися Богу, и мѣ добро сердце створиши, пославь соль свой или пископа, и грамоту напиши с правдою, — то и волость възмешь с добромъ, и наю сердце обратиши к собѣ, и лѣпше будемъ яко преже, нѣсмъ ти ворожитъ ни мѣстникъ, писав Мономах Олегу по смерті свого сина Ізяслава (Лавр. с. 245).

в останніх днях жовтня чи в перших падолиста, в Любчу (правдоподібно — під Києвом)¹).

З князів прибули окрім Святиполка Мономах, Давид і Олег Святославичі, Давид Ігоревич і Василько Ростиславич; метою з'їзда, по словам літописного оповідання, було „строење мира“ — забезпеченне згоди, а мотиви й ухвали князів воно стилізує так: „пощо губимо Руську землю, маючи між собою ворожнечу? тим часом Половці пустошать нашу землю і тішать ся, що внутрішні війни між нами тривають до тепер. Будьмо однодушні від тепер і пильнуймо Руської землі! Кожний нехай має свою отчину — Святиполк — Ізяславів Київ, Володимир — Всеволодове, Давид, Олег і Ярослав (Святославичі) — Святославове, а решта ті волости, які хто дістав від Всеволода: Давид (Ігоревич) Володимир, Володар Ростиславич Перемишль, Василько — Теробовль“. На тім цілювали хрест, ухваливши: від тепер колиб хто розпочав війну, то на того будемо всі ми і честний хрест“ (с. 167).

В сій ухвалі можна-б вирізнити такі моменти: прийнято принцип отчинності — кождий князь має ті землі, які належали його батькови; се важна постанова, бо хоч вона спеціальна, для сього разу, але вона мала значінне прецедента і на дальше (розумієть ся — коли знаходилась до сього прецедента доказова сила — політична, оружна). Вона була фіналом, рішучим ударом тенденціям збирання земель, виявленим по смерті Ярослава: загарбані землі мали бути віддані спадчикам (де ще вони лишились). Але вповні сей принцип переведений не був: Новгород, хоч належав до Святиполкової отчини, зіставсь у Мономаха, і ся справа виринула потім, по кількох літах.

Другий момент — санкціонував ся теперішній стан володіння і уставляв ся союз для оборони спокою; се було відновлення заповіді Ярослава старшому сину: як би хто кого скривдив, помагати покривдженому, тільки тепер сей обовязок кладеть ся на весь союз князів.

Третє — се союз проти Половців, для заховання цілости Руської землі; ним касували ся всякі союзи з Половцями, отже й Олега.

Цікаво, що се все дієть ся на родинній основі: зібрались князі тільки Ярославового потомства, про полоцьку лінію нема й згадки, певне її й не кликав ніхто; се родинна, а не державна однієть, союз, і тим самим дуже непевний що до своєї трівкості. Але ухвали сї були повалені навіть скорше, ніж можна було думати.

Сказання описує Любецький з'їзд дуже іділічно, але щирості на ній, певно, було не більше як на теперішніх дипломатичних конгресах і з'їздах, і з Любецького з'їзда зараз розвинулись події зовсім не іділічні, що відсунули на кілька літ плани союзу проти Половців і оборони Руської землі.

В останні роки в основі політичної ситуації лежав тісний союз двох найсильніших князів Мономаха й Святтополка. Святтополк користав з сього союзу для спільної боротьби проти Половців, Мономаху ж він, окрім Половців, усе дуже енергічно помагав в його боротьбі з Святославичами, вже без якоїсь винагороди, принаймні не знаємо про неї нічого. В любецьких постановах Святтополк міг почувати себе покривдженим: його отчина Новгород зісталась у Мономаха, а він Святтополка інтересовав, се видно з того, що він кілька літ пізнійше хотів навіть заміняти на Новгород Волинь. Взагалі відносини Святтополка з Мономахом не були щирі, і на сїм пункті виросла інтрига: бояре Давида Ігоревича звернули увагу свого князя, що Василько звязався з Мономахом і укладають собі союз проти його, Давида, й Святтополка. Давид се переказав Святтополку й радив увязнити Василька, користаючи з його побуту в Київі, по з'їзді; він пригадував смерть Ярополка, що його мовляв забили Ростиславичі, й страхав Святтополка, що Василько, опановавши Волинь, забере від Святтополка волинські волости — Погорину, Бересте й Турово-пинське князівство, а Володимир має взяти Київ. Святтополк вагавсь, радивсь навіть з київським вічем, що сю справу прийняло досить індеферентно, очевидячки — не хочачи влизити в княжі котерії; скінчилось на тім, що Давида увязнено, не вважаючи на благання духовних — осліплено в Звенигороді під Київом і передано Давиду, а той завіз його у Володимир і тримав під вартою.

Так оповідає заведене у літописі сказання про волинську війну, написане прихильником Мономаха, якимсь Василем, дуже ворожо для Давида. Інших виразних звісток про союз Мономаха з Васильком не маємо, але є натяки¹⁾; коли під час з'їзду дійсно зарисовались ближші відносини між Давидом Ігоревичем і Святтополком, Мономаху натурально було зближати ся до Василька, тільки плянів на Київ при тім у його не могло бути: не до нової боротьби йому було. У всякім разі, видко, відносини Мономаха до Святтополка були не добрі. О скільки щиро сам Давид увірив у плани Василька не знати: Галичина була колись волинською волостю, й Давид мусів заздрісним оком дивитись на неї; можна б подумати,

що він збаламутив Святиполка навмисне на Василька, аби захопити собі його волость, але се була б занадто сьмілива гіпотеза.

Вість про осліплення й увязнення Василька, про сей союз Святиполка і Давида проти Мономаха (Василька тепер не було що рахувати) разом змінювала політичну ситуацію й особливо мусіла вразити Мономаха. Він зіставсь нагло без союзників, перед новим ворогом, тим часом як що йно були полагождені, і то з де-більшого, його відносини до інших ворогів — Святославичів. Мономаху прийшло ся братись на штуки. Але послухаймо як оповідає про сі події його прихильник.

Володимир, каже він, — прочувши про осліплення Василька, страшно загорював і росплакав ся, кажучи, що того не бувало ще на Руси. Він зараз закликав Святославичів, аби йшли під Київ „поправити се зло“. Святославичі теж загорювали й зібравши війська, зараз пішли до Мономаха під Київ. Зібравшись під Городком (на лівім боці Дніпра, під Київом), вони вислали послів до Святиполка, винуватячи його в осліпленню, а слідом збирались іти й на Київ. Святиполк хотів уже був тікати з Києва, але справу взяла в свої руки київська громада, вислала до Володимира удову кн. Всеволода й митрополита, умовляючи не воюватись на радість Половцям, і Володимир послухавсь. Князі постановили, що вєсому виною є Давид і поручили Святиполку його укарати, і на тім справа закінчилась (с. 171—3). Все се оповіджено дуже гарно і жалісно, князі виказують великий патріотизм і моральне почутє, їх похід на Святиполка — то рух безпосереднього почутя, на чолі Володимир — ідеальний патріот, що всіми комендерує. Тільки все се зовсім розминаєть ся з дійсним характером і розвоєм події.

В дійсности Мономах тоді ще зовсім не був патріархом Руської землі, як пізнійше, й супроти зверненого проти нього союзу Святиполка й Давида мусів себе почувати досить омкно. Йому не було на разі иньшого вихода, як перетягнути на свій бік Святославичів. І йому се до певної міри удалось: на весну 1098 р. (бо сей похід стоїть в річних записках вже під мартівським 1098 р.) він разом із ними міг продемонструвати перед Святиполком похід під Київ. Але сей сьвіжозліплений союз не був ані трівкий, ані щирий, і демонстративний похід під Київ мав результат зовсім несподіваний: Святославичі ввійшли в союз із Святиполком, і княжі переговори закінчили ся тим, що Святиполку, під легкою покривкою кари Давиду за осліплення Василька (хоч осліпив його Святиполк, у себе, своїми людьми), поручало ся відібрати

собі Волинську волость від Давида; інакше сказати, Мономах (бо то найбільше йому було небезпечно) звернене на нього вістре відвернув на Давида, віддавши його на жертву Святиполку, і тим знищив їх союз. Поцілено воно було добре, Волинь була теж отчиною для Святиполка і предметом його апетитів. Але взяти собі в опіку Святиполка Мономаху все таки не удалось: операючись на союзі з Святославичами, Святиполк заняв собі зовсім самостійну й дуже впливову позицію в політиці, як побачимо слідом.

Давид тим часом, діставши в руки Василька, попробував був забрати його волость, але наскочив на Володаря, і той примусив Давида залишити єї пляни і випустити Василька (кінець марта 1098), а потім Ростиславичі поместили ся ще над Давидом, попаливши його пограничні землі. Тим часом Святиполк заручивсь помочию Святославичів і нейтралитетом Поляків (до котрих звертався по поміч Давид Ігорович) і аж на початку 1099 р. розпочав свою кампанію на Давида; Володимир взято по довгій облозі (9/IV), і Давид втік у Польщу. Але забравши Давидову Волинь, Святиполк не міг устояти перед покусою прилучити до неї й Галичину, „бо то була волость його батька і брата (Ярополка)“, як стилізує його мотиви сказанне, і без довгих короводів пішов її заберати. Ростиславичі одначе з того не настрашились і на границі своєї землі, „на Рожні полі“ (на вододілі Серета і Буга) розбили його сильно. Святиполк передав дальшу кампанію синам і сину Давида Святославича Миколі. Закликано до помочи Угрів; сам король з старшиною й великим військом прибув у поміч; Ростиславичі проти них спровадили Половців. В новій битві під Перемишлем Ростиславичі, завдяки Боняку, здобули нову побіду й страшно знищили Угрів („така біда стала ся, що нема такого й у книгах, і оповісти не годен“, як кажуть угорські хроніки). Се осьмілило й Давида Ігоровича, що прибув з Польщі та почав здобувати собі назад Волинь; йому удалось здобути Володимир, де в облозі загинув старший Святиполкович Метислав, і кампанія, що ще протягла ся після того кілька місяців і мала ріжні періпетії, закінчила ся (десь коло вересня 1099 р.) тим, що Волинь зістала ся в руках Давида.

Не здужавши здобути від Давида Волинь оружно, Святиполк звернувся до князів, щоб вони відобрали йому Волинь у Давида. І се йому удалось, бо Святиполк, як сказано, заняв собі дуже вигідне становище в політиці: з Святославичами він був у союзі (спеціально з Давидом), а Мономах його бояв ся. На

з'їзді Свѣтополка з Свѣтославичами й Мономахом у Ветичах (Уветичах), під Київом (насупроти Вишгорода, за Дніпром) прийшло до порозуміння між ними: Давида за кару ухвалено вивести з Володимира і передати Волинь Свѣтополку (14/VIII 1100). Давида Ігоревича вїзвано на з'їзд, чи на суд; поводом, видно, були скарги Давида на Свѣтополка, що він хотїв його вигнати, але справу повернено другим кінцем. Давид сьміло прибув, але стрїв ся з такою холодною однодушністю зібраних князїв, що, як каже літопись, не став нічого й говорити. Князї видали над Давидом такий присуд і оголосили через своїх відпоручників тут же на з'їзді: за те, що ти кинув нїж між нами, чого не було в Руській землї (історія Свѣтополка, очевидно, уважалась чимсь дуже архаїчним!), позбавляємо тебе володимирьського стола, але анї увязнимо тебе, анї зробимо иньшої шкоди, а даємо тобі волость Божеський і Острог, крім того Свѣтополк від себе дає тобі Дубен (з Волинської волости самогож Давида!) і Черторийськ (з Турово-пинської), а Мономах і Свѣтославичі (разом) по 200 гривен грошима. Давид не відваживсь спротивитись сій конспірації й піддався присуду; йому потім Свѣтополк дав Погорину (Дорогобуж), його колишню волость, правдоподібно — замість тих роскиданих волостей, що признано йому на Ветичькїм з'їзді.

Окрім сього присуда князя, видали ще иньше рїшення, ще більш дивне. Після того як провинник Свѣтополк засудив свого співпровинника Давида і за кару забрав собі його волость, він же з иньшими князями постановили відібрати волость і у покривдженого — Василька, розумієть ся — з тим, щоб передати й її тому Свѣтополку, що його осліпив! Такий рїшинець на користь несправедливого Свѣтополка видавав ідеальний Мономах і признаний пізнійше свѣтим Свѣтославич Давид; річ зрозуміла, що перед такими оборонцями правди й моральности Давид Ігоревич міг уважати безпотрібним відмикати губу.

„Тодї послали, оповідає своїм епічним стилем літопись, послїв до Володаря й Василька, кажучи: візьми (Володарю) свого брата Василька до себе, і нехай буде вам оден Перемишль; схочете — живіть собі в нїм, не схочете — пусти (Володарю) Василька сюди, будемо його тут годувати; а холопів і смердів наших (себ то Свѣтополкових і Давида Свѣтославича, забраних у війні з Ростиславичами) видайте!“

Ростиславичі показали більш енергії як Давид: вони рїшучо відкинули сю ганебну пропозицію (Іп. 180—1). Тодї Свѣтополк із Свѣтославичами постановили йти на них походом і відібрати

у них волости; воно можливо, що та пропозиція ветицького з'їзда була й зроблена для заціпки, для провокації, щоб потім мати причину відібрати від Ростиславичів Галичину і доповнити Святиполкови „волость його батька і брата“, котру він не міг здобути сам. Але сьому походу спротививсь рішучо Мономах, як він описує в своїй автобіографії (вона й написана з поводу сього розмиря, як рієсе *justicative*, не тільки для його дітей, але й для суспільности). Пригадаймо поголоски й натяки про союз Мономаха з Васильком, зважмо, що всяке дальше зміцненне Святиполка було для Мономаха небезпечно, і ми зрозуміємо, що він не міг поступити инакше. Його відмова спинила союзників: може їх очам представила ся перспектива союзу Ростиславичів і Мономаха; у всякім разі вони після сього дали спокій Ростиславичам, і Василько лишивсь на далі в Теробовлі¹⁾.

По сих пертурбаціях політична система Руської держави виглядала так: Київщина, Волинь (з вїімком Погорини) і Туров-Пинськ в руках Святиполка; на Волини сидів його син Ярослав (Іп. 179), Київщина і Туров-Пинськ в безпосередній управі самого Святиполка; Бересте він віддав, здасть ся, сину Ярополка Ярославу, але той забунтовав і стратив волость (с. 181).

Друга „велика держава“ — Всеволода: Переяслав, Смоленськ, Новгород і Поволже (про Тмутаракань вже не чуємо по тих половецьких бурях кінця XI в.); в Новгороді сидів старший Мономахович Мстислав; иньші сини, здасть ся, пізнійше вже розсажені по волостях. Землі Мономаха були значно більші й сильнійші від Святиполкових; після того як він позбувсь боротьби з Святославичами, становище його було міцне, і він був властиво першою силою, але Святиполк опиравсь на союзі з Святославичами, стояв у тіснім союзі і з Польщею²⁾ тай грав першу ролю в останніх роках XI і перших роках XII в.; Мономах переняв у нього першенство аж пізнійше — взявши в свої руки боротьбу з Половцями.

Святославичі поділили батьківщину так, що Давид сів у Чернигові (Іп. 179), Олег в Новгороді Сіверському, йому ж належало Посеме (Іп. 268); Ярославу зісталась Муромська волость (тоді

*) Святиполк видав 1102 р. доньку Сбиславу за нового в. князя Болеслава Кривоустого; крім того здогадують ся, що й син Святиполка Ярослав був оженений з сестрою Болеслава, але се тільки здогад; у всякім разі тісний союз у Святиполка з Болеславом був, як видно з звісток про помічні руські полки в польських війнах і пізнійшу поміч від Поляків Ярославу.

центром її стає Рязань*). Визначної ролі в політиці вони не мали, виступаючи в ролі помічників — з початку Св'ятополка, потім Мономаха, коли він став шефом руської політики. Це особливо дивно для Олега, такого енергійного: по просту може попередні тривоги й зусилля приборкали вже його; Давид же взагалі був невизначною фігурою, як і менший брат Ярослав. Пізніше слово за те виставляло Давида взірцем християнських чеснот, миролюбности й стійности в слові¹⁾.

Давид Ігоревич зовсім зійшов зі сцени по ухвалі Ветичького з'їзда. Ся княжа галузь від тепер сходить ні нащо; син Давида Всеволод, чи Всеволодко, як його зве літопись, дістав Городен волинський, маленьку волость на нижній Горини.

Ростиславичі теж не грали ролі в загальній політиці, заняті своїми домашніми справами: вони далі вели завзяту боротьбу з Поляками, про котру чуємо ще з 90-х рр. (1092), і Володар навіть попав ся був раз в неволю Полякам (про се низше), — та заходились коло зміцнення своїх границь чужою колонізацією. Від коли вмер Рюрик Ростиславич (1092), Володар сидів в Перемишлі, Василько в Теревовлі.

Полоччина й далі жила своїм особним житем. По Мономахових спустошеннях 80-х рр. старий Всеслав дав спокій „Ярославовим внукам“ і сидів тихо. По його смерті (1101) сини (було їх аж сім)²⁾ поділили батьківщину й розпочали між собою війну, в котрій брали участь і Ярославичі (1104); сей розділ і замішання приготували пізнішу окупацію (правда — не довгу) їх земель Мономаховою династією.

Така політична система тривала до смерті Св'ятополка. Він хотів зробити в ній ще одну перемену. Його, видко, дуже інтересовав Новгород, і він бажав навіть виміняти його у Мономаха на Волинь. Мономаху міняти не хотілось, але він не відважавсь і відмовити Св'ятополку, тож викрутивсь Новгородцями: він вівзав сина Мстислава й новгородських відпоручників у Клів (жовтень 1102 р.), і тут Новгородці заявили рішучо, що неприймуть до себе Св'ятополкового сина (Ярослава). Сцена ся о стільки характерна для Мономахової дипломатії й сильного становища Св'ятополка, перед котрим викручувавсь Мономах, що її варто навести: Новгородці з Мстиславом і з Володимировими послами

*) В перше чуємо про нього тут під 1102 р. (Іп. 185). Поділ Чернігівського князівства на Чернігівське і Новгород Сіверське виступає в наших джерелах властиво пізніше, при синах Давида і Св'ятослава, але свій початок він веде, очевидно, від 1097 р.

стали перед Святиполком, і послі Мономаха сказали: от Володимир прислав свого сина, а от і Новгородці прийшли, щоб узяти твого сина, а Метислав нехай іде у Володимир. Тоді Новгородці сказали: „нас прислано з заявою: ми не хочемо ані Святиполка ані його сина; коли має твій син дві голови, нехай іде; ми Метислава дістали ще від Всеволода й вигодовали його собі на князя, а ти нас покинув“. Святиполк всякими способами умовляв їх, але нічого не вдівав, і відступив від свого пляна (Іп. 181—2). Розуміть ся, як би Мономах не мав нічого проти обміну, то не турбував ся б тим, чи Ярослав має ще одну голову в запасі, чи ні.

Постанови княжих з'їздів в Городку (1097) і Ветичах скасували побожні заміри Любецького з'їзду. Постанови про забезпечення спокою, про оборону покривджених потоптано слідом самим безпардонним способом. Постанову про отчини потоптано теж — князі забрали отчину у Давида, хотіли забрати у Ростиславичів, та тільки ті не дались. Замість аби „соблюдати“ Руську землю від Половців, князі знову залізли з головою у внутрішні війни. Але половецька справа занадто була пекучою, щоб її можна було заспати; в сказанію Василя мотив — уважати на Половців виходить все на верх, де йно заходить мова про княжі відносини (167, 171, 172). Скоро відносини трохи уставились — після Ветичького з'їзда, половецька справа стала на дневнім порядку. Головно її пильнував і положив в основу руської політики на ціле десятилітє Мономах. Тут передовсім входили в гру його власні інтереси, як переяславського князя: Переяславська волость терпіла від Половців більш ніж яка иньша земля. Але міг бути й вплив публичної опінії: Мономах взагалі дуже уважав на суспільність, на її погляди й опінію, а суспільність дуже симпатизувала боротьбі з степом: треба тільки поглянути на непохвальні замітки про князів, що наводили Половців на Русь, й ентузіастичні оповідання про походи на Половців, щоб переконатись в сім; літописці та поети, що оспівували єї походи, дають, безперечно, відгомін поглядів суспільности: всі популярні у пограничної — київської людности князі були завзяті вороги степу.

Вже 1101 р. з'їздили ся князі — Святиполк, Мономах і Святославичі під Київом (на Золоті), здаєть ся — власне в половецькій справі, може укладаючи плян якоїсь спільної

боротьби: суджу з того, що як раз сюди прибули послі від усіх половецьких старшин для переговорів. Князі призначили місцем для переговорів Саків (трохи низше по Дніпру), і тут уложено угоду й обміняно закладнів (15/IX). Але саківська умова не упорядковала, видко, русько-половецьких відносин, і по році такої виникнув плян похода в степи, на половецькі кочовища. Спеціальних мотивів літопись не подає, не каже, чи Половці самі переступили угоду, чи руські князі уважали її непевною й хотіли укарати Половців тяжше; але низше ми побачимо натяк на те, що половецькі напади не переривались і по ній. На початку 1103 р. в сій справі з'їздилися під Київом Святяполк і Мономах з своєю дружиною (на Долобську); похід був вже рішений в принципі, ріжнилися що до часу: дружина Святяполка уважала весну невідповідним часом з огляду на сільські роботи, Мономах доводив, що нема що уважати на се, коли селяне — „смерди“ незабезпечені від Половців: аргументи сї інтересні, бо показують — перше, що в сих походах на Половців окрім дружини брали участь і земські полки з міщан і селян, друге — що половецькі напади йшли далі своєю дорогою, хоч в літописях не записано в сих роках половецьких нападів, — може тому, що занадто вже привычалися до них. Плян Мономаха прийнято; закликали иньших князів; Давид Святославич і кілька дрібнійших князів взяли участь, Олег вимовивсь (може — не хотів ще розривати з Половцями). Війська рушили в марті, Дніпром у низ, і десь в басейні Самари розбили половецьке військо (4/IV); багато (20) половецької старшини полягло, а взятого в неволю Бельдузя Мономах казав забити — за те, що Половці не держались присяги й нападали на Русь¹). Русини захопили половецькі кочовища, забрали багато товару й невільників. Ще важнійше було, що з степу при тім виведено ватаги Печенігів і Торків, що були підвластними Половцям, а тепер переходили під руську протекцію та призначались для колонізації й оборони полудневого погранича (Іп. 183—5). Святяполк ужив сї виведені з степу ватаги знову для колонізації Порося і заходивсь коло його укріплення. В серпні тогож року відновив він Юрів, знищений Половцями тому вісім років (Іп. 185). Правдоподібно, теж робило ся й за Дніпром.

За похід 1103 р. Половці пімстили ся цілим рядом нападів. Літопись, розумієть ся, згадує не всі (декотрі нпр. знаємо з приписок до автобіографії Мономаха). Під 1105—1107 р. записано, що Боняк напав на околиці Заруба й побідив ново осаджених

Торків і Печенігів, що мабуть хотіли його відігнати (1105); у Мономаха згадуєть ся про два напади Боняка, обидва мабуть на Київщину; за ним уганяли, але догнати не могли. Менш удав ся набіг Половцям в околиці Зарічська (на Погорині): за ними гнались аж до Дунаю, догнали й перебили, а здобич відібрали (1106). На другий рік пощастило Переяславщині: Боняк попустошив околиці Переяслава (май), потім, в серпні, він прийшов з великим військом, з иньшими ханами, під Лубен, але Мономах постягав князів (між ними був й Олег), і Половців сильно побито. Після того були переговори з Половцями; Мономах і Олег посвоячились з половецькими родами Асеня і Гіргеня, висватавши для своїх синів — Юрія Мономаховича і Святослава Ольговича — доньок у двох одноіменних ханів — Аеп. Але се не перепинило на дальше половецьких нападів; з автобіографії Мономаха знаємо про два (р. 1108—9) — оден якогось Уруби (?), другий Боняка коло Лубна¹⁾; в літописи є звістки про два пізнійші половецькі напади на Переяславщину — 1110. Князі приходили до переконання, що треба сильно труснути Половецькою землею, аби зробити кінець з сими безконечними нападами. 1109 р. Мономах вислав військо в степи, і воно пройшло аж до „Дона“, себ то Донця²⁾, й знищило половецькі кочовища (1000 веж взя). По сім поході, що мав, здаєть ся, характер воєнної розвідки, вибрались і самі князі походом, але вернулись з дороги, і на ново вибрались на другий рік (1111) в лютім, в напрямі тієї розвідки — на полудневий схід, над Донець; йшли туди цілий місяць, попалили городи на Донцю, і вже забирались вертати, коли з'явилась половецька орда: дві битви — 24 і 27 марта (остання на р. Салниці чи Сольниці, правім притоку Донця, коло теп. Славянська)³⁾ закінчились побідою Руси, і військо щасливо вернулось назад (Іп. 191—3).

Сім походом закінчив ся сей одинокий в історії давньої Руси епізод активної, агресивної боротьби Руси із степовими ордами, епізод незвичайно популярний, не тільки свого часу, але у пізнійших поколіннях, — він зіставсь для них героїчним періодом в житю Руси. Рідко коли політика князів в такій мірі відповідала бажанням суспільности. Треба тільки читати ентузіастичні описи походів 1103 і 1111 р.! Сі походи випереджають небесні знамення, гадку про похід вкладає князям Біг або ангел, ангел веде військо, ангели б'ють Половців: люди бачили, як летіли половецькі голови, стяті не знати ким (битва на Салниці); слава про похід 1111 р. іде „в далекі краї, до Греків, Угрів, Ляхів і Чехів, аж нарешті пройшла й до Рима“ (Іп. 196). Руські поети

осьпівали сей похід в піснях, і уривки їх припадково доховали ся й до нас.

Героєм сього героїчного періода був Мономах: він виступає в літописних записках головним ініціатором і проводирем сих походів, його напучує ангел, його осьпівує перехований уривок пізнійшої пісні:

„Мономах знищив Половців, загнав хана Отрока в край Обезів (Грузию), за зелізні ворота (Кавказькі гори), а Сирчан зістав ся на Дону, віджив рибою (був у крайній біді). Тоді Володимир Мономах пив Дін золотим шоломом і забрав усю землю їх, загнавши клятих Агарян. По смерті Володимира послав Сирчан музику (гудця) Оря, що оден тільки й лишив ся у нього, в край Обезів і переказав через нього (Отрокови): „Володимир умер, верни ся, брате, в свою землю“. Він велів переказати Отрокови ті слова, засьпівати йому половецьких пісень, а як ще не схоче — дати йому понюхати зілля евшан. Отрок не схотів вертати ся, ані послухати ся, але як дав Орь йому зілля, — понюхав і заплакав, кажучи: „ліпше в своїй землі кістьми лягти, ніж у чужій землі славному бути“. І він вернувся у свою землю, а від нього родивсь Кончак (герой половецьких нападів 2-ої пол. XII в.), що ходячи пішки й носячи казан на плечах, знищив Посуле“¹⁾.

Ся то боротьба з Половцями дала Мономаху славу „доброго страдальця за Рускую землю“, ту виключну авреолу, котрою оповита його фігура в старім письменстві і котра задержала ся на сім вирахованім політику і зручнім ковалю своєї фортуни до наших часів, — і ту незвичайну популярність, що кілька років по тих походах здобула йому київський стіл. Сяж боротьба дала йому першу ролю в політиці ще перед смертю Сьвятополка. Вище ми бачили, що перед сею половецькою політикою Мономах займав другорядне становище, ізольований попри союзі Сьвятополка з Сьвятославичами. Тепер, взявши боротьбу з Половцями в свої руки, він як головний репрезентант дуже популярної й у тодішніх обставинах жизненної справи, як талановитий вожд і знавець половецьких відносин, заняв ролю провідника, ментора иньших князів; в літописних оповіданнях хоч Сьвятополку, як київському князю, віддасть ся перше місце, але дійсним вождем, героєм, душею всіх тих походів виступає Мономах.

Треба признати, що ся боротьба була не тільки популярна, але дійсно мала свої добрі результати. На ліпшу політику не ставало руських володарів і політиків, і ся агресивна боротьба

з головною ордою та перетяганне до себе ворожих її дрібніших орд (Печенігів, Торків) для оборони й кольонізації границь була ще ліпшою політикою в порівнянні з иньшими, які практиковались. Се видно з дальших фактів. Бачимо, що по сій десятилітній боротьбі Половці притихли, і тільки безконечні війни руських князів, що втягали й Половців в ролі помічників, осмілили їх та приготували новий половецький штурм в останній чверти XII в. Ціле півстолітє Половці дуже слабо дають себе знати: вони являють ся в ролі наемників руських князів, часом пробують використати для нападів важні політичні переми на Русі (так прийшли вони 1113 р., на лівобічне пограничє, прочувши про смерть Святополка, але втікли зараз; подібне повторилось по смерті Мономаха, 1125)¹⁾; коли може (і правдоподібно навіть) було й більше таких нападів, то очевидно, не були вони важні, коли не згадують ся; тільки 1130 р. київському князю Мстиславу прийшлося витримати якусь більш енергічну боротьбу з Половцями (маємо лише пізнійшу згадку в літописи досить не ясну), але й вона закінчилась побідою його (Іп. 207). Нічого подібного до страшних спустошень 1068 або 1093 р. не чуємо. Кочовища половецькі, видно, відсунулись від руських границь: в поході за „Дін“ (може теж Донець) 1120 р. Ярополк не знайшов половецької орди, по словам літописи²⁾, а Мстислав мав загнати її, як гіперболічно висловляєть ся трохи пізнійша згадка, „за Дін, за Волгу й Яік“ (Іп. 218). Ослабленне Половецької орди привело до повстання ріжних підвласних орд; 1116 р. останки печенізьських і торкських орд задали битву Половцям, але не мігши перемогти, піддались Русі (Іп. 204) — подібні переходи ворожих Половцям орд до Русі давали її дуже цінний матеріал для кольонізації полудневих границь

Боротьбою з Половцями вичерпуєть ся політичний зміст тих кільканадцяти літ, що відділяють закінченне волинської справи від смерти її махера Святополка. У відносинах князів був спокій; заграничні відносини (як нпр. участь Святополка в польських справах, або загранична політика Ростиславичів, про котру низше) не грали особливої ролі³⁾. Вся увага була скуплена на Половцях

16 квітня 1113 р. Святополк умер десь за Вишгородом⁴⁾; княгиня його роздала велику на прочуд милостиню, бояре й дружина поплакали, але у низших верств смерть Святополка ви-

кликала пімсту над його атентами й протетованими: Кияне пограбили доми вищих урядників — тисяцького київського Путяти і соцьких, погромили Жидів. До пояснення сього першого жидівського погрому може служити оповідання Патерика в житії св. Прохора; тут оповідаєт ся, що волинська війна перервала була привіз солі з Галичини, сіль подорожшала за для браку, дійшла ціни „двох головажень на куну“, і соляники в спілці з Святиполком використувували сю дорожнечу, коли ж печерський монах Прохор почав роздавати народу сіль дурно (патерик оповідає се так, що він чудом здобував її з попідлу), Святиполк заграбив у нього сіль, бажаючи тим догодити купцям і собі заробити, і се викликало велике незадоволення (с. 144—5). В сім оповіданню переховалась, правдоподібно, пам'ять про грошеві спекуляції Святиполка в спілці з купцями — Жидами, і се по смерти князя могло й викликати погром його клієнтів.

Смерть Святиполка поставила питання про київський стіл. Ми бачили вище, що любецькі постанови признали кожній княжій лінії її „отчину“, але нічого не сказали (принаймні в тій редакції, в якій ми їх маємо) про порядок дальшої передачі тих отчин — у спадок; та й сі самі постанови, як ми бачили, були в значній мірі уневаженні дальшими подіями. Взагалі ж ми бачимо, що отчини, санкціоновані 1097 р., стають дідичними волостями своїх княжих ліній. Відповідно до того Київ мав би бути дідичною волостію лінії Ізяслава, і ніщо не вказує на те, аби Київу було вперед тут признане якесь виїмкове становище*). Значить, по Святиполку київським князем мав стати його син Ярослав; се й є найбільш правдоподібним, і потверджуєт ся пізнійшими відносинами Ярослава до Мономаха. Приймавши, що Київ мав становити виїмок і що він мав переходити по черзі з лінії в лінію (хоч на се ніщо не вказує), по Святиполку мав би настати старший князь з лінії Святослава чернигівський Давид. Але сталось ані сяк, ані тақ, а инакше.

Вищі, міродайнї веретви київської суспільности, настрашені народніми розрухами, що грозили впасти й на бояр і взагалі на богатих та сильних, постановили закликати на київський стіл Мономаха; правдоподібно, при тім вони числили на популярність

*) Як взяти любецькі постанови з літописи, то вони виразно вказують, що Київ не був виїмком: инакше чому отчиною Ізяславичів не признати було Турова, а Київ виділити? Розумієт ся, можна припускати, що їх зміст в літописи не докладний, але нічого докладнішого ми в сій справі не маємо, і ніякої вказівки на виїмкове становище Київа нема.

сього князя, здобуту недавньою боротьбою з Половцями (київські люде особливо на пункті сеї боротьби були вражливі) і на його енергію та політичну зручність, котрих не можна помітити ані в Ярослава ані в Давида; Ярослав при тім, здаєть ся, був і непопулярним, судячи бодай по тому, що його власні волинські бояри під час війни з Мономахом перейшли на сторону останнього*). Ситуація була о стільки вигідна, що в Київі не було ніякого князя, і ніщо не вязало людність в виразах її бажань. На вічу другого дня по смерті Святиполка ухвалено просити Мономаха на стіл і вислано послів до Переяслава з запросинами: „поиди, княже на столъ отенъ и дѣдень“ — посольство тими словами**) прикривало свій вибір покривкою отчинности. Що ініціатива вибору й посольства виходила від київської аристократії, під значним впливом розрухів, се видно й із самих слів літописи, де посліи страхають Мономаха розрухами, а категорично заявляєть ся в оповіданнях про чудеса Бориса і Гліба (с. 86): „по смерти Святиполка став ся великий розрух, бунт і великі замішання в народі (многоу мятежу бывшую и крамолѣ въ людехъ и молвѣ немалѣ); тоді зібрались усі люде, а головно „болшии и нарочитии мужи, і з участію всіх людей упрошали Володимира, щоб він прийшов і приборкав народній бунт. І він прийшов, утихомирив бунт та розрух народній і перейняв князівство Руської землі“.

Але Мономах, завсеїди дуже обережний і уважний що до вимог зверхньої легальности, не спішив ся приймати пропозицію київської громади, не маючи права на київський стіл, хоть певне і розумів добре його вагу. На першу пропозицію „він дуже затужив і не пішов, в жалю по браті (Святиполку)“, як каже літопись, хоч і не відмовив виразно. Тим часом розрухи ставали все більш небезпечними для „нарочитих“ людей. Вони умовляли Мономаха прибути й страхали, що як не прийде, станеть ся в Київі „много зло“, почнуть далі грабовати вже не Жидів, а й княжий двір (ятровъ твою — жінку Святиполка), бояр і навіть монастирі, і Мономах буде відповідати перед Богом за розграблені монастирі. Монастирям, правдоподібно, народні розрухи особливо страшні не були, й вони притягнені сюди для біль-

*) Київським духовним кругам міг він бути неприємним як нешлюбний син Святиполка.

**) Коли вони дійсно належать йому, а не пізнішому оповіданню літописця.

шого ефекту. Мономах дійсно прийняв, що небезпечности монастирів вистане, аби оправдати його узурпацію в княжих поглядах, що властиво не дуже признавали права народнього вибора, і він поспішивсь у Київ. Прибув він туди на п'ятий день смерти Святиполка (20/IV). Його стрінули з великою парадом — „митрополит Никифор з єпископами й усіми Клянами, і всі люде були раді, і бунт перестав“ (Іп. 198).

Се був важний момент в еволюції політичної системи Руської держави; старшу лінію Ярославичів відтиснено від київського стола і вона зійшла зовсім на другий плян; київський стіл займає сильніша вже й без того і здібніша лінія Всеволода; завдяки тому концентрація земель Руської держави коло свого старого центра — Києва могла осягнути ще кілька успіхів — останній проблиск в агонії сеї концентрації.

Святиполк в момент своєї смерти мав в своїй безпосередній управі Київщину і Турово-пинську волость; на Волини сидів його син Ярослав. Мономах, покликаний на київський стіл, перейняв не тільки Київщину, але й Турово-пинське князівство¹⁾, очевидно — яко „київську волость“ (пор. Іп. с. 222). І без того він був найсильнішим князем на Русі, тепер, з сими двома новими волостями, він займав уже виїмкове становище, дорівнюючи великості володіннь свого батька. Свого противника Святиполковича Ярослава, що мав оправдану причину бути незадоволеним як би й не за київський стіл, то за свою иньшу батьківщину — Туров, Мономах зашаховав новими союзами: він оженив свого сина Романа з донькою Володаря Ростиславича й увійшов з ним в тісний союз; знов доньку свою Огафю видав Мономах за иньшого Ярославового сусіда — князя городенського Всеволодка, сина Давида Ігоревича. З другого боку Мономах операвсь на союз із Святославичами, що являють ся його пильними помічниками (з них Олег умер скоро — 1115, а Давид жив до 1123 р.). Опираючись на свої власні сили і на сї союзи, Мономах потрапив не тільки забезпечити ся від противників, але й збогатити ся новими значними територіяльними здобутками.

Гліб Всеславич кн. минський, не знати — з яких причин, завівсь з Мономахом: попустошив Турово-пинську волость; Мономах спорядив на нього великий похід 1116 р., але Гліб покоривсь, „обіцяв у всім слухатись“, і Мономах лишив йому його волость. Але видно в чімсь Гліб знову зачепив Мономаха (може — скориставши з пізнійшої волинської кампанії), і на сей раз Мономах не подарував свого: відібрав у нього волость, са-

мого забрав до Київа, й тут Гліб тогож року (1119) вмер (Іп. 203 і 205).

Ярослав Святиполкович сидів с початку тихо, правдоподібно — надіючись бодай по смерті Мономаха вернути собі батьківщину. Але 1117 р. Мономах перевів до себе з Новгороду старшого сина — Мстислава і віддав йому Білгород. Намір був ясний: здобувши Київ, Мономах хотів його задержати за своєю лїнією, як її отчину, і по смерті передати свому старшому сину Мстиславу; інакше толкувати сього не можна: для помочи міг собі Мономах узяти котрогось з молодших синів. Ярослав, видно, був тим дуже ображений і чимсь дав знати своє незадоволення; в Никонівськїм збірнику (I, 150) є звістка, що він став поневіряти жінку, унучку Мономаха (доньку Мстислава), але цікаво, що сам Мстислав у сю справу не мішавсь; Мономах в автобіографії просто каже, що ходив на Ярослава, „не терняче злюбъ его“. Як би там не було, хронольоїя виразно показує, що єї непорозуміння почались по переходї Мстислава у Київщину і тим дає знати дійсну причину конфлікту¹). Мономах пішов походом на Ярослава, разом з Ростиславичами; по двомісячній облозі Володимира Ярослав покоривсь: „ударив чолом перед стрієм своїм Володимиром, а той наказав йому про все (або, як каже суздальська літопись: насварив його добре) та велїв приходити на кождий заклик“.

Але згода простояла недовго. На другий рік Ярослав відслав до батька — Мстислава свою жінку. Се було повним розривом, треба було сподіватись нової війни, — одна звістка каже, що Володимир почав зараз зберати ся до походу; Ярослав подав ся за помочию до свого свояка угорського короля (се була б важна дїверсія проти Мономахових союзників — Ростиславичів), але не діставши, видко, на разї нічого, удав ся звідти в Польщу, до другого свояка. Тим часом Мономах вислав військо на Волинь; Ярославові бояри відступили від свого князя, Волинь піддалась Мономаху. Він посадив тут свого сина Романа, шваґра Володаря, правдоподібно — аби зробити для Ростиславичів можливо меньше неприємним се прилученне Волини до Київщини; але Роман скоро вмер і Мономах посадив иньшого сина — Андрія²).

Ярослав попробував вернути Волинь за помочию Поляків, але його похід не мав усьпіху і скінчив ся на невдалій облозі Червна; правдоподібно, в звязку з тим стоїть дїверсія Мономаха на Поляків: він наслав на них Половцїв³). Не зразившись тим, Ярослав зібрав далеко більше сили (1123 р.): крім Поляків він

привів помічні війська Угрів і Чехів, а Ростиславичі після прилучення Волини до Києва теж злучилися з Ярославом на Мономаха і особисто пішли в похід (се, як побачимо, є принцип політики галицьких князів цілий XII в. — усякими способами не давати злучитись Волини з Київщиною, бо зміцненне волинського князя могло б на ново викликати в ній апетити на Галичину, на колишній аннекс Волини, як то було під час волинської кампанії Сьвятополка). Угорський король Стефан, „бажаючи пімстити ся за нещастє свого батька“, також сам пішов у похід. Сей великий похід захопив Мономаха, здасть ся, несподівано. Він вислав Мстислава на Волинь наперед з невеликим військом, яке мав під рукою, а сам заходивсь збирати більші сили; але доля й тут помогла йому. Коли Ярослав із своїми військами обложив Володимир, під час сеї облоги його підступом убито, коли він їхав під містом. Угорський король хотів далі вести облогу Володимира на власну руку, але угорська старшина спротивила ся рішучо, і король мусів залишити свій плян; таким чином зібрані Ярославом сили розсипали ся. „Володимеръ же прослави Бога о такомуъ чюдеси Божиим и о помощи его“ (Іп. 206—7) — він позбув ся тепер претендента й на Волинь, і на Київ, та міг спокійно передати київський стіл синові¹).

Але цікавий сей дуже несправедливий, можна-б сказати безбожний, як би він не був таким наївним, погляд київського літописця на сю боротьбу Мономаха з Ярославом. Розуміть ся, ми не можемо входити в родинні справи Ярослава, але наше співчутє мусить бути по стороні сього князя, котрому відібрали з початку київський стіл і Туров, а тепер і Волинь, а літописець стоїть по стороні Мономаха, бо „Мономах був смиренний і покладав свою надію на Бога, а Ярослав бувши молодим поводив ся гордо в відносінах до свого стрія і свого тестя Мстислава, і не покладав надію на Бога, а на великі сили“. В сїм осуді відбилось з одного боку вже нам звісна дезідерата суспільности — аби молодші князі скрізь абсолютно уступались старшим, з другого — ся зручність Мономаха в каптованню суспільної опінії для себе й для своїх учинків. О, він добре знав своїх людей!

Перейдім до иньших справ.

Про відносини до степу за більш менш двадцять пять літ від тієї великої боротьби з Половцями я вже казав: степ не непокоїв Руси особливо нічим. Мономах одначе не забував піддержувати добрі відносини з половецькими династами: своему сину Андрію він висватав онучку Тугоркана. (Іп. с. 205).

Досить інтересна участь Мономаха в византийських справах. Зносини й звязки руської династії з византийським двором, неважаючи на те, що Русь була в значній мірі відтиснена від моря, не переривались. Так Володар Ростиславич видав доньку за византийського принца, сина імператора Олексія Комнена, як звичайно думають — меншого, Ісаака, ще малого тоді¹). Мономахова донька Мариця була замужем за Львом Діоґеном, византийським претендентом і се дало повод до конфлікту з Візантією: 1116 р. сей Лев попробував собі здобути Болгарію і кілька подунайських міст піддало ся йому, але під час сього походу його вбито (1116). Мономах попробував задержати собі ті подунайські городи по його смерті й вислав сюди свого воеводу Івана Войтишича, розумієть ся з військом, посажав своїх посадників по тих містах, потім вислав ще військо під проводом сина Вячеслава, але задержати сих міст йому не удалось²). Сей епізод інтересний тим, що дав повод привязати до Мономаха звітну легенду про присланнє з Царгорода інісінії на Русь, котра в своїй початковій основі, як я вже згадував, по всякій правдоподібности звязувала ся з св. Володимиром (І. 319). Найдавніші завязки Мономахової легенди маємо в фрагменті Слова о погибелі Руської землі (правдоподібно 2-ої пол. XIII в.): тут імп. Мануїл (1143—1180, отже анахронізм) посилає Мономаху дарунки, „аби він не відібрав у нього Царгорода“. Іньша знову оповідає, що Мономах здобув ті інісінії під час походу на Кафу (знову анахронізм!).³)

Хоч конфлікт з Мономахом зовсім не викликав у Візантії такого страху, як то представляє легенда, але можливо, що він був причиною нових звязків з родиною Мономаха, навязаних новим цісарем Іоаном Комненом (1118—1143): 1122 р. внучку Мономаха, Метиславу доньку, висватано за котрогось з імператорської родини (Іп. 206). І пізнійше, по смерті Мономаха, Метислав задержує близькі відносини з царгородським двором, як показує засланнє полоцьких князів до Візантії. Але якоїсь більш активної участі Руси в византийських справах не бачимо. Навить руські полки в византийській службі зникають: від середини XI в., особливо від Олексія Комнена місце русько-варязьких вояків у византийській службі заступають західні, головно англійські⁴).

Як ми вже знаємо, Мономах був оженений з королівною — данською вихованкою, його син Метислав — з шведською королівною Христиною († 1122) (потім Метислав оженив ся знову — з новгородською патрицяянкою, донькою Дмитра Завидича — Новг.

122). Своїх доньок від шлюба з Христиною Метислав віддав теж „за море“ — Малфрид за норвежського короля Сігурда (правнука Гаральда, Ярославового зятя), Інтеборгу — за данського принца (герцога готландського) Кнута; Малфрид, повдовівши, вийшла вдруге за брата сього Кнута данського короля Еріка. Т. зв. *Knytlingasaga* — історія данських королів (десь XIII в.), оперта на давніших поетичних джерелах, оповідає сватання Кнута до Метиславни через свого посла, що різними похвалами Кнutowим чеснотам надробляв вартість свого жениха в очах такого славного володаря як Метислав. З сього шлюбу родився славний данський король Вальдемар, правдоподібно — названий на честь свого діда Мономаха.¹⁾

Угорщина з кінцем XI в. приходиться в ближші зносини з Русю та бере, як ми бачили, діяльну участь в галицько-волинських справах. В парі з тим ішли шлюбні звязки. 1104 р. Святуполк видав доньку Пределаву за угорського королевича (Іп. 185). 1119 року Мономахову доньку Евфемію (Офимью, Еуфимью) висватав сам король Кольман, старий вже тоді й від кількох років удовець, може бути — під впливом смерти старшого сина від сього першого шлюбу. Новий шлюб не вийшов на добре: незадовго Кольман закинув своїй жінці невірність (*in adulterio deprehensam peccatam*, як кажуть угорські хроніки) й відслав її назад до батька. Вона родила потім сина Бориса, що його Кольман уважав неправним — він потім став голосним в історії Угорщини претендентом на угорську корону.²⁾ Ся родинна історія не видно, аби викликала яку інтервенцію зі сторони Мономаха, як не видно й того, аби Борис мав на Русі якесь попере в своїх претенсіях на Угорщину; але досить правдоподібна гадка, що угорський король Гейза пізнійше оженив ся в Метиславовій родині, аби забезпечити ся від Бориса з сього боку. Головним опікуном Бориса пізнійше став византийський імператор Мануїл, що й видав за нього якусь принцесу з своєї родини.³⁾

В границях самої Руської держави Мономах здобув собі незвичайно сильне й авторитетне становище. Йому самому (чи — його родині) належало перед смертю добрих $\frac{3}{4}$ земель Руської держави (не належало тільки Чернігівське князівство з Рязанським, та Полоцьке, тепер сильно обкросне); по сих землях сиділи його сини й внуки*), й він їх умів тримати в порядку (про

*) В Новгороді сидів найстарший син Метислав, а як його переведено в Білгород — син Метислава Всеволод, поки що — як намісник

якісь непокоря як за Володимира не чуємо). Але й від інших князів Мономах вимагав послуху: ми бачили нпр., як від Гліба або Ярослава вимагає він повного послуху („по всему послушати“, „приходити, когда ты позову“ — Іп. 203, 204), і ми бачимо дійсно, що Святославичі брали участь у Володимирових походах на Минськ, на Волинь. Ми бачили, як Новгородці питались у Святотополка про запасну голову його сина, але Мономах при нагоді не пардонував і Новгороду, і справа у нього була коротка: 1118 р., загнівавшись на новгородську громаду за своєволю, він візвав новгородських бояр у Київ і головних проводирів поарештовував, між ними й соцького Ставра (1 Новг. 122).

У внутрішній політиці Мономаха найбільш інтересний факт се його закони, заведені до Руської Правди. Завдячуючи київський стіл економічним розрухам, він звернув на сю справу увагу на початку свого князювання. В Руській Правді читаємо: Мономах по Святотополку скликав свою дружину на Берестовім, між ними тисяцьких — київського, білгородського й переяславського, був відпоручник і Олега Святославича, і тут постановили закон, що при дуже високих процентах капітал не має звертатись. Про третій (чотиромісячний) процент ухвалено: коли хто позичає гроші на третій процент, то як (кредитор) візьме відсотки два рази, може взяти назад свій капітал; коли-ж хто візьме і три рази відсоток (за третю третину), то не може жадати капітала. Сей закон доповняв давніший (§ 48), що відсотки, прийняті при коротких позичках (за мало дни), не можуть рахуватись, коли позичка протягнеться на довший час, і замість них обчисляють ся третні проценти: тепер обмежував ся й рахунок на третні проценти; обидва закони мали на меті запобігти обрахуванню відсотків на більші речинці по скалі, прийнятій при малих позичках, очевидно — незвичайно високій, більше як 30% при третинних позичках. Друга постанова уставляла нормальний річний процент — 10 кун від гривни (хто бере річно 10 кун на гривну, має право на самий капітал); звичайно, рахуючи 50 кун на гривну, дістають 20%-вий нормальний відсоток, але монетна система давньої Руси досі не вияснена зовсім докладно.

свого батька (1 Новг. 120). В Смоленську сидів другий з ряду — Святослав; коли Мономах перейшов у Київ, він посадив його в Переяславі, а в Смоленську сидів, мабуть, Ярополк. Святослав умер 1114 р. (Іп. 199), і на його місце сів Ярополк (див. під 1116 р., на се-ж вказують його походи на Половців); хто сів у Смоленську — не знати, здасть ся чи не Вячеслав. На Волині ми бачили Романа, а потім Андрія.

Отже єї закони звернені проти надужитъ капіталістів. Припускають, що Мономаху належать також закони про банкрутів (§ 68—9) і про закупнів (людей, що відробляли гроші працюю — § 70—3); се має свою правдоподібність, бо єї закони наступаютъ по законі про проценти в великій масі кодексів і мають з ним певні внутрішні звязки (вони нормують претенсії до банкрутів і ограничують відповідальність закупнів перед їх кредиторами, взагалі беруть їх в оборону від несправедливих претенсій кредитора — „господина“).*)

В сих законах проявляєть ся таж — коли не запобігливість про інтереси суспільности, то уважливість на її бажання й нарікання, що взагалі характеризує Мономаха в його поглядах на адміністрацію, як він їх подав у своїй Науці дітям: не позволяйте „сильним“ нищити людей, самі розсудіть справу вдовиці; своєю заслугою він уважав, що „не позволив сильним скривдити ані худого смерда, ані вбогої удовиці“. Переїздячи по своїх землях, радить він, не позволяйте своїм служащим (отрокам) кривдити ні своїх ні чужих, ні в селах, ані на полях, аби вас не кляли; де пристанете — напоїть і нагодуйте бідного, особливо уважайте на купців, звідки б не прийшли вони, малий чи великий, чи в посольстві: як не можете дати дарунка, дайте їсти й пити, бо вони потім розносять про чоловіка добру чи лиху славу по всіх землях. Навідайте хорого, проводіть мерця, не минайте чоловіка, не привитавшись, не сказавши йому доброго слова (с. 236—7). Є в сих науках і певна гуманність, особливо нпр. в забороні убивати „хоч невинного, хоч винного, ані самому, ані казати убити“, хоч тут і входить під увагу тільки „християнська“ душа (с. 236); але ще більше тут сеї уважливости, котрою каптував суспільність Мономах. Особливо ласкавий був він для духовенства. Історик волинської війни Василь особливо підносить, як Мономах був „любязнив к митрополитомъ, і къ епискупомъ, пачеже черноризецький чинъ любя“; не осужав навіть кого бачив пияним, або „в коемъ зазорѣ“ (с. 173). Може бути, що ся вирахованність чоловіка відчувала ся суспільністю, судячи по тому, що неважаючи на всю його популярність, побожність, всі компліменти, сьвятим Мономаха не уважали, як уважали нпр. його сина Мстислава¹⁾.

*) Є ще звістка — в Історії Татїщева (II, с. 212—3), що Мономах вигнав Жидів із Руси з огляду на нарікання на них Киян. Але ся звістка належить до категорії тих загадкових звісток сього історика, про котрі не можна з певністю сказати, чи він їх вичитав, чи вигадав.

Мономах визначавсь незвичайною діяльністю; він ставив себе в тім взірцем для своїх синів, і міг се зробити. Він, як каже, не здавав ся на слуг, але старав ся сам все робити або пильновати — на війні чи в спокою, від домашнього господарства до церковної служби. Він раховав, що зробив за життя 83 більших подорожей (а що то вони значили при тодішніх дорогах!) і дійсно шибав ся вічно, з Смоленська в Переяслав, а звідти в Ростов, або що. В особливу заслугу собі він покладав, що пильновав відносин з Половцями; як ми бачили, він раховав 19 умов, уложених з ними!

Популярність Мономаха дійсно була дуже велика — він зіставсь ідеалом князя — енергічного, запопадливого, для громади доброго; його політична вирахованність, гарбанне земель громаду не інтересовало. Оповідуючи про його смерть, літописи називають його „благовірним, христілюбивим, великим, чудним, свьятим і добрим“, „він осьвітив Руську землю, пускаючи промінне як сонце“, „слава про нього пройшла по всіх краях, особливож був він страшний для поганих“ (Половців); „весь нарід (в Кіїві) плакав по ньому, як діти за батьком або матірю“.

Умер Мономах 19 мая 1125 р., на 73 році життя.¹⁾

Кіївський стіл призначив він від давна, як ми бачили, свому старшому сину Мстиславу. Другий претендент — Ярослав Сьвятополкович загинув від руки убийць; останній з Сьвятославичів Ярослав так хистко седів на своїм чернигівськїм столї, що хоч би й уважав себе правним спадчиком кіївського стола, не мав спромоги обізватись. Без всяких перешкод Мстислав засїв у Кіїві — другого дня по смерти батька „посадили його“ Кіане на батьківськїм столї.²⁾

Семилїтнє правління Мстислава становить вповні продовженнє батьківського. Хоч сам Мстислав (із своїми синами) дістав тільки меньшу половину батьківщини, але він умів дійсно заняти ролю „в отця мѣсто“ в відносинах до своїх братів і иньших князїв: вони, як за Мономаха, беруть участь в його походах, і за непослух він карає й забирає волости, як практикував то Мономах. Він потрапив далї тримати престїж кіївського князя на тїй високости, на яку поставив його батько, і розширити володіння своєї родини новими здобутками. Потрапив він, видно, піддержати батьківську славу й у єуспільности: літописці, називають

ваючи Мономаха великим, прикладають сю назву й до Метислава; київський літописець з великою симпатією говорить за піддержану ним традицію боротьби з Половцями*), а в Новгороді Метислав мав незвичайну популярність. Суздальська літопись каже про нього, що він „княжив с кротостю“ (Лавр. с. 280), і тут правдоподібно малює на увазі його добрі відносини до народу, громади, бо в княжих відносинах особливою кротостію Метислав не визначав ся.

В політичній системі Руської держави тим часом робились важні переміни. Ся система виглядала так: перша фігура — Метислав, в його руках Київ, Новгород, де після того як Метислав став київським князем, „посадили Новгородці на столі Всеволода“, старшого сина Метислава, і Смоленськ, де сидів потім третій син Метислава Ростислав; але треба додати, що новгородський стіл як раз тепер трагить своє значінне для князів: там розвиваєть ся все більше значінне віча на некористь княжої власти. Чотири иньші Мономаховичі засідали на чотирох иньших столах: найстарший по Метиславу і його наступник Ярополк в Переяславі, Вячеслав у Турові, Андрій на Волини, Юрій на Поволжу (Ростов і Суздаль). За Метислава ся родина тримаєть ся солідарно і становить основну силу в політичній системі.

Із Святославичів по смерті Олега й Давида лишивсь ще Ярослав, що давнійше сидів у Муромі; по смерті Давида він сів у Чернигові; але його незадовго (1127) вигнав звідти Олегів син Всеволод. Талановита лінія Олега здобуває собі крок за кроком чільне місце в сій лінії, щоб потім сягнути й по гетемонію на Русь, перейняту лінією Всеволода. Поки що се тільки в початках, і Метислав міг заняти до волі те чи иньше місце до сеї нової сили.

Нова сила виступала й у другій дінастії — Ростиславичів. 1124 р., одного й тогож самого року вмерли обидва Ростиславичі Василько й по нім Володар. Кождий з них лишив двох синів, Володар — Ростислава і Володимира, Василько — Григорія (Юрія?) й Івана. Між Володаревичами розпочалась боротьба, котрої історію дуже мало знаємо, але остаточний результат

*) Се бо Мьстиславъ великій наслѣди отца своего потъ Володимера Мономаха великого: Володимеръ самъ собою постоя на Дону и много пота утеръ за землю Рускую, а Мьстиславъ мужи свои посла, загна Половци за Донъ и за Волгу, за Яикъ, и тако избави Богъ Рускую землю отъ поганыхъ. Іп. 217—8.

був той, що землі Ростиславичів злучились в руках Володимирка, й на західнім краю Руської держави сформувалось сильне й впливове князівство.

Інші династії не мали політичного значіння. Полоцьке князівство, позбавлене Минського уділу, поділене між кількома князями, не мало ніякого впливу на руську політику; князі могли заявляти себе тільки в ролі підрядних помічників сильніших князів або втягати їх у свої суперечки. Дві інші княжі династії — Давида Ігоревича й Ізяслава Ярославича стратили всяке значіння; перша репрезентувала ся незначним князем городенським Всеволодом, друга — Вячеславом князем клечеським, сином Ярослава Святополковича. Сій лінії аж пізнійше здобуває син сього Ярослава Юрій трохи важніше, хоч все другорядне значіння.

Мстислав був посвячений із Всеволодом Ольговичом — був його тестем, але в боротьбі його з стрием став по стороні Ярослава — по стороні правого, й обіцяв йому поміч. Всеволод звернувся по Половців, але ті настрашились і втікли; тоді він почав впливати на бояр Мстислава й сипати дарунками, щоб відклонити його від Ярослава. Григорій, ігумен монастиря св. Андрія (фамілійного монастиря Всеволодовичів), дуже поважаний і близький до княжої родини, особливо впливав у сїм напрямі на Мстислава; він скликав собор єврянників (в неприсутности митрополита), і той увільнив Мстислава від даної Ярославу присяги — аби тільки не розливалась християнська кров. Се міг бути голос київської суспільности взагалі, не тільки підкуплених бояр, бо перспектива нової боротьби з Ольговичами, з участю Половців, не могла її тішити. Мстислав піддався сьому впливу, але, як каже літопись, до смерти жаловав, що переступив присягу.¹⁾ Всеволод Ольгович зіставсь у Чернигові, відтиснувши не тільки Ярослава, але й синів Давида. Ярослав вернувся у свою Муромську волость; його лінія після сього зовсім відокремляється від інших ліній Святославичів, як спеціальна мурома-рязанська династія; Давидовичі по смерті Всеволода здобувають собі назад чернигівський стіл, але слідом сходять зі сцени. Мстислав при сій боротьбі Ярослава з Всеволодом заробив щось і для себе — захопив Посеме, і воно зісталось за ним; тут посаджено другого сина Мстислава — Ізяслава.²⁾

В боротьбі галицьких Володаревичів Мстислав теж брав участь, але про неї, як і про цілу боротьбу знаємо дуже мало. Одинокє наше джерело Длугош (I. 536) оповідає, що Володаре-

вичі посварились при поділі батьківських земель; сторону Володимирка взяв Мстислав і Васильковичі — се вказувало б (незалежно від характеру Володимирка, звісного нам з його пізньої діяльності), що правда була по стороні Ростислава, бо Мстислав взагалі показує ся досить лицарем в сих князівських відносинах. Судячи по тому, що Володимирко сидів у Звенигороді, Ростислав мусів бути старшим братом, тому й дістав Перемишль; тут отже були б аналогічні обставини з боротьбою Святославичів, де теж Мстислав узяв сторону старшого свояка против аспірацій молодшого. У Щирці був княжий з'їзд для помирення сторін, але з нього нічого не вийшло; про дальшу боротьбу знаємо дуже не багато, але в результаті, здаєть ся, молодший Володимирко забрав таки волость свого старшого брата. І тут, як у справі Святославичів, бачимо, що Мстислав хоч і піддержує старших і правих — одначе досить слабо і неенергічно.

Інакше показав себе Мстислав у відносинах до полоцьких князів. Не знати, чим вони, і особливо полоцький князь Давид Всеславич, нагнівали його; найправдоподібніше, що вони не могли забути утрати Минського уділу й пробовали його собі вернути. 1127 р. Мстислав двигнув всі сили „на Кривичів“ — братів, і синів, і сторонніх князів, „чотирма пути“. Коли кілька менших міст мусіли піддатись, Полочане теж рішили покоритись: вони вигнали свого князя Давида, очевидно — спеціально неприємного Мстиславу, разом з синами, і просили Мстислава на його місце дозволити княжити його брату Рогволоду. Мстислав пристав на се, і вернув Всеславичам їх землі, як видно — зобов'язавши їх присягою, що будуть йому послужні. Але згода потривала не довго. Рогволод, видко, вмер слідом по тому; в Полоцьк вернув ся Давид, і полоцькі князі показали ся непослушними Мстиславу: вони не прийшли до нього в поміч під час його боротьби з Половцями, коли він кликав їх „въ Рускую землю“, „но паче молваху Бонякови шелудивому во здоровье“ (фраза неясна, вона може означати або що єї князі „бажали добра Половцям“, або — се був би дальший переклад, але далеко правдоподібніший зміст: що вони чинили непорядки — може напади на Мстиславові землі, Бонякови на користь). Мстислав сього їм неподарував. Упоравшись із Половцями, він вислав на полоцьких князів військо, арештовав п'ятьох князів — трох синів Всеслава (Давида, Ростислава й Святослава) й двох синів Всеславича Рогволода, з жонами й дітьми, „за те, що вони не додержали присяги“ і вислав на заслання

до Царгороду. Полоцьку землю взяв Мстислав собі й посадив тут свого другого сина Ізяслава, що перед тим сидів на Посемю. Се сталося 1130 р. і було останнім (та й то нетривким) здобутком київської концентраційної політики.¹⁾

Про боротьбу Мстислава з Половцями, що мала бути тяжка, але закінчилась повною перевагою Мстислава (Іп. с. 217), я вже згадував — близьких звісток про неї не маємо. На західній границі Мстислав мав війну з Литвою. Перед тим чуємо за війни з Ятвягами, коли на Волини сів Ярослав Святиполкович (1112 р.): суздальська редакція говорить про два походи його, і що останній мав успіх. Мстислав ходив з великими силами й попустошив литовську землю, але Литва, розбігшись під час нападу, пімстила ся, побивши задні полки Мстислава — Киян.²⁾

Тим вичерпуєть ся семилітнє князюваннє Мстислава. Він умер 1132 р. (15 квітня), передавши київське князівство й свою родину в опіку брата Ярополка. Київська громада вволила волю покійного, скільки можна судити — дуже популярного князя, й вислала послів до Ярополка, що сидів тоді в Переяславі (людє бо Кьяне послаша по нь). Ярополк поспішивсь до Київа й без всяких перешкод був оголошений князем (17/IV).³⁾

III.

Упадок Київа.

Загальний погляд. Ярополк і переяславська справа. Розбрат між Мономаховичами і початок боротьби Ольговичів з Мономаховичами. Всеволод Ольгович у Київі. Ігор Всеволодич й Ізяслав Мстиславич. Боротьба Ізяслава і Юрія за Київ. Перемога Ізяслава. Замішання по смерті Ізяслава. Ростислав у Київі. Новий політичний центр і перший погром Київа. Ростиславичі в Київщині; компроміс 1181 р. і спільне князювання Святослава і Рюрика. Боротьба з Половцями в 80 і 90-х рр. Інтриги Всеволода і нові замішання. Новий політичний центр в Галичині; другий погром Київа. Ростиславичі й Ольговичі; Мстислав Удатний і галицькі справи. Перший прихід Монголів. Київ під опікою Данила. Переміни київських князів. Другий прихід Монголів і останні київські князі.

Князюванням Мстислава закінчується перша стадія в процесі розкладу Руської, Київської держави, та стадія, коли традиція одноцільності і концентраційні змагання ще борються з сим розкладом, і то часом з успіхом: ми бачили цілий ряд князів (Ярослав, Всеволод, Мономах, Мстислав, одно слово — дїння Всеволода), що завдяки щасливим для них обставинам і ще більше — своїй зручності, всякими правдами й неправдами вміли дуже близько зблизитись до становища давніх єдиновластців: їм удавалось зібрати більш менш значні частини комплексу земель Руської держави в своїх руках і своє першенство між князями проявляти в дуже конкретних формах, бути головами „в отця місто“ цілій системі земель сеї держави. Мстислав був останній в сім ряді; ми бачили, що він потрапив і дещо позбирати за своє недовге князівство і ролю старшого для всеї Руської держави видержувати. Се було в останнє. Правда, в довгій, більш ніж віковій процесі розкладу Київської держави ми стрінемо ще

князів сильних, з широким політичним впливом, але їх вплив уже не був такий загальний, признаний, як давніх київських єдиновластців, а головню — київська традиція вже порвана: ті сильні й впливові князі не були вже київські. За періодом боротьби київської концентрації з розкладом наступив період повного ослаблення й упадка Києва як політичного центра, і ті нові сили й впливи витворюють ся вже на иньшій ґрунті, концентрують ся коло иньших центрів.

Київ, переставши бути реальним політичним центром, не став відразу на однім рівені з иньшими політичними осередками Руської політичної системи. Він був самим славним, багатим містом, містом, з котрим навіть в приближенню не могли рівнятись иньші; при тім київська історична традиція ще жила. Київський князь, хоч мало що був або й зовсім не був сильніший від иньших князів, уважав ся ще першим між ними, *prior inter pares*, і декотрі київські князі дійсно вміли себе поставити на становище патріархів Руської землі. Се моральне першенство Києва було причиною, що Київська земля не могла піти дорогою иньших, не могла відокремитись і стати осібним, замкненим політичним тілом під володіннем якоїсь певної династії. Лінія Метислава хотіла стати такою київської династією, й київська земцена теж бажала сього, але сього не дозволили иньші князі династії, не хотячи того морального першенства відступити Метиславичам. З початку завязуєть ся боротьба між Метиславичами й иньшими Мономаховичами, потім сюди мішають ся, скориставши з сього розділу Мономаховичів, ще Святославичі. Союз землі й династії показуєть ся безсильним супроти сих безконечних претенсій, що операють ся на союзах князів і половецьких ордах; київський стіл як мяч перескакує з руки на руки ріжних претендентів, серед неустанних війн страшно терпить Київ і Київська земля, й боротьба затихає й перестає тільки тоді як Київ і Київщина зовсім тратять всяке значінне: Київ кілька разів страшно зруйновано, Київщина спустошена й поділена. Одно слово — сторони напроцесувавшись, кидають процес, коли кошти з'їли самий предмет його.

Перші сорок літ від смерти Метислава боротьба йде з незвичайною силою й завзятем, особливо заострюючись в самій середині XII в. (1146—1162); сили й запал були ще сьвіжі; Метиславичі, меньші Мономаховичі (лінія Юрія) і дві старші лінії Святославичів — Давидовичі й Ольговичі порушували небо й землю, бо й було для чого — Київ ще був дійсно центром

Руси, сильним і багатим, не було ще ніякої конкуренції йому. Але вже при кінці третьої чверти цього століття виступає поволі новий політичний осередок — на Поволжю, в Ростовсько-суздальській волості, в руках Юревичів, з своїм сьвіжоспеченим центром — Володимиром; Юревичі вже помітують Київом і змагаючись до зміцнення свого політичного впливу, пильнують тільки можливо нищити й ослабляти Київ і Київщину в інтересах нового політичного осередка. З кінцем XII в. виступає новий центр — в сполученім в руках старших Мстиславичів Галицько-володимирським князівстві, і старша лінія Мстислава після того теж виходить з боротьби за Київ та пильнує тільки, щоб Київ не став небезпечним — сильним в руках якого небудь енергічного князя. За Київ борються ся далі тільки *minores gentes* в повнім значінню того слова — розмножені й ослаблені Сьвятославичі та різні молодші й бічні лінії Мономаховичів. Нарешті татарський напад середини XIII в. приносить з собою повну кризу князівсько-дружинного устрою на середнім Подніпровю. Границями посередніх стадій в сім процесі ослаблення й упадку Києва можна з певним приближенням поставити перше (1169) і друге (1203) зруйнування Києва, а фіналом саму середину XIII віка.

В парі з політичними причинами, зазначеними тут, ішли впливи иньших причин — економічних, котрі тут тільки зазначу, лишаючи близші уваги до иньшого місця. Та сила, що надала виключне значінне середньому Подніпровю — посередництво в торгівлі з византийським і орієнтальним сьвітом, щезала звідси, підтята рухом турецьких орд, а по части й нерозсудною політикою самих київських князів. Економічне, господарське жите теж слабло під шкідним впливом неустанних війн, в котрих безрадно заплутала ся київська політика, та сусідства степу, що як ушпир ссав кров сих країв протягом трох століт. Торговельні й економічні сили відливають на захід і північ в парі з формованнем нових політичних центрів. Східня торгівля розвиваєть ся окольною дорогою на середнім Поволжю; західню й полудневу торгівлю беруть у свої руки міста Волини й Галичини, а Подніпрове упадає.

Разом з упадком політичного значіння Києва й київських князів розвивалось далі відокремленне поодиноких земель. Але процес розкладу не обмежавсь розділом держави на осібні землі, а переходив свої дальші стадії в середині вже поодиноких земель.

В XI в. можна сказати — в головній земля відповідала князівству; князь здебільшого репрезентовав собою цілу землю (а часом і кілька земель). В XII в. кожда земля, з нечисленними виїмками, перетворюється в цілу політичну систему, з цілою групою князівств, з княжими лініями старшими і молодшими, з більшими і меншими політичними центрами, з різними системами княжих відносин, одно слово — земля, як мікрокосм, повторяє в собі образ політичної системи земель Руської держави. Виїмками були тільки Галичина і Ростовсько-суздальське князівство — і то тільки до часу, завдяки випадковим обставинам і заходам своїх єдиновластців, та Новгород, що фактично перетворивсь в республіку з номінальною княжою властю. І сей розклад земель впливав теж на їх відокремлення: витворювалось таке скомпліковане жите й відносини в середині кождої, що вони все більше починали жити „своїм житем“, й інтереси та діяльність князів, дружини, громади все менше виходили за границі своєї землі. Се, розуміється, ослабляло звязки землі з иньшими, сі звязки ставали чисто моральними, і тільки впливи більших державних центрів: старого Київа і молодших: Володимира (на Клязмі) і Галича — дучили поодинокі землі політичними звязками.

Ми тепер прослідимо в головнійших моментах процес політичного ослаблення й упадка Київа й Київщини, аж до фінала, щоб потім переглянути жите поодиноких українсько-руських земель та звернути ся до нового державного центра на Україні — Галича.

Ми бачили, що Мономах, здобувши Київ (по смерті Сьвятوپолка), задумав зробити його отчиною свого рода, його виїмковим володінням. Без всяких перешкод передав він Київ по собі сину Мстиславу, поминувши иньші княжі лінії, а Мстислав — свому брату, старшому по ньому — Ярополку. Обидва оперались на співчуте землі (себто — її миродайних верств), що бажала мати князів все „з Володимеря племени“, і на свої сили, чи взагалі своєї родини, що значно перевисшали сили всяких иньших претендентів; і дійсно, претенденти мовчки перетерпіли себе. Але непорозуміння викликала справа київського стола в самій родині Мономаха, і се дало можливість і Сьвятославичам — з початку Ольговичам, а потім і Давидовичам, заявити свої претензії на Київ, що його Мономаховичі хотіли зіставити тільки для себе. Иньші лінії Київом не інтересовались: Ростиславичі пильновали

своїї Галичини, иньші лінії не мали ніякого значіння, а Всеславичі половецькі й Святтополковичі туровські тільки завдяки сим уособицям Мономаховичів встигли вернути собі свої батьківщини.

Непорозуміння вийшли з питання — хто в лінії Мономаха має дістати Київ по Ярополку?

Ми бачили, що в двох перших генераціях Ярославичів Київ переходив не від батька до сина, а в порядку родинного старшинства: від старшого брата до меньшого, і від меньшого брата до сина старшого брата; Мономах сей порядок перервав і передав Київ синові. Значить, було скомбіновано старшинство родинне з порядком простим (від батька до сина). Не знати докладно, скільки на зроблену Мономахом перемену вплинули любецькі постанови і народні симпатії до його лінії; досить, що подібну комбінацію обох принципів задумали повторити старші Мономаховичі, а здасть ся що такий плян мав і Мономах: Київ переходить від Мстислава до брата його Ярополка, але по Ярополку мав вернути до Мстиславового сина, з тим очевидно, щоб зістатись надалі за Мстиславичами, бо Ярополк синів не мав.

Ярополк, сівши в Києві, передав Переяслав старшому Мстиславовому сину Всеволоду, поминувши своїх братів. Се мало означати, що Всеволод є наслідником київського стола по Ярополку; так се зрозуміли зараз Мономаховичі, а тільки з тим міг і Всеволод міняти новгородський стіл на переяславський. При тим, по словам літописи (Суздальської), Ярополк чинив волю Мономаха: Ярополк „дав Переяслав Всеволоду, як присягнув був, умовляючись з своїм братом Мстиславом відповідно до волі батька, бо він (Мономах) дав ім (Ярополку) із Мстиславом Переяслав разом“ (Лавр. с. 286). Себ то, Мономах, віддаючи Ярополку Переяслав, з'обовязав передати його по переході в Київ Мстиславовим синам, инакше сказавши — бажав, аби Київ по Ярополку вернувся у родину Мстислава, і меньші Мономаховичі не мали нічого до київської отчини. Нема причин підозривати сю звістку літописи: Ярополку чи Мстиславичам нічого б не помогло видумувати якісь апокрифічні розпорядження Мономаха, бо князі були нарід розважний і знали, що добрий дружинний полк є ліпшим документом ніж всякі умови й тестаменти; тому коли покликувались вони на розпорядження Мономаха, воно мусіло бути звістне.

Цікаве воно се Мономахове розпорядження — своїми результатами головно. Можливо, що Мономаха привела до нього нездарність Вячеслава, найстаршого по Ярополку Мономаховича,

котрому инакше мусів би дістатись Київ, і він міг би сю отчину тільки занаястити, випустити з рук рода. Ще можливійше, що Мономах хотів тим обминути можливість непорозумінь за київську спадщину між молодшими стріями і старшими братаничами. Взагалі се була неясна точка в тодішніх тай усяких родинних рахунках — прероґатива старших братаничів перед молодшими дядями. Пізнійше (вже в Москві) у боярських потомків виробився принцип, що братанич має рівні права з безпосередно молодшим братом свого батька і більші від усіх молодших стрій,¹⁾ себ то в нашім випадку Всеволод Мстиславич був рівний Ярополку і мав прероґативу перед Вячеславом. Сей принцип, що теж комбінує рахунок старшинства і простої лінії, зовсім конвенціональний і виробивсь пізнійше, але я тільки вказую на сю неясність, що привела пізнійше до конвенціонального компроміса. Дуже можливим здається мені, що Мономах своїм розпорядженням хотів як раз запобігти непорозумінням і боротьбі на сій точці, виключивши всіх молодших братів Ярополка. Але результат вийшов як раз противний: молодші Мономаховичі як найенерґічнійше запротестували, аби братаничі мали їх виключити. Немало тут зашкодив і податливий, нерішучий характер Ярополка, що хотів усім догодити, а власне сим привів відносини до повного розстрою —

и раздѣрся вся земля Русьская (1 Новг. 127).

Ярополк взявсь до виконання свого зобов'язання, скоро сів у Києві. Він покликав Мстиславича Всеволода сісти в Переяславі, і той поїхав туди, на велике незадоволення Новгородців, що дуже не любили такого помітування новгородським столом і були навіть зобов'язали Всеволода присягою, що буде у них князем аж до смерти (1 Новг. 126). Новгород на разі лишився в його номінальній власті. Тим часом молодші Мономаховичі Юрій і Андрій, довідавшись, що Ярополк передав Переяслав Всеволоду, зрозуміли, як і належало, що сим рішається справа київського стола: „се брат наш Ярополк хоче по своїй смерті передати Київ своєму братану Всеволоду“, як переказує їх гадки літопись (1 Новг. 126), і постановили протестувати. Їх старший брат Вячеслав, що мав властиво виступити наслідником Києва, — цілком нездарний, сидів мовчки в своїм Турові, і на нього не було що числити; Юрій з Андрієм постановляють робити на власну руку й власними силами; вони обіцяли і присягнули собі помагати один одному, а на випадок смерти — допомогти дітям оборонити батьківщину²⁾.

Всеволод ледви встиг прибути до Переяслава, як впав на нього несподівано Юрій з полком і вигнав звідти; Київська літопись переказає, може анекдотичну подробицю, що Всеволод не пробув у Переяславі й пів дня: рано прибув, а перед обідом вже його Юрій виполошив. Всеволод мусів вертатись у Новгород, а там його з початку не хотіли навіть і приймати.¹⁾

Але Ярополк не хотів дозволити Юрію такого насильства; він встиг якось умовити його,²⁾ і Юрій, пробувши в Переяславі вісім день, вийшов звідти, а Ярополк віддав Переяслав другому Мстиславичу Ізяславу; при тім згадують ся якісь умови й присяги між Юриєм і Ярополком, між Ярополком і Ізяславом, але нічого бодай правдоподібного про зміст їх я не вмію сказати. Але й Ізяславу не довго прийшлося посидіти в Переяславі, і Ярополк ще тогож самого року силоміць (с нужею) вивів його звідси, а на його місце посадив Вячеслава. Суздальська літопись каже (с. 286), що Ярополк зробив се за порадою братії, з причини полоцьких подій: Ізяслав, переходячи в Переяслав, полишив у Полоцьку брата Святиполка, але Полочане вигнали його й посадили одного з внуків Всеслава — Василька; отже, мовляв, треба було присутности Ізяслава. Та така печаливість Ярополка за полоцьку волость Мстиславичів не дуже правдоподібна;³⁾ скорше, Вячеслав зажадав собі Переяслава, як старший, і то мабуть не сам, а намовлений меншими братами, що все таки боялись бути виключеними; Київська літопись каже навіть, що Ізяслава „вигнав“ Вячеслав із Переяслава (с. 212). Туров віддали Ізяславу, в придачу до Минська, що ще лишився у Ізяслава з Полоцьких волостей; крім того Ярополк поручив князям новгородському й смоленському дати Ізяславу ще від себе подарунки (дани Печерськые и отъ Смолинська дань), і на тім помирились.

Але Вячеслав, не з власної охоти, як я підозріваю, пішовши до Переяслава, не довго витримав тут — вже на другий рік надумав іти з Переяслава, пішов, вернув ся, але потім таки кинув Переяслав і вернувся назад — у Туров. Тоді Юрій умовив Ярополка (десь весною 1134 р.) віддати йому Переяслав, а він знов мав віддати свої поволзькі волости Ізяславу; але віддав тільки частину. Ізяслав стратив терпеливість з крутіств своїх стрійв, розеварив ся й постановив битись. Утворивсь союз — Мстиславичів (Всеволода новгородського й Ізяслава передовсім) та Ольговичів. Ольговичі ставили собі близшою метою відібрати Посеме, забране у них за Мстислава, Ізяслав — здобути собі Ростовсько-суздальську волость. Війна велась на півночі й на полудні:

Новгородці двічі ходили походом на Суздальську волость, Ольговичі воювали з Ярополком і Юриєм на Подніпровю, з участю Половців і великими спустошеннями лівобічного побережжя. Нарешті се закінчилось угодою — десь на початку 1135 р.¹⁾ Переяслав віддано найменшому Мономаховичу — Андрію; в його руках він тратив своє значінне — кандидатури на київський стіл; Волинь (волость Андрія) передано Ізяславу, Юрій вернувся назад на своє Поволжє. Ольговичі жадали привернення волостей (Посемя): „що наш батько держав за вашого батька, того й ми хочемо, а як не дасте, не жалуйте потім, що станеть ся“ (Іп. 213), але не дістали і зіставшись без союзників, мусіли на разі замовчати.

Але спробувавши раз боротьби з Мономаховичами, Ольговичі слідом розпочали з Ярополком і його братами війну вже на власну руку. Літом 1135 р. вони спустошили Переяславщину; Ярополк прийшов її ратувати, але битва на Супої (8/VIII) закінчилась побідою Ольговичів, і Ярополк мусів відступити в Київ; чернігівське військо прийшло під Вишгород, але за Дніпро йти не відважилось і вернулось. Тільки зимою Ольговичі з Половцями перейшли Дніпро й почали спустошити околиці Києва. Ярополк, як оповідає прихильний йому літописець, стягнув був великі сили, але не схотів воюватись і зробив нарешті ту уступку, котрої добивались Ольговичі і про котру йшли переговори серед самої сієї війни: „віддав їм їх отчину, чого вони собі й жичили“, себто Посеме.²⁾ Се сталось уже на початку 1136 р. (12/I). Літописець дуже похваляє Ярополка за сю неохоту до кровопролитя, але сама каже, що „благоумний“ Ярополк „хулу и укору“ прийняв від братії й від усіх — правдоподібно натякає на незадоволення родини за сю податливість перед Ольговичами.

Та Ольговичі, захочені усьніхом, хотіли нових здобутків, тим більше, що їм тим часом удалось було (правда — на короткий час) здобути вже Новгород. Які конкретні задачі ставили вони собі на разі, не знати; дуже можливо, що се вони розпочинали заходи відібрати Київ, і на те була між ними умова. Як би там не було, тільки на початку 1138 р.³⁾ вони почали нову війну. Напали знову на Переяславщину разом з Половцями і почали спустошити. Андрій хотів тікати, але Ольговичі „облесливими словами заспокоїли його“ (Лавр. 290) — правдоподібно, вони хотіли привести його до союзу абор бодай до неутралітету. Прибули нові ватаги Половців, і Ольговичі з ними пішли на Київ, але довідавшись, що Ярополк зібрав війська, вернулись

в Чернигів. Та на сей раз Мономаховичі, занепокосні натирливістю й успіхами Ольговичів, солідарно й енергічно піддержали свого шефа: до Ярополка наспіли помічі від Юрія, Вячеслава, Мстиславичів — Ізяслава й смоленського Ростислава, прийшла поміч з Полоцька, з Галичини, з Угорщини і ватага Берендичів. З сею страшною силою Ярополк рушив на Чернигів. Всеволод хотів тікати, але чернигівська громада, як оповідає літописець, не пустила його й примусила покоритись Ярополку. Всеволод дійсно послав „с молбою“, й Ярополк прийняв перепросини. Коло Моравійська зійшли ся сторони, й уложено згоду — на чім, не знаємо, правдоподібно — на *statu quo*. Літописець знову похваляє Ярополка, що він „благъ сый, милостивъ нравомъ, страхъ божий имѣя въ сердци, якоже и отецъ его имѣяше страхъ божий, и о вѣмъ рассмотривъ, не восхотѣ створити кровопролитья“, та сі мусіровані компліменти знову дають догадуватись, що сю миролюбність його знов не дуже хвалили. Але консеквентна повздержливість в відносинах Ярополка до Ольговичів робить правдоподібним, що він розумів всю небезпечність династичної боротьби та робив все можливе, аби не розбудити нової боротьби, подібної до війни Олега з Мономахом.

Сим закінчилась політична діяльність Ярополка: він умер слідом, 18 лютого 1139 р., здасть ся — не зробивши ніяких розпоряджень що до київського стола. Ми бачили, що він не додержав свого зобовязання перед Мстиславом і батьком — передати свої волости Мстиславичам, бо уступив Мономаховичам; але судячи по тому, що в останній війні Ярополка піддержали й Мономаховичі й Мстиславичі, острого напруження відносин в родині не було. Чи було що небудь постановлено в справі київського стола? Не знати, але можливо, що кандидатура Вячеслава на Київ була до певної міри прийнята вже при угоді 1136 р. Тільки відносини в середині Мономахової династії вповні не наладились, і се дало можливість Ольговичам слідом зробити неймовірну яких десять літ перед тим річ — перейняти Київ.

Але вже й перед тим родина Мономаха понесла важкі страти завдяки свому розділу. Ольговичам вернули назад Посеме, се ми бачили; крім того страчено Полоччину й Новгород. Коли Ізяслав пішов з Полоцька в Переяслав, полишивши там Святополка, Полочане, як я вже згадував, скориставши з сеї нагоди, вигнали Святополка, а на його місце посадили князем Василька, внука Всеслава, — правдоподібно, він вернувся із свого заслання; пізнійше (1140) чуємо ще про двох полоцьких княжичів, що

прибули з Царгорода (Іп. 217). Не знаємо, чи робив які заходи Ізяслав, щоб вернути собі Полоцьк, але вернути не вернув; йому ще лишилась якийсь час Минська волость, але потім Все-славичі й її вернули собі, коли — не знати: по 1133 р. не чуємо нічого за Минську волость Ізяслава, а під 1152 р. згадується вона як волость Всеславичів. 1138 р. бачимо у Ярополка й помічний полк з Полоцька: мабуть Всеславич піддобрювавсь, щоб його не чіпали. Але Мономаховичі мали й без нього досить клопоту. Подібним способом з їх рук трохи пізніше втікла й Туровська волость.

В Новгороді, як я згадував, вже перехід Всеволода в Переяслав викликав незадоволення. Коли Всеволод вернувся, громада під впливом пригородів Пскова і Ладоги, чимсь, видно, незадоволених на Всеволода спеціально, вигнала була його, але партія йому прихильна взяла гору — його вернули. Війна з Суздалем, в котру потім втягнув Всеволод Новгородців, викликала у них великі розрухи; Ярополк, Ольговичі пробували впливати на Новгородців, притягаючи на свій бік, і тим заострювали партійну боротьбу; се було причиною, що Новгородці дуже захожувались помирити Мономаховичів з Ольговичами: в сій справі вислали вони на Україну свого посадника, потім єпископа. Нарешті партія противна Всеволоду взяла гору, його уязнили й вигнали, зробивши йому три закиди: не жалує смердів, хотів перейти в Переяслав, під час походу (очевидно — суздальського) перший покинув битву. На його місце противна партія посадила Святослава Ольговича. Але боротьба партій ішла далі, на Святослава був вчинений атентат, в кінці партизани Всеволода, що перебував тим часом у Вишгороді (Ярополк дав йому сю волость, як його вигнали з Новгорода), закликали його, він сів у Пскові, з того почалась усобиця, і її перервала тільки смерть Всеволода. Нарешті Святослава вигнали й узяли у Юрія сина Ростислава.

Ся революція мала велике значінне в розвою новгородського устрою: промовчана князями, зайнятими тоді иньшою боротьбою, вона стала прецедентом для Новгородців: вони від тепер свобідно перекидають князями, а заразом власть сих князів стає дуже незначною, обмежена кількома функціями; посадник — колись княжий урядник, останніми часами вже виборний, стає тепер властивим правителем, а всі важніші компетенції переходять в руки віча. Не тільки Мономаховичі, а й взагалі Ярославичі тратять від тепер, можна сказати, Новгородську волость,

і вона займає зовсім окреме, виїмкове місце в політичній системі Руської держави.

Коли стала відома смерть Ярополка, в Київі не було нікого з князів. Першим наспів — на четвертий день по смерті Ярополка — Вячеслав: 22 лютого він уже увійшов у Київ¹). Кияне з митрополитом зустріли його з честю й „посадили його на столі прадіда його Ярослава“. Сей дуже скорий приїзд піддає здогад, що Вячеслав сидів десь по близу коло Київа й чекав київського стола, може в котрімсь з київських городів (бо з Турова ніяк не міг би так скоро поспіти), а що прибув у Київ з голими руками, значить — не надіявся перешкод, то з сього б виникало, що числив на щось; дійсно — ні Ізяслав, ні Юрій не обзивають ся з претенсіями на київській стіл, отже досить можливо, що Вячеслав був признаний вже кандидат, як то я вже вище казав. Тільки як Мономаховичі дійсно допустили його кандидатуру, то се була велика помилка, бо сам собі полишений Вячеслав ніяк не міг удержатись на київськім столі. А инші претенденти з Мономаховичів — Ізяслав і Юрій (Ізяслав як старший Метиславич, Юрій — як старший по Вячеславу Мономахович), не погодившись про київський стіл, дійсно полишили Вячеслава його власним силам.

З сього скористали Ольговичі. Всеволод, довідавшись про прихід Вячеслава й його неприготованність, на борзї, з незначною дружиною, перейшов Дніпро й увійшов у Вишгород. Се цікаво: Вишгород мав кріпкий замок, і, очевидно, Вишгородці добровільно перейшли до Всеволода; Суздальська літопись каже, що Вишгородці взяли навіть участь в поході Всеволода на Київ; сей союз міг бути приготований наперед, як і певне сторонництво Всеволода в самім Київі. 4 марта Всеволод приступив до Київа і зажадав від Вячеслава, аби лишив йому Київ, а для більшого вражіння почав палити передмістя — „Копирев кінець“. „Кияном і митрополиту се було не мило“¹), каже записка, але піддержати Вячеслава Кияне теж не мали охоти, й він не маючи ані сил ані енергії для боротьби тільки протестовав: покликувавсь на те, що заняв Київ по праву, а Всеволоду Київ не отчина²): Всеволод дійсно не мав ніяких прав на Київ, але він правами ніколи не журивсь. Митрополит заходив ся посередничити; Вячеслав заявив, що вертає назад у Туров. Всеволод відступив у Вишгород, давши Вячеславу свобідний вихід, а другого дня (5/III)

увійшов у Київ „с честью и славою великою“, правдоподібно — своїх партизанів¹⁾.

Упустивши так несподівано Київ, Мономаховичі аж тепер завурилились. Вони не прийняли візвання Всеволода до порозуміння, пробували порозумітись між собою, щоб сильними силами вигнати Всеволода з Києва; Юрий приїздив у сій справі в Новгород і до Ростислава смоленського — видко, шукав порозуміння з Мстиславичами; але до порозуміння не прийшло: питання про київський стіл розділило Мстиславичів і Мономаховичів (спеціально — Юрия) так глибоко, що вже ніколи вони не могли зійти ся. Всеволоду зістав ся Київ без клопоту.

Але він з свого боку дуже заходивсь коло порозуміння з Мономаховичами. Його становище не було веселе — з огляду на своїх ближших свояків. Роспочинаючи боротьбу за Київ, Всеволод притягнув до себе свояків ріжними обіцянками; воно инакше й не могло бути, бо Всеволод був узурпатором і в Чернигові, тож тільки дуже привабними перспективами міг захопити братню, особливо Давидовичів, аби помагали йому здобути Київ. Він пообіцяв Чернигів разом і своєму другому брату Ігорю і Давидовичу Володимирі, що мав на Чернигів більше права, ніж сам Всеволод; свої чернигівські волости обіцяв він передати братії, а меньшому брату Святославу обіцяв здобути Переяслав. Сповняти сї всі обіцянки він не мав тепер найменьшої охоти. Перспектива — віддати все й самому зістатись з самим Київом, у вічнім страху від Мономаховичів, на ласці у своєї братії, не тішила його ні трохи. Він уже встиг посваритись і пересварити братів, обіцявши Чернигів двом і віддавши його Володимирі. Стати незалежним від братів міг він, тільки помирившись з Мономаховичами, і він се пропонував їм, особливо Ізяславу, та вони хотіли ще битись з ним. Тоді він, щоб їх пострахати і зробити *ut aliquid fecisse videatur* для братів, порозсилав разом своїх братів з військами на Андрія (на Переяслав), на Вячеслава (Туров), на Ізяслава (Волинь), напустив Володимирка галицького, закликав Половців і Поляків, і пустив поголоску, що хоче забрати всі волости: відбере у Ізяслава Волинь, у Ростислава Смоленськ.*) Плян, розумієть ся, був за широкий, і Всеволод, як би брав ся до нього, то брав ся б инакше; з тих походів нічого не вийшло, але Всеволод, наробивши розголосу, осяг-

*) Літописи беруть сей плян серіозно (Іпат. с. 218, Лавр. с. 290), але се неможливо, занадто він скидає на оперетку.

нув своє: він мав чим виправдати ся перед братом Святославом, — що хотів здобути йому Переяслав, з Андрієм переяславським помирился, заімпоновавши йому великодушністю, що не скористав з пополоху, як загоривсь Переяслав під час переговорів; але найголовніше — йому удалось порозумітись з Вячеславом і Мстиславичом Ізяславом: вони самі звернули ся до нього, з чим — літопись не каже, каже тільки, що Всеволод з початку не хотів „вчинити їх волі“, але потім роздумавсь, „що йому без них не можна обійтись“, і згодив ся. Я думаю, що Всеволод і тепер удавав сі тяжкі вагання, а даючи свою згоду, не мав особливого заміру додержувати свого слова. Зміст же сеї угоди можна відгадати зовсім на певно — се була обіцянка Київа.

Ізяслав, очевидно, пішов на компроміс із старшим Мономаховичом Вячеславом і умовивсь з ним взяти Київ на спілку, як се потім і сталось; ся умова сталась, видно, десь зараз по вигнанню Вячеслава з Київа. Тепер вони мусіли зажадати від Всеволода, що він їм передасть Київ після себе, і Всеволод на се згодивсь. Се ясно. Тим тільки можна пояснити тісну солідарність, яку ми від тепер бачимо між Ізяславом, Вячеславом і Всеволодом, за цілий час його князювання. Ізяслав не тільки тримає з ним, але чинить його волю там, де заходили й його власні інтереси: нпр. коли Новгородці хотіли взяти князем меньшого Мстиславича Святосполка, а Всеволод не захотів сього і дав відступного — Бересте, то Ізяслав згодивсь, хоч, видно, хотів Новгорода, і потім через сестру — жінку Всеволода — „випросив“ у нього Новгород для брата (Іп. 220—1). Очевидно, щось спеціальне звязувало Ізяслава з Всеволодом. В звязку з умовою про Київ стояли, правдоподібно, і пізнійші переходи Вячеслава та Ізяслава на переяславський стіл.

Уложивши союз із Мстиславичами, Всеволод розв'язав собі руки в відносинах до братів; він рішучо не дав їм своїх чернігівських волостей (головно тут брати жадали від Всеволода Вятицької землі — Іп. 222). Коли умер Андрій в Переяславі, обіцяним колись Святославу, — Всеволод перевів у Переяслав Вячеслава, покликавшись на те, що Туров належить до Київа (сѣдѣши во Киевьской волости, а мнѣ достоить“ — в дійсности Переяслав і тут, мабуть, грав ролю переходової волости до Київа), а в Турові посадив свого сина Святослава. А як Вячеславу сприкрилось в Переяславі, з огляду на претензії Святослава Ольговича, і він захотів назад у Туров, Всеволод перевів

у Переяслав Ізяслава, а на Волини посадив свого сина Сьвятослава.

Таке поступованнє Всеволода здучило і Ольговичів і Давидовичів против нього, як він зручно не розлучав їх; Ольговичі були дуже роздраженні: „дає волости синови, а братів не наділив нічим“. Вони спільними силами попробували були відібрати Переяслав у Вячеслава, але Ізяслав оборонив стрія; скінчилось на тім, що Всеволод відлучив сепаратною умовою Давидовичів від Ольговичів і заткнув їм роти незначними подачками (по два городі на кожного). Всі їх нарікання на союз Всеволода з Мстиславичами („обсадив ся ними, на безголове і на „безъмѣстье“ нам і собі“) і заходи — розладити сей союз були даремні.

З другого боку Всеволод, маючи за собою Мстиславичів, не дарував Юрию; у нього були з ними рахунки за Новгород (в Новгороді противна Ольговичам партія була вивела на стіл Ростислава Юрєвича), і Всеволод позволив собі докучити йому чим міг: забрав Остерський городок, що належав Юрию, ще якісь його городі, і що лиш міг із його майна — коні, худобу, вівці і т. и. (Іп. 221).

Сильне й авторитетне становище, яке зайняв Всеволод, завдяки союзу з Мстиславичами, приборкавши свою братію, показалося в повній силі під час війни з Володимирком галицьким. Сей князь помагав Всеволоду на Ізяслава, як той сидів на Волини, але як Всеволод посадив на Волини свого сина, Володимирко, тримаючись традиційної галицької політики, зараз переіменув свої відносини: „розсварились і почали собі шукати причини“ (Іп. 225). Всеволод ходив на нього походом (1144 р.), аби примусити до покорности (нудяще его приїхати кь Всеволоду поклонитися), і примусив, але відносини не поправились, і перед смертю Всеволод вибирав ся знову в похід, бо Володимирко забрав київське місто Придук (на Побожу), та справа й сей раз скінчилась на невдалій облозі Звенигорода¹). Я згадав тут за сей похід 1144 р. тому, що Всеволод дійсно потрапив тоді двигнути на Володимирка трохи не „всіх руських князів“, як каже літопись (Лавр. с. 295) — тут були й Мстиславичі, й Вячеслав, і Ольговичі з Давидовичами, і Всеволодовичі (кн. городенські) й в. кн. польський Володислав Герман. Дванадцять літ тільки минуло від смерти Мстислава, і як переіменувались ролі! Бідний Олег Гориславич помстивсь над Мономаховичами бодай руками свого сина! Незвичайно зручна і перфідна політика Всеволода, його вічна система — розділяти й сварити (divide et

імпрега!) вповні досягнула свою мету, хоч результати були дуже нетрівкі, а в загальній еволюції руського державного життя його діяльність мала дуже шкідливий, руйнівний вплив. Але про нього можна було у всякім разі сказати, що він був „смыслень“ (Лавр. с. 290)!

Приборкавши братів за помочію Мстиславичів, Всеволод скоро з ними помирился. Київ він не мав наміру віддавати Ізяславу з Вячеславом, хоч і обіцяв. Він хотів його задержати в своїм роді, повторити Мономахову пробу. Але віддати сину не було що й думати, се було безнадійно! Тож Всеволод обіцяє Київ брату Ігорю, поки що в секреті; се було десь ще перед походом 1144 р., бо тоді вже Ігор заходивсь придбати собі союзників на будуще і тому радив не дуже тиснути Володимирка, коли вірити літописи (Лавр. с. 226). На другий рік Всеволод постановив відкрити свої карти: він закликав братів і двох інших претендентів на Київ — Володимира Давидовича й Ізяслава Мстиславича і заявив перед ними, що подібно як Мономах по собі передав київський стіл своїй родині — Мстиславу, а потім Ярополку, й він постановив передати Київ по собі своєму брату Ігорю; по сій заяві він казав князям присягнути, що вони приймають його волю й не будуть від Ігоря вимагати нічого силою.

Ся заява заскочила так несподівано князів, що ті присягнули. Ізяслав, „много замышлявъ“, як каже літопись (с. 227), заплатив Всеволоду його монетою: присягнув без найменшої охоти додержати присяги; тому він, мабуть, і повздержавсь від усяких нарікань і протестів — аби не звертати на себе уваги. Навить коли в останніх походах Всеволода — в Польщу і в Галичину він після сього не взяв участі, то се мабуть не з абстиненції, а борше тому, що сї походи не годили ся з династичними зв'язками його й його родини.

Діло в тім, що Всеволод Ольгович посвоячив ся був з в. кн. польським Володиславом II, видав 1142 р. свою доньку Звениславу за його сина Болеслава Високого, і від того часу помагав Володиславу в його боротьбі з меншими братами Болеславом (Кучерявим) і Мешком (Старим) — послав 1142 і 1145 р. свої полки йому в поміч „на братью его меньшую“ — (за останній похід Ольговичі дістали в дарунку м. Визну на Бугу, — її взяв собі Ігорь); з свого боку Володислав помагав у походах Всеволода (на Ізяслава і Володимирка — 1144 р.); коли його слідом вигнано з Польщі (1146),

його син перебував на дворі Всеволода, і лише смерть очевидно не дала Всеволоду часу уступити ся за своїм сватом. Противно, Мстиславичі були посвоячені з Болеславом Кучерявим, що держав доньку Всеволода Мстиславича Верхуславу; тому під час походу 1145 р. в Польщу Ізяслав „захорував“ (разболѣся), й не пішов¹). Подібна комбінація вийшла, здасть ся, і з другим походом на Володимирка: угорський король Гейза помагав Володимирку в його війнах із Всеволодом; тим часом десь 1145—6 р. оженив ся він із сестрою Ізяслава Евфрозіною; тому Всеволод навіть і не кликав Ізяслава у сей похід²).

Покладаючись на свої дипломатичні штуки, не дбаючи про приятелів, Всеволод не дбав і про те, на що велику увагу звертав Мономах — симпатії громади. Я говорю тут про Київ, коло котрого головню оберталась політика Всеволода. Ми знаємо, що він за життя Ярополка немилосердно нищив київські околиці, хоч заравом, здасть ся, й зберав собі партію в Київщині. Ставши київським князем, він обудив велике незадоволенне здирством і неправдами своїх тивунів, навіть у прихильнім йому Вишгороді: „Ратша знищив нам Київ, а Тудор Вишгород“, скаржились Кияне Святославу Ольговичу (Іп. 229). Київська дружина мала причини бути незадоволеною перевагою чернігівських бояр і пізніше перейшла на сторону Ізяслава³). З митрополитом Михаїлом теж вийшли якісь непорозуміння, так що він поїхав з Київа до Царгорода і, здасть ся, не вернув ся⁴). Хоч то треба сказати, що Всеволод був на зверх дуже побожний: він поставив славний в історії нашої штуки монастир св. Кирила під Київом, церкву св. Юрія в Каневі; є пізніша звістка, що перед смертю він сам постриг ся, з іменем Кирила⁵).

Ще на одну сторону треба вказати, що мала завсїди великий вплив на симпатії Киян — відносини Всеволода до Половців. Ми бачили, як за зле брали Всеволодовому батьку його союз із ними. Всеволод же від початку своєї історичної діяльності — від війни з стриєм Ярославом уживав Половців, „наводив“ їх на руські землі. Двічі (1135 і 1138 р.) пустошив він з Половцями околиці Київа. При переході Всеволода в Київ Половці, по словам Никоновської компіляції (І. 161 і 163), попустошили були Посеме (се правдоподібно, бо Половці користали з смерти кожного київського князя, щоб напасти на Русь), і Всеволод ходив на них походом, але се не перемінило його відносин: він „наводив“ їх і далі на своїх ворогів (нпр. на Ту-

ровську волость 1139 р., на Галичину 1146). Се мусіло мати свій вплив — причиняти ся до непопулярности у Киян Всеволода і клясичної непопулярности „Ольговичів“ взагалі.

Всеволод, вернувши ся з походу на Галичину, розхорував ся і виїхав з Київа під Вишгород — тут, на Дніпровім острові у нього, правдоподібно, був двір, як то часто бувало у київських князів. Чуючи свій кінець, він покликав на себе братів і визначніших Киян і поручив їм на своє місце князем брата Ігоря. Київські нотаблі заявили згоду, Ігор поїхав з ними в Київ, скликав віче — „всіх Киян“ на княжий двір під Угорським, і тут Ігоря оголошено князем та зложено присягу; літопись додає, що Кияне в тім поступали нещиро, але се, правдоподібно, тільки ретроспективне і хибне пояснення¹). Другого дня, вернувшись у Вишгород, Ігорь прийняв присягу від Вишгородців осібно — може покладаючи особливу вагу на сей прихильний пригород. Покінчивши з громадою, Всеволод хотів забезпечити Ігоря й від претендентів і ще послав до Ізяслава і Давидовичів, пригадуючи їм присягу; ті відповіли, що тримають ся присяги. Всеволод сеї відповіді вже не почув — вмер (1 серпня 1146 р.)²).

Поховавши Всеволода, Ігор тогож дня поїхав у Київ — вокняжитись, разом із Святославом, що був його alter ego під час недовгого його князювання (Ігорь був хорий на ноги, й потрібував помочи). Киян скликано на „Ярославів двір“ — головний княжий двір, „на горі“, і тут знову присягнули вони Ігореві без всяких інцидентів. Але слідом сталось на Подолі вже неурядове віче, де почали люде пригадувати всякі прикрости за Всеволодового пановання (Ярославів двір очевидно не дуже надавався для таких дебат) і постановили зажадати від нового князя гарантії на далі. Покликали Святослава Ольговича, перед ним почали скаржитись на Всеволодових тивунів і зажадали, аби на далі не було таких непорядків і здирств, аби судові кошти і кари були докладно управильнені і князі аби самі пильновали суда. Святослав прирік, що кривд не буде, а провинників-тивунів віддав він на волю громади. На тім він присягнув, а Кияне тоді присягли ще раз на вірність Ігорю^{*}). По-

^{*}) Незвичайно інтересний діалог Киян з Святославом в Київський літописи переданий дуже коротко і не зовсім ясно, — ширше і з всякими признаками певности в Воскресен. I. 35. Кияне по своїй скарзі на тиву-

тім „ліпші“ (визначнійші) Кияне з Святославом поїхали до Ігоря, і там повторено тіж обіцянки й обосторонню присягу. Тоді нарід кинувсь грабувати того ненавистного тивуна Ратшу, за ним мечників — судових агентів, так що Святослав ледви утихомирив сей рух.

Ся умова з князем (дуже характерна — тому я коло неї й спинив ся) не наладила відносин громади до Ігоря. Одна з версій (Воскрес. л.) каже, що Ігорь не додержав своїх обіцянок народу; се можливо. Але й незалежно від того стара антипатія до Ольговичів могла по волі брати гору над пасивністю, яку київська громада показувала в останніх перемінах князів, особливо коли тепер під рукою, в Переяславі був князь з улюбленої родини Мстислава. Певний вплив міг мати й сам Ізяслав Мстиславич, що, правдоподібно, від давна мав зносини з Киянами¹⁾ і тепер не залишав своїх давніх плянів на Київ (коли Ігорь, сповіщаючи про смерть Всеволода, запитав його — чи він тримаєть ся зложеної присяги, Ізяслав затримав сього посла). Сяк чи так, за кілька день настрої більшости Киян став рішучо неприхильним до Ігоря: „Кияне знеохотились до Ігоря й послали до Ізяслава в Переяслав кажучи: іди, княже, до нас, хочемо тебе“ (Іп. 230). Се могло мати місце десь не пізнійше як на десятий день Ігорєвого князювання.

нів жадають від Ігоря: аще кому насъ будетъ обида, то ты прави (Воскр.: аще кому до насъ будетъ дѣло какое, да сами насъ судите) — тут, очевидно, жадаєть ся від князів, властиво від Ігоря — аби вони судили особисто. Жадання громади поясняють слова Святослава Ігорю в Воскр.: азъ, брате, цѣловалъ крестъ на томъ Кіяномъ, яко быти тебѣ княземъ во правду, а людемъ, кому до кого обида будетъ, ино ти ихъ судити во правду самому, или мнѣ, а тиномъ ихъ не судити, ни продавати (накладати грошеві карі); а что были тивуни брата нашего Ратша и Турдоръ, а тѣмъ не быти, а коимъ будетъ быти, ино имъ имати съ суда урокомъ, а въ свою волю имъ людей не продавати“. Отже, тивуни мали би побирати тільки кошти і карі при княжім суді відповідно до такен, а самі не судити.

Святослав заповів Киянам, що кривд не буде, і додає: „я се вамъ (вар.: вы) и тивунъ, а по вашей воли“ (Київ.; в Воскр.: „а тивуны вамъ по вашей воли“); я думаю, що тут треба виходити з Київ. л. як *lectio difficilior*, і тепер, по довгих роздумуваннях, гадаю, що тут віддавались провинники — тивуни народу на кару, і нарід дійсно напав на дім Ратші; Ігор послав утихомирювати ро:рух мабуть тому, що він за далеко вже пішов. Татищев (II с. 282) розумів се так, що князь передавав вибір тивунів громаді; я в своїй Історії Київщини (с. 167) думав, що Святослав обіцяв особисто судити апеляції на тивунів.

Ізяслав, що, очевидно, з напруженою увагою слідив за подіями, на сей заклик поспішив ся з військом на Київ. Він перейшов Дніпро під Зарубом і сюдою подав ся на Київ, правдоподібно — рахуючи на прихильність київської людности; дійсно, вже на березі Дніпра наспіли відпоручники Пороса й „Чорних Клобуків“ — турецьких колоністів київської границі, заявляючи, що признають його князем, а слідом наспіли й їх полки; за ними наспіли гінці з Білгорода й Василева, далі й від самих Киян, що признавали теж Ігоря своїм князем та обіцяли де небудь прилучитись до нього. Ізяслав перед ними мотивував своє поступованнє тим, що Всеволоду попустив як старшому шваґру, а з молодшими Ольговичами буде битись за стіл „діда й батька свого“.

Тим часом Ігорь, помічаючи недобре, старав ся задержати при собі Давидовичів, давши їм волости, яких вони собі зажадали тепер, користаючи з обставин (Давидовичі взагалі відиграли в сій всій історії сильно нужденну ролю), — та пильнував прихилити до себе виднійших київських бояр. Але сї бояре, розуміючи ситуацію, вже навязали зносини з Ізяславом. 13 серпня Ізяслав приступив до Києва, скорше ніж до Ігоря наспіли Давидовичі. Ігорь стрів його разом з полками брата Святослава і другого Святослава, сина Всеволода Ольговича. Київські полки стали осторонь, і коли Ізяслав зблизив ся, перейшли до нього; Ігорь одначе, не злякавши ся тим, пішов на Ізяслава, але місце було так нещасливо вибрано, що від разу його військо розбито, й усі розтікли ся.

Ізяслав з великим тріумфом в'їхав у Київ. Ігоря знайшли чотири дні пізнійше — він загруз в болоті, тікаючи; його заковали й післали в Переяслав, де всадили в монастирський „поруб“. Бояр і дружину Всеволода й Ігоря Кияне пограбили разом з Ізяславом, позаберавши всяке майно, навіть сховане в монастирях; взагалі війська Ольговичів не жалували. Святослав Ольгович встиг утікти за Дніпро (Іп. 229—33).

Сим розпочавсь найбільш бурхливий й найбільш докладно описаний в наших джерелах і тим інтересний період нашої давньої історії.*)

*) Історія тих несповна шіснадцяти літ (серпень 1146 — март 1162 р.) становить як раз половину Київської літописи, що обіймає 90 літ (127 сторін з 259 в виданню 1871 р.), а ще Київська літопись найбільш докладна з цикля наших давніх літописей.

Вище я казав, що ми з усею певністю можемо припустити за життя Всеволода умову Ізяслава з Вячеславом — взяти собі київське князівство на спілку. Пізнійше Вячеслав згадував, ніби Ізяслав, ідучи на Ігоря, „ідучи бити ся“, заявляв, що Київ здобуває не для себе, а для Вячеслава (Іп. 297), й Ізяслав каая ся перед Вячеславом, що він, перемігши Ігоря, „не положив чести“ на нім (ib. 289). В оповіданню літописи про похід Ігоря, де наводить ся й його промова до війська, нічого не згадується за Вячеслава, але Ізяслав, коли не публично, то міг инакше Вячеславу чи його сторонникам дати знати, що він робить в інтересах Вячеслава; тим можна б пояснити, що Вячеслав, довідавшись про побіду Ізяслава, „от радости, як каже Суздальська літопись (с. 298), забув і за Ізяслава, зараз почав розпоряджати ся спадщиною по Всеволоду: забрав собі назад городи, взяті у нього Всеволодом, а на Волини, де сидів Всеволодович Святослав, посадив свого братанича — Володимира Андрієвича. Але Ізяслав, здобувши Київ народнім вибором і оружиєм, не мав уже охоти ділитись ним із старим нездарою, добрим хіба на випивку*). Коли він довідався, що Вячеслав став розпоряджатись волостями Всеволода, то так розсердивсь, що арештовав головних дорадників Вячеслава, забрав у нього Турово-пинську волость і посадив там Ярослава, другого свого сина (старшого — Мстислава посадив він у Переяславі, а Волинь тим часом віддав меньшому брату Святотолку); Вячеслав дістав тільки Погорину. Але се була велика тактична помилка Ізяслава, як прийшлося йому невдовзі переконатись.

Давидовичі перейшли на сторону Ізяслава — за ціну новгородської (сіверської) волости Святослава — хотіли її собі дістати від Ізяслава. При тім же Ігорь був евентуальним кандидатом на Чернигів. Всеволодича Святослава Ізяслав теж хотів прихилити до себе, показував йому всяку ласку, як „свому се-

*) Вячеслав, як він каже, був уже бородатим, коли Юрій родивсь, а Юрій 1149 р. мав уже кількох дорослих синів (Іп. 268), мусів отже мати більше як сорок літ, а мав мабуть і п'ятдесят, коли його меньшого (по всякій імовірности) брата Андрія Мономаха уже 1119 р. послав на дуже небезпечну позицію — у Володимир (Іп. 205). Старший Мономахович Мстислав родивсь 1076 р. (Лавр с. 238), по нім був ще Ярополк, Вячеслав значить не міг скорше родитись як 1079—1080 р., але не дуже й пізнійше. 1146 р. Вячеслав мусів мати вже 60 літ. Що був з нього не дурень випити, показує його смерть: з вечера перед смертю він „був веселий“ з дружиною (Іп. 325).

стричичу“ й замість Волини дав йому волость на Побожу („Бужськ і Межибож, всіх п'ять городів“). Непримириєм зіставєть тільки Святослав Ольгович, що конче хотів увільнити брата з неволі. Але він найшов собі сильного і користного союзника — в Юрию Мономаховичу.

Ми бачили, яку дражливість до київського стола показав Юрий за життя Ярополка: він рішучо не годивсь, аби стіл перейшов до Мстиславичів, бо після старого Вячеслава мусів уважати себе кандидатом і мати надію по нїм прийти на сей стіл; на сїм, очевидно, розбилась проба союзу Мономаховичів против узурпації Всеволода Ольговича. Потім Ізяслав Мстиславич, уложивши компроміс із Вячеславом (за життя Всеволода Ольговича), пробував порозумітись і з Юриєм; се було по смерті Андрія, коли Юрий зіставєть одиноким противником компроміса Ізяслава з Вячеславом. Ізяслав тоді їздив навіть до нього, але до порозуміння знову не прийшло: очевидно, Юрий не згодивсь на Ізяславів компроміс і жадав повного виключення Мстиславичів супроти своїх прав (Іп. 224). Тепер, коли Ізяслав взяв київський стіл навіть без компроміса з Вячеславом, сам для себе, Юрий тим менше міг згодитись із сим фактом. І от в сих обставинах звертаєть ся до нього Ольгович Святослав, взиваючи, аби йшов на Київ, і обіцяючи йому всяку поміч, аби тільки визволив йому брата Ігоря (Іп. 234 і 236). Се було Юрию дуже на руку, і між ними уставивсь найтісніший союз. Крім того Святославу помагали цілий час Половці: він сам був оженений з Половчанкою, і його свояки — вуйки були його діяльними союзниками (Іп. 242). З другого боку Юрий придбав собі дуже цінного союзника в Володимирку галицькїм, але вже пізнійше, деь коло 1149 р.*). Потім — 1150 р. сї союзи запечатано шлюбами: Володимиркового сина Ярослава з Юр'івною Ольгою і Святославича Олега з другою Юр'івною, незвісного імени (Іп. 275).

Супроти сєї коалїції Ізяслав операв ся насамперед на саму Київщину, далі — на сили свої й своєї родини (в її руках були — Волинь, Переяславщина, Смоленськ, Туров-Пинськ, з Минськом якийсь час, часами Новгород); дуже користним союзником був ще ворог Юрия рязанський князь Ростислав. Нарешті Ізяслав операв ся на свої заграничні звязки — на поміч угорського короля —

*) Се видко з того, що перед 1149 р. Володимирко не мішаєть ся в боротьбу Юрия з Ізяславом.

свого зятя, в. кн. польського Болеслава Кучерявого — свого свояка через жінку, нарешті — чеського короля Володислава II, посвояченого теж із ним: Ізяслав зве його сватом. Діло в тім, що 1144 р. менший брат Ізяслава Святиполк оженив ся з якоюсь моравською княжною; пояснити сю справу може те, що князь Отон оломуцький, тіточний брат згаданого чеського короля Володислава, перебував в 30-х рр. на Русі, до 1141 р.; правдоподібно, що Святиполк оженився за його посередництвом з якоюсь його своячкою, може сестрою; се й дало початок до зносин з чеським королем: 1148 р. він, вертаючись з палестинського хрестоносного походу, був на Русі, і відси вертав до Чехії, а по тому слідом Ізяслав звертав ся до нього по поміч¹). Але всі ці союзники були аж надто заняті своїми клопотами, аби могли енергічно підпомагати Ізяславу. Тільки Гейза, хоч як занятий боротьбою з Візантисю, знаходив час помагати своєму шуринові (в 1148—1152 рр.), дарма що від нього не міг мати собі помочи; тут окрім оглядів на Бориса (див. вище с. 84) могли впливати просто особисті впливи, тим більше, що шлюб Гейзи з Евфрозиною був скріплений іще (1150 р.) шлюбом меньшого брата Ізяславового Володимира з донькою Гейзового вуя бана Уроша, опікуна і дуже впливового дорадника Гейзи, першої особи по нім в Угорщині²).

Власне сей союз Ізяслава з Гейзою звязав сю боротьбу руських князів з політичною ситуацією центральної Європи. Кінець 40-х років і дальші наповнені боротьбою угорського короля Гейзи з візантійським цісарем Мануїлом за сербські землі; при тім союзником Візантії був німецький цісар (властиво — король) Конрад і чеський король Володислав, тим часом як Угорщина була в союзі з иньшим ворогом Візантії — Рожером сицилійським, а через нього і з германськими Вельфами, ворогами Конрада. Проти Угорщини Мануїл мав союзника в Володимирку галицькім, своїм свояку; є вказівки на якісь близькі звязки і Юрія з двором Мануїла³). По всякій правдоподібности, війни Мануїла з Гейзою стояли в певних звязках з кампаніями на Русі, але джерела для історії сеї політики дуже бідні, й грецькі історики Кіннам і Никита Хоніят⁴) дають тільки натяки на такі звязки, кажучи, що в похід 1151 р. на Сербию Мануїл користав з неприсутности Гейзи, бо Гейза був саме тоді в Галичині, і тільки під час самого походу довідав ся він, що Гейза, упоравши ся з Володимирком, іде на нього; сучасник Кіннам додає, що Мануїл при тім мав замір укарати Гейзу за те,

що він напав був на Мануїлового союзника Володимирка¹⁾. То у всякім разі певно, що походи Мануїла були великою перешкодою замірам Гейзи — помагати Ізяславу в його справах, і про се нераз згадує виразно наша літопись (с. 283, 291, р. 1150—1).

Вертаємо ся до самої боротьби.

Діставши заклик від Святослава, Юрій зараз забрав ся до походу, але на разі його задержав рязанський князь, союзник Ізяслава. Ізяслав з Давидовичами тим часом забрали волости Святослава й пограбили, понищили його двори й хутори і всяке майно; Святослав втік у вятицькі ліси, а волости його Ізяслав передав Давидовичам. Але Юрій дуже скоро управивсь із Рязаню і зробивши діверзію з Святославом на Новгород і Смоленськ, аби відвернути молодших Мстиславичів (початок 1147 р.), заразом післав війська на Давидовичів. Святослав разом, без битви вернув свої волости: посадники Давидовичів самі повтікали перед Святославом; Давидовичі настрашились і перейшли до Святослава, а навіть, як казали на них — мали замір зловити Ізяслава²⁾. Се між иньшим привело до події, одинокої в цілій київській історії: Кияне вбили Ігоря Ольговича.

Ігорь, як я згадував, з початку був всаджений до монастирського поруба в Переяславі, потім випросив у Ізяслава, аби йому позволив постригтись, бо він хорий і не надієть ся жити. Ізяслав увільнив його, як каже прихильний йому літописець — навіть не обовязуючи його постригтись. Ігор, трохи відійшовши, дійсно постриг ся в схиму (5/І 1147) в київськім монастири св. Федора, Мстиславовім монастири, — може Ізяслав призначив його, як свій фамільний, найбільше йому певний.³⁾ Тут Ігор перебував до осені 1147 р. Коли Святослав став брати гору на Давидовичами, Ізяслав задумав плян загальної кампанії: з півночі мали ударити на Юрія з Новгорода і Смоленська, а він з Давидовичами з полудня,⁴⁾ — і візвав київську громаду до участи. Але Киянам ся сварка Мономаховичів була дуже немила супроти претензій Ольговичів, хоч до Юрія не мали вони ніяких симпатій,⁵⁾ і їх прихильність була вся по стороні Ізяслава: вони заявили, що на Ольговичів готові йти всі радо „и с дѣтми“, а на Юрія — „Володимире племя“ не підуть,

*) Пор. Іпат. с. 268: а вы (Ізяслав і Ростислав) вѣдаета, оже намѣ (Киянам) съ Гюргемъ не ужити, аже по сихъ днехъ где узримъ стягы ваю, ту мы готовы ваю есмы.

й Ізяславу не радять тримати із Давидовичами, а ліпше помирити ся з Юриєм. Ізяслав, діставши сю відмову, закликав до походу тільки охочих, набералось їх багато, і він з ними пішов в поміч Давидовичам. Але на дорозі Ізяславу донесли про перемену у Давидовичів, й що на нього змовились — зловити або вбити його. Ізяслав зараз переменяв свій плян — постановив перенести всі сили на полудень проти нової коаліції, та покликав до себе брата Ростислава, поручивши йому разом з тим урядити діверзію на Юрія від Новгороду, Смоленська й Рязани, аби здержати його від участі в полудневій кампанії; при тім він захотів використати і недавню заяву Киян — послав їх сповістити про „лесть чернигівських князів“ і завізвати до походу на „Ольговичів“ всіх „от мала и до велика“.

Симпатії до Ізяслава й ненависть до Ольговичів виявилась у Киян з сеї нагоди дуже виразно. Коли Ізяславів посел на вічі переказав поручене йому Ізяславом, Кияне заявили, що підуть на Ольговичів „і з дітьми“. Але тут пригадали, що оден з Ольговичів сидить в самім Києві й може захопити Київ під час загального походу, отже треба його наперед забити. Роздражена маса не вважаючи на умовлення меньшого Ізяславового брата Володимира, що був тоді у Києві, митрополита й бояр, кинулась до монастиря св. Федора, що був поблизу (віче було коло св. Софії); Ігоря ухопили в церкві, під час служби, виволокли його, а коли Володимир відбив і забрав його на Мстиславів двір, виломили браму й кинулись бити; потім ще живого витягнули на сусідній Бабин торжок і тут добили, а тіло возом відвезли на подільське торговище й покинули тут (19/IX 1147).

Сей нечуваний факт зробив велике вражінне; Ігоря признавали єв'ятим, мучеником; коли він лежав на подільськім торгу, „человѣци благовѣрнии“ брали собі його кров і кусники одіжи, як реліквії; оповідали про чуда над його тілом, а слідом його смерть описано вже звичайним агіографічним, шабльоновим способом (в літописях ми маємо вже сліди двох таких сказаній).¹⁾ Ізяслав дуже був незадоволений сею подією й супроти можливих обвинувачень заявляв свою неповинність в смерті Ігоря — дійсно, Ольгович Святослав називав потім Ізяслава убійником брата (Іп. 264).

Сей факт перебив, здасть ся, той упрянований похід Киян. Ізяслав, діждавшись брата Ростислава з Смоленська, в осени попустошив полудневу Чернигівщину, а зимою вибрав ся знову й попав на подніпрянські околиці Любча, де була „вся жизнь“

черниговських князів. Давидовичі і Ольговичі не відважалися виступити проти нього й даремно кликали Юрія в поміч. Юрій вислав тільки сина Гліба, і той опановав Посеме та пробував кілька разів опанувати Переяслав, де Юрій мав прихильників, але нещасливо, а сам Юрій не пішов — може зайнятий новгородською діверзією. Давидовичі й Ольговичі попали в роспуку й розпочали переговори з Ізяславом; в осені 1148 р. уложено згоду: Святославичі зобов'язалися забути справу Ігоря й нічим не ворогувати на Ізяслава. По тім відбувся з'їзд князів під Києвом у Городку, але приїхали тільки Давидовичі, Святославів обох не було.

За те був тут син Юрія — Ростислав: Ізяслав пильновав перетягати до себе Юриєвих синів, що він посилав проти нього: чи хотів він тим ослабити стрія, чи піддобрити до нього, давши волости в „Руській землі“ його синам — не знати; досить, що він закликав до себе Гліба Юриєвича (Іп. 253); не знати, чи на його заклик (як каже Никонівська компіляція — І. 178), чи з власної ініціативи, тепер прибув до нього старший Юриєвич — Ростислав. Суздальська літопись каже, що батько його послав у поміч Ольговичам, але він натомість надумав пристати до Ізяслава: воно не було що й надумувати, бо Ольговичі тоді уложили згоду з Ізяславом. Ізяслав прийняв Ростислава ласкаво, дав йому волость на Побожу, що мав перед тим інший анальотічний своячок — Всеволод Ольгович, а виражаючись потім в похід на Юрія, лишив його „стерегти Руської землі“. Але потім казали, що Ростислав використав свій побут для збирання партії своєму батьку.

Упоравшись із Святославичами, Ізяслав задумав упоратися і з Юриєм, тим більше, що той „обиджав“ Новгород, де тоді сидів другий Ізяславів син Ярослав. На згаданім з'їзді в Городку було умовлено, що зимою Святославичі наспіють з полудня, а Ізяслав з Новгорода, Ростислав із Смоленська, і стрінувшись на Поволжю (на устю р. Медведиці) рушать разом на Ігоря. Зимою 1148—9 р. Ізяслав дійсно виконав сей плян, але Святославичі не додержали обіцянки: чекали, чим скінчить ся війна Ізяслава з Юриєм, щоб, розумієть ся, відповідно до її результату прилучитись до сього чи до того, й Ізяслав з Ростиславом тільки попустили верхне Поволже.

Коли Ізяслав вернувся до дому, йому донесли, що Ростислав Юриєвич копає під ним, підмовляє на нього Чорних Клобуків і Киян. Ізяслав закликав його до себе й переказав, що чув;

Ростислав жадав суду, але Ізяслав побачив тут скритий намір („хотя мя заворожити съ хрестьяными или погаными“) і виправив Ростислава до батька, відібравши волость. Суздальська літопись уважає поголоску на Ростислава неправдивою¹⁾, але той факт, що Ростислав, прибувши до батька, зараз похвалив ся дійсно, що його (Юрія), „хоче вся Руська земля і Чорні Клобуки“, піддає гадку, що Ростислав може й не був тільки пасивним слухачем сих заяв. У всякім разі ся вість рішучо вплинула на Юрія: знаючи, що він має прихильників в Переяславщині (де коло того працював другий Юриєвич — Гліб) і в Київщині, а мавши знов доказ, як Святославичі невірною тримають ся Ізяслава, він нарешті рішивсь виступити з усею енергією з своїми претензіями на київський стіл.

Тепер наступила найбільш інтензивна стадія сеї боротьби, що не має собі пари в історії давньої Руси: не рахуючи навіть тих звязків, які лучили її з європейською політикою, ся напружена боротьба з участію всіх земель Руської держави, з виїмком хіба Полоччини, зістаєть ся пам'ятним явищем.

Юрій рушив зараз, при кінці липня 1149 р., закликавши в поміч Половців. Він пішов звичайною дорогою, через землю; Вятчів на Переяслав. Ольговичі зараз прилучились до нього, Давидовичі зістались на сей раз при Ізяславі. Юрій не мав охоти доводити до війни й надіявсь, що Ізяслав піде на компроміси. Але Ізяслав на компроміси йти був не охочий, хоч Юрій своїм походом захопив його досить неприготованим: брат Ростислав ще не наспів, а Кияне, як ми знаємо вже, не хотіли брати активної участи в сій боротьбі Мономаховичів між собою. Ізяслав толкувавсь перед ними, що він помирился б із Юриєм, як би той ішов сам, коли ж бо йде з Половцями й Ольговичами; але даремно нарушував він тим дражливі струни Киян, вони повторяли: „миришь, княже, ми не підем“. Тільки запевнивши, що йому треба війська, аби заїмпонувати ворогови, що до війни не прийде, що він помирить ся, — нахилив Ізяслав на решті Киян до того, що вони пішли з ним у похід. Діждавши ся Ростислава і Давидовича Ізяслава, Ізяслав пішов з ними під Переяслав, де стояв Юрій. Перед битвою Юрій запропонував, щоб Ізяслав відступив Переяслав його сину, а сам нехай „царствує“ в Київі, дарма, що „старійшинство“ зняв з Юрія. Ізяслав не згодивсь; воно й справді сажати собі під бік Юриєвича, не маючи довіря до миролюбности Юрія, було трудно. Юрій далі оминав битви, але Ізяслав його змусив. Сталась битва

(23/VIII, 1149), і тут показалися результати роботи Юриєвичів на Україні. Коли наблизилось військо Юрія, Переяславці перейшли до нього, кажучи: „Юрій нам князь, свій, його варто було пошукати далеко!“ Се відняло дух у київських полків, тим більше, що тут, як ми бачили, не було теж охоти до війни з Юриєм, і Ізяслав попросту здурих Киян. Кияне пустили ся й собі в ростіч, і тим змусили й Ізяслава відступити. Юрій зараз зайняв Переяслав, а звідти рушив на Київ і став під містом. Ізяслав запитав Киян: чи будуть вони його боронити, але Кияне упросили його, аби не втягав їх у дальшу війну, не маючи сил, і тим часом полишив Київ, а при першій нагоді знову обіцяли стати по його стороні. Ізяслав послухав і подався на Волинь, а Юрій вступив у Київ. „Множество народа“ стрінуло його, правдоподібно — щоб відвернути звичайні наслідки неудачі — грабованне города, і Юрій сів „на столі свого батька“, роздавши київські пригороди своїм синам, а старшого — Ростислава посадивши в Переяславі (Іп. 268). Він, як каже київська літопись, думав, що як опановав Київ, то вже й усе на тім скінчилось (с. 276).

Тим часом і Ізяслав, і Кияне уважали побіду Юрія тільки хвилиним нещастем. Ізяслав звернувся до свояків — угорського короля Гейзи, до польського в. кн. Болеслава, до чеського князя Володислава; чеський король пообіцяв, але, здається, на обіцянці й скінчилось; з Угорщини і Польщі Ізяслав дістав поміч, а Гейза окрім того обіцяв задержати Юриєвого союзника — галицького князя Володимирка. Крім того Ізяслав хотів поновити свій компроміс із Вячеславом, але хоч Вячеслав з біди помагав йому, поки він сидів у Києві (Іп. 251), — тепер рішучо спротивився і кликав у поміч Юрія, що йому теж подавав надію на Київ (Іп. 297). Юрій дійсно наспів на Волинь, а з Галичини Володимирко; Ізяславові союзники супроти таких сил стратили охоту до активної помочи й обмежились посередництвом. Ізяслав пристав на таку згоду, що забезпечала йому Волинь і Новгород із усіми його данями (що поодбирав був Юрій), але Юрій, підждавши, поки союзники Ізяслава забрались, розірвав переговори й розпочав війну, сподіючись відібрати Волинь. Одначе облога Луцька не пішла добре, а й Володимирко, не кажучи за Вячеслава, став допевнятися згоди, бо йому не хотілось, щоб Волинь опинилась у Юрія; се й привело нарешті до згоди на проєктованих умовах — десь на початку весни 1150 р. Вячеслава Юрій закликав до Києва; літопись каже, що він хотів

його посадити в Київі, але бояре відрадили, що мовляв „Вячеслав однаково не вдержить Київ, не буде ані тобі ані йому“; в результаті Юрій посадив його в Вишгороді, а Погорину взяв собі і посадив там сина. Се одначе річ непевна, — чи признати Юрію щирій замір передати Київ своєму нездарному брату, хоч би в ролі соправителя, і чи не викрутив ся тільки він тою мудрою радою бояр. У всякім разі Вячеслав був дуже ображений і пізнійше пригадував Юрію, як він обіцяв йому Київ, ідучи під Переяслав, а потім і Погорину відібрав (Іп. 297).

Таким чином Ізяслав увільнився від находу, чого й треба йому було на разі. Згоду переступив слідом сам Юрій, не дозволивши Ізяславови відшукувати заграбленого по переяславській битві, а се було забезпечено умовою. Ізяслав заявив стріям, що признає тим умову скасованою (Іп. 275). З Київщини тим часом приходили до нього заклики, аби прибував*). Не гаючись, він несподіваним нападом захопив Погорину, звідти пройшов в полудневу Київщину „в Чернѣя Клобуки“, і Чорний Клобук зараз пристав до нього „з великою радістю, із всіма полками“. Юрій довідався про Ізяслава тоді, як вже пізно було щось робити для оборони, й утік за Дніпро в свій „Остерський городок“, що був його гніздом на Україні. У Київі Ізяслав застав Вячеслава: як Юрій тікав з Київ, він приїхав сюди з свого Вишгорода й сів тут; Кияне, витаючи Ізяслава, заявляли, що Вячеслава не хочуть, а хочуть Ізяслава. Ізяслав зажадав від Вячеслава, аби вийшов із Київ, той з початку не згожувався, люде вже радили узяти його силоміць, але нарешті він уступився: Ізяслав пообіцяв, що вони собі потім „уладять ся“. Вячеслав при тім покликувався знову на те, що Ізяслав його сам закликав до Київ, але він був присяг Юрію: правдоподібно, Ізяслав перед походом знову мав зносини з Вячеславом, як той погнівався із Юрієм, аби перетягти його до себе, й знову міг йому показувати перспективу Київ, та Вячеслав побоявся виступити проти Юрія. Пізнійше Ізяслав признавав, що він два рази скривдив Вячеслава — і власне другий раз під час сеї другої війни за Київ, а Вячеслав теж рахував, що Ізяслав „двічі відступив від свого слова“ (Іп. 298).**)

*) Приде Ізяславъ вмаѣ изъ Володимеря Кыеву, хотящимъ его Кыяномъ — Лавр. с. 309.

**) Слова Ізяслава не зовсім ясні: перший раз він „не положив чести“ на Вячеславі як воював з Ігорем. „а потомъ коли у Тумаща“ (Іп. 288). Битва коло Тумаща була сеї війни, але в тім часі Ізяслав уже був

Але Ізяслав захопив Київ з невеликими силами, завдяки лише своєму несподіваному нападу, Юрій же почав зараз стягати на нього союзників — з одного боку галицького Володимирка, з другого — Ольговичів і Давидовичів (вони тримали вже з Юриєм, як він опановав Київ), покликав і Половців. Ізяслав згадав тоді за Вячеслава і за колишній компроміс: Вячеслав мав добрий полк дружини, а крім того міг легалізувати його становище в Київській землі, як найстарший з Мономаховичів, супроти молодшого — Юрія. З боярами поїхав Ізяслав до Вячеслава у Вишгород і закликав до Київа — сісти в Київі самому, а йому — Ізяславу дати якусь київську волость. Вячеслав спочатку розсердивсь, що Ізяслав його вигнав з Київа, а тепер кличе назад, „коли одна рать іде з Галича, а друга від Чернигова“, але зараз вони собі перепросились і присягли на гробах Бориса і Гліба, „що Ізяславу мати Вячеслава за батька, а Вячеславу Ізяслава за сина“, й бояре обох князів присягли на тім, щоб їх не сварити, а „добра хотіти“ обом. Після цього Вячеслав передав свій полк Ізяславу.

Ізяслав по тім зараз, зібравши Киян, з невеликими помічними полками Угрів і Поляків, що мав з собою, пішов борше на Володимирка, бо той вже наближавсь до Київа; за Стугного він стрів його і хотів дати битву не дїждавшись навіть Вячеславого полку; але його сили були за малі, Чорні Клобуки й Кияне почали умовляти, аби дав спокій і уступивсь з Київа на якийсь час: „як будеш мати силу, ми з тобою будемо, а тепер не твій час, їдь собі геть“. Ізяслав не хотів, тоді полки самі поутїкали, й він мусїв вернутись у Київ, а звідси на Волинь, а Кияне кинулись перевозити в Київ військо Юрія, що тим часом надійшов над Дніпро з Святославичами; Кияне тим хотїли спонукати його, аби оборонив Київ від Володимиркового війська, не дав його пограбовати. Другого дня прийшов Володимирко. Юрій стрів його під містом і прийнявши з великою

у згоді з Вячеславом і міг скривдити його хиба перед тим — займаючи Київ (се правдоподібніше) або „ладячись“ потім із Вячеславом. Ізяслав мав за собою те, що опановав Київ силою, без помічі Вячеслава, і Вячеслав своїми словами, що він присягав Юрию, правдоподібно толкуєть ся, чому він не поміг Ізяславу на Юрія (ты мя еси, сыну, самъ позываль Къеву, а язъ есмь былъ цѣловаль хрестъ къ брату своему Дюреви — Іп. 277). Я спинивсь на сїм тому, що давнїше уважав згадки Вячеслава за якісь покликуння до Київа за вигадку (Іст. Київц. с. 187).

гостинністю відправив назад. Володимирко, вертаючи ся, побрав міста в полудневій Волини, попробував взяти й Луцьк, але се не удалось. Ціла ся історія відограла ся в дуже короткім часі: на початку весни Ізяслав уложив згоду з Юриєм, а не дальше як в перших днях вересня Юрій вже вернув ся в Київ: Подовді, покликані ним у поміч, прийшли десь на початку вересня — вже по скінченій війні (Іп. 281).

На другий рік Ізяслав повторив теж саме, але більш обережно. Він почав від похода на Володимирка, найбільш небезпечного Юриєвого союзника. Наперед змовив ся він з Гейзою, щоб ударити на Володимирка з двох боків, і Гейза напав на західню Галичину (в тодішнім, не теперішнім розумінню), узяв Сянок і почав пустошити околиці Перемишля; але Володимирко задарив королевих дорадників, і вони умовили короля вернутись. За те Гейза пообіцяв Ізяславу поміч на Юрія (сам він мав війну з Візантією, й не міг іти особисто в похід); власне тоді союз Гейзи з Ізяславом був зміцнений новим шлюбом: Володимира Мстиславича з банівною (Іп. 282—3).

На початку весни (1151 р.)¹⁾ прийшло 10-тисячне помічне військо з Угорщини до Ізяслава; з Київщини знову приходили до нього заклики — від Киян і Чорних Клобуків, і від Вячеславових бояр. Ізяслав розпочав нападом на Погорину, але його пильнували, і не ветиг він рушити, як дістав вість, що Володимирко вже виступив на нього походом. Ізяслав одначе того не злякався, хоч дружина й не радила йому пускати ся в такий ризикований похід. Він лишив брата Святиполка в Володимирі — „Володимира блюсти“, а сам, поки наспівав Володимир, опановав Погорину, по тім, задержавши Володимирка фальшивими огнями над Ушею, поснішивсь лісовою дорогою на Тетерев і відти як борше „в Київській полк“, щоб як скорше попасти на прихильну йому полянську або чорноклобуцьку територію. Незвичайно відважний і зручний плян удав ся зовсім. Несподіваним нападом удалось захопити Білгород. На сю вість Юрій втік за Дніпро, а Володимирко, довідавшись про се під Мичськом, повернув звідси, побравши по дорозі контрибуції з усіх міст. Се було прикінці марта.

На сей раз Ізяслав не здурив уже старого Вячеслава; увійшовши в Київ, другого дня післав він до нього, заявляючи, що передає йому Київ. Вячеслав приїхав у Київ і „сів на столі свого діда й батька“, а Ізяслава зробив своїм соправителем і передав йому дійсну управу, — як то стилізує літопись: „я вже

старий, і всіх справ не можу порядкувати, тож будемо оба в Києві: коли буде яка справа з християнами або з поганями, то будемо ходити разом, а моя дружина і полк будуть нам обом, і ти нею розпоряджайся: де можна буде нам обом поїхати, поїдемо, а як ні — то ти підеш із моїм полком і з своїм“.

— Ся умова тривала до смерти Ізяслава, а по його смерті, на жаданне Киян, була відновлена Ростиславом. Цікаво власне, що Кияне так ціновали її, хоч і не любили Вячеслава; вона могла бути пожадана їм тим, що легалізувала становище Ізяслава, а потім Ростислава перед родинними рахунками князів (хоч, як побачимо, не оборонила від претензій Юрія), а друге — збільшала сили Ізяслава значним полком Вячеслава.

На сей раз Ізяслав сів міцно в Києві й досидів ся до смерті — правда що недалекої. Заразом скінчила ся й найбільш інтензивна стадія боротьби за Київ. Юрій, правда, не залишив своїх заходів здобути київський стіл, але вони були даремні. Земля і Чорні Клобуки прийняли Ізяслава дуже радо, і він міг на них числити (Лп. 292), окрім того супроти заходів Юрія він пошукав і інших сил: відправляючи Угрів, просив Гейзу прислати нову поміч сеїж весни, з Смоленська прикликав Ростислава, з Давидовичів один — Ізяслав теж прилучивсь до Ізяслава, тим часом як старший — Володимир зіставсь по стороні Юрія (може се обережні Давидовичі вчинили певного рода асекурацію на всякий випадок).

При кінці квітня противники вже змобілізувались: Юрій з Святославичами приступив із свого Городка під Київ і злучивши ся з Половцями, попробовав перейти. Але Ізяслав боровив переходу: „исхитрилъ лоды дивно“, поставив на ріці човни з помостом, на котрім стояли вояки, а прироблені з двох боків керми давали сим човнам можливість ходити в обидва боки. Юрію удало ся перейти Дніпро тільки під Зарубом, зробивши діверзію під Витечевом; Зарубський брід мав теж сторожу, але тут не було князя, поясняє літопись, „а боярина не всі слухають“, і Юрію удалось перейти. Довідавшись про се, Ізяслав хотів йти на нього від разу, але Кияне і Чорні Клобуки відрадили, боячись, щоб Юрій не пішов на Поросє й там не почав нищити безборонні оселі й кочовища. Ізяслав послухавсь, було ухвалено отаборитись під Київом. Чорні Клобуки пустились забрати свої кочовища і все майно під Київ, і зробили се моментально. Невиданий табір обступив Київ — дружинні полки князів, київська міліція — кінна і піша, і Чорні Клобуки

із своїми шатрами і стадами заняли цілу лінію від Дніпра до „Копиревого кінця“, і дались сильно в знаки передміським городам і дворам.

Загородивши таким чином Київ — по тодішньому дуже сильно, Вячеслав попробував компроміса з Юриєм: він покликувавсь на своє старшинство, що він мав бороду, коли Юрій що йно родивсь (азь уже бородать, а ты ся еси родилъ), жадав, аби Юрій відступив від своїх претензій, та зіставляв йому Переяслав (як то жадав Юрій у 1149 р.); але Юрій тепер жадав виключення Мстиславичів із сих пересправ, і на тім скінчилось. Юрій попробував приступити до Ізяславових позицій, але діставши вість, що вже йде Володимирко, відступив, щоб зачекати його. Попробував він тим часом приступити до Білгорода, але Білгородці відповіли, що признають князем того, кого Кияне, і Юрій відступив на полудень — щоб злучитись з Володимирком. Але Ізяслав постановив не дати їм злучитись і для того пішов на Юрія зараз. Кияне на сей раз, видачи, що Ізяслав має шанси перемогти ворога, постановили взяти як найенергічнішу участь у війні: „нехай іде кождий, хто може взяти хоч палицю в руки, а як би хто не пішов, ми його самі забемо“. Військо Ізяслава перейшло Стугну і коло Перепетових могил стріло Юриєве військо; знову почались переговори, але з них нічого не вийшло. Юрій ухилив ся від битви й хотів, зайнявши вигідну позицію, чекати Володимирка, але Ізяслав примусив його битись¹⁾. По короткій, але сильній битві, де збито з коня й ранено самого Ізяслава, війська Юрія почали тікати, почавши від Половців Серед утікачів забито й Володимира Давидовича. Ізяслав вислав його брата не гаючись в Чернігів і той встиг опановати місто перед приходом Святослава Ольговича, що хотів собі захопити чернігівський стіл. Юрій втік до Переяслава, Половці в степи.

Ізяслав вернувся у Київ — можливо, що він хотів зачекати Угрів, але дістав вість, що їх на дорозі підступом винищив Володимирко і по сім вернувся в Галичину, довідавшись, що Юрій програв свою справу. Тим самим Ізяслав вже не мав чого боятись ззаду й пішов виганяти Юрія з Переяслава. Полишений союзниками і розбитий, Юрій був о стільки слабій, що Ізяслав пустив до дому брата Ростислава і пішов на Переяслав тільки з Вячеславом. Юрій справді не мав чим бороти ся, але Ізяслав не хотів використовувати своєї ситуації, а прийти раз до якоїсь тріркої згоди. По двох днях дрібної війни під Переяславом з Юриєм уложена згода, що Переяслав лишаєть ся йому, він по-

садить тут сина, а сам вернеться в Суздаль: „не можемо тут бути з тобою, казали йому, наведеш на нас знову Половців“. Се було десь в середині липня (коло 20-го). Ольговичів у сю угоду не прийнято, але вони помирились з Ізяславом Давидовичом на принципі отчин: Ізяслав узяв собі „батька свого — Давидове“, а колишні волости Олега передав Ольговичам.

Тим часом Юрій ніяк не міг поцрапатись з Україною і з своїми плянами. Йому муслі пригадувати, аби забрався з Переяслава; нарешті він перейшов, але тільки до свого Остерського городка; дали йому місяць часу вийти звідси, він не пішов; нарешті обложили військом, почали облогу, й Юрій знову присяг, що заберецься в Суздаль, і дійсно пішов — десь уже зимою, а Ізяслав слідом зруйнував і спалив його гніздо — Остерський городок. За се недодержанне умови у Юрія відібрали Переяслав — там Ізяслав посадив старшого сина Мстислава¹⁾.

З тим всім, розуміється, зникла надія на якесь помірненне Ізяслава з Юриєм. Київська літопись каже, що Юрій, довідавшись про зруйнування Городка, постановив помститись і став збирати війська; але се міг бути хіба тільки претекст: певне, і без того Юрій не мав ніякого заміру капітулювати.

Поки він збирався, Ізяслав хотів обрахуватись із його союзником Володимирком — за забрані міста й побитих Угрів; він ходив на нього двічі, але без особливого успіха, як побачимо. Довідавшись про приготування Юрія, він умовився з Ростиславом боронитись спільно, куди б Юрій не пішов — чи на Новгород або Смоленськ, чи на Київ. Юрій пішов на Київ — в осени 1152 р.; з ним були Половці — „уся Половецька земля від Дніпра до Волги“, і рязанські князі; Святослав Ольгович, опинившись в крутій ситуації, пристав теж до нього. Разом з тим пішов був з Галичини й Володимирко; але Ізяслав мав час виступити йому на зустріч, й Володимирко вернувся. Юрій приступив під Чернігів, де сидів Ізяслав Давидович, але до нього вже прийшли в поміч Ростислав із Смоленська і Святослав Всеволодич, а слідом тягнув Ізяслав; Юрій залишив облогу й пішов назад — до дому. Все окошилось на його союзнику — Святославу: його волости сильно потерпіли від переходу війська, а тепер ще й Ізяслав обложив його в Новгороді; тільки не вигідний час (заходила весна — 1153 р., роздороже) примусив Ізяслава покинути сю кампанію й прийняти згоду. Він піметився і на другім союзнику Юрія — Половецькій землі; вирядив сина Мстислава з Чорними Клобу-

ками й той поруйновав їх кочовища на Орелі (Углі) й Самарі, взявши, розумієть ся, багато добичи й увільнивши невільників¹).

За рік Юрій вибрав ся знову походом — десь на осінь 1154 р.²). Але сей похід зовсім не удавсь: у війську почалась сильна хвороба, а й Половці прийшли в малім числі в поміч — може то був наслідок Метиславового погрома. Юрій післав з ними сина Гліба — спустошити Переяславщину, а сам вернувсь; се було вже саме перед смертю Ізяслава.

Сі останні роки окрім Юрія Ізяслав обраховувавсь із Галичиною. Як я згадував, Володимирко зайняв кілька міст на полудневій границі — в полудневій часті Погорини і на Побожу: Бужськ, Шумськ, Тихомель, Вигошів, Гнійницю³). Осівшись у Києві, Ізяслав захотів вернути їх. Ще зимою 1151—2 р. вибравсь був він у похід, але вернув ся з дороги (Лавр. 319) На весну він змовивсь з угорським королем, аби знову вдарити на Володимирка з двох боків; закликано й Ляхів, але вони не прибули. Угри прибули скорше, ніж Ізяслав; вони війшлись коло Ярослава, а Володимирко стояв по другій бік Сяна, коло Перемишля, „не даючи війти рати в його землю“. Союзники перейшли Сян і знищили його військо; Володимирко втік до Перемишля і звернув ся до Гейзи, просячи „не видавати Ізяславу“, та задарив знову його дорадників. Гейза дійсно став умовляти Ізяслава, аби пожалував Володимирка, ніби то тяжко покаліченого в битві, й Ізяслав, хоч як не хотів, мусів погодитись з Володимирком на тім, що він верне забрані міста й буде на далі союзником Ізяслава⁴). На тім Володимирко присягнув, але Ізяслав не вірив тій присязі ані трошки і дуже нарікав на легковірність короля. Дійсно, коли він слідом післав своїх посадників в ті міста, що Володимирко присяг звернути, — Володимирко сих міст не вернув. Перспектива війни з Юриєм не дала Ізяславу спроможности упімнутись за них більш реально, і він вислав при кінці року тільки свого боярина до Володимирка, аби ще раз зажадати тих міст і „зложити хрестну грамоту“ — оголосити війну, тим більше, що Володимирко знов виступив у сій новій війні з Юриєм як його союзник. Володимирко тільки насміявсь над своєю присягою й претензією Ізяслава, але тоїж ночи нагло умер — десь при кінці 1152 чи на початку 1153 р. Се зробило вражінне — смерть, очевидно, уважали божею карою. Син Володимирка Ярослав засипав усякими компліментами Ізяслава, просив, аби уважав його своїм сином, обіцяв всяку поміч і послухність. Але міст тих, очевидно, не звернув і він,

бо по тих всіх компліментах, й Ізяслав на початку 1154 р.¹⁾ пішов знову на Галичину. Похід закінчивсь дуже сумно: в битві під Тереховлю Галичан побито і взято багато в неволю, але Ізяславове військо, наполошившись, розбіглось, і він лишивсь з такими незначними силами, що боячись своїх невільників, казав їх побити і вернувся назад²⁾. Одначе при тім він, здаєть ся, вернув собі ті спірні міста, бо про них більш не чуємо, а пізнійше бачимо їх разом із Погориною в складі Волинського князівства.

Се був останній похід Ізяслава; в осени 1154 р. — в ночі під 14 падолиста — він вмер, ще в повних силах і не старий: не мав ще певно 60 літ, і ще того року оженив ся знову, взявши собі жінкою грузинську царівну (изъ Обезъ цареву дщерь); Київська літопись дуже жаує його, титулюючи чесним, благовірним, христорубивим, славним і великим князем (для середини XII в. „великий князь“ — се не урядовий титул, а почесний епітет), каже, що за ним плакала вся „Руська земля“ (київська) і всі Чорні Клобуки, не тільки як по своїм „царю й господині“ (цар — се знов почесний титул), а радше як по батьку (с. 323). І дійсно, не залежно від особистих прикмет, що здобули Ізяславу такі симпатії київської людности, його смерть була для Київщини великою втратою. Він умер як раз тоді, як ветиг рішучо побороти свого ворога й зміцнити своє становище; хоч Юрий не покинув і певно не покинув би ще й далі своїх претензий на київський стіл, але ледво аби вони могли мати усьпих. Вірного союзника Юриєвого — Володимирка вже не було, Святослав Ольгович був знеохочений еґоїстичною політикою Юрія, Половці настрашені. Як би Ізяслав прожив пять років довше — пережив би Вячеслава й Юрія, він зістав ся б повним паном ситуації, тяжка боротьба за київський стіл перервалася би на якийсь час, і аґонія київського стола протягнулася би — може й на кількадесять літ. Тепер же смерть Ізяслава послужила знаком для відновлення сеї завзятої боротьби, страшно шкідної для Київя.

Ще за життя Ізяслава Вячеслав усиновив Ростислава, і він уважавсь як би другим його соправителем (поки що номінальним): „наші князі Вячеслав, Ізяслав і Ростислав“ казали Юрию Білгородці в 1151 р. (Іп. 298, 300). Скоро вмер Ізяслав, зараз Вячеслав дав знати Ростиславу, аби прибув до Київя, вступити

в дійсності в ролю його соправителя, а старший Ізяславич — Мстислав, поховавши батька, вернувся в свій Переяслав, де треба було сподіватись висланих Юриєм Половців під проводом Гліба Юрьевича. Але з сих обставин, коли в Києві лишився сам тільки Вячеслав, задумав скористати Ізяслав Давидович, бо йому успіх Всеволода Ольговича, видно, не давав спати (прецінь Ізяслав Давидович був репрезентант старшої від Ольговичів лінії!). Коли до нього наспіла вість про смерть Ізяслава, він негаючись, без всяких приготувань поспішився із свого Чернигова до Києва. Коли його задержали на Дніпровім перевозі й спитали від Вячеслава — чого він приїхав, та порадили вертатись у Чернигів, Давидович пояснив, що не будши на похороні Ізяслава, хоче поплакати тепер на його гробі. Але Вячеславу сей побожний замір не промовив до почуття й він не пустив Давидовича, а для оборони Києва закликав Святослава Всеволодича.

Слідом наспів Ростислав. Його прийняли в Київщині з великими симпатіями. Вячеслав відновив з ним умову, яку мав з Ізяславом: „сину, я вже старий, всіх справ не можу порядкувати, передаю тобі все те, що мав у своїй управі Ізяслав, ти ж уважай мене своїм батьком і віддавай мені ту честь, яку показував мені Ізяслав, уважаючи мене своїм батьком; а мій полк і дружина — в твоїм розпорядженню“. Кияне оголосили Ростислава своїм доживотним князем, с тим, щоб він заховував практику Ізяслава в відносинах до Вячеслава: „як брат твій Ізяслав шанував Вячеслава, так і ти шануй, а Київ твій поки твого жита“; ці слова Киян цікаві, бо показують, що вони не хотіли Юрія ніколи бачити на київськїм столі, а князюванне Вячеслава уважали тільки номінальним. Святославу Всеволодичу, за те що він постеріг йому волость, Ростислав дав Туровпинську волость.

Але Ростислав — побожний, дуже справедливий і повний поважання для всяких традицій, був лихою заміною Ізяслава в тих тяжких, неспокійних обставинах. Ізяслав Давидович, не встигши захопити собі Києва несподіванкою, входить в союз із Святославом Ольговичом і Юриєм; вони в двох кличуть Юрія, аби йшов на Україну, правдоподібно — надіючись в боротьбі Мономаховичів скористати й собі. Юрій дійсно вибрався на ново у похід. Отже сильна туча збирала ся над Ростиславом.

На сам перед треба було боронити Переяслав від Половців. Ростислав вислав у поміч Мстиславу сина, збирався слідом і сам,

але Половці забрали ся, не ждучи його. Сей успіх осьмілив Ростислава, й він постановив як борше напасти на Ізяслава Давидовича, поки не наспів Юрій — „або прогнати або примусити до згоди“. Та коли Ростислав був уже за Вишгородом, наспіла до нього вість, що Вячеслав нагло вмер. Ростислав на борзі вернув ся до Київa, поховав його, роздав майно на церкви та на старців і вернувсь назад до війська, щоб іти на Чернігів. Цікаво, що бояре радили Ростиславу наперед „утвердити ся“ з київською громадою з нагоди смерти Вячеслава, що з соправителя робила його дійсним князем, і без того не йти в похід: се вони уважали потрібним особливо з огляду на перспективу боротьби з Юрієм; очевидно, треба було запевнитись, що громада стане в ній по стороні Ростислава*).

Але Ростислав сього не послухав і пішов під Чернігів; з ним був Святослав Всеволодич й Ізяславич Мстислав, але вибрались вони з незначним військом. Під Черніговом зажадали вони від Ізяслава Давидовича присяги, що він вирікаєть ся Київa; але Давидович, закликавши собі Половців, а знаючи, що Юрій уже рушив у похід, відмовив їм дуже рішучо. Коли другого дня прибула велика половецька орда, Ростислав перестрашив ся, „почав просити згоди у Ізяслава, даючи свій Київ і Мстиславів Переяслав“. Мстислав, довідавшись про се, покинув невдячного стрія. Коли Половці напали на Ростиславове військо, почалась утічка. Ростислав, ледви не наложивши головою, втік просто в Смоленськ; його київське князюванне трівало лише кілька день (по Новгородській літописи — він просидів у Києві тільки тиждень — с. 139). Мстислав забрав у Переяславі свою родину й подавсь на Волинь у Луцьк (в Володимирі засів його стрій Володимир).

По сїм наглім і несподіванім розгромі Мстиславичів Київ зістав ся без князя. Ізяслав Давидович, що зараз по чернігівській битві повикупляв чимало Киян від Половців й повипускав, очевидно — *ad captandam benevolentiam*, зголосив ся слідом до Киян із своєю кандидатурою на князівство: „посла Кьяномъ, река: хочю к вамъ поѣхати“. Кьяне прийняли її, бо-

*) Се Богъ поялъ стрія твоего Вячеслава, а ты ся еси еще с людьми в Киевѣ не утвердилъ; а поѣди лѣпше в Киевъ таже с людьми утверди ся, да аче стрій придетъ на тя Дюрги, поѣ ты ся с людьми утвердилъ будеш: годно ти ся с нимъ умирити — умирини ся, наky ли — а рать зачнеши с нимъ — Іп. 326.

ячись половецької орди Давидовича, „бо тоді було тяжко Киянам: не лишилось у них в Київі ні одного князя“, і вони послали до Ізяслава єпископа юрівського Деяна, кажучи: „їдь у Київ, нехай не пограблять нас Половці, ти наш князь — їдь!“ Ізяслав Давидович в'їхав у Київ і „сїв на столі“, а Переяслав віддав Юриєвичу Глібу, правдоподібно — надїяв ся тим піддобрити ся до його батька, котрого так ненаручно закликав на свою голову.

Юрій тим часом ішов уже. Довідавшись по дорозі про катастрофу Ростислава, він скрутив на Смоленськ. Ростислав вийшов з військом, але Юрій мав тепер плян союзу с Мстиславичами, і між ним уложено союз: „цїловаста межю собою хрест на всей любви“. Ольговичі обидва теж стали по стороні Юрія, і Святослав радив Давидовичу, аби добровільно передав Київ Юрію. Супроти такої ситуації Ізяслав Давидович не мав ніякої можливости боротьби, але ніяк не міг зректи ся Київа, „бо йому улюбив ся Київ“. Нарешті як Юрій підійшов під Київ, Ізяслав Давидович вислав до нього послів з перепросинами: „хиба я сам їхав у Київ? посадили мене Кияне; не роби мені шкоди, маєш Київ“. Юрій увійшов у Київ — се було 20/ІІІ. 1155, „на вербьниці“. Літопись каже, що його „приїняла з радістю вся Руська земля“, але супроти недавніх замірів її зовсім поминути Юрія ся радість досить непевна і правдоподібно належить Юриєвим прихильникам тільки¹⁾.

Юрій опиравсь на союзі з Ростиславом і Ольговичами. З Давидовичом же він хоч і помиривьсь, але той не покинув своїх плянів на Київ і при кожній нагоді був готовий спробувати щастя знову: він тогож року ще був хотїв підмовити Святослава Ольговича на сю війну, тільки Святослав не схотїв. До дітей Ізяслава Мстиславича Юрій з початку поставивсь ворожо: він не тільки відібрав у Мстислава Переяслав і Погорину, але в спільці з його стрієм Володимиром і Ярославом галицьким хотїв вигнати його і з Луцька; тільки се не вдалось. Потім Ростислав помириь Юрія з своїми братаничами, хоч помирєнне се було не дуже щирє: Мстислав навіть не поїхав на споряджений Ростиславом родинний з'їзд, кажучи, що Юрій його зловить, і дійсно сей союз розпав ся дуже скоро.

Юрію тоді були потрібні союзники. Ізяслав Давидович знову збиравсь до походу, а з Половцями — своїми давніми союзниками, Юрій теж розсварив ся. Зібравши в Київі Мстиславичів з їх полками та спровадивши ще від свого зятя Ярослава галицького

помічне військо, Юрій зробив демонстрацію по адресу своїх ворогів. Тоді Половці прийшли були ордою „на мир“ в Переяславщину, — Юрій з своїми союзниками і їх полками пішов у Канів і сюди запросив Половців „на мир“; се мало свій ефект — Половці вислали своїх на розглядини й зміркувавши ситуацію, пообіцяли приїхати, але натомість забралась скоренько назад в степ. Давидовичу Юрій з братією запропонували присягти на згоду, а инакше заповіли йому визиту в Чернигові*). Давидович зараз присягнув. Потім Юрій мав з'їзд з Святославичами, дав їм деякі городи, а у Ізяслава Давидовича висватав доньку за сина Гліба, одно слово — „уладив ся“.¹)

Я згадав тут за Половців. Двадцять літ минуло від часу, коли Мстислав Великий заганяв їх „за Волгу й Яік“, двадцять літ — повних внутрішніми війнами руських князів, що раз у раз уживали в сих війнах Половців, наводячи їх на руські землі. Для деяких князів — як для Всеволода і Святослава Ольговичів або для Юрія — Половці були постійними, трохи чи не найважнішими союзниками, і Половецька орда була завсїгди на поготові на такі заклики, бо участь в сих війнах давала їй можливість спустошити землі не тільки ворогів, але й союзників. Треба пам'ятати ненависть Руси до сих степових ворогів і їх спустошень, щоб розуміти, яке прикре, неморальне вражінне робило се „наводжуванне“ Половців князями особливо по недавній славній боротьбі з ними, як воно відвертало від тих князів нарід. Оповідаючи про оборону Київa 1151 р., літопись згадала, що в тій битві забито Севенча Боняковича, „дикого Половчина“, сина славного Боняка: він мав охоту: „рубнути Золоті ворота, як його батько рубав“ (с. 299). З того, що літопись сей факт занотувала, видно, що його зауважили сучасники; і як то мусів їм здаватись сей Бонякович, приведений руським князем, сином того Мономаха, що свою популярність завдячував боротьбі з Половцями, на те — аби „рубати Золоті ворота!“ „О горе такому князем!“ кличе оден з літописців²) з поводу одного з таких походів з Половцями, де вони собі „наповнили руки“, — і се „горе!“ пригадує нам епітет Гориславича, даний в Слові о полку Ігоревім, в 2-ій пол. XII в., давньому герою таких походів Олегу Святославичу.

Але на тім не кінець!

*) Хочеш ли к нам прити (вар.: внити) у миръ? или се мы к тобѣ (Іп. 131).

Сї неустанні походи на руські землі з ініціативи самих князїв захочували Половцїв до нападів і пустошень на власну руку. По кількадесятьлітній перерві знову розпочинають ся їх напади на руські землі. В Никонівській компіляції маємо звістки про половецькі напади під 1149 і 1150 р.; під 1153 р. читаємо в літописи, що Половці „пакостили“ на Посулю; 1155 р. вони напали й пустошили Поросє. Тоді Василько Юриєвич з Берендичами погромив їх і забрав де що у неволю; з сього потім вийшла суперечка: Половці просили випустити їх земляків, що їх при тім взяли в неволю Берендичі; Юрій хотїв се зробити, але Берендичі спротивились: „ми, сказали вони, свої голови складаємо за Руську землю“. Половці були незадоволені, але згадана вище демонстрація Юрия примусила їх сховати своє незадоволення до ліпших часів. Одначе половецькі напади й пустошення від того часу йдуть далі й доходять при кінці XII в. дуже великих розмірів.

Але вернімось до Юрия. Його згода з родиною Ізяслава Мстиславича тривала не довго. Мстислав відібрав Володимир у свого стрія Володимира; Юрій схотїв скористати з сього, щоб здобути Володимир для свого братанича — Андрієвича Володимира, бо з його батьком мав звістну вже нам умову. З великими силами приступив він під Володимир, але облога зовсім не удалась, і Юрій мусїв ні з чим вертатись назад. Не знати чи сей факт, чи ще якісь иньші — вплинули й на Ростислава: він теж відвернувся після сього від Юрия, а в тодішній політиці він значив чимало: його протекції шукали ріжні князі, як рязанські, як сини Володимира Давидовича, а й Новгородці як раз перед тим посадили його синів у себе на князівство. На початку 1157 р.¹⁾ Ростислав разом із Мстиславом укладають союз з Ізяславом Давидовичом. Не знати, які мотиви привели їх до сього союзу — прецінь Давидович хотїв Київа для себе, хиба що дуже загнувались на Юрия за той його волинський похід, або новгородська політика, де партія Мстиславичів узяла тоді гору над партиєю Юрия; в усякім разі се був досить непевний крок. Але чи сяк чи так, проти Юрия сформувалась дуже сильна коаліція. Та в сам день як Ізяслав вибиравсь на нього з Чернигова, привезли йому звістку, що Юрій вмер, досить несподівано: пив на пиру у одного з бояр, розхорував ся з того й за пять день умер — 15/V, 1157 р.²⁾

В Київі зараз почали ся розрухи: нарід пограбив двори Юрия в місті й за Дніпром, двір його сина Василька, Суздаль-

ців, себ то приведенних Юриєм із Суздальської волости бояр і дружину, побивали по містах і селах та грабили їх майно. Юрий був, безперечно, непопулярний; на се, певно, впливав і дійсно несимпатичний його характер — сухо еґоїстичний, позбавлений якоїсь благородности, великодушности, і його конкуренція проти симпатичних народу кандидатів — Мстиславичів, і його половецька політика; прихожі Суздальці могли теж дати ся в знаки Киянам.

Правдоподібно, сі розрухи були причиною, що настрашені ними заможнійші київські верстви удали ся до того з київських претендентів, що був найближше під рукою — до Ізяслава Давидовича, та закликали його до Київа; се мині здаєть ся найправдоподібнійшим. На четвертий день Ізяслав прибув до Київа. Чернігів він, видко, хотів був задержати собі, але мусів передати Святославу Ольговичу; Святослав Всеволодич дістав Новгород Сіверський — попередню волость Святослава Ольговича; одначе значну частину чернігівських волостей Ізяслав лишив собі (Іп. 343), і відносили до нього чернігівських князів через се не були щирі. Відносили Ізяслава до Мстиславичів на разі були добрі: очевидно, вони вперед пристали на те, що Давидович сяде в Київі. Але він таким чином перебивав сей стіл у Ростислава, і тепер, коли не було вже Юрия, се мусіло бути дуже прикро Мстиславичам. Ситуація була дуже дражлива, і відносили поповсались дуже скоро — насамперед між Ізяславом Давидовичом і Мстиславом Ізяславичом.

Скоро по своїм переході до Київа Ізяслав Давидович задумав здобути Турово-пинську волость для Мстиславича Володимира, вигнаного з Володимира. Йому помагав Ростислав і меньший брат Мстислава Ярослав, але сам Мстислав не пішов, і можемо догадуватись, що ціла ся справа не була йому милою, бо тож він вигнав Володимира з Володимирської волости. Іншого наслідку окрім сього подражнення похід і не мав. Слідом Ізяслав посварив ся з Ярославом галицьким, своїм союзником. Причиною був галицький претендент — Іван Ростиславич, призвищем Берладник. Його прийняв був ще Всеволод Ольгович, як він мусів тікати з Галичини; потім він жив у Святослава Ольговича, потім у Ростислава смоленського й Юрия; від Юрия Ярослав зажадав, аби видав Івана, і Юрий його хотів був видати, але духовенство умовило його, й він тільки арештовав Івана й відіслав в Суздаль. На дорозі визволив Івана Ізяслав Давидович (1156 р.). Може він думав тим тримати в залежности від

себе Ярослава, але Ярослав був не з таких. 1158 р., коли Ізяслав Давидович був уже в Києві, Ярослав зажадав знову собі свого кузена і зробив на Ізяслава дипломатичну пресію: угорський король і в. кн. польський, Ростислав смоленський, Ізяславичі волинські, обидва Ольговичі й ще деякі дрібніші князі прислали своїх послів разом з послом Ярослава, жадаючи, аби Івана видано. Ізяслав Давидович мав відвагу не послухати, але Іван по сій історії не відважився далі сидіти в Києві, пустився в степи і поспробував здобути собі за допомогою Половців галицьке Покуте, але се не удалося, й Ізяслав закликав його назад до Києва.

Для нас тут цікаво, що та дипломатична історія виявила вже незадоволення до Ізяслава і в Ростислава, і в Ольговичів, отже ситуація його була не весела. Ярослав став збиратись походом, і його піддержали Ізяславичі, що задумали відібрати при тій нагоді Київ у Ізяслава. Але Ізяславу ще удалося помирити ся з Ольговичами, і се вплинуло на Ярослава: він відложив похід. Та перспектива сього похода через те не зникла, й Ізяслав, покладаючись на вісти, що приходили до Івана з Галичини (його кликали й обіцяли стати по його стороні), задумав випередити своїх ворогів і здобути для Івана Галичину: се було б, розуміється, йому дуже важно для приборкання Ізяславичів. Святий Олександр Ольгович йому рішучо не радив влазити в сю справу, і вони на решті пересварили ся на тім пункті знову. Ізяслав Давидович не покинув свого пляну, хоч мав до помочи тільки Половців. Але його вороги вже йшли на Київ, і йому прийшлося подумати замість походу про оборону. Мстислав встиг захопити Білгород; Ізяслав Давидович розпочав облогу, але Чорні Клобуки перейшли до Мстислава, Давидович після сього стратив надію й утік за Дніпро, а Мстислав з Ярославом галицьким увійшли в Київ, — се було при кінці 1158 р. (22/XII). Мстислав заграбив майно Ізяславової дружини, й відіслав на Волинь, але Київ собі не взяв: він ще перед походом із своїми союзниками присягнув Ростиславу, що Київ передадуть йому, й тепер вони послали до нього.

Ростислав однак не спішивсь. Він підозрівав, що Мстислав готує для нього ролю Вячеслава — номінального київського князя, а реальну власть хоче зіставити собі. Воно й дуже можливо по першій нездарній виступі Ростислава, що Мстислав мав такі пляни. Але Ростислав на них не приставав. Він прислав таку декларацію: „коли ви мене кличете щиро, я піду, але

„на свою волю“, з тим щоб ви мали мене за батька по щирости та були мені послушні“, і як на перший приклад вказав, що він не признає митрополита Кліма, поставленого за Ізяслава Мстиславича без порозуміння з патріархатом, і жадає відновлення давніших відносин до патріарха. Сей факт сильно зачипав Мстислава, бо приславий з Царгорода за часів Юрія новий митрополит положив був клятву на його батька. Переговори йшли довго, і минуло кілька місяців, нім відносини були полагожені і в справі митрополії прийшло до компроміса. Аж на Великдень 1159 р. (12/IV) Ростислав прибув у Київ¹). Мстислав, правдоподібно, тоді вже дістав за свої праці ті волости, що бачимо у нього два роки пізніше — Білгород, Треполь і Торчеськ (Іп. 357).

Завдяки тому, що Ізяслав Давидович пересваривсь з Святославом Ольговичом, вийшов тісний, хоч і не довгий союз між Святославом і Ростиславом. Се дало Ростиславу певне і самостійне становище і супроти Ізяслава, і супроти Мстислава, що міг дійсно мати теж свій плян, здобуваючи Київ стрієви; крім того й Ярослав галицький помагав Ростиславу — з огляду на Ізяслава Давидовича, чи властиво — Івана Берладника. Давидович не кидав своїх плянів на Київ, але зістав ся цілком самотнім; його союзниками лишились тільки братаничі — сини Володимира Давидовича, дрібні князьки, — Половці та прихильники Івана Берладника. Його похід на Чернігів не мав успіха, і він міг тільки вести дрібну, партизанську війну з своїми противниками: Берладники пограбили важне для київської торгівлі Олешє; Половці під проводом Ізяслава пограбили Чернігівщину, потім Смоленську землю, де забрали більш десяти тисяч невільників. Навить його „синовця“ Святослава (сина Володимира Давидовича) Святослав Ольгович примусив відступити від стрія.

Ізяслав уложив союз із сином і спадкоємцем Юрія Андрієм, але Андрій поки що мав досить роботи дома й давав Ізяславу незначну поміч.

Але приязнь Ростислава з Святославом тривала не довго; хоч характерами вони добре підходили собі (Святослав, скільки знаємо, теж був честний і характерний чоловік), але ся приязнь так противилась традиціям, що бояре дуже скоро пересварили своїх князів. Святослав сам лишив ся нейтральним, але його сини й братаничі стали діяльними помічниками Ізяслава Давидовича, і він з ними та з Половцями розпочинає вже походи й на Київ. Перший (десь при кінці 1160 р.) урвався на

облозі Переяслава: Гліба Юриєвича, що сидів у Переяславі, хотіли змусити, аби йшов з ними на Київ, почали облогу, але тим часом рушив у поміч йому Ростислав, й Ізяслав Давидович подав ся назад. На початку 1161 р. Давидович пішов знову — вже просто на Київ.

Перейшовши Дніпро під Вишгородом, Ізяслав Давидович з півночі приступив до міста (8/II). Ростислав, видно, не сподівався нападу і не стягнув ніяких військ, що більше — здається між самими Киянами не було до нього щирої прихильності: з літописи довідуємось, що Ростислав був посадив чимало Киян до в'язниці за якусь „крамолу“ — бунт*). Військо Ізяслава ударило сильно, „страшно було дивитись, наче страшний суд“, його вояки брали гору, почали прориватись в місто. За порадою дружини Ростислав вийшов із міста: відступив у Білгород. Ізяслав Давидович, сповнивши князівські церемонії в Києві, вийшов слідом і обложив Ростислава в Білгороді. Святослав Ольгович умовляв його помиритись із Ростиславом, але Ізяслав дав характерну відповідь: „братия моя вернетъ ся в свої волости, а мені куди вертатись: в Половеччину не піду, у Вирі (що він мав, на Посемю) з голоду вмерти не хочу, — ліпше мині тут умерти“. І йому дійсно удалось наложити головою в сій кампанії: по трох тижнях облоги прийшла вість, що Мстислав з великими силами йде виручати Ростислава. Ізяслав на сю вістку кинув ся тікати, але за пізно: за ним кинулись уганятись Чорні Клобуки, й напавши коло Київa, вбили (6/III. 1161). Ростислав вернувся у Київ¹).

Смертю Ізяслава Давидовича закінчилась друга стадія в великій боротьбі за київський стіл. На закінчене її огляду я мушу згадати за відокремленне двох земель, що наступили серед гуку сеї боротьби. Подібно як під час боротьби за Київ Мономаховичів і Ольговичів в 30-х рр. емансиповав ся з під власти київських князів Новгород, а Полоцька земля відновила у себе свою стару династію, увільнившись від власти Мономаховичів, — в 50-х рр., серед боротьби Мономаховичів з Ізяславом Давидовичом відокремились ще два київські аннекси — землі Турово-пинська і Переяславська. Про се буде ще мова в осібних огля-

*) В Іпат. (с. 363) трохи не ясно: Ізяслав, увійшовши до Київa, „всімъ дасть прощенье Кияномъ, ихъже бяху извоимали“, виходило б, що се взяті в неволю на війні (так і думали деякі), але в Воскр. (I. 74) инакше, і я думаю, що се й є автентична звістка (в Іпатськ. неясна через скорочення): „опроста веъхъ Киянъ, ихъже бѣ помалъ Ростиславъ вѣ крамолѣ“.

дах сих земель, а тут я мушу про се згадати, о скільки єї факти були звязані з загальним політичним житєм руських земель.

Земля Туровська від часів Сьвятополка, а Переяславська від Мономаха уважалась як би придатками до Київ, „київськими волостями“, як Всеволод Ольгович зве Туров, і при перемінах на київськїм столї *jure caduco* переходили з рук в руки, з одної династїї до другої. Се завсїди було дуже немило народу, і кожда земля змагала до того, аби відокремитись, здобувши для себе осїбну династїю, котра б її трималась. Переяславці вибрали собі Юрія, чи властиво його сина Глїба; не знати — скільки тут було їх власної ініціятиви, вираховання і скільки вплинули тут заходи самого Глїба, що осївшись в сусїдствї — в Остерьському городку, правдоподїбно, сам увїшов у зносини з Переяславцями, і там дійсно витворила ся у нього партія. Але чи була вона на разї не дуже ще велика, чи — ще правдоподїбнїйше Мстислав Ізяславич, що сидїв тодї в Переяславі, мав занадто сили як на неї, і вона бояла ся активно виступити; досить, що Глїб двїчі ходив під Переяслав (1148) на заклик Переяславцїв, але Мстислав його обидва рази прогнав, і Переяславці не показали себе в битвах¹). Але як прийшов Юрій з більшими силами (1149), Переяславці перейшли до нього і по тому тримались: се видно, як порівняти становище Киян і Переяславцїв у війнї Юрія з Ізяславом: Кияне самі переходять до Ізяслава, скоро він з'явить ся на „руськїм“ ґрунтї, з Переяслава Юрія треба вибивати силомїць (Іп. 277, 306). Переяславці мусїли прийняти ще раз Мстислава (Іп. 307), і тїльки 1155 р. вони дістали Глїба Юрєвича вже на певно — просидїв у них до 1169 р., а по собі зіставив сина Володимира (Іп. 373); особливї заслуги Переяславцїв тут не було: князї дали Глїбови спокїй від разу.

Більше сили й витривалости, нїж слабе і виставлене мов горох при дорозї Переяславське князївство, показало в анальотїчній справї Турово-пинське. Воно було отчиною Сьвятополка, але по його смертї взяв його собі Мономах, і в руках Мономахович в воно зісталось більш як 40 лїт, з невеликими перервами. В 1157 р. з'явивсь тут Юрій Ярославич, син Ярослава Сьвятополковича, нещасливого волинського князя. Де він був перед тим, не знати; в 1149 р. бачимо його на Волини, закликав ворогом Ізяслава Мстиславича (Іп. 271, 273), правдоподїбно — він мав якусь дрібну волость деє в сусїдствї. Мабуть по смертї Юрія Мономаховича він відібрав чи просто заняв опорожнену Турово-пинську волость, де за житя Юрія сидїв його син Борис¹). Але йому прийшло ся видержати тяжку боротьбу.

Ізяслав Давидович, сівши в Київі, попробував тогож року вигнати Юрія Ярославича, щоб передати сю волость Володимирю Мстиславичу. З дуже значними силами приступив він під Туров: з ним був смоленський і галицький полки, Ярослав луцький і ще кілька другорядних князів; Юрій все упрашав Ізяслава, щоб він дав йому спокій — „прийняв його в любов“, — але не піддавався. Облога протягла ся десять тижнів і закінчилась нічим: коні почали здихати в війську Ізяслава, і він не помирившись з Юриєм, пішов геть (Іп. 337—8). Два роки пізніше (зимою 1159/60 р.) прийшлося Юриєви витримати новий напад: Мстиславичі з синами Андрія Володимировича обложили його в Турові; причину, здається, дав до цього сам Юрій. Але й на сей раз союзники простояли півтретя тижня під Туровом і вернули ся ні з чим (Іп. 349). На сїм його клопоти скінчились: Ростислав на другий рік (1161) прийняв Юрія „в любов“ і він ходив разом з полками Ростислава й Ольговичів відбирати Слуцьк від Володимира Мстиславича (Іп. 356): він отже оборонив здобуту позицію в сучасній політичній системі, і вона була призна в князівськїм сьвіті.

Здобуваючи сю позицію й боронячи її, Юрій, очевидно, опирався на співчутє туровської людности. Князь незначний, він не міг би ніколи власними силами відбитись від таких тяжких нападів; коли Туровці терпіли довгу облогу, спустошенне околиць, руїну цілої землі й не видавали Юрія, не примусили вийти з міста, піддатись, як то часто бувало, а „бились кріпко“ за нього, то очевидно, що їх привязанне до свого „отчича“, їх рішучість — здобути собі свою осібну династію й відокремитись була дуже велика.

В тім же самім часі відокремилась і Волинь, хоч без власної ініціятиви, самими обставинами: тут осілась лїнія Ізяслава Мстиславича, судячи по всьому — популярна у своєї людности: на неї дивились як на свою і боронили. Сим закінчивсь процес відокремлення земель Руської держави; зістались на далі тільки два князівства, що не мали своїх осібних династий, не становили осібних, замкнених політичних тіл з сього погляду, бо були якимсь *bonum nullius* для князів — Київщина і Новгород-Псков. З Київом се сталося через його виїмкову роль, про котру я казав вище, з Новгородом — через те, що тут роль князя була зовсім відмінна: її б скорше можна прирівняти до ролі міністра-президента в республіканській державі.

Увільнившись від Ізяслава, Ростислав засів на київській столі міцно і спокійно. Мстислав правда, посадивши стрія вдруге в Київі, щось був розсварив ся з ним: мабуть забагато хотів від нього; Ростислав зайняв його київські волости, Мстислав хотів розпочати війну, але передумав і помирився, діставши назад свої волости (тільки замість Треполя Канів, бо Треполь Ростислав віддав Володиміру Мстиславичу). З Ольговичами Ростислав помирився теж; старий Святослав умер 1164 р., його місце в Чернигові зайняв Святослав Всеволодович, і Ростислав посередничив між ним і синами Святослава Ольговича. З Андрієм Юрєвичом Ростислав мав на початку конфлікт з powodu Новгороду, але й його полагодив: син Ростислава зіставсь у Новгороді¹⁾. В результаті Ростислав зайняв спокійне, авторитетне й досить впливове становище патріарха Руської землі: чернігівські Ольговичі, волинські Ізяславичі, галицький Ярослав, переяславський Гліб, Рязань, Новгород - стояли в сфері його політичного впливу і він ще — в останнє — підтримував київську традицію давніх добрих часів: вимагав собі поважання, аби мали його „отцемъ собѣ въ правду“ і „в послушаньи“ ходили, а з свого боку пильнував традиційного обов'язку — дотримав справедливості між князями й наділяв волостями різних невдатних князів²⁾. Загранична політика його інтересувала мало. Знаємо, що імп. Мануїл, забираючи ся до нової боротьби з Угорщиною, заходив ся притягнути й Ростислава до союзу, й прислав до нього дуже значного посла в сій справі — якогось Мануїла з родини Комненів; Ростислав показав йому всяку прихильність, але якоїсь діяльної участі в сій війні не взяв³⁾.

За те спокійне князування дало йому спромогу зайнятись половецькими справами. Сього вимагали напади Половців, бо навіть ті звістки, які маємо, вказують на їх часте повторення: 1159 р. Половці набігають в околиці Котельниці (на р. Унаві), того ж року (може по сїм нападі) Половців били на Поросі; 1161 р. набігли вони на Поросе, в околиці р. Рута, але нещасливо; 1164 Половці знову набігають на Поросе, і знову їх заскочили, а крім того ще в Ніконівській збірнику є для того року згадка про напад Половців, тільки дуже загальна; 1166 р. з Половцями бивсь Олег Святославич, і їх же чуємо в околицях Переяслава; в Ніконівській збірнику маємо ще, хоч дуже загальні й шаблонні, згадки про половецькі напади в. 1167 і 1168 рр.⁴⁾ Крім того вони почали нападати сильно на руські торговельні каравани в степах. Ростислав одначе обмеживсь тільки заходами чисто

оборонними, пасивними: 1162 р. він задобрив, очевидно — закупив Половців (миръ взя) й оженив сина з Половчанкою; для оборони караванів вислав війська, а 1166 р.⁵⁾ урядив демонстрацію - *monstre*: завізвав „братію“, „звелівши зібрати ся з усіма своїми полками, і з цілою армією, з участію дванадцяти князів, вийшов під Канів і тут перестояв довший час, поки перейшли каравани „Гречника“ і „Залозника“ — очевидно, хотів настрашити Половців³⁾). Одно слово, бачимо досить слабі початки того, що більш енергічно розвинув слідом Мстислав: він теж практикував подібні походи для оборони караванів, і такий характер мав його пізнійший похід під Канів, для оборони „Гречника“, але поруч з тим він практикував і походи в половецькі степи: на початку 1168 р. він ходив разом з Ростиславичами, Ольговичами й іншими князями (літопись рахує дванадцять учасників, окрім самого Мстислава) в степи Угла і Снопорода (тудиж значить, куди ходив за життя батька, 1152 р.), зруйнував їх кочовища і взяв велику добичу. Ольговичі теж вели агресивну боротьбу з Половцями: Олег і Ярослав Свѣтославичі поруйнували 1167 р. половецькі кочовища, користаючи з кріпкої зими²⁾). Нові політичні завірюхи, що вибухнули на Україні по смерті Ростислава, перервали сю інтензивну боротьбу з степом і відсунули її на вісімдесяті й дев'яносто роки XII в.

В колективних походах, уряджуваних Ростиславом і Мстиславом, ми даремно шукали князів Ростово-суздальської землі. Підчас затишного князювання репрезентанта традицій добрих давніх часів — Ростислава в ній переходив дуже важний внутрішній процес, що слідом дав ся дуже в знаки й Україні. До тепер Ростово-суздальська область, сей „новий сьвіт“, ся сьвіжа словянська займанщина на финським ґрунті, не відогравала якоїсь важнійшої ролі: там сиділи молодші князі, для котрих обітованною землею була „Русь“ — Україна, котрих мрії крутили ся коло Києва. Юрий, що перший надав важніше значінне сій землі, належав ще до сеї категорії князів і вложив всі сили й енергію в те, щоб здобути Київ і на золотім столі київським дожити свій вік. Але по нїм наступив його другий син Андрій — чоловік інших симпатій й інших політичних поглядів. Він виріс на Поволжу, і Русь з її історією виробленими формами життя була для нього і чужа, і несимпатична. Він потайки від батька втік з Вишгорода у 1155 р. до Суздаля, забравши з собою палядіум будучої Московської держави — вишгородську ікону Божої Матери, привезену з Візантії — потім прозвану

Володимирською; Никонівська компіляція, пробуючи пояснити психологію Андрієвої втіачки, добре каже, що його прикро вражала вічна боротьба руських князів, і тягнуло в Суздаль, „яко тамо, рече, покойнѣе естъ“¹⁾. І сим кроком Андрій розірвав свої звязки з Україною. Ставши князем в Ростовсько-суздальській землі, він заходивсь коло того, щоб зміцнити, збільшити свою силу на ґрунті сеї волости, підняти її значінне, надати її першорядний вплив. Він повигоняв своїх братів і братаничів і зіставсь „самовластьцем“ у своїй землі. Порозганяв він і виднійших бояр свого батька — правдоподібно, вони були за впливові як на нього. В противність старим центрам землі, з їх сильніше розвиненим громадським життям, діяльністю віча, земською аристократією, він протетовав нове „мизинне“ місто — Володимир, його зробив своєю столицею і всякими способами прикрашав; пізнійше і звідти переніс він свою резиденцію в новий городок Боголюбий, ним самим збудований під Володимиром. Аби усунути впливи митрополії, він, заходивсь коло засновання осібної митрополії у себе; се йому не удалось, але своїх єпископів він держав остро і скидав з катедри одного по другим²⁾. В результаті утворилась дуже сильна, автократична власть, і опираючись на неї Андрій зажадав собі першого місця в руській політичній системі. Досі се робилося так, що сеї кандидат в премєри добивавсь київського стола. Андрій по своїй родинній позиції й своїм силам теж міг би се досягнути, але він має иньший плян: він заходить ся коло того, аби з свого князівства зробити новий політичний центр руської системи. Може бути, він бачив, що Київ вже вижив своє, упадає, ще правдоподібнійше — що йому не симпатичні були самі історичні традиції, звязані з Київом, увесь політичний устрій України — ся безконечна галерія рівноправних (в принципі) князів, сеї родинні рахунки й патріархальні відносини, впливи боярства і політична роля громад. Переробити се — не було надії, й Андрій змагає до того, аби знищити, понизити Київ і бути сеніором руських земель у своїм Володимирі. Він руйнує Київ, хоче розпоряджати ним з своїх ростовсько-суздальських країв, передаючи його підручним, другорядним князям; се, правдоподібно, в результаті викликало б нові замішання, нові руїни Києва, але смерть заскочила Андрія. Одначе й зроблене ним мало важне значінне: Київу дано рішучий удар, Володимир на Клязмі став другим політичним центром східньої Європи; а зручний спадкоємець Андрієвої політики — його брат Всеволод повів далі його

плани — понижати Київ і на його рахунок підіймати свій новий центр.

До смерти Ростислава Андрій стояв на узбочі і навіть уступав йому (в новгородському конфлікті). Політична система Русі виглядала добре урівноваженою і було б ризиковано пробувати її поминути. Може з рештою бути, що й особа Ростислава — справедливого, побожного, оборонця всяких традицій, політичних і церковних, мала певне поважання навіть і у такого „свобідного від забобонів“ добродія як Андрій. Але обставини змінились зараз по смерті Ростислава — розпочалась нова, досить довга (звиш десятиліття — 1167—1181) стадія замішань (власне навіть не боротьби, а замішань), і Андрій не загаявсь її використати.

На початку 1167 р. (14/III) вмер Ростислав, у своїй подорожі в Новгород — їздив мирити сина з Новгородцями. По всякій імовірності ще за життя його загально признаним наступником уважався Мстислав, що двічі посадив на київський стіл сього самого Ростислава; з тим, мабуть, і передано йому за життя Ростислава один з найважливіших київських пригородів — Білгород. Коли прийшла звістка про смерть Ростислава, князі, що сиділи в Київщині: Володимир Мстиславич та Ростиславичі Рюрик і Давид послали до Мстислава заклик на київський стіл; такі ж запросини він дістав від Киян і від Чорних Клобуків: у Киян він мав щирю популярність і симпатії, але чорноклобуцька старшина при тім політикувала і пильнувала різних своїх особистих інтересів. Мстислав був так певний себе, що сам не спішився до Києва, а поручив „посидіти“ там своєму братаничу та послав туди свого тивуна. Але справа не була так проста. Князі, відступаючи Мстиславу київський стіл (а між ними було й два стрії його — Мстиславич Володимир й Андрієвич Володимир, що уступали Київ „молодшому“!), за сю уступку жадали нагороди. Між ними уложила ся „твердь“ — союз для того, аби вимогти від Мстислава волости за неутралітет: Володимир Мстиславич бажав собі вєсього Поросєя, Володимир Андрієвич — Берестейської волости; до них прилучивсь брат Мстислав а Ярослав луцький, що хотів, аби брат передав йому Володимир, і Ростиславичі — їх претензії нам ближше незвістні. Мстислав на компроміси з ними йти не схотів. Він взяв помічні полки з Галичини, з Польщі, від кн. городенських і пішов на Київ. Чорні Клобуки прилучились до нього, претенденти сховались у Вишгород. Мстислав увійшов у Київ, де його стріли Кияне, і він

уложив „ряд“ з князями, що стояли по його стороні, з дружиною й громадою — всіми чинниками тодішнього політичного життя. Після того він приступив до Вишгорода; князі пішли на уступки й помирилися з Метиславом. Володимир Метиславич дістав Котельницю, Давид Вишгород, Рюрик Овруч, Володимир Андрієвич теж щось дістав¹⁾, і Метислав, уладившись, вернувся до Київа (15/V. 1167)²⁾.

Але ся перемога Метислава і вимушена покора князів зовсім не устали добрих відносин. З початку виникло, що Володимир Метиславич собі бажає київського стола: прецінь він мав не менші права княжити, як і Ростислав, котрому двічі відступив київський стіл той самий Метислав; тільки сил Володимиру бракувало. Його пляни вийшли на верх, він вирікся, потім розпочав зносини з Чорним Клобуком і забрався до походу, але Чорний Клобук, побачивши його слабі сили, покинув його; Володимир утік з початку до Володимира Андрієвича — той його не прийняв, потім до Андрія в Суздаль, але і той ще не хотів сваритися з Метиславом, і відіслав його в Рязань.

Позбувшись сих клопотів Метислав забрався до боротьби з Половцями; в спілці з князями він ходив у похід, згаданий вище, на початку 1168 р., і потім знову — на оборону торговельних караванів. Сі походи, очевидно, викликали загальне співчуття й ентузіазм, що виглядає з літописного оповідання про них („братія“ в літописи каже Метиславу: Боже поможи тобі, брате, за те, що Біг вложив тобі таку гадку в серце, а нам дай Боже голови поскладати за християн і за Руську землю і бути зачисленими до мучеників — не дуже складно, але ентузіастично!). Але квасів між князями було стільки, що й із сих походів виникли тільки нові сварки: різні дрібниці, боярські інтриги викликали на ново-роздраження між Метиславом і Ростиславичами, а новгородські справи привели до повного розрива: Новгородці вигнали від себе Ростиславового сина, і всі пресії й походи Ростиславичів і Андрія суздальського не могли змусити їх прийняти його назад: Новгородці жадали собі котрогось з синів Метислава, і той нарешті, правдоподібно — по довгих ваганнях, послав їм свого старшого сина — славного Романа.

Сей факт привів до кризи. Андрій в якійсь мірі був ангажований в новгородській справі, підтримуючи Ростиславичів. Між ним і Ростиславичами утворюється союз проти Метислава, і до нього прилучається Володимир Андрієвич, що жадав був від Метислава собі волости і не дістав, Ольговичі, що перед тим

були „в волі“ Мстислава, але видно, не з доброї охоти. Андрію настав час. На початку 1169 р. він вислав свого сина Мстислава на Україну, і до нього прилучилися полки різних князів: чотирох Ростиславичів — старшого Романа, що сидів у Смоленську, і трох молодших, що сиділи в Кієві, Гліба переяславського, двох синів Святослава Ольговича, Володимира Андрієвича — ціла хмара українських князів посунула нищити Київ на славу його північного суперника.

Ся армія посунула на Київ; приступила від Вишгорода. Мстислава застала вона неприготованим: він сподівався нападу на Новгород і саме перед тим післав туди військо синові в поміч. Поміч з Волини Мстиславови не поспіла. Він одначе попробовав боронитись. Почалась битва під Києвом. Сил боронитись не ставало, а до того ще й Чорний Клобук у Мстислава тримався не щиро. Коли по трох днях битви військо союзників зайшло з заду й почало бити звідти, Мстислав здав ся на пораду дружини й вийшовши з міста подав ся на Волинь. Чорні Клобуки ще й уганялись за ним. 8 марта 1169 р., в середу другого тижня посту, союзники опановали Київ і не дали йому помиловання. Два дні грабили його їх війська — „Смольняне, Суздальці, Черниговці“, грабили весь город, „Подоліє і Гору, і монастирі, і Софію, і Десятинну Богородицю, і не було милосердя нікому ні звідки: церкви горіли, християн убивано, иньших брали в неволю“.... Взяти багату здобичу, „церкви обдирали з ікон, книг, риз, і дзвони всі позабирали“. Не раз брали Київ перед тим, але його брали досі, щоб присвоїти, заховати, тепер — його брав князь лише з тим, щоб його знищити, понизити, зруйновати: літопись мала право сказати, що сього ніколи не бувало¹).

Князем у Кієві Андрій поручив своєму синові посадити Гліба Юрієвича, свого меньшого брата, князя переяславського, але нічого не зробив, щоб забезпечити йому князюванне: його військо вернулось слідом до дому. Тим часом Мстислав зовсім не вирік ся київського стола. Він насамперед пімстив ся над своїм ближшим сусідом Володимиром Андрієвичом, попустошивши його Погоринє, а на початку 1170 р. пішов на Київ, взявши поміч з Галичини, від Святполка туровського і брата Ярослава; Чорний Клобук прилучив ся до нього знову, але теж не щиро. Київ застав Мстислав полишеним: Гліб забрав ся в Переяслав і звідти послав по Половців, а Ростиславич Давид засів у Вишгороді. Зайнявши Київ, Мстислав обложив Вишгород, але Давид боронив ся сильно, а союзники помагали Мстиславови слабо, й помічні

полки порозходились від нього. Коли прийшла звістка, що Гліб веде Половців, а до Давида ще йде якась поміч, Мстислав постановив відступити, й пішов назад на Волинь (13/IV. 1170). Він слідом розхорувався й умер — 19/VIII. 1170 в Володимирі, умовившись перед смертю з братом Ярославом, що він лишить ся на далі в Луцьку, а Володимир зістанеть ся Мстиславичам: туди перейшов слідом з Новгорода Роман Мстиславич¹).

За Мстиславом кілька місяців пізніше пішов і Гліб Юрєвич (20/I 1171 р.), просидівши в Києві несповна два роки. Давид і Мстислав Ростиславичі, що сиділи в Вишгороді, закликали в Київ свого стрія Володимира Мстиславича; був се чоловік дуже мало поважаний і ще менше популярний¹), і Ростиславичі, закликаючи його, очевидно, надіялись використати такого дрантивого князя як найбільше в своїх інтересах. Володимир, дійсно, сів у Києві (лютий 1171). Але Андрій тим образив ся: „не любо йому було, що Володимир сів у Києві, і він насилав на нього, кажучи йти з Києва, а велів там сісти Роману Ростиславичу“ (Іп. 386). Андрій хотів розпоряджатись київським столом, для того уневажнив Володимира (хоч він і був найстаршим в родині Мономаха) і дуже зручно віддав київський стіл своїм союзникам Ростиславичам, — бо вони однаково не дали б себе довго поминати; мотивував він се тим, що хоче добра Ростиславичам, бо вони „нарекли його собі отцем“. Найстарший з Ростиславичів Роман не мав одначе охоти пхати пальці між двері — відбирати Київ від Володимира. Не знати, що б з того вийшло, тільки Володимир догадавсь умерти, просидівши в Києві не сповна чотири місяці (май 1171 р.)²). Тоді вже Роман не вагав ся прийняти київський стіл, що „давав“ йому Андрій*), і на початку липня 1171 р. прибув у Київ, лишивши в Смоленську сина.

Але сі родинні сентіменти Андрія до Ростиславичів минули дуже скоро, і з його прислужників стали вони в ролі оборонців українських князівських традицій супроти претензій північного „самовластьця“. Яка тому була властиво причина, літопись не каже, але здасть ся, що завинила знову новгородська справа, як і в попереднім розриві з Мстиславом Ізяславичом³). Вигнавши Мстислава з Києва, Андрій і Ростиславичі конче хотіли видалити і його сина Романа з Новгорода і на початку 1170 р. з великими силами обложили Новгород, але Новгородці відбились; тоді їх дійняли звичайним способом — голодом, перервавши торгівлю з Новгородською

*) а даю Романови брату вашому Київ.

землею. Се зробило свій вплив, Новгородці звернулись до Андрія, щоб він їм поставив князя і Андрій „дав“ Новгород Рюрикови (осінь 1170 р.). Та Рюрик не помирился з Новгородцями і на початку 1172 р. мусів звідти забратись, а Новгородці знову звернулися до Андрія, й той на сей раз посадив уже свого сина. Се могло б бути причиною незадоволення Ростиславичів. Заразом — чи щиро, чи тільки шукаючи причини — „вини покладувати“, як каже прихильний Ростиславичам літописець (Іп. 388), — Андрій причепився до Ростиславичів, щоб вони видали йому трох бояр, бо вони збавили Гліба Юриевича. Ростиславичі сього не послушали, тоді Андрій казав їм забиратись з „Руської землі“, а Київ віддав своєму братови Михалкові, що сидів тоді на Поросю. Се мусіло статись десь на початку 1172 р.¹⁾ Роман дійсно пішов — далі від клопоту — назад у Смоленськ, але Михалко, правдоподібно, зачув, що воно на добре не вийде, і сам не пішов з Торчеська у Київ, а післав тільки свого брата Всеволода. Справді молодші Ростиславичі зовсім не мали заміру забиратись з Руської землі. Вони запротестовали, а коли Андрій їм нічого не відповів, нагло напали на Київ, ухопили тут Всеволода з його двором і посадили на київським столі Рюрика (1/IV. 1172), а слідом обложили й самого Михалка в Торчеську та змусили його відстати від Андрія й пристати до них.

Літопись каже, що Андрій по тім прислав Ростиславичам новий наказ — забиратись з Руської землі в Берладь*), коли не слухають ся його; головним протестантом Андрій при тім уважав Мстислава**), і він дійсно не злякався Андрієвого наказу: казав на сором обстригти Андрієвого посла і мав дати через нього таку характеристичну відповідь Андрієви: „ми тебе досі мали за батька з любови, коли ж ти з такими словами прислав, наче не до князя, а до підручного і простого чоловіка, то роби що собі знаєш, і най буде воля Божа“ (а Богъ за веѣмъ), — хара-

*) Видко Берладь (теп. Бирлат недалеко нижнього Дунаю) тоді — може з легкої руки згаданого вище Івана Берладника, уважав ся звичайним пристановищем для бездомних князів, як Тмутаракань для князів-ізгоїв XI в.

**) „Ѣдь к Ростиславичемъ, рци ти им: не ходите в моеї воли, ты же, Рюриче, пойдѣ въ Смоленськъ къ брату во свою отцину; а Давыдови рци: а ты пойдѣ въ Берладь, а въ Руськой земли не велю ти быти; а Мстиславу молви: в тобѣ стоить все, а не велю ти в Руской землѣ быти“.

ктеристичну, бо тут власне піднято основне питання: рівноправності, автономності князів. Андрій постановив дати українським князям останню лекцію політичної мудрости.

Він збиравсь, очевидно, дуже старанно, бо похід розпочався аж по році — літом 1173 р.; військо самого Андрія київська літопись, може побільшуючи (вона взагалі оповідає про сю війну дуже епічним і zarazом риторичним стилем), числить на 50 тисяч; крім того Андрій велів прислати помічні війська князям полоцьким, пинським, городенським, і навіть Роману смоленському, що, дійсно, й вислав свій полк на братів, „бо був тоді в руках Андрія“. Але Андрій мав і добровільних союзників: Ольговичі зараз по розриві Андрія з Ростиславичами навязали союз з ним, надіючись скористати з цього розрива — здобути Київ; вони прилучились до армії Андрія, а Святослав Всеволодович, як старший з усіх князів, прийняв загальний провід; прилучились і ті князі суздальські, що сиділи на Україні. Всіх князів літописи рахують двадцять! Чиста армада!

Ростиславичі полишили Київ і зачинились в менших і легких для оборони замках: Рюрик в Білгороді, Мстислав у Вишгороді, а Давид подав ся за помочию в Галичину. Армія Андрія, забравши — мабуть більш неволею як волею, полки Киян, Поршан і Чорних Клобуків, 8 вересня обложила Вишгород. Мстислав стрів її кріпким боєм і взагалі держав ся дуже сміливо та енергічно. Облога затягла ся на два місяці й мусіла страшно притомити й знеохотити військо союзників. Тимчасом Ярослав луцький, що прилучивсь до армії союзників „со всею Волинською землею“, щоб виторгувати собі при тій нагоді Київ, не помирившись з Ольговичами, що хотіли Києва собі, увійшов у зносини з Ростиславичами, і вони згодились відступити йому Київ; тоді він відступив і подав ся до Білгорода, щоб злучити ся з Рюриком. Се було початком паніки в армії союзників: сподівались, що Ростиславичі дістануть іще поміч із Галичини, перетягнуть до себе Чорних Клобуків і т. и. Серед ночі нагло розпочала ся в армії загальна несамовита втікачка; Мстислав, помітивши се, ударив з міста на втікачів і забрав масу в неволю. Ростиславичі вернулись в Київ; се було на початку падлиста. В Києві вони посадили по умові Ярослава Ізяславича, а в їх руках зістались київські волости¹⁾.

Але Ярослав не закріпив місця в Києві. Я вже згадував про його переговори з Ольговичами в справі київського стола; тепер Святослав Всеволодович пригадав йому якісь обіцянки, зроблені

мабуть під час сих переговорів, і зажадав від Ярослава волости в Київщині. Ярослав не пристав. Святослав пішов на Київ; Ярослав був не приготований, втік до Луцька; Святослав заграбив майно Ярослава і дружини, забрав навіть княжу родину й вернувся назад. Ярослав зірвав свій гнів на Киянах, що то вони „підвели на нього“ Святослава, і наложив контрибуцію на Київ, на всіх по ряду: на духовенство, монастирі, заграничних купців, чужоземні кольонії, одно слово — на кого міг. Така історія, розуміть ся, зробила відносини між Ярославом і Киянами не дуже приязними. Тимчасом Ростиславичів узяв жаль за Київом. Здобувати його від Ярослава чи не хотілось їм, чи було ніяково, бо самі ж посадили його. Вони задумали здобути його — не через кого як через Андрія, котрого претензії на розпорядження Руською землею що йно так героїчно відбили. Вони послали до Андрія посольство, просячи, аби він віддав Київ назад Романови Ростиславичу. Андрій сказав, що мусить нарадитись із своєю українською „братією“ (чи розумів він тут союзників — Ольговичів, що претендовали на Київ, чи свояків Юриєвичів — не знати).

Таким чином Київ туй-туй мав перейти знову під опіку Андрія, але як раз його вбили тоді двораки (29/VI. 1174 р.). Се перервало вплив ростово-суздальських князів на українську політику. В Ростовській землі розпочалась внутрішня боротьба: між старими земськими центрами — Ростовом і Суздалем, що тримались Ростиславичів, синів Ростислава Юриєвича — з одного боку, й новим, видвигненим Андрієм політичним центром — Володимиром, що тримавсь молодших братів Андрія, — з другого; ся внутрішня боротьба, де брали участь і деякі українські князі (чернігівські, переяславські) закінчилась 1177 р. побідою Всеволода Юриєвича, репрезентанта Володимира і нових Андрієвих напрямів в суздальській політиці; від 1177 р. він стає одним князем Ростово-суздальської землі і починає працювати в тім же напрямі, що й Андрій, але не скорше як в 80-х рр. він здобуває собі ширший політичний вплив та починає грати ролю в українських справах¹).

Але вернімо ся до українських замішань. Коли Ростиславичі звернулись до Андрія з своїм проханням про Київ, Роман прибув з Смоленська — очевидно з наміром сісти в Києві, хоч Ростиславичі й заперечували се перед Ярославом. Але Ярослав, ухопивши шилом київської патоки, не мав охоти боронити свого київського князювання й забрав ся назад до Луцька. Ростисла-

вичі, як запевняє їх прихильник літописець, навіть кликали його назад, тільки він ніби то не послухав. Тоді Роман сів на ново в Києві (кінець 1174 або початок 1075 р.), і Київська земля опинилась, з малими виїмками, в руках Ростиславичів, хоч і поділена на кілька частин¹).

Але на Київ пильним оком від довшого часу дививсь иньший, вже звістний нам претендент — Святослав Всеволодич. Коли незабаром прийшли Половці на Київщину і побили Ростиславичів під Раставцем, Ольговичі, по словам літописи, дуже тим утішились, і Святослав виступив з якимись, не ясними нам інкримінаціями на Давида, доводячи, що його треба укарати, відібравши волость; з контекста б виходило наче, що Давид завинив чимсь в отім недавнім поході на Половців (літопись згадує неясно про якісь суперечки між князями підчас сього похода), а Святослав, що дуже уважав на своє старшинство між князями, міг взяти на себе ролю патріарха і судії. Досить того, що Ростиславичі його жадання не вдовольнили. Тоді Святослав пішов походом на Київ. Роман вийшов у Білгород, а Святослав увійшов і сів у Києві — 20/VII. Одначе вибити Романа з Білгорода йому не удалось, а слідом надтягнув із Смоленська Мстислав Ростиславич. Святослав, довідавшись, що з ним хочуть битись, кинувсь тікати за Дніпро, не діждавшись Половців, що по них був послав. Але Ростиславичі не мали енергії до дальшої боротьби з ним і пішли на компроміс: вони добровільно відступили йому самий Київ і титул, а собі зіставили свої київські волости — цілу майже Київщину²). Взагалі бачимо тепер, що князі менше уганяють ся за київським золотим столом і більше уважають на волости в Київщині.

Але в сей компроміс Святослав уложив ся не відразу. Як я вже казав, він памятав, що він старший між князями Ярославової династії, і бажав широкого політичного вплива та пробував його здобути, хоч і досить нещасливо. Від початку (розумію — від смерті Андрія) він брав участь у внутрішніх суздальських справах, взявши (дуже нещасливо) сторону Всеволода Юриєвича; потім взяв участь в боротьбі рязанських князів, але тут стрів ся вже з Всеволодом, що піддержував противну партію: Всеволод зловив Святославого сина Гліба, посланого в поміч рязанським князям, і заковав. Святослав задумав війну з Всеволодом, але його звязували Ростиславичі, що обсіли його звідусіль — і в Київщині й від Смоленська, та могли стати по стороні Всеволода. Святослав укладає широкий і дуже непевний

плян: насамперед вигнати „з Руської землі“ Ростиславичів, бо ті йому „во всемь пакостять“, і прийнявши „власть Рускую“, а може й Смоленськ — бо він посадив тоді свого сина в Новгороді, а з полоцькими князями мав союз, — і тоді вдарити на Всеволода.

Стринувшись на ловах з Давидом Ростиславичом, Святослав, як поясняє літописець — не порадивши ся із виднійшими боярами, а тільки з княгинею та своїм „милостником“ Кочкарем, казав зловити Давида; але той втік, і Святослав пограбив тільки його табор. Показавши так незручно свої карти, Святослав уважав неможливим зіставатись в Київі й перейшов за Дніпро. Правдоподібно, родинні переміни у Ростиславичів (Роман, що княжив у Смоленську, вмер, і туди перейшов Давид, а Рюрик зіставсь один у Київщині й сів у Київі) подавали Святославу надію, що Ростиславичі дадуть йому на разі спокій, і він пішов на Всеволода. Се було десь при кінці 1180 р.; Святослав мав до помочи Новгородців і Половців, Всеволод — Рязанців. Се мала бути боротьба за першенство, рішення питання — хто буде мати провід на Русі чи Ольгович чи Юриевич. Але при своїх слабких силах Святославу трудно було дурити себе надією на побіду. Похід скінчивсь на нічім: Всеволод стрів Святослава в дуже неприступній позиції, й Святослав, перестоявши кілька тижнів перед нею, розпочав переговори, від Всеволода не дістав відповіді і не змігши ані напасти, ані прийти до згоди з ним, повернув назад, боячи ся весняного бездорожа. Такаж безрезультатна була кампанія його із Смоленськом, що він вчинив слідом в союзі з полоцькими князями. Звідси він пішов на Київ. Рюрик відступив у Білгород, але звідти зручним нападом розбив і розполошив Половців, що стояли під Київом. Святослав, що засів у Київі, опинивсь в досить прикрій ситуації. Але Рюрик хотів тільки відновлення компроміса, і Святослав мусів згодитись на нього: „Рюрик відступив йому старшинство і Київ, а собі взяв всю Руську землю“ (десь при кінці 1181 р.), отже *status ante bellum*¹⁾.

Таким чином пляни Святослава на сильну і впливову ролю в Руській політичній системі не справились. Приборкати Всеволода не удалось: він випустив вправді Гліба Святославича з неволі, але — з ласки; в Новгороді перемогла суздальська партія, й син Святослава мусів звідти забратись; своєю невдалою війною Святослав тільки розбудив підозріння з обох боків — й у Ростиславичів і у Всеволода, і поставив себе звідти й звідси

під пильний догляд, що звязував його вповні. Перейшовши в Київ, він мусів віддати Чернігів брату Ярославу, зіставивши собі тільки землю Вятичів, се й була властиво одинока його реальна волость, бо сам по собі Київ тоді дуже мало значив. Рюрик Ростиславич, перейнявши „всю Руську землю“ й оперуючись на своїх союзників і свояків, був в дійсности сильнішим від нього (в Смоленську сидів його брат, Роман волинський був його зятем, турово-пинські князі — шваґрами й близькими союзниками, його ж підтримував галицький Ярослав і суздальський Всеволод). Характерно, що Київська літопись (в сій часті взагалі дуже прихильна Ростиславичам) титулує великими князями й Святослава, й Рюрика — отже признає діархію¹). І Святослав задовольнив ся сею ролею напів номінального київського князя і такого ж номінального „старійшини“ між князями, досить поважаного, але не дуже впливого патріарха, яким маює нам сього „грозного великого князя київського“ сучасне Слово о полку Ігоревім. Дійсне ж старшинство опинилось в руках Всеволода, дарма що по родинним рахункам Святослав його титулював „братом і сином“ (Іп. 422).

Компроміс 1181 р., помиривши дві найбільш впливові тоді на Україні династії — Ростиславичів і Ольговичів, привів українську політику до рівноваги, що й протривала до смерти Святослава Ольговича, яких тринадцять літ. Політична система східньої Європи виглядала потім так: в центрі два „великі князі“ київські — Святослав і Рюрик; між собою вони не дуже сердечні, але почувають себе звязаними обовязком солідарности в інтересах Київської землі й потребою спільної боротьби з Половцями, що головно наповнює сі роки; при тім звязує їх у формальний союз (Іп. 446), заведений мабуть при компромісі ж; то ж по можности вони поступають за порозумінням, і коли один з них іде „з Руської землі“ „своих дѣля орудий“, то другий мусить лишити ся „стерегти її“, або полишити кого небудь на своє місце (Іп. 450, 455). Чернігівщина поділена між кількома князями Ольгової династії, не дуже солідарними між собою. Волинь теж, і найбільш сильний з волинських князів Роман поки що не грає ніякої визначнійшої ролі. В Галичині догорає старий Ярослав Осмомисл, зайнятий своїми родинними клопотами і взагалі не цікавий політикою, що вимодила за межі безпосередніх інтересів його князівства. Смолен-

ське князівство ослаблене внутрішньою боротьбою князів з громадою й не грає значнішої ролі. Туровопинська і Полоцька землі поділені на дрібні князівства без всякого значіння, а при тім ще заклопотані новим ворогом — Литвою, що починає непокоїти своїх руських сусідів. Отже справді ціла система князівств трошки більше або трошки менше сильних, трошки більше або трошки менше впливових, урівноважених на разі союзом найбільше неспокійних, тай найбільше сильних династій, що мали чільне місце в українській політиці протягом останньої чверти віка. Цілий же північний схід лежить під нероздільним політичним впливом суздальського Всеволода. Він відновив сильну власть Андрія в Ростово-суздальському князівстві і вповні підпорядковав своему впливу Новгород (хоч той і пробував від часу до часу вибитись) і Муромсько-рязанську землю. Але його політичні пляни, як і його попередника Андрія, не обмежались північним сходом. Його впливи поволі дають себе знати й на Україні; Святослав київський, дарма що титулював Всеволода „братом і сином“, мусів взяти участь в поході Всеволода на волзьких Болгар 1173 р., а коли рязанські князі надто вже докучили були сусідній Чернигівській землі, і Святослав з братією хотіли їх приборкати, він удав ся попереду до Всеволода по дозвіл — іти на Рязань; Всеволод не дозволив, і Святослав з тим і зістав ся (Іп. 456). Інший симптом Всеволодового вплива бачимо на галицьких справах, коли Володимир Ярославич, вернувшись по своїх бідах у Галич, звертаєть ся до свого вуй Всеволода, просячи „удержати Галич під ним“, а Всеволод зобов'язує князів, аби не зачіпали Володимира, і тим дійсно його забезпечує. Одначе дальший розвій суздальського вплива здержувався тією українською рівновагою, і Всеволод, як в своїм часі Андрій за часи Ростислава, сидів тихо і терпеливо чекав нагоди сю рівновагу порушити.

Рівновага на разі була о стільки певна, що її не порушили важні справи, що діялись на заході України, і про котрі тут я лише коротенько, з огляду на загальну політику, згадаю. 1187 р. умер старий Ярослав галицький¹⁾; він передав свій стіл улюбленому, але нешлюбному сину Олегу, та бояре переступили його волю й посадили в Галичи шлюбного сина Володимира, і Олег утік до Рюрика. Слідом прийшлось тікати й Володимирі, що теж не помирився з боярством. Бояре покликали з Волини Романа Мстиславича, що своїм впливом від довшого часу підбивав галицьке боярство до революції, але Володимир навів угорського короля,

й той вигнав Романа, Володимира увязнив, а в Галичині посадив свого сина. Роман задумав за помочю свого тестя Рюрика здобути галицький стіл собі, одначе похід його не удався, як і новий, зроблений за помочю Поляків; тимчасом угорський король всеж таки занепокоївся сими заходами Романа й Рюрика і для рівноваги завів зносини з Святославом, та просив його прислати котрого з синів, і Святослав дійсно послав, надіячись, що король передасть йому Галич. Таким чином зарисувався конфлікт між Рюриком і Святославом, але до нього не прийшло: Рюрик закинув Святославу, що він тим мішаннем в галицькі справи виходить з умови, і Святослав уступив: казав, що він нічим не хоче перешкаджати Рюрику і навіть готовий йти з ним разом на Галичину. В с'єм напрямі впливав на обох князів і митрополит патріотичними мотивами: „от чужошменники забрали вашу отчину, варто б вам поклопотатись“. Святослав з Рюриком постановили йти на Галич, і пішли були, але розбилось все на питання, як собі потім з Галичиною бути: Святослав радив, щоб Рюрик її взяв собі, а йому передав свої київські волости, Рюрик же був звязаний плянами Романа на Галичину, та й ледво чи мав охоту міняти певне на непевне, київські волости на галицькі. Князі не прийшли до порозуміння й залишили сю справу, а слідом галицьке питання само поладилось: Володимир Ярославич втік з неволі й за помочю Поляків вернув собі Галичину (1190). Галицьке питання на якийсь час зійшло з дневного порядку¹).

Так само не розбили союзу Святослава й Рюрика та політичної рівноваги якісь ближше нам незвісні претензії Ольговичів — „тяжа с Рюрикомъ и съ Давыдомъ и Смоленською землею“, що сягала якихось давніх „тяж“ за часів Ростислава. Заносилося на конфлікт, але Рюрик з Давидом взяли ще на свій бік Всеволода, і Святослав не відважився розривати з ними: „цїловав до них хрест на всій їх волі“ (1190, осінь — Іп. 450—1).

Ся, як бачимо, досить певна і трівка рівновага і спокій дали можливість князям звернути більшу увагу на половецькі відносини. Тим часом як західня Україна зайнята галицькими справами, на Подніпровю — в Київщині, Переяславщині, Чернігівщині увага князів у сих роках головно звернена на боротьбу з степом, що почавши від третьої чверти XII в. все сильніше давав себе знову в знаки українському пограничу. Ми бачили, що вже в 60-х рр. половецькі напади сильно клопотали київ-

ських князів — Ростислава і Мстислава, і вони організували колективні походи на Половців. Гліб Юриевич, посаджений на місце Мстислава 1169 р., мав з ними також досить клопоту; в літописи маємо оповідання про два сильні половецькі напади, здається — один 1169, другий при кінці десь 1170 р., описані дуже подібно, але в деяких основних подробицях відмінні, отже не може бути непевности, що ми маємо тут два осібні напади; перший з них стався на початках Глібового князювання, Половці разом прибули до нього „на мир“, одні, правдоподібно — правобічні, до Кореуня, другі — лівобічні під Переяслав; поки Гліб контентував переяславських, кореунських пустилися спустошити Київщину й зайшли далеко, „за Київ“, в околиці Полоного, міста, що належало тоді київській катедрі; сказання власне й обертається коло того, що Богородиця оборонила своє „десятинне“ місто й висланим Глібом військо знищило Половців, несподівано напавши на них. Другий напад спустошив „множество сел за Києвом“, але Половців наздогнали вже за Богом і відібрали полон. В Никонівському збірнику маємо для 1170 р. ще одну згадку про половецький напад. Потім літопис згадує, що Половці „почали пакости чинити“ на Поросю, десь 1171 р., але про дальше нічого не оповідає; того ж року (літом) хани Кобяк і Кончак напали на Переяславщину, але на них трапив Ігор Святославич, герой звітного „Слова“, й погромив¹⁾. За замішаннями, що почалися слідом на Україні, літопис не згадує про Половців, за те під 1177 р. маємо звістний уже нам напад коли вони зруйнували городи Берендичів і побили висланих на них князів, і того ж року покликаний Святославом на поміч Половці, не заставши вже його в Києві, спустошили околиці Торчеська; пакости ж і спустошення від половецьких полків, що тим часом все фігурували як союзники в різних війнах, розуміють самі собою. Під 1179 маємо знову напад Кончака на Переяславщину, а оповідаючи про компроміс 1181 р., літопис підносить, як головний мотив до нього для Рюрика те, що „християн погані беруть безнастанно в неволю“²⁾.

Природно було, скоро тільки устала згода між князями, звернути їм свою увагу на сю страшну біду, і дійсно почавши від 1184 і до 1194 р. маємо кампанію, що хоч не дорівнює Мономаховій своєю інтензивністю і результатами, не менше була горяча і ще більше метушлива. Її героями з руської сторони був старий Святослав, Рюрик та його син Ростислав, славний Ігорь Святославич і переяславський князь Володимир Глібович, від

Половців — головню Кончак, оспіваний в наведеному вище уривку епоса, як син хана Отрока, загнаного Мономахом за Зелізни ворота, що помстив ся за батька, „зніс Сулу“, — і обсіпаний в літописи не менше сильними епітетами, як і герой половецької бурі XI в. Боняк: богостудний, окаянный, безбожний и треклятый, злу начальникъ правовѣрнымъ крестьяномъ, паче же всимъ церквамъ (Іп. 414, 428). Головною ареною половецьких подвигів було Поросє в Київщині й Переяславщина, зовсім спустошена: тут Кончак „зніс (знищив) Сулу“, як висловляеть ся згаданий уривок. В сумі можна нарахувати за сі одинадцять років більш як двадцять походів і набігів руських і половецьких, хоч літопись і не вчисляє їх деталічно, а ще менше — повно. Не заходячи в деталі, оглянемо здебільшого сю боротьбу, що, кажу, головню наповняла сі роки політичне жите на Подніпровю.

Кампанія (в наших джерелах) розпочалась на початку 1184 р. походом Кончака на Русь, одначе „пакости від нього не було“, мабуть його стріли відпорно. Святослав з Рюриком у відповідь задумали колективний похід, але Ярослав чернігівський умовив їх відложити сей похід до літа, й вони вернулись з походу, але замісь себе вислали кількох молодших князів, і ті шарпнули Половців. Головний же похід став ся в липні того ж року, і в нім на поклик Святослава й Рюрика взяли участь і „окольні князі“ — волинські, пинські, навіть галицький Ярослав прислав військо, але Ольговичі відтягнулись — тому що похід ішов на Низ, в інтересах головню Київської й Переяславської землі, вони ж пропонували йти на Дін. Військо пройшло правим берегом, перebroдило ся вже в степу на „ратную сторону“ — ліву і за Орелю придибало Половців, сильно розбило їх орду і взяло чимало старшини в неволю, між ними хана Кобяка; се той похід, що славить Слово о полку Ігоревім як контраст пізнійшого, нещасливого Ігорового похода: „Ігорь з братом розбудили половецьку силу, що приспав Святослав, грізний великий князь київський: притовк своїми сильними полками й харалужними мечами, наступив на землю Половецьку, притоптав холми й яруги, скаламутив ріки й озера, висушив потоки й болота, а поганого Кобяка з луки моря як буря вихопив з-серед зелізних великих половецьких полків, і упав Кобяк в городі Київі, в Святославовій гридниці. Німці й Венециане, Греки й Морава висьпівують славу Святославу“ ... Разом з сим головним походом ходив Ігорь з деякими князями осібно, щоб пограбити полишені Половцями кочовища,

але за р. Мерлом, в басейні Дінця стрів Половців і погромивши їх вернувсь¹⁾.

На другу весну Кончак прийшов знову — на Переяславщину, з всякими причадалами: мав якісь незвичайно великі самострільні дуки і якогось „бесурменина“, що стріляв „живим огнем“; але на нього наспів Святослав з Рюриком і молодшими князями і погромили його коло Хорола (1/III); не мігши уганяти ся за Половцями, бо почало роставати, Святослав вислав в квітні Чорних Клобуків і вони „на самий великдень“ погромили половецькі кочовища. Слідом він сам вибрав ся походом на Дін, але його упередив Ігорь Святославич, що вибравсь (ще в квітні) з молодшими свояками у свій звістний, оспіваний Словом о полку Ігоревім похід на Дін. Застати Половців не приготованими Ігореві не удалось, але вертатись ні з чим не хотілось; він пустив ся битись і в першій битві дійсно побив Половців і пограбив їх вежі, але Половці ударили слідом більшими силами, „вся Половецька земля“, й Ігореве військо знищене, на березі р. Каляли (як думають звичайно — теп. Калміуса, не далеко від Азовського моря)²⁾; сам Ігорь з трома иньшими князями попали в неволю. Тим плян Святослава був розбитий, і він мав великий жаль на Ігоря. Нещасливий похід „відчинив ворота“ Половцям на Русь: одна орда — Кончакова кинулась на Переяславщину, друга — Ізи на Посеме — волости побитих князів, і сильно їх понищили; Поросе, що теж входило в пляни Половців, було мабуть оборонене тим, що Святослав з Рюриком вийшли з військом під Канів; чернігівський Ярослав теж став на границях своєї волости; Переяславщині й Посемю теж хотіли помогти, але ся поміч показалаь досить слабою: Рюрик із Святославом, мовляв, чекали Давида з Смоленська, а той не пішов далі Треполя, і на тім скінчило ся.

Ся катастрофа зробила малу перерву в боротьбі з Половцями, і вона відновилась, бодай судячи по літописним звіткам, уже на початку 1187 р.: на початку весни Святослав з Рюриком і переяславським Володимиром, прочувши, що Половці зблизили ся до руських границь на Дніпрі, пішли на борві, щоб захопити їх наглим нападом, але від Чорних Клобуків Половці дістали пересторогу й розтікли ся завчасу; за те літом Кончак починив спустошення на Роси, „і від сього часу Половці з часта почали спустошити Поросе й Чернігівську волость“, додає літопись (с. 440). Зимом князі вибрались на Половців — знову на низ Дніпра, але Ярослав (взагалі дуже неохочий до походів на

Половців) перебив сей похід, вернувши ся з дороги; натомісь вислано знову Чорних Клобуків, і вони погромили половецькі кочовища, бо Половці тоді були вибрали ся на Дунай (Іп. 440; 444). Після того галицька справа зайняла увагу Святослава й Рюрика, а 1190 р. вони „примирили Половців у свою волю“, але слідом боротьба розгоріла ся знова.

Причина вийшла від одного з виднійших чорно-клобуцьких старшин, Кунтувдія, „торчеського князя“¹⁾: його Святослав за доносом був арештован, потім випустив, але розгніваний Кунтувді втік до Половців, і ті, „потоптавшє роту его дѣля“, почали з часта наїздити на Поросє, переховуючись на побережу р. Виси, тим більше, що між Рюриком і Святославом була згадана смоленська „тяжа“, і вони нею були заняті (зима 1090—1 р. по літописи)²⁾. Сі напади наповнили осень і зиму, й так нарешті наскучили Чорним Клобукам, що ті підмовили Ростислава Рюриковича, і він ще з кількома молодшими князями пустив ся в степи; коло Порогів (на правім боці) пограбив він кочовища й побив Половців. Та скоро він з тріумфом вернув ся назад і поїхав хвалитись батькови, слідом за ним, „Ростиславлею дорогою“, вскочили на Поросє Половці. Довідавшись, що Святослав чекав їх з військом над Росю, завернулись вони назад; Святослав вернув ся, тоді вони знову пішли за Рось, але їх заскочили коло Товарова і багато побили. Сі повсечасні напади так занепокоїли Святослава з Рюриком, що вони вибрались на ціле літо (в літописи — 1192 р.) під Канів з військом, „стерегти землі Руської“, і тим дійсно оборонили Київщину від нападів. Половці пішли на Дунай. Чорні Клобуки задумали, користаючи з сього походу їх на Дунай, повторити напад на половецькі кочовища, але Рюрик на се не пристав: він з Святославом старали ся якось заспокоїти сю боротьбу; тоді Чорні Клобуки вибрали ся з синами Святослава, але наїхали на кочовища „своїх сватів“ і вернулись.

Потім Рюрик мав з'їзд з „дукоморськими“ Половцями (так звались, очевидно, подніпрянські) і обдарувавши, заприсяг, що не будуть нападати, а Кунтувдія задоволив, давши йому місто Дверень. Після того (під 1193 р.) Святослав хотів зробити ще загальний з'їзд з всіма ордами, правобічними і лівобічними, але Бурчевичі (мабуть лівобічні) не схотіли їхати в Канів, бо бояли ся Чорних Клобуків: мали їх невільників у себе, і на тім все розбилось. Приходило ся знову „стерегти“ землі (Іп. 450—5).

Молоді князі одначе не дуже симпатизували такій „охоронній“ політиці старших. Коли при кінці того ж року Чорні Клобуки задумали похід на Половців, вони не удали ся до Рюрика, будши певні, що він однаково не пустить, а до його сина Ростислава, і той дійсно потайки від батька поїхав з ними на Половців, взяв велику здобич в їх кочовищах, а вернувшись „з славою великою“, пустивсь розвозити свої трофеї (сайгати) по свояках. Але Святослав був тою славою дуже невдоволений і закликав Рюрика, аби стеріг Русь від Половців, коли „зайняв“ їх його син. Рюрик дійсно прибув і з Святославом вийшов під Василів. Довго стояли тут князі, але коли вони розійшли ся, Половці зараз попустошили Убереже і побрали в неволю Торків (Іп. 455—6).

Таким чином боротьба з Половцями мала результати дуже непоказні. Почавшись походами в степ в 60-х і потім 80-х рр., вона зійшла на оборону границь. Всяка зачіпка викликала нові напади Половців на руські землі, й руським князям приходило ся буквально цілими місяцями „стерегти руської землі“ з військом. Ся потреба примушувала князів нераз залишати иньші справи — Рюрик напр. мусів залишати через се свої походи на Литву (Іп. 456) (він вів боротьбу з нею правдоподібно для оборони союзної Турово-пинської землі). Очевидно, така практика стереження була дуже тяжка і можлива тільки при загальнім спокою. Розуміть ся, сю потребу можна було задовольнити, поставивши якийсь постійний і сильний сторожовий полк на пограничу, але до сеї премудрости князі ще не дійшли.

Що діялось на лівім боці останніми роками, Київська літопись не каже. Маємо тільки під 1191 р. два походи Ольговичів в половецькі степи, обидва щасливі, про половецькі ж напади не маємо звісток.

Як я вже сказав, русько-половецькими справами вичерпував ся зміст політичного життя Подніпровя в сих роках; иньші політичні справи, як ми бачили, мали лише другорядне значінне. В княжих відносинах було, як порівняти, дуже спокійно; по недавній катастрофі се були ясні й затишні хвилі в Києві — перед новою бурею. Яке б ілюзоричне не було „старійшинство“ київського Святослава, все ж він був таким старійшиною, бодай на Україні; він мав певний престиж і за границями її: византийський імператор Ісаак (Ангел) посватав саме перед смертю Святослава його внучку Офимью Глібовну за „царевича“ — може свого сина й наступника Олексія (Іп. 457). Святослав жив, здасть ся,

в добрих відносинах і з землею, не так як його батько, принаймні літопись згадує за всенародній пир, споряджений ним з нагоди посвящення церкви св. Василя, де й Кияне „быша весели“ (Іп. 428).

1194 р. (25 липня) умер старий Святослав. Перед смертю послав він по Рюрика: нема непевности, що наслідство Рюрика було умовлено вже заздалегідь між ними, всі уважали його певним наступником по Святославу, і ніхто не протестовав против того, що він зайняв по нім стіл. Правда, Всеволод суздальський був старшим, і Ростиславичі, як вони казали, „положили на ньм старѣшиньство — вся братья — во Володимерѣ племени“ (Мономаха), але відколи вже його старший брат не показав охоти сидіти в Київі й все передавав його ріжним своякам, Всеволода вже й не брали, очевидно, в рахунок. І він дійсно не мав найменшої охоти йти до Київа, але йдучи слідами брата, бажав відновити свій вплив на Україні, взяти в курателю і Київ, і взагалі українських князів; для сього треба було тільки нагоди, а що вона не приходила, що відносини на Україні були дуже згідні, і перехід Рюрика на київський стіл теж не викликав ні з відки протеста, тож Всеволод постарав ся пересварити князів, і дійсно зробив се дуже зручно, так що в результаті викликав нові замішання на Україні, а вони привели до нового зруйнування Київа, як і попередні, викликані Андрієм. Всеволод був о стільки зручнійший від свого попередника, що зробив се самою інтригою, не жертвуючи своїми силами, і мав приємність бачити, як руйновали Київ самі пересварені ним українські князі. Се була дорога і вигіднійша, і певнійша: практика Андрія показала, що на силу війська не завсіді можна числити¹⁾.

Сівши в Київі, Рюрик закликав брата Давида з Смоленська — порозуміти ся ся „о Володимерѣ племени“, бо вони собі зістались „старійші від усіх в Руській землі“. Давид прибув на весну 1195 р., почали ся пири — у Рюрика, Ростислава й Давида, потім Кияне гостили Давида, а Давид Киян, і серед сих пирів Рюрик з Давидом „ряди всі покінчили — про Руську землю і про братию свою Володимере племя“; тоді визначено волости і декому з „Володимерового племени“, між ними, правдоподібно й волость Роману — Торческ, Треполь, Кореунь, Богуслав і Канів, що стала слідом таким важним *objectum litis*.

Порядкуючи справи „Руської землі і Володимере племени“, Рюрик з Давидом зовсім не журились Всеволодом, але той зараз

запротестовав проти такої самостійності: прислав своїх послів і заявив, що коли Рюрик, сівши в Києві, забув про нього, признаного „старійшого“, і роздаючи волости молодшим, не „учинив части в Руській землі“ йому, то нехай же він далі не сподіється помочи від нього і сам пильнує Києва і Руської землі з тими молодшими, „а я побачу, як ти з ними їх удержити“. Ся заява дуже занепокоїла Рюрика: Всеволод дійсно показував йому протекцію в дотеперішніх відносинах з Ольговичами, і „без нього, як він казав, йому неможна було бути“, з огляду на його права на Київ, як старшого. Але клопіт був у тім, що коли Рюрик заявив готовість відступити йому яку він собі вибере волость, Всеволод як раз забажав собі волости, переданої Роману, Рюрик же був присяг зятеви, що в нього її не відбере. Даремно він давав Всеволоду вибрати иньшу волость, той обставав при своїм, маючи очевидний намір посварити Рюрика з Романом. Але Роман показавсь дуже лагідним, заявив, що не хоче, аби Рюрик через нього сварився з Всеволодом, і годить ся взяти иньшу відповідну волость або грошовий еквівалент (или кунами, во что будет была). Рюрик отже передав сю волость Всеволоду. Справа здавалась вичерпаною, але Всеволод свого не дарував. Діставши ті городи, він найважнійший — Торчеськ віддав своєму зятю — Рюриковичу Ростиславу, а иньші лишив собі.

На сей раз він влучив добре. Роман прийшов до переконання, що се Рюрик зробив тільки комедію з Всеволодом, аби відібрати у нього — Романа Торчеськ для свого сина, і зненавидівши з цілої сили тестя, з котрим так добре жив досі, постановив пімститись. Свою жінку — Рюрикову доньку почав він обиджати, примушував постригтись, а на Рюрика завів зносини з Ольговичами, підмовляючи Ярослава Всеволодовича, аби вигнав Рюрика з Києва. Але Ольговичі не мали охоти розпочинати з Рюриком боротьби. Роман поспробував знайти поміч у Польщі, але сини Казимира Справедливого, до котрих він звернув ся, зайняті були війною з своїм стрієм — Мешком Старим; Роман прилучивсь до сеї боротьби, але Мешко побив своїх противників, і самого Романа ранено в битві (певно на Мозтаві вересень 1195 р.). По сім він не бачив виходу як тільки помиритись з Рюриком, і за посередництвом митрополита вони дійсно помирились: Рюрик заприсяг його „на всій волі своїй“ і дав волость у Київщині. З пізнійшої звістки довідуємось, що Роман з'обов'язавсь розірвати союз з Ольговичами і триматись Рюрика (въ его воли быти

и зр'їти нань). Се мусїло статись десь при кінці 1195 р.¹⁾ Та відносини вже були попсовані безповоротно.

Але Всеволод не заспокоївсь, поки не пересварив Рюрика і з Ольговичами; його рука в сїй справі видна ясно: Рюрик, нарікаючи потїм на Всеволода, виразно каже, що він розпочав з ними війну тїльки через Всеволода, що Всеволод мав з ними якісь рахунки, а сам Рюрик від Ольговичів не мав ніякої прикрости, і Ольговичі теж казали, що у них „не було ніякого лиха“ з Рюриком (Іп. 463, 469). Якї мав рахунки Всеволод з Ольговичами, не знати; знаємо, що вони бороли ся за Новгород, може було ще що — нпр. на вятицькїм пограничу або що. Але причиною для конфлікту Всеволод висунув київську справу: в осени 1196 р. Ростиславичі з Всеволодом поставили Ольговичам постулат: аби вони вирїкли ся на завсїди всяких претензий на Київ і Смоленськ, „як розділив нас дїд Ярослав: Дніпром“. Таке неможливе бажання після того як два покоління Ольговичів сидїло на київськїм столї (бо цїла вага постулата була в Києві), було неможливе, і Ростиславичі могли поставити його тїльки заручившись обїцянкою помочи від Всеволода; що бїльше — не може бути непевности, що й ініціатором його був Всеволод*), бо для Ростиславичів, що самі були авторами кількох компромїсів з Святославом, було б воно занадто дивним. Ольговичі, розумїють ся, сього постулата не прийняли, і Ростиславичі умовились з Всеволодом на Рїздво їти всїм походом на Чернігів; Рюрик зібрав „братію“ й спровадив „Диких Половцїв“. Але Ольговичі зробили всякі уступки Всеволоду („емлючися ему по всю волю его“) в чїмсь иньшїм, і він не пішов у похід; тоді Рюрик пристав на тимчасову умову з Ольговичами — не воюватись до загальної згоди. Таким чином зіставсь не примирення на разї з Ольговичами тїльки Давид. З смоленськими князями Ольговичі мали вже віддавна, від часів Ростиславичів якусь давню „тяжу“, котрої бїлизне не знаємо, але бачимо, що вона виявлялась, бодай між иншим, в боротьбї за політичнї впливи в Полоцькїй землї; Рюрик обїцяв у сїй справї своє посередництво, але Ольговичі на початку 1176 р. розпочали війну, щоб силою відібрати Витебськ від Давида. Рюрик признав се нарушенням умови й завїзвав Всеволода, аби взяв участь у сїй війнї. Всеволод казав йому починати війну, обїцяючи взяти в нїй участь.

*) До Всеволода і звертають ся Ольговичі з відповідю на сей постулат.

Покладаючись на се, Рюрик спровадив знову Половців, розпочав війну і хоч Ольговичі просили згоди, не хотів миритись без Всеволода. Тим часом Роман, побачивши се, задумав і собі пімститись над Рюриком, відновив союз з Ольговичами і почав воювати Київщину. Рюрик одначе відчепивсь від Романа, наславши на нього Володимира галицького; сам же він все чекав Всеволодового похода. Нарешті Всеволод, перепустивши ціле літо, в осени (1196) з Давидом разом напали на Чернігівську землю й почали пустошити Вятицькі городи. Але радість Рюрика була не довга: Всеволод зараз же розпочав переговори з Ольговичами, не слухаючи Давида, що протививсь такому порушенню умови з Рюриком, та зажадав від Ольговичів, аби вони розірвали союз із Романом, випустили взятого в неволю братанича Ростиславичів, котрого вони давно вже готові були пустити, і видали претендента на ростово-суздальське князівство Ярополка; першої — і найбільш важної для Рюрика умови Ольговичі не прийняли, дві інші прийняли, й уложено згоду на тім, що Ольговичі не будуть претендовати на Київ за життя Рюрика, на Смоленськ за життя Давида, а на волости Всеволода — ніколи, ані при дітях його. Осягнувши такі незвичайні результати, Всеволод поспішив ся потішити ними Рюрика — що він помирился з Ольговичами, зобов'язавши їх не претендовати на Київ і Смоленськ за життя Рюрика й Давида.

Рюрик тим був роздражнений до останнього; справді, воно виглядало хіба на глум! Він пригадав Всеволоду, як він через нього пересварився з Романом та з Ольговичами, що й не думали претендовати на Київ, і як тепер Всеволод поступив собі проти всяких обіцянок і зобов'язань. Він відібрав ті волости, що був дав Всеволодови, але се була слаба потіха. Всеволод вповні осягнув, чого хотів: Рюрик пересварений на два фронти — з Ольговичами й Романом, і між сими ворогами існує союз, признаний і Всеволодом. Сам Всеволод після того, як Рюрик відібрав у нього волость, міг уважати себе ображеним і вільним від всяких обов'язків до нього. Йому треба було тільки трохи почекати, щоб посеяна ним ворожнеча розвинулася на добре і дала свої овочі. І се прийшло дуже скоро — Роман незабаром став о стільки сильним, що міг помститись над тестем.

Небавом умер останній з галицької династії Володимир Ярославич — 1198 р., як звичайно приймають, у всякім разі — десь коло того¹⁾. Роман, що здавна, як ми знаємо, вів зносини з галицькими боярами і раз уже пробував сісти на галицькім столі,

сів знову і задержав Галичину для своєї династії. Близші обставини нам зовсім невідомі, бо маємо тут семилітню перерву в українським літописанням від 1198 р. і до смерті Романа — 1205; се тим більше шкода, що ці роки у нашій історії мають дуже важне значіння: здобувши Галичину, Роман задержав у своїх руках і Володимирську волость і тим самим став найсильнішим, а при своїх здібностях і енергії — і найвизначнішим з українських князів. Подібно як ростово-суздальські князі, він при тім теж не ласить ся на Київ, і на крайнім заході українських земель з'являється таким чином новий політичний центр, значніший від Києва, що й дає на далі тон українській політиці. Правда, скоро смерть Романа († 1205 р.) робить перерву, і нове значіння галицько-волинського стола відновляється вповні тільки тридцять літ пізніше. Але галицькі події вже від кінця XII в. стають центром української політики, більш від київських. Київ, переставши бути політичним центром для всієї системи земель Руської держави, і зійшовши на друге місце поруч суздальського Володимира, від тепер перестав поволі бути центром і українських земель та сходиться на другий план поруч Волини-Галичини.

Але вернімося на разі до історії його політичного упадання. У нас на черзі стоїть друга катастрофа — другий погром Києва, що становить центр сього другого періода замішань.

Насамперед треба згадати за деякі переміни в політичній ситуації. Смоленський князь Давид Ростиславич, вірний союзник Рюрика вмер 1197 р., передавши Смоленськ своєму братаничу Мстиславу Романовичу; се не перемінило відносин, бо взагалі Ростиславові не тільки сини, але й унуки визначали ся своєю солідарністю, але нова генерація не бере вже в справах Рюрика такої діяльної участі, як Давид. Переяслав з кінцем XII в. перейшов вповні під вплив Всеволода, і по смерті свого братанича Ярослава Мстиславича, що сидів тут, посадив він свого сина Ярослава¹). В Чернигові вмер Ярослав (1199), за ним слідом Ігорь (1201), що перейшов був по нім в Чернігів, і на чернігівським столі засів Всеволод Святославич, призвищем Чермний, внук Всеволода Ольговича; син недавнього київського князя, він і сам нетерпеливо чекав київського стола, тим часом як його попередники на чернігівським столі, здається, не були особливо заінтересовані київським столом.

Але найзначнішу переміну в політиці завсіди зробив Роман здобувши Галичину; як я вже сказав, він став найбільшою політичною силою на Україні. При тих ворожих відносинах, які

істновали між ним і Рюриком, се Рюрику було дуже прикро, тим більше, що Роман увійшов у приязні відносини і з Всеволодом, не знаємо — коли, але се могло статись коли небудь, відколи Рюрик посварився з Всеволодом. Але з другого боку перехід Романа в Галичину зближив Рюрика до Ольговичів. Ми бачили, що ще Святослав Всеволодович, за угорської окупації, мав пляни на Галичину; у Ольговичів там була партія, що хотіла висадити на галицький стіл Ігоревичів — синів звістного Ігоря Святославича. Тепер Ольговичі надіють ся за помічю Рюрика здобути Галичину і стають його союзниками. Що до Рюрика, то він досі в відносинах до Романа був пасивною стороною: Роман гнівався на нього й силкував ся пошкодити чим небудь, Рюрик старавсь помирити ся з ним. Коли тепер він не тільки лучить ся з Ольговичами, але й переходить до агресії на Романа, то можна гадати майже напевно, що до того примусив його знова Роман, шкодячи йому й далі. В Густинській компіляції (с. 326) ми маємо звістку, що Роман „богато нашкодив Рюрику“, гніваючись за давню кривду (як він думав); ся звістка не авторитетна і може бути здогадом компілятора, але вона вповні відповідає відомим нам фактам. Правдоподібно, Роман, маючи тепер силу, не залишив дати себе в знаки Рюрику, тим більше, що мав вільні руки й добре стояв. І се мабуть було причиною, що Рюрик разом з Ольговичами забравсь до агресивного кроку — до походу на Романа, на Галичину, десь 1200 чи 1201 р.¹⁾

Але поки Рюрик з Ольговичами збирались, Роман їх випередив і кинувсь на Київщину. Все покинуло Рюрика й перейшло до нього: і сини Володимира Мстиславича, що сиділи в дрібних волостях Київщини, і Чорні Клобуки, і з ріжних городів Київщини поспішили ся люде до нього. Роман не гаючись подав ся до Київя, де був Рюрик з Ольговичами, що прибули до нього для спільного походу на Галичину. Коли він зближив ся до Київя, Кияне відчинили йому ворота й пустили до міста. Рюрик з Ольговичами сиділи на „горі“; бороти ся їм не було що й думати, мусіли капітулювати. Роман уложив з ними умову: Київя Рюрик зрікав ся й діставав свої київські волости по давньому, Ольговичі — не знаємо що: може вирікали ся претензій на Галичину. Умовившись і заприсягши, Роман пустив їх до дому. Сам він у Київі не сів, а посадив тут одного з другорядних князів — Інгвара Ярославича, свого стричного брата, князя луцького. Суздальська літопись, що служить нашим одиноким джерелом для сього епізода, каже, що Інгвара посадили „великий князь Все-

волод і Роман“, але вона в сій часті особливо дбає про побільшення поваги свого князя, і Всеволод по всякій правдоподібності не мав тут такої ролі, яку вона йому надає; що найбільше — Роман міг запитати його про згоду на свій план, з огляду на його претензії на старшинство „у Володимері племені“, до которого належав і Роман, та на курателю над Київом. Я думаю, що перспектива сеї курателі Всеволода, з котрим Роман не мав охоти на разі сваритись, головню і вплинула на те, що Роман сам не сів у Київ; окрім того Київ, сам один, без Київської землі, переданої Рюрику, був досить ненаручною столицею для Романа, що головну вагу покладав на Галичину, де він всякими способами старався зміцнити й побільшити свою власть. Тому він посадив у Київі свого свояка, але тільки як номінального, підручного князя, з тим щоб бути тут самому властивим володарем. Тим пояснюють ся походи Романа на Половців, що слідом він робить: вони ж мали значінне для нього тільки з огляду на інтереси Києва. Цікаво, що Густинська компіляція (с. 328) і тут дуже зручно попадає в тон, називаючи Ингвара „намісником Романа“.

Зимом — десь при кінці 1200 чи 1201 р. — Роман ходив на Половців, пограбив їх кочовища і взяв багато здобичи; сучасник Никита Хоніят, згадуючи про сей похід (бо він примусив Половців залишити грабованне византийських земель), каже, що окрім половецьких нападів Романа до сього походу спонукав ще вплив митрополита (с. 691), але вартість сеї звістки досить сумнівна. Закінчивши сим подвигом свій побут в Київщині, Роман вернув ся в свої західні волости.

Тоді Рюрик віджив. Він відновив свої зносини з Ольговичами, післав по Половців і на самім початку 1203 р. (1 січня по одним літописям, 2/1 — по другим) напав з Ольговичами і „всею Половецькою землею“ на Київ. Чи був тоді в Київі Ингвар і чи пробував він боронитись, літописі не кажуть, згадується тільки один з Володимеричів Мстислав, що дійсно міг мати від Ингвара або й Романа порученне „стерегти“ Києва, але розуміється, він не мав сил оборонити його, і Київ взято без клопоту.

Місто пограблено без милосердя: і Поділе, і Гору, церкви й монастирі; людей забирали в неволю Половці, а з чужеземних купців взяли тільки контрибуцію; за те церквам не було помилювання: обдирали ікони, забирали посуду, одежі й книги; Суздальська літопись навіть дає розуміти, що ся руїна була гірша

як 1169 р., бо каже, що такого нещастя і „взята“ не було в Києві, від коли охрещено Русь, але се правдоподібно фраза, бо в обох разях руйновано Київ без помилування, з участю Половців, і навіть сама руїна описуєть ся в подібних формах. Цікава тільки відміна: на сей раз повели Половців грабувати Київ Рюрик і Ольговичі, ті самі, що так завзято боролись з ними тому кілька літ, і на чолі Половців, що грабували разом з ними Київ, стояв той самий окаянный Кончак і Данило Кобякович⁴).

Се була пімета Рюрика Киянам за їх „зраду“ — що покинули його й перейшли до Романа. Собі задержати Київ супроти сил Романа й його союзу з Всеволодом та й супроти настрою Киян до нього він не міг, надіятись і не знати навіть, чи лишив ся він у Києві по сім погромі, бо слідом бачимо його „дома“, в Овручу. Але дійсним, властивим автором сього другого київського погрома був Всеволод, зручно посваривши Романа з Рюриком. Нема нічого дивного, що він, як каже Суздальська літопись, „бувши боголюбивім і милосердним“, дуже легко пробачив Рюрику сю руїну Руської землі: прецінь його метою було понижати Київ і ослабляти.

На вість про київську руїну Роман поспішив ся в Київщину. Відновлений союз Рюрика з Ольговичами й Половцями був для нього небезпечним, та й Київ він хотів держати в залежності від себе. Самим Київом для себе, як ми вже бачили, він не інтересовав ся; „Руська земля“, що з таким ентузіазмом і довірем була піддержала його в боротьбі з Рюриком, мусіла розчароватись гірко і пожаловати даремної руїни: вона, очевидно надіялась, що сильний й енергічний Роман, взявши її в руки, забезпечить її силу і спокій, але її часи минули: вона була занадто ослаблена, розбита, замотана в політиці — для сильнійших князів, і вони тільки пильновали, щоб вона не зміцнилась настільки, аби бути для них небезпечною.

Приступивши до Овруча, де тоді сидів Рюрик, Роман пообіцяв передати йому Київ з тим, аби він відстав від Ольговичів і Половців і присягнув на союз з Романом і його тодішнім союзником Всеволодом. Рюрик пристав на се, й дістав назад Київ; на се згодив ся і Всеволод. Від тепер Київ мав зіставатись під подвійною опікою нових політичних центрів і їх репрезентантів — Романа і Всеволода. Так треба розуміти тенденційне оповіданне Суздальської літописи, де Роман каже Рюрику присягати Всеволоду й його синам і просити у нього Києва, а від себе обіцяє „молити“ Всеволода про те ж; з рештою се тільки „суздальський стиль“ в історії, як є в маляретві.

Але Роман з Рюриком таки не помирились. Зимою Роман вчинив похід на Половців знову. З ним ходив Рюрик, Ярослав Всеволодич, що сидів у Переяславі, і ще деякі князі; похід дуже удав ся, і князі забрали багато невільників, худоби, але закінчив ся він зовсім несподівано: вертаючись Роман з Рюриком мали якісь переговори в Треполю, „дати порядок з волостями, відповідно до заслуг кожного для Руської землі*)“, як каже літопись, а скінчилось воно тим, що Роман ухопив Рюрика, відіслав з своїм боярином в Київ і казав його силоміць постригти в черці; казав також постригти його жінку й доньку — свою жінку, а синів — Ростислава й Володимира забрав з собою в Галичину. Чи посадив він кого в Києві, чи зіставив його просто собі, літопись не каже¹⁾. Але Всеволод, що, розуміється, не радо бачив таку самовластність і політичне значіння Романа, уступив ся за своїм зятем Ростиславом, а заразом, правдоподібно, ушімнув ся, чи посередно чи безпосередно, за свої права теж распоряджати Києвом. Наслідком того Роман випустив Ростислава з братом і посадив його в Києві, але вплив його був о стільки сильний тут, що Рюрик до смерти Романа не відважав ся скинути з себе накиненого чернецтва, хоч у Києві й сидів його власний син. Разом з тим Роман упорядкував свої відносини й до Ольговичів: вони присягли на союз з Романом і Всеволодом.

Таким чином дві тодішні головні політичні сили — Роман і Всеволод поставили під свою спільну опіку й впливи князів середнього Подніпров'я. Тим самим уставляла ся нова система політичної рівноваги. Роман при тім мав ту вигоду, що віддавав своїх ворогів під догляд Всеволода; від Ольговичів він, певно, виміг, що вони зрікли ся своїх плянів на Галичину, а Київщину поставив у певну залежність від себе. Але простояла ся нова система дуже недовго. Літом 1205 року Роман пішов походом на Польщу, з невідомих нам ближше причин, і наложив головою під Завихостом (19/VI. 1205)²⁾. Все змінило ся відразу.

Політична система, уставлена Романом, упала з його смертю. На вість про смерть Романа Рюрик скинув з себе невільне чернецтво й сів знову в Києві. Він відновив свій союз з Ольгови-

*) Мироположение въ волостехъ (Воскр.: и ту было имъ и ряд положить), кто како терпелъ за Рускую землю.

чами, й вони постановили скористати з смерти Романа, щоб здобути його спадщину. Справа галицької спадщини взагалі від тепер довший час не перестає займати українських політиків.

Роман лишив по собі двох синів, з котрих старшому Данилу було тільки четвертий рік; Галичани присягнули йому як князю, але придушена Романом партія Ольговичів зараз знову підняла голову. Тому Ольговичі зараз по смерті Романа забрали ся до походу на Галичину; порозумівшись з Рюриком і відновивши союз із ним, вони рушили разом на Галич; закликано й Половців. Але угорський король взяв Данила в опіку й у Галич введено угорську залогу; се примусило противну Данилови партію приїти, і союзники дурно побившись під Галичем мусіли повернутись назад „з великим соромом“¹⁾.

Але на другий рік вони вибрались на Галичину знову, вже з більшими силами. Крім Ольговичів і Рюрика та Половців узяв участь в поході смоленський князь Романович Мстислав з иньшими смоленськими князями, польське військо теж приступило під Володимир. В поміч Романовичам знову прибув угорський король і теж приступив під Володимир, куди втікли Романовичі з огляду на противні партії в Галичині. Королю удалось відвернути Ляхів, а з галицькими боярами уложив він компроміс: постановлено посадити в Галичу Ярослава Всеволодовича переяславського, й йому дали знати про се. Угорський король подавсь до дому. Тоді партія Ольговичів, поки новий кандидат Ярослав тарабанив ся з свого Переяслава (його ждали два тижні), навязала зносини з Володимиром Ігоревичом, що був у таборі союзників, і заклікала його з братами княжити. Володимир потайки від союзників викрав ся з табору в Галич з братами й його оголошено князем в Галичи, а брата його Романа в Звенигороді; потім і з Володимира вони примусили Романовичів забратись і посадили там брата Святислава. Довідавшись про таку несподіванку, Ярослав вернувсь назад; Ольговичам з Рюриком теж не було що робити, й вони теж завернулись. Можемо догадуватись, що ані Ольговичам, ані Рюрику не було мило, що галицько-волинські бояре сами розпорядили ся Романовою спадщиною, й вона попалась уся в руки Ігоревичів, одначе вони не виступили против них.

Але Всеволод Чермний, не поживившись зі спадщини Романа, задумав задоволити себе иньшим способом. Вертаючись з походу і маючи в руках військо, він відібрав Київ у свого союзника, „надіючись на свою силу“. Рюрика се заскочило несподівано, і він на разі не спротививсь, а бачучи „своє непо-

годьє“, забрав ся у свій Овруч; Вишгород зістав ся в руках його сина, Білгород — в руках Мстислава смоленського.

Здобувши Київ, Чермний забажав і Переяслава: він причепивсь до кандидатури Ярослава на галицький стіл і казав йому забиратись до батька з Переяслава *); Ярослав теж не спротививсь і забрав ся, а Чермний посадив там сина. Се сталось десь в серпні й вересні 1206 р.¹⁾ Таким чином, не давши й одної битви, Ольговичі протягом кількох місяців здобули Галичину, Володимир, Київ і Переяслав. Можна було подумати, що в політичній ситуації станеть ся переміна — перше місце займе династія Ольговичів, але сього не стало ся: здобутки Ольговичів майже так же скоро пішли, як і прийшли²⁾.

Насамперед не пішло так дуже гладко з Рюриком. Уступившись зразу, він слідом зібрав свою братию і з нею тієїж осени (1206 р.) вигнав Всеволода з Київа, а його сина з Переяслава і посадив тут свого сина Володимира. Всеволод слідом вернув ся з своєю братією і з Половцями, але Рюрик відсидів ся, і Всеволод, постоявши під Київом, вернувсь ні з чим (початок 1207 р.). Після того він зібрав ся з більшими силами, прийшов йому до помочи Ігоревич Володимир з Галича і туровоцинські князі, розуміють ся — і Половці. Союзники приступили під Треполь і взяли по довгій облозі; тоді Рюрик, не чекаючи, забрав ся з Київа знову в Овруч, „бачучи, що на нього йде звідусіль нечисленна рать, а помочи нема ні звідки“. Чермний вибив з Білгорода Мстислава Романовича, з Торчеська Мстислава Мстиславича, і на тім кампанія скінчилась. (Лавр. 407—8).

Але на Всеволода Чермного підняв ся Всеволод суздальський. Він, розуміють ся, зовсім не бажав такого незвичайного зроста сили Ольговичів, ані мав охоти зіставити їм Переяслав, що протягом півстолітя належав його родині. Поводом він узяв, що Ольговичі в останній похід своїми Половцями тяжко попустили Київщину, він пожалував за нею, як каже Суздальська літопись, і сказав: „хиба Руська земля самим їм отчина, хиба не отчина нам?“ Всеволод суздальський постановляє йти на Чернігів. Похід распочато в серпні (1207); окрім суздальських військ в нім мали взяти участь новгородські (там сидів старший син Всеволода) й рязанські; але похід перебила нагла справа: Все-

*) Пошли не Переяслава кь отцю своему вь Суздаль, а Галича не ищи подь моею братією, пакы ли не поидешь добромь, иду на ты ратью. Лавр. с. 406.

володу донесено, що рязанські князі потайки тягнуть за Ольговичами, й Всеволод, залишивши Ольговичів, звернув ся на тих рязанських князів. Та з цього похода, що відвернув увагу Чермного, встиг скористати Рюрик: він наглим нападом відібрав собі Київ (вересень — жовтень 1207 р.). Заносилось знову на повторенне тієїж історії від початку: Ольговичі знову пішли на Рюрика (десь на початку 1208 р.), але не змогли його вигнати з Київа й вернулись ні з чим (Лавр. 408 — 412). Але очевидно, ся історія, що дуже близько повторяла історію боротьби з тимже Рюриком Святослава Всеволодича, батька Чермного, о стільки доїла сбом сторонам, що вони постановили закінчити її компромісом, як колись Святослав з Рюриком.

Ольговичі уложили з Рюриком таку умову: він згодивсь відступити Всеволоду Київ, а собі натомість взяти Чернігів; київські волости зістались за Рюриком і його свояками. Після того Ольговичі помирили ся і з Всеволодом суздальським; в сій справі вони послали до нього митрополита Матвія¹⁾. Суздальська літопись описує се дуже делікатно: Ольговичі прислали митрополита „с мольбою, прося мира и во всемъ покоряющася“, але се знову тільки суздальський стиль,— Всеволод тоді мав клопоти з Новгородом: там арештували його сина й на силу пустили, а на столі засів Мстислав Мстиславич, Ольговичі-ж стояли міцно ще, тай помирились з Рюриком. Від Всеволода Ольговичі, мабуть, жадали згоди на згаданий компроміс, а за те вернули йому Переяслав*). Новий союз зміцнено шлюбом — на другий рік оженивсь Юрий Всеволодович, наслідник володимирського стола, з донькою Всеволода Чермного. Компроміс переведено в жите: Всеволод перейшов до Київа, Рюрик до Чернігова, 1210 р. (Лавр. 413 — 4). Се була відповідь на поставлений п'ятнадцять літ перед тим постулат: аби Ольговичі вирікли ся Київа, і Дніпро був границею династій!

*) Хто сидів тим часом в Переяславі, літопись не каже, аж 1213 р. згадуєть ся, що сів там Володимир син Всеволода суздальського; але мусів він перейти до суздальської династії ще 1210 р. Я думаю, тим пояснюєть ся, що від цього року ми знову маємо звістку про половецькі напади на Переяслав (Лавр. с. 413—4, 416 7, р. 1210 і 1215).

Компроміс 1210 р. не уставив таких тріvkих відносин на довший час, як компроміс 1181 р. Ріжні пере́міни в політичній ситуації розбили його дуже скоро; головнo, що учасники його були вже на дожитю, й один по другім походили досить скоро з сьвіта.

1212 р. умер суздальський Всеволод; з ним знову перервав ся політичний вплив суздальських князів на Україні, сей раз можна сказати — на завсіди, бо нім володимирські князі прийшли до сили, політична ситуація на Україні радикально змінилась. Як по смерті Андрія так і по смерті Всеволода на верх вийшла боротьба старих і нових елементів, Ростова й Суздаля з Володимиром, що й виявилась у війні синів Всеволода—Константина кн. ростовського й Юрія кн. володимирського (1216); але й без того самий поділ Ростово-суздальської землі між трома княжими лініями ослабив сю династію і витворив тут свою домашню політику, поза котрою її князі не мали часу пильновати українських справ.

За Всеволодом пішов зо сьвіта Рюрик: він вмер у Чернигові, не діждавшись можливости вернутись у Київ, правдоподібно 1214 р.¹). По нім найстаршим в династії Ростислава став смоленський князь Метислав Романович. Які пере́міни в волостях і взагалі в політичній системі стали ся з смертю Рюрика, джерела наші не кажуть, та вони й не конче важні, бо зараз пішли нові пере́міни. У всякім разі знаємо, що Чернигів Чермний передав брату Глібу, і се, розумієть ся, була кривда Ростиславичам.

Ольговичі самі потерпіли тоді тяжку страту: Ігоревичі галицькі своїми пробами репресій над боярством викликали боярську революцію, що покликала в поміч Угрів і закінчила ся тим, що взятих в неволю князів Ігоревичів на бажанне боярства повішено — факт нечуваній в історії Руської держави. Се сталося в осени — здаєть ся 1213 р.²). З сього поводу Всеволод Чермний причепив ся до Ростиславичів, — винуватив їх у сій смерті Ігоревичів: „ви повісили моїх двох братів в Галичу як злодіїв і положилисьте сором на всіх, тому нема вам часті в Руській землі“, як стилізує Новгородська літопись його докір. Скільки тут було щирости, не знати; ми, правда, маємо звістку про участь в галицьких замішаннях одного з сеї родини — Ростислава Рюриковича: що бояре посадили його буди на стід, вигнавши Романа Ігоревича, але галицька літопись нічого не каже про участь його чи иньших Ростиславичів в сій останній рево-

люції, і ми не знаємо, чи Всеволод дійсно мстився чи тільки чіпався й шукав причини ¹⁾). Досить, що він повиганяв Ростиславичів з Київщини. Правдоподібно, се вже сталося по смерті Юрика.

Але Ростиславичі з тим не помирились; вся фамілія їх рушила ся відібрати свої традиційні київські волости, що вона мала протягом півстоліття: рушивесь смоленський Мстислав Романович з Смолянами, рушивесь славний вояка й лицар Мстислав Мстиславич „Удатний“, новгородський князь, з Новгородцями, та попустошивши по дорозі чернігівські волости, попростували під Київ. Окрім молодших Ростиславичів прилучивсь до них і князь луцький Інгвар Ярославич, що надіявсь, мабуть, при тій нагоді дістатись знову на київський стіл, на котрім вже сидів з руки Романа; пригадаймо, що й його батько подібним способом був виторгував собі Київ. Се діялось в червні — липні 1214 р. ²⁾).

Сполучені війська обложили Вишгород, де засіли молодші Ольговичі; по кількох битвах Вишгород відчинив їм свої ворота. Тоді Всеволод з Києва кинувся тікати до Чернигова; Київ, розуміється, піддався Ростиславичам. Вони пішли під Чернігів. Всеволод тоді сам вмер, і в Чернигові сидів його брат Гліб. Простоявши під Черниговом кільканадцять днів, Ростиславичі прийшли до порозуміння з Ольговичами й вернулись у Київ; змісту їх угоди з Ольговичами літописи не згадують, але очевидно, Ольговичі виріклися Києва. Воно було й не тяжко, коли головного претендента — Всеволода не стало. В Києві Ростиславичі посадили Інгвара, самі розійлись по київських волостях, між ними Роман Мстиславич дістав Вишгород ³⁾, Мстислав Торчеськ. Але слідом князі умовили ся инакше: Інгвар вирік ся Києва (може дістав яку київську волость), і в Києві сів найстарший з Ростиславичів Романович Мстислав, а його місце в Смоленську зайняв Володимир Рюрикович. Ольговичі, здається, чи не дістали тоді собі Переяслава на потіху ⁴⁾).

Уставлені сею кампанією відносини продержали ся досить довго, властиво аж до 30-х рр. Українська політика головню обергала ся коло галицьких справ. Київ, судячи по всьому, грав у ній досить невизначну роль і переходить під претекцію галицького князя, коли по безконечних „кормолах“ на галицькім столі засідає вже дорослий і свідомий себе Данило. Взагалі, звісток про Київ усе менше знаходимо в літописях — галицькій, суздальській, новгородській, зайнятих передовсім своїми

домашніми справами; сей факт показує, що Київ тоді не грав ніякої визначної ролі, що давала-б себе знати в ширших політичних кругах, а в 30-х рр., як я се вже сказав, виразно бачимо його в сфері політичних впливів Галича.

Мстислав Романович просидів у Києві до катастрофи на Калці¹⁾; ніщо не вказує, щоб він грав якусь визначну ролю. Споміж Ростиславичів найбільше визначався й давав про себе говорити Мстислав Мстиславич — визначний воєк, але слабкий політик. В Новгороді, де йому докучила суздальська партія, було йому не солодко, тож він більше дбає про свої „орудия в Русі“, як про Новгород, і заходить ся здобути собі Галичину; в тім помагають йому Ростиславичі. Ольговичі залишили на разі свої давні плани: взагалі ся генерація їх, на чолі котрої стояв Гліб, потім Мстислав Святославич, сиділа тихо, і навіть виступає союзниками і помічниками Мстислава в його заходах коло Галичини, що становлять головний зміст української політики за ціле десятилітє від кампанії 1214 р. Ми коротко згадаємо про них, о скільки вони впливали на загальну тодішню політику, полишаючи инше до спеціальної історії Галичини.

Тодішня галицька політика обертаєть ся коло того, що боярські партії всіма способами силкували ся позбути ся своїх „отчичів“ — Романовичів, то опираючись на Угорщину, то виставляючи ріжних князів з руських династій. По упадку Ігєревичів Галичина прийшла під угорську зверхність, іменем котрої правив з початку галицький боярин Володислав, а потім в Галичу сів королевич Кольман, зять польського князя Лешка Білого, що взагалі брав діяльну участь в галицькій політиці. Ми маємо звістку в пізнійших компіляціях, але зовсім не підозрілу, що й Мстислав з початку хотів сісти в Галичи за порозуміннем з угорським королем, з його руки — отже мав замір зайняти позицію Володислава; се мало би бути 1215 р., ще перед упадком Володислава²⁾, коли Мстислав, по словам Новгородської літописи, мав „орудия“ на Україні³⁾. Не діставши Галичину компромісом з Угорщиною, Мстислав задумав здобути Галичину силою; на якийсь час новгородські справи — потреба оборонити Новгород від утисків суздальських князів — примусили його вернутись на північ, але 1217 р. він знову пішов на Україну, і ситуація показала ся о стільки надійною, що він постановив зовсім полишити Новгород, і на другий рік (1218) подякував Новгородцям, кажучи, що хоче добувати Галича. Вже тоді, мабуть, Мстислав дістав з Галичини відомість про розрив між Угорщи-

ною і Лешком і заклик від Лешка — йти добувати Галичину*). Окрім того він заручився союзом і помічю свояків — Ростиславичів і чернигівських Ольговичів; за се Новгород, правдоподібно — не без його вплива, взяв собі князя з родини Романовича Мстислава.

Похід на Галичину стався на другий рік — 1219 р.¹⁾; з учасників джерела називають іще Володимира Рюриковича. Мстиславу без особливого клопоту удалось здобути Галичину; боярська партія хотіла протиставити сьому накиненому їй від Лешка князю Романовичів, але Данило не поспів, і угорська залога забралась.

З Данилом Мстислав скоро помирився і видав за нього доньку, але з Лешком посварився, і той уложив союз з Угорщиною, отже Мстиславу приходилось витримати тяжку боротьбу. Він спровадив собі до помочи Ростиславичів і Ольговичів, як каже Галицька літопись: „був зі всіма князями руськими і чернигівськими“²⁾, але супроти угорських і польських військ не витримав. Данилу, що за його проханням взяв на себе оборону Галича, він казав уступитись і подав ся з ним на Понизє. Се було десь в жовтні 1220 р. Мстислав подав ся за помочю до Половців, він там мав впливи — був сам оженений з донькою старого й впливого хана Котяна³⁾.

Тим часом в Галичу посаджено знову Кольмана, і Угри пробували забрати й Володимира у Романовичів, але наспів Мстислав з половецькою помічю й примусив їх звернути ся до оборони Галича. Сей перший похід не удав ся, Мстислав тільки попустошив Галичину, а Угри відсиділись в Галичу, аж другий похід, на другий рік, закінчивсь тим, що Мстислав з Половцями і руськими помічними військами розбив під Галичом угорсько-польське військо, і Галич мусів піддатись; так оповідають пізніші компіляції, розрізняючи два осібні походи, тим часом як Галицька і Суздальська літописи оповідають тільки про останній, удалий; нема причини відкидати звістки про той перший похід. З руських князів сї компіляції називають учасниками похода київського Мстислава Романовича (в першій поході) і смоленського Володимира Рюриковича (в другім)⁴⁾. Взятих в неволю Угрів і Ляхів без милосердя побито, виключивши тільки значнійших невольників; між ними був і сам Кольман: Мстислав відіслав його у свій Торческ⁵⁾. Сей успіх зміцнив становище Мстислава

*) Плат. с. 489: Лестько... посла к Новгороду по Мстислава, река: братъ ми еси, поиди и сяди в Галичѣ, пор. 1 Новг. с. 204 і 206.

в Галичу; нова проба угорського короля — здобути собі Галич не удала ся, але Мстислав трохи згодом сам відступив Галичину своєму другому зятю — угорському королевичу Андрію. Взагалі галицьке питання від сеї побіди аж до смерти Мстислава (1228 р.) перестав порушувати ширші круги на Україні, хоч боротьба в Галичині властиво не переставала.

Таким чином в 20-х рр. XIII в. родина Ростиславичів заняла дуже показне, можна рішучо сказати — першорядне становище: її належала ціла Київська земля, Галичина, Смоленщина, часом Новгород, і тодіж смоленські князі підбивають собі Полоцьку землю. Родина ся визначала ся рідкою в нашій історії солідарністю: за весь сей час не маємо ані факта боротьби між її членами. Вона мала рішучу перевагу і над поділеною та не солідарною суздальською династією, і над розмноженими Ольговичами; Романовичі-ж поки що мали тільки Володимирську волость і в них можна було хіба відгадувати будучу славу. Перше місце між Ростиславичами займав одначе не київський Мстислав, старійший між ними, а галицький; ми бачили, що він мав під своїм впливом і Ольговичів. Але сам він був тільки славний вояк, а дуже слабкий політик, і се найліпше він довів, не давши ради собі з Галичиною й передавши сю дорогу й тоді вже дуже сильну волость в угорські руки (потім кавав ся перед Данилом, і жалував, складаючи вину на свого дорадника — угорського партізана Судислава!). Взагалі родина Ростислава не богата була здібністями — вийком були обидва Мстислави син і батько, здібні вояки, але політиків не було там зовсім, почавши від самого Ростислава. Наслідком неполітичності Мстислава і загального браку талантів ся родина й не зуміла ані використати, ані заховати того визначного, чільного становища, яке вона зайняла в 20-х рр. XIII в.

Солідарність і впливи Ростиславичів виразно виявили ся під час татарського походу в Європу, що закінчив ся катастрофою на Калді. Військо монгольського хана Темуджина з Персії через Кавказ перейшло в чорноморські степи й погромило Половців. Половецький хан Котян по тім погромі звернувся до свого зятя Мстислава галицького і до иньших князів і просив помочи, задарюючи та доводячи, що сей новий ворог небезпечний і для Руси. Мстислав, що сам чимало завдячував Котянови й Половцям, прийняв се прохання дуже до серця й постарав ся вплинути на иньших князів, доводячи, що коли Половцям не помогти, то вони побільшать собою сили Монголів.

В Києві відбув ся княжий з'їзд, де були „старійшини в Руській землі“ — три Мстислави: київський, галицький і чернігівський, і „молодші князі“, й ухвалено помогти Половцям. Воно дійсно — помогти слабшій орді проти сильнішої було розумно, тільки руські князі забагато вложили ся в сю поміч і пішли в ній задалеко.

Споряджено великий похід: в нїм взяли участь князі київські, чернігівські, смоленські, волинські; післали за помічю в Суздальську землю, й Юрій Всеволодович (тоді старший в сій родині) вислав теж свого братанича, але він спізнив ся й вернув ся з під Чернигова. Збірне руське військо пішло понад Дніпром вниз і коло порогів повернуло на схід у степи. Літописи кажуть, що від Монголів на дорозі було кілька посольств до руських князів, і вони умовляли їх не обставати за Половцями, бо вони — Монголи не мають ніяких ворожих замірів на Русь, але князі не послушали. Вони заглибились дуже далеко в степи, по дорозі побивши передові татарські полки, і з головними силами їх стрілись над річкою Калкою (р. Калець, тече в Азовське море під Марнополем). Похвальна солідарність руських князів не додержалась до кінця, і в рішучий момент між старшими князями — трома Мстиславами стала ся „котора велика“; через се Мстислав галицький не упередив своїх іменників про прихід Монголів і розпочав з ними битву сам на власну руку. В результаті велике руське військо було розбите, і пустило ся тікати; так поясняли сю неудачу. Мстислав київський з двома молодшими князями, замість тікати, зайняв сильну позицію над Калкою і добре боронив ся, але піддав ся на посередництво і клятву вождя Бродників Плоскинї, й загинув: князів задусили досками, сївши на них обідати, а людей побили; шість інших князів загинуло, втікаючи; Татари гнали ся за ними аж до Дніпра, і ледви десятий, як каже сказання, вернув ся до дому; самих побитих Киян рахували (мабуть побільшуючи) на десять тисяч.

По сїм Монголи завернули ся назад і зникли з очей сучасників також загадково, як і з'явились, зіставивши на Русі вражіння якоїсь страшної бурі ¹⁾.

Політична система в руських землях по сій катастрофі не змінилась на разі, тільки переіменились чи пересунулись на опорожнені столи нові особи: в Києві сїв Рюрикovich Володимир, місце його в Смоленську зайняв Мстислав Давидович; в Чернигові сїв син Всеволода Черного Михайло. Галицький Мстислав заховав на далі свою впливову ролю, і старий Котян

далі був його вірним помічником. В основі політичної системи лежав далі союз князів галицького, київського і чернігівського, і по смерті Мстислава Володимир і Михайло зістали ся в союзі з його зятем — угорським королевичом (Іп. 503). Але нові особи внесли переміни в сю систему, що згодом і виявились. Володимир Рюрикович ще найменше: подібно до попередника се була досить безбарвна фігура, що мала дуже невелике значінне в сучасній політиці. Як і за своїх смоленських часів, він з початку тримаєть ся Мстислава, подібно до свого попередника, і в конфлікті Мстислава з Данилом, що став ся скоро по катастрофі, Володимир помагав Мстиславу (Іп. 498). До Данила він мав фамілійну неприязнь: „бо його батько постриг Володимирового батька, тому був у його серці великий страх“ (Іп. 502); тому й по смерті Мстислава з початку бачимо Володимира серед ворогів Данила; але політичні обставини складають ся так, що у Володимира з Данилом з'являють ся спільні вороги, і він згодом стає вірним союзником і помічником Данила та стоїть вповні під його політичним впливом. На се вплинуло кілька обставин, а головнo — політика чернігівського князя Михайла.

Михайло з початку шукав помочи у Володимира й був його союзником. Він засів чернігівський стіл, поминувши свого стрія Олега Ігоревича, кн. курського, і з сього вийшла між ними війна. Михайло опер ся на союзі з Володимиром київським і володимирсуздальським князем Юриєм; вони посередничали й помагали силою Михайлови (1226), й він відбив ся від стрія. Але при тім, здаєть ся, прийшло ся йому віддати Переяслав суздальським князям; принаймні як раз від сього часу (1227) в Переяславі знову з'являють ся князі суздальської династії¹⁾. Та покінчивши з стрієм, Михайло слідом зачепив ся з Ярославом, меншим братом Юрія, колишнім князем Переяслава Руського; причиною були новгородські справи: там боролись в тім моменті політичні впливи Юрія й Ярослава; коли Новгородці не помирились з своїм князем — сином Юрія, став ся компроміс: вони згодили ся на Юриєвого швагра і союзника Михайла, рекомендованого їм Юриєм (1225). Але Михайло мав клопоти у себе дома — з стрієм і не міг тягом сидіти в Новгороді, через те Новгородці згодом звернули ся знову до Ярослава. В результаті зза Новгорода вийшла боротьба між Ярославом і Михайлом, Новгород переходив у них з рук до рук (1226—1230), а Ярослав почав воювати чернігівські волости. Михайло й тут операвсь на союзі з київським Володимиром і Юриєм, і за їх посередництвом сю справу полагоджено — 1231 чи 1232 р.¹⁾

Тут, по дорозі, цікаво порівняти її події з попередніми часами що до становища суздальських князів супроти українських. Ми бачимо, що суздальські князі по чвертьвіковій перерві знову беруть участь в українських справах, але становище їх зовсім не те, як давнійше: нема тут і мови про широкі впливи Андрія або Всеволода, про ролю зверхника, распорядника українських справ; трохи згодом побачимо, що оден з суздальських князів пробував навіть засісти в помітуванім попередньою генерацією Київі, ослабленім, пониженім Київі, що сам займав тепер на Україні другорядне становище поруч Галича. Дальшу ж участь суздальських князів в українських справах відвернула зовсім татарська катастрофа.

Вернімось до Михайла. Таким чином він на початках тридцятих років полагодив свої клопоти — відносини в самій Чернигівській землі й конфлікт з Ярославом. З тим сильно перемінилась його політика: він поновляє пляни свого діда й батька — пляни на Київ і Галичину. Се сталось зараз за полагодженням новгородського конфлікта: ще весною 1231 р. чернигівські князі приязно пирують в Київі в гостях у Володимира, а вже слідом Михайло (десь 1232—3 р.) вибираєть ся на Володимира. При тім Михайла далеко більше інтересує Галичина ніж Київ: галицька справа знову стала отвором. Метислав Метиславич, що був на якийсь час запечатав її для української політики своєю особою, вмер (1228); його зятя — угорського королевича Андрія Данило вигнав з Галича (1230 р.), але Угорщина не кинула претенсії на Галичину, боярство теж завзято боролось з Данилом, противставляючи йому кого будь в ролі претендента, так що ґрунт для всяких претендентів був дуже придатний. Михайло й кидаєть ся на сю гру, разом з сином Ростиславом; його пляни тим більше скуплюють ся на Галичу, що поруч нього появляєть ся иньший неспокійний дух — Ізяслав Метиславич, правдоподібно — син Метислава Романовича, київського князя¹⁾; він претендує на Київ і стає союзником Михайла. Відповідно до того Володимир Рюрикович стає вірним союзником і помічником Данила.

Коли до сього союзу київського князя з галицьким (чи дліше — галицького протоктората над київським князем) додати ще, що Данило тоді вже держав під своїм впливом майже всю Волинь, і в Володимирі його заступав меньший брат Василько, а стрічний брат Олександр белзький і пинські князі належали до його ворогів, та що переяславський князь (правдоподібно — Святослав Всеволодович) не грав в українській політиці ніякої ролі, то будемо мати повну політичну систему тодішньої України.

Половецький хан Котян був союзником Данила, але разом інші хани допомагають його ворогам.

Як я вже згадав, конфлікт між Михайлом і Володимиром зазначився вже десь 1232—3 р.¹⁾; Володимир тоді сподівався походу на Київ і звернувся по поміч до Данила; той прибув у Київ і своїм посередництвом відвернув війну. Це було початком дуже тісного союзу Володимира з Данилом; Володимир дав йому Мстиславову волость в Київщині — Торчеськ; Данило віддав її Мстиславовим синам (Іп. 511); обидва князі по тому прийняли між собою „братство и любовь велику“. Сей політичний союз був так важним для Володимира, що брав перевагу й над родинними зв'язками: коли Олександр белзький, його зять програвши в тих часах свою боротьбу з Данилом, кинувся тікати до свого тестя в Київ, Данило дігнав його й зловив на границях Київщини, і Володимир не уступився за зятем (Іп. 514).

Відносини Володимира з Михайлом не поліпшились від Данилового посередництва. 1234 р. розпочалася на добре війна; Михайло з Ізяславом обложили Київ. Володимир звернувся знову до Данила, і той, „знаючи його прихильність“, поспішився в поміч. Михайло відступив від Києва й подався за Дніпро, а Ізяслав втік до Половців. Данило з Володимиром пішли слідом за Михайлом, обложили Чернігів та почали пустошити Чернігівщину, і в тім перейшла ціла весна 1235 р. Кінець чернігівської кампанії не ясний; комбінуючи оповідання Галицької літописи з звістками Новгородської, виходить, що Михайло вийшов із Чернігова, не витримавши облоги (Данило поставив якісь тяжкі машини, що кидали на місце каміння, яких і чотири б то чоловіка не здужали підняти!), тоді Чернігівці піддалися і Данило посадив тут Мстислава Глібовича, стричного брата Михайлового, що прилучився до нього в сім поході — мабуть власне з пляном здобути при тім чернігівський стіл. Але коли Данило з Володимиром по сій побіді хотіли вертати, напав на них несподівано Михайло (створив прелесть на Данилѣ“) й дуже понищив його полки, „побив Галичан без числа, ледви Данило вийшов“. По сій пригоді (Галицька літопись її промовчує) Данило хотів забратися до дому безпечними „лісовими краями“, бо військо його сильно ослабло, але Володимир упросив його зістатися: Михайло пішов на нього слідом з Чернігівцями, а Ізяслав наспів з Половцями. Данило не сховався лишити вірного союзника й виступив на Половців. Ворожа сила показалася одначе така велика, що ініціатори походу самі почали радити відступити, та Данило спротивився

з своїх лицарських принципів: коли стали до битви, то вистояти до кінця. Під Торчеськом стала ся битва, і війська Данила й Володимира побито (Галицька літопись тут винуватить інтригу деяких Данилових бояр); самого Володимира Половці взяли в неволю, а Данило втік в Галичину. Противна Данилови партія підняла на нього повстання, користаючи з сього, та ще й фальшивою чуткою про половецький напад видаливши на Волинь Василька. Данило мусів забрати ся в Угорщину, а бояре посадили в Галичи Михайла (при кінці 1235 р.). В Київі сів Ізяслав. Союзники осягнули на хвилю свої пляни, і Чернигівщина, Київщина і Галичина знову злучили ся в союзних руках, тільки не на довго¹).

Володимир не довго пробув у половецькій неволі, хіба кілька місяців²); вже під час війни Данила з Михайлом десь на початку 1236 р. то він, очевидно, посилав Данилу в поміч Торків (Іп. 516). Чи здобув він собі Київ відразу, не знати, але що тогож 1236 р. він таки сів у Київі, се каже Галицька літопись виразно (с. 514). Михайлу тоді приходилось видержувати тяжку боротьбу з Данилом: 1236—1237 р. наповнені сею війною за Галичину, де Михайло „возводив“ на Данила і Угрів, і Ляхів, і Половців, і Русь; Ізяслав теж брав участь в сій війні, і Володимир у не тяжко було під час неї вернути собі Київ.

Але тогож року (1236), користаючи з сих замішань, задумав здобути Київ Ярослав Всеволодович, тодішній новгородський князь. Він прийшов з подками Новгородців і Новоторжців і зайняв Київ легко, здасть ся — без бою; принаймні Новгородська літопись, оповідаючи про се, не згадує ніякої війни, й каже, що Новгородці з того похода прийшли всі здорові (с. 246). Взагалі Київ у сих роках як мяч переходить з рук на руки, без всяких війн: його не тяжко було здобути, тільки тяжко задержати. І Ярослав, як каже літопись, „не можучи держати Київа, пішов в Суздаль“; але що він не вернув ся в Новгород назад, а пішов у Суздальщину, то видно мав уже звістку про татарську катастрофу, де загинув і тодішній суздальський князь Юрий, опорожнивши йому стіл (4/III. 1238); ся звістка могла й вплинути на Ярослава, що він покинув київський стіл. Опорожнений Київ зайняв Михайло, полишивши в Галичу сина Ростислава.

Та се був дуже небезпечний час. Татари перейшовши огнем і мечем північні землі — Рязанську, Ростово-Суздальську

і Новгородську протягом 1237 - 8 років, 1239 р. звертають ся на Україну¹⁾. Одна татарська армія взяла приступом Переяслав і поруйновала. Друга армія взяла Чернігів: Мстислава Глібовича з військом Татари перемогли, і Чернігів спалили. Тоді татарське військо під проводом хана Менгу приступили під Київ і Менгу прислав послів до Михайла, умовляючи його піддатись. Кн. Михайло і Кияне не схотіли піддатись. Але перспектива боронити Київ від Татар Михайла зовсім не тішила по прецедентах в інших землях, тим більше що й справа в Галичині була на разі програна: Данило наглим нападом вернув собі Галич (се вже в останнє), і Ростислав мусів забратись на Угорщину, де йому була обіцяна рука королівни. Туди подав ся тепер і Михайло.

Полишений Київ зайняв був оден зовсім незвістний князець з Ростиславичів — Ростислав Мстиславич, мабуть син Мстислава Романовича, а може й Мстислава Давидовича; правдоподібно, він сидів у якійсь київській волості²⁾. Але Данило вигнав його, взяв Київ собі, та його теж сам боронити не схотів, а посадив тут свого воєводу Дмитра, сам же вернув ся у Галичину. До нього тоді звернувся Михайло з перепросинами: надія його на угорського короля не справдила ся, при тім і жінка Михайлова опинила ся в руках Романовичів. Михайло складав усе на галицьких бояр, що не позваляли йому жити в добрих відносинах з Данилом, і на далі присягав ся жити в згоді. Уложено угоду: Михайло з сином вирікав ся всяких плянів на Галич, за те Данило обіцяв йому Київ, а синові Ростиславу — Луцьк. Але в свою київську волость Михайло не відваживсь іти з огляду на Татар і зіставсь у Данила³⁾.

Се діялось при кінці 1240 р. Попереднього року Татари знищили лівобічну Україну, з кінцем 1240 р. вони розпочали похід за Дніпро. Зібравшись на його лівім боці й діждавши ся поки ріка замерзла, татарське військо пустило ся на правий бік. Першим обложено Київ. Татари поставили „пороки“ — машини й бючи кілька день і ночей, розбили стіни, але Кияне, користаючи з перерви, як Татари відпочивали по тому добу, поставили нові укріплення коло Десятинної церкви. Татари їх взяли відразу; тоді нарід кинувсь ховатись на хори Десятинної церкви, разом із своїм добром, і величезна церква, не витримавши сього навалу, впала. Се можна було прийняти за символ, як би хто хотів їх шукати: будова св. Володимира, що значила собою за-

кінченне процесу сформовання Руської держави, падала, ховаючи під своїми руїнами останки її політичного устрою в його огнищі і центрі.

Звичайно прийнята дата київського взяття — 6 грудня (в Суздальській літ. і пізніших)¹⁾.

Вість, що Київ взято і Татари йдуть далі на захід, навела страшну паніку на західні руські землі. Князі кинулись тікати куди хто трапив — Данило в Угорщину, відти в Польщу, Михайло з сином в Польщу, відти на Шльонськ. Але руських політиків ся катастрофа не дуже пригнобила, і як тільки Татарська орда перейшла через Русь, поки ходила по Угорщині й західньо-словянських землях, на Русі знову почала ся давня політична боротьба, хоч татарський погром вплинув примітно на її інтензивність. Галицьке боярство поспробувало знову протиставити Данилу Ростислава Михайловича, і він навіть захопив був на хвилю Галич. Сам Михайло по виході Татар пішов у Київ і тут зістав ся; його син Ростислав заняв чернігівський стіл, порожній по смерті Метислава Глібовича. Відносини Михайла до Данила не були добрими: галицький літописець докоряє Михайлови, що він, вертаючись, нічим не показав своєї вдячності Данилові. Але Київ Данило йому не боронив. Слідом Ростиславу удало ся одружити ся з угорською королівною і він зовсім полишив Подніпрове, діставши від угорського короля Мачву. Михайло поїхав був і собі в Угорщину, але там його прийняли не ласкаво, і він вернув ся на Україну (Іп. 524—8). Тим часом князі почали їздити до нового зверхника східньої Європи — татарського хана Батия, щоб дістати від нього потвердження своїх князівських прав. Суздальський Ярослав їздив зараз по повероті Батия й дістав потвердження своїх земель; Суздальська літопись каже, що Батий дав йому старшинство над усіма князями „въ Русскомъ языцѣ“; дуже правдоподібно, що крім Суздальської землі він випросив собі й Київ, де незадовго пробував був сїсти: коли Данило переїздив Київ при кінці 1245 р., там сїв намісник Ярослава (Іп. с. 535) — очевидно Ярослава суздальського, а по смерті Ярослава Київ разом з Суздальською землею хан надав його сину Олександру²⁾. Михайло, вернувшись з Угорщини, мабуть застав уже Київ зайнятим і пішов у Чернігів, а звідти вибрав ся й собі в орду — за потвердженням. Чого він просив, не знаємо, тільки наложив тут головою, не згодившись виконати татарські церемонії, бо уважав їх поганськими (20/IX 1246 р.)³⁾.

Тогож року вмер і Ярослав, вертаючись з подорожі до великого хана Гююка (30/IX 1246). Його старший син Олександр дістав від хана ярлик на Київ і всю Руську землю (1249), але Олександр „Руської землі“ не хотів, перебував у Новгороді, а 1252 р. добув від хана ярлик на суздальський Володимир і перейшов туди ¹⁾. Київ, що вже мабуть і за Ярослава тільки номінально йому належав, зовсім вийшов з під власти руських князів. Його історія як політичного центра, а потім — як одного з центрів в землях Руської держави, та огнища князівсько-дружинного устрою, закінчила ся.

IV.

Перегляд поодиноких земель: Київщина

(в додатку — Турово-пинська земля).

Загальні уваги : термінологія землі й волости. Київщина : її склад — Полянська земля, Деревська земля, інші анекси. Границі. Київські осади : Київ і околиця, Вишгород і Білгород ; поріччя Стугни, Подіпрове і Поросє ; деревські городи. Київська аристократія. Політичні змагання київської громади й її сили. Культурне значіння Київа й Київщини. Турово-пинська земля : її границі, територія і головні осади, головні моменти її історії.

Переглянувши історію розвою й розкладу Київської держави, ми повинні тепер переглянути її складові частини, розумієть ся — тільки українсько-руські, та придивитись до їх складу й життя — політичного, культурного, економічного, о скільки се дозволяють наші джерела, та о скільки се не входило або не вийде в загальні огляди політичного і культурного життя України-Руси.

Сими складовими частинами в сі часи були політичні одиниці, що сформувались і відокремились під впливом різних обставин й існували виразно, але не виробили собі при тім якоїсь спеціальної назви. В сучасній науковій термінології їх звуть залюбки землями, і сій назві, як конвенціональній, не можна нічого закинути, тільки вона дійсно конвенціональна : в памятках наших слово „земля“ ніколи майже не прикладаєть ся до таких політичних організацій ; для політичного округа є в тих часах назва „волость“, але воно за узке супроти сих „земель“ : вони переважно не волости, а комплекси волостей, так Київська земля (по теперішній термінології) по термінології XI—XII в. є Руська земля + київські волости, Чернігівська

земля—се Чернигівська+Новгородська волость+дрібніші волости, і т. и. ¹⁾). Але хоч бракує нам автентичної назви, та самі сі одиниці, кажу, виразно істнували — певні території, ірупи волостей, звязані певним постійним, внутрішнім звязком, що при всяких внутрішніх поділах виступали на зверх як цілість супроти иньших подібних земель, з певним столичним містом, як своїм політичним центром на чолі. Тому ми можемо уживати й далі для сих політичних іруп назву „земель“, памятаючи її конвенціональність. На українсько-руській території ми маємо таких земель пять — Київську, Чернигівську, Переяславську, Волинську, Галицьку; до них треба ще долучити непевну що до свого етнографічного підкладу, але тісно звязану з українськими землями Турово-пинську.

Я вище (т. I гл. 3) вказав, що в основі політичного групування руських земель лежав етнографічний підклад, змодифікований впливом мійської організації й взагалі політичними впливами. В основі Київської землі лежала область Полян, що силою політичного розвою свого центра—Київа притягнула до себе більшу, але слабо розвинену Деревську землю, і ще деякі аннекси. Так, довго київською волостію уважала ся дреговицька Турово-пинська земля і волинська Погорина; сюди ж належить додати, правдоподібно скрайку на лівім боці Дніпра і може бути ще деякі територіальні приналежности Київщини. В цілість повну, однородну сей комплекс земель довго не зливав ся: аж до упадку Київа ся політична цілість Киянам представляла ся, як я вже сказав, як „Руська земля“ + „київські волости“; тільки коли загладили ся в політичнім житті ріжниці „Руської землі“ від її аннексів, стали вони всі зарівно Київською землею ²⁾).

Як ми вже бачили, Полянська територія займала невелику просторонь між Дніпром й Ірпенем і далі на полудень, не знати як далеко, у всякім разі вона досягала Роси. Я пробував вказати сліди колишньої політичної окремішности її головних центрів: окрім Київа ще Вишгорода, Білгорода і може ще якого центра на полудню, але історія вже застає сю територію сконцентрованою: що найменше уже в VIII в. ся концентрація була довершеним фактом, судячи по історії Руського імени. Від тоді Київ став політичним центром землі, а Вишгород, Білгород й иньші меньш значні осади — його „пригородами“ (звичайний термін, що правда — звістний нам з оповідань про північні

землі XII в.). Хоч можна часом помітити якісь сліди емуляції одного з пригородів — Вишгорода з Київом, але взагалі земля Полян тримаєть ся солідарно і міцно. Вона то й зветь ся в XI—XIII в. Руською землею, як я вже вказував вище (I. 122). Початку сеї назви виказати не можемо, але ледви чи може бути непевність, що маємо тут питоменну назву сеї Полянської землі; до неїж вона й прикладаєть ся спеціально в сі часи: в XI—XIII в. назва Русь, руський уживаєть ся головно в сих двох значіннях—в тіснішій значить Полянську землю, в ширшій—вої землі Руської держави; можна вказати кілька місць, де вона значить іще а) полудневі — українсько-руські землі, в противність иньшим і б) Полянську землюразом з її волостями, себ то Київську землю, як ми її розуміємо, одначе в двох останніх значіннях ся назва уживаєть ся дуже рідко, і властиво тільки сі значіння можна уважати звичайними: тісніше — Полянська земля, ширше — землі Руської держави ¹⁾. Ся Полянська — „Руська земля“ не тільки була початковим ядром, що притягло свої пізніші аннекси, але й у X—XII в. зіставала ся властивим осередком, властивою землею: то вона, її людність жила активним житєм, репрезентувала громадський елемент в бурхливій історії Київщини XI—XIII в., при більш-меншій або й повній пасивності иньших київських волостей.

До сеї „Руської землі“ прилучаєть ся від 1-ої пол. XI в., як київська волость, Деревська земля. Як ми вже бачили, Деревська земля тратить свою автономію в середині X в., але й потім має далі осібних князів з київської династії; останнім з них був син Володимира Св. Святослав, забитий десь слідом по смерті батька. Я висловив гадку, що політичне відокремлення Деревської землі в руках рівнорядного князя могло чинити особливі труднощі київським князям: се й могло бути причиною конфліктів, де один по другім дуже скоро загибали деревські князі, і того що Ярослав уже не схотів відокремляти „Дерев“ від Полянської землі: від Ярослава і його поділу руських земель Деревська земля стає київською волостію, і уже ніколи не відокремлюєть ся хоч трошки виразнійше від Київщини в тіснішій значінню.

Се власне може навіть дивувати, що по такій упертій боротьбі Деревлян за незалежність в X в., вони не показують ніяких змагань до відокремлення в політичну цілість, в осібну землю в XI—XIII в. В останній чверти XII в. тут появив ся й осібний князь в особі Рюрика Ростиславича, що просидів тут з яких тридцять літ, але й се не викликало в землі змагань до

відокремлення, які бачимо в інших землях. За те пізніше (в XIII в.) показалося тут інше змагання: виломити ся зовсім з князівсько-дружинного устрою й вернути ся до початкового ладу — жити автономними, дрібними громадами (болоховські й інші громади). Сей факт дозволяє нам пояснити пасивну роль Деревської землі в попередні часи тим, що тим часом як інші землі, приладивши ся до нового устрою, накиненого їм київськими князями, повторяли його в своїм укладі, і тільки бажали відокремити його в границях своєї землі, — в Деревській землі не було ані созвучних елементів для київсько-дружинного устрою Київської держави, ані елементів для сцентралізованя землі в політичну цілість, тому й місцева суспільність зістала ся при пасивній негациї нового державного устрою, поки обставини (в виді татарського погрому) не дали можливости визволити ся від нього; аналогію для сеї ролі Деревської землі можна вказати у іншого племені — Вятичів: таж живучість племенного життя, сьвіжість земської автономії, і таж пасивність до тодішньої високої князівсько-дружинної політики.

Ми дуже мало знаємо етнографічні границі Деревської землі, тож і не можемо докладно осудити, на скільки ріжнили ся від них політичні границі Київської землі в XI—XIII в.; тільки гипотетично можемо ми для Деревської землі визначити басейни Тетерева і Случи, до Припети на півночі й Дніпра на північнім сході.

Т. зв. Погорина, себ то край по обох боках нижньої Горини, відай не належала вже до Деревської землі, або була мішаною територією. Вище я вказав, що ся земля належала, правдоподібно, до Волини, і прилучена до Київщини за Всеволода (1087 р.), коли він обкроїв волинську спадщину Ярополка. Судячи по фактам з середини XII в., західня границя Погорини, і Київщини разом, тоді ішла вододілом притоків Горини, Стубли, де бачимо погоринські міста Пересопницю і Зарічеськ, і Стири, де маємо волинські міста Муравицю і Дубен, та по верхівям Горини і Велі, де крайніми погоринськими містами був Шумськ і Тихомель¹⁾; на сході крайнім містом в ній уважав ся, видно, Корчеськ (Іп. с. 276), так що ліве побереже Случи вже належало до властивої Київщини. Нижня Горинь: Степань, Дубровиця, Городен належали правдоподібно до Турово-пинської землі; потім (у 1-ій половині XII в.) тут утворено маленьке осібне князівство Городенське, що при кінці XII в. знову злучило ся з Турово-пинським.

Саме вже географічне положення Погорини натакає, що се була пізнійша прищипка до Київської землі, а суперечки за неї між київськими і волинськими князями потверджують се: натаки на се маємо вже з волинської війни 90-х рр. XI в. (Іп. 172), ще виразнійші з 50 х рр. XII р.: Ізяслав, сидючи на Волини, виразно заявляє, що Погорина має бути волинська, не київська волость (Іп. 276). Часте злучування Волини з Києвом в одніх руках виравді нейтралізувало ці суперечки; але в кінці Погорина, відокремившись в особне князівство, непримітно перейшла в сферу політичного впливу волинських князів: вона ще від 3-ої чверти XI в. (від Всеволода) дуже часто служила для наділювання дрібнійших князів з руки київського князя, а рішучо мусіло вплинути на її відокремлення довге, 20-літнє князювання тут Володимира Андрієвича, Мономахового внука, в 2-ій половині XII в.; скоро по його смерті († 1170 р.) Погорину прилучено до Луцька, по всякій імовірності ще за життя луцького князя Ярослава (умер десь між 1174 і 1180 р.), можливо під час його київського князювання в 1173—4 р., у всякім разі перед 1180 р., і від того часу Погорина числить ся в складі Луцького князівства ¹).

Невідомий нам етнографічний підклад і верхнього Побожа — могли се бути ще Деревляни, або мішана територія з Уличами, особливо по їх міграції з степів. Коли Побоже безпосередно зв'язано було з Київщиною, теж не знаємо, найправдоподібнійше — разом з Деревською землею. Якись докладнійші відомости про нього маємо аж у середині XII в., коли се верхнє Побоже належить до Київщини і зв'язуєть ся тіснійше з волостями верхнього Тетерева (тоді тут була волость з пяти городів, і до неї належали: Божський, Межибоже на Богу, Котельниця на Гуїві і ще якись два неназвані міста). Тоді галицький Володимирко пробував забрати собі ці землі на верхнім Богу і верхній Горини, і кілька разів заберав де що з них: Прилук на Десні, городи полудневої Погорини: Бужськ, Шумськ, Тихомель, Вигошів, Гнойницю, — очевидно, бажаючи ними розширити своє галицьке Понизє; але київським князям все удавало ся вернути їх ²). Та як Погорина, так і верхнє Побоже пізнійше відійшло від Києва, невідомо коли — десь в 1-ій пол. XIII в. Незабаром потім Побоже стратило своє значіння для князів, бо тут, як і в землях Тетерева і Случи, сформували ся автономні громади, що за помічю Татар рішучо виломлювали ся з під княжого устрою.

До київських волостей довший час зачисляла ся Турово-пинська земля, часом навіть і з Берестем; власне до сих земель прикладаєть ся в Київській літописи термін: „київська волость“, що ми його прикладаємо взагалі до земель, звязаних із Київом. Почавши від смерти Ярослава, коли Турово-пинська земля дістала ся разом із Київом Ізяславу, і до смерти Юрія Мономаховича, вона була мов би додатком до Києва і за сих сто літ більше як 60 була безпосередно звязана з Київщиною; з того й вийшов на неї погляд, що то „київська волость“¹⁾. Але по смерті Юрія Турово-пинська волость відокремляєть ся в руках свого отчича Юрія Ярославича і від того часу живе вже особним політичним житєм. Сей київський аннекс, в противність Деревській землі, виявив дуже виразно свої змагання до політичної окремішности.

Як границила ся після того Турово-пинська земля з Київщиною, ми майже зовсім не знаємо; очевидно, границя йшла на полудень від Припети; але Мозир належав до Київщини, як і клинець між Припетю і Дніпром (Брагинська волость)²⁾. Можливо, що р. Уборть, котру бачимо границею Київської землі за литовських часів, була нею й давнійше, принаймні її нижня частина. Дальший напрям границі орієнтує тільки Степань на Горини, що не належав по всякій правдоподібности до Погорини.

На сході границею Київщини з грубого уважав ся Дніпро, давня етнографічна межа. Але в дійсности ліве побережжя проти Києва, здаєть ся, належало теж до Києва — на се є цілий ряд натяків в оповіданнях про події XI—XII в., і в сумі вони роблять дуже правдоподібним, що узенька і довга скрайка (може навіть від устя Припети аж під Переяслав, докладно її означити не можна), дійсно належала до Києва. Воно й а ргіогі дуже правдоподібно, що київські князі здавна, ще нім загорнули задніпрянські землі, постарали ся придбати сю скрайку, аби забезпечити Київ від всяких наглих нападів. Зі сходу задніпрянський Городець напроти Києва, судячи по імені, мабуть власне і збудований був, аби бути охороною Києва³⁾.

На полудні Київ не мав ніякої визначеної границі: вона зміняла ся із зміною кольонізації. І так в середині X в., судячи по місту Родні на устю Роси, вона досягала ще Роси, потім Поросе покинено через печенізькі спустошення, й укріплено лінію Стугни, як граничну. В другій чверті XI р. відреставровано знову Поросе; для залюднення його уживано і невідьників

(згадують ся Ляхи за Ярослава), потім для кольонізації погранича ужито останки Торків. В 90-х рр. XI в. Поросє знову знищено, границя знову відступила до київських околиць; людей з надроського Юр'їва осаджено коло Витичева, над Дніпром. По тім залюднено Поросє по побідах над Половцями на поч. XII в., теж із значною участію турецьких орд. В середині сього століття руська кольонізация, правдоподібно, перейшла за Рось, хоч тут ми й не можемо на певно вказати якихось руських городів; границею осілої кольонізації в 2-ій пол. XII в. можна уважати вододіл Роси і Висн.

Подібні вагання пограничної лінії мусіли мати місце і на Побожу, тільки що за браком відомостей ми нічого окрім здогада про се не можемо висловити.

Таким чином за добрих часів Київщина, не рахуючи Турово-пинської землі, займала з грубого просторонь між Дніпром, Припєтєю, Горинєю, Росією і Богом, переходячи сі ріки невеликими скрайками подекуди. При кінці XII і на початку XIII в., як ми бачили, Київщина стратила Погорину і Побожє; здасть ся, автономічний рух заслучських громад ще більше обтяв західню границю Київщини: в середині XIII в. границя Київщини не переходила за Случ: Возвягль на Случи в 40-х рр. вже, здасть ся, рахуєть ся до Волини¹⁾; Каменєць (як звичайно його, що правда — тільки гіпотетично, кладуть тепер — на Случи, вище Возвягля) належав у 1-ій пол. XIII в. то до київських, то до волинських князів²⁾. Таким чином Київщина в середині XIII в. прийшла більш-менш до тих границь, в яких бачимо її за литовських і польських часів (не рахуючи пізнійших задніпровських додатків): в обводі 1566 р. границя Київщини починаєть ся на вододілі Бога, Тетерева і Случи (від т. зв. Гончарихи), відти переходить на Случ і йде Случею, з нижньої Случи (від с. Камяного) переходить на Уборть і Убортю йде до устя³⁾.

Зовсім природно, що з Київщини нам найліпше відомий той трикутник між Ірпенєм і Дніпром, де головно скупляло ся політичне і культурне жите землі, особливо коли степовий натиск зганяв сюди людність з широких пороських просторів. По за тим відомо нам вже не багато, і ще найбільш пощастило Погорині, завдяки тим війнам на київським пограничу, що для них вона була ареною.

Київ, розумієть ся, з кожного погляду домінував у землі, далеко переважаючи всі інші її осаді: в X—XII в. се було найславніше місто всієї східної Європи, „суперник Царгорода і преславна окраса східної церкви“, і з ним не рівняти ся було нічим. З попереднього (т. I гл. 1) ми вже знаємо, що по слідам людського життя на його теперішній території Київ займає одно з поважніших місць між історичними містами взагалі. Його географічне положення було того рода, що забезпечало йому важну торговельну і культурну роль на завсіді, а по багатству, політичному значінню і славі він підіймав ся часами до світового значіння ¹⁾.

Теперішній Київ розкинув ся на групі високих наддніпрянських горбів, в коліні, що робить тут ріка, обминаючи їх, і на бережній рівнині на північно-східнім краю цих горбів — т. зв. Подолі (себ то нижнє місто, в противність „Горі“²⁾) і Оболони (болоньє — прирічна низина)²⁾. Горби підіймають ся до 600 стіп над рівнем моря і до 300 стіп над рівнем ріки, подільська ж рівнина підіймаєть ся над рівнем річки так незначно, що весною Дніпро звичайно заливає значну частину її³⁾. Річечка Почайна, що тече через Оболонь, робить тут залив, що був київською пристанею⁴⁾. Її устє до недавна було під самою горою, і тільки в сїм століттю зникла коса, що відділяла його від ріки. Друга річечка Либедь, тепер ледви видна, колись досить значна⁵⁾, межувала київські горби з полудня: тільки сими останніми часами залибедські осаді стали київськими передмістями.

Найстарші сліди людського життя (давнюкамяної культури) віднайшли ся в Києві, як знаємо, на північній рівнині, під горбами (на теп. Кирилівській улиці). Сліди новішої кам'яної культури знайшли ся і в тій же місцевості (оселі на Кирилівській улиці, з тими характерними виробами з рога й гончарними горнами), і далі на північ.-захід, на старім урочищу Дорогожичах (печери коло Кирилівського монастиря), і на самих горбах: на ур. Преорці (на півн. захід від Дорогожич), і на полудневім краю Києва за Либедю — на Соломенці і на Лисій горі; правдоподібно, й на самих київських горбах знайшли ся б подібні сліди, як би не були знищені пізнішими оселями⁶⁾.

Подільсько-оболонському згір'ю, де ми можемо констатувати сліди з різних стадій найстаршої — кам'яної культури, не бракує й слідів пізнішого життя, що доказують існування тут осад від найдавніших епох до часів княжого Києва: на Оболоню недалеко устя Почайни знайшов ся скарб римських і колоніаль-

них монет III—IV в.; на Дорогожичах і в околицях теп. Йорданської церкви знайшли ся скарби орієнтальних монет VIII—X р., і похорони, що можуть вказувати на ранні історичні часи (IX—XI вв.).

Сліди життя з тих же більш-менш часів — від перших віків християнської ери до княжих часів — показали ся в значнім числі й низше по Дніпру, на згір'ю теперішнього Печерська: скарби римських і орієнтальних монет від I в. перед Хр. і до X в. ¹⁾).

З початком історичних часів, властиво з початком Київської держави, на перше місце виступає київський „город“, або „Гора“, той горб, де маємо тепер церкви Десятинну, Андрія, Трох Святителів. Тут, розумієть ся, містила ся тільки незначна частина київської людности: се стає очевидним з огляду хоч би на дуже незначну великість тодішнього „города“. „Город“ був тільки замком, акрополем міста й резиденцією князя. Початок сього города виходить за всякі хронологічні границі: в XI в. його називали городом мітичного Кия, що був zarazом праотцем полянського народа. На поближкїм (на північ) горбі Щекавиці містили оселю його мітичного брата Щека, але слідів якогось значнішого життя на Щекавиці досі не звісно (в XII в. тут була церква — Іп. 424). Що ж до третьої осади — Хоревиці, то навіть не знати, де вона була; на погляд самого книжника, се були незначні осади, й тільки город Кия придбав значінне й славу.

В середині й другій половині XI в., коли уклала ся наша найдавніша літопись, пам'ять про той старий город Кия, наслідком розширення міста за Ярослава, вже затрачувала ся, так що літописець уважав потрібним пояснити, де він був (с. 35). Тут був княжий двір з камяним теремом, уже в X в., між пізнішою Десятинною й церквою св. Василя (Трох Святителів), і двори значніших бояр. Судячи з місць похорон київських князів IX в. — Дира, Олега, уже тоді резидували тут князі. За часів Володимира в сусідстві княжого двора, на горбі красували ся статуї Перуна й інших богів, а по охрещенню Києва на сім місці Володимир поставив церкву св. Василя (як звичайно думають — на місці теп. церкви Трох Святителів, інакше Василя), а по другий бік княжого двора — катедру Богородиці Десятинної, на місці теперішньої, величаву церкву (16×22 саж.), котрої теперішня, збудована на її фундаментах в нинішнім століттю, не займає й половини. Заразом розширено, очевидно, і самий старий город ¹⁾, та прикрашено ріжними окрасами: так на площі коло Де-

сятинної церкви Володимир поставив вивезені з Корсуня чотири бронзові фігури коней і дві бронзові статуї (Іп. 79).

Пізнійше сей старий город ще більше був забудований церквами, княжими дворами й иньшими подібними будинками. Тут уміщують стару церкву св. Софії, що згоріла 1016 р. ¹⁾, і збудований Всеволодом монастир св. Андрія (т. зв. Янчин, по імені його доньки Янки — Анни, що тут постригла ся). Мстислав Великий (Мономахович) поставив тут свій патрональний монастир св. Федора, де був пострижений і потім забитий нещасливий Ігор Ольгович. Святослав Всеволодович поставив на княжій дворі церкву св. Василя, може на місці Володимирової (Іп. 428), а Рюрик другу — теж св. Василя — на новім дворі (Іп. 474), що мабуть теж був у старім городі (думаю, тим і пояснюють ся його імя, що він стояв у ближшій сусідстві старого). З усіх церков старого города зістало ся дуже мало: церква св. Василя має старі мури, від иньших нічого, окрім останків фундаментів, навіть місць їх здебільшого не знаємо.

Про княжий двір маємо дуже скупі відомости. Правдоподібно, старий двір X в. був перебудований за Ярослава, бо пізнійше зветь ся Ярославовим (Ярославль дворъ — Іп. 229 і часто потім). В XII в. він зветь ся Великим двором (Іп. 307). Коло нього, мабуть, стояв той „Новий двір“. Окрім сього т. ск. урядового двора були тут і приватні деяких княжих родин або значнійших бояр — нпр. двір кн. Мстислава, двір тисяцького Чудина і т. и. В сусідстві княжого двора була вазниця — „поруб“, для особливо небезпечних в'язнів: тут пересиджував Всеслав, увільнений Киянами в повстанню 1068 р., далі — будинки для духовенства, як дім демесників — катедрального хору, коло св. Богородиці, (Іп. 35), і т. и. Перед княжим двором було невелике торговище — Бабин торжок.

Не вважаючи на пороблені розширення, старий город всеж таки був рішучо тісним, від коли Київ став столицею світової держави. Ярослав, зайнявшись будовами й окрасами, що мали зверху надати Київу відповідний його значінню вигляд, узяв під город і прилучив до старого сусідню (на полудневий захід) височину, кілька разів більшу від старого города: її злучено з старим городом мостом через яр, що розділяв їх, а недавно знайдені на краю сього яру фундаменти могли бути воротами над сям мостом. Новий — т. зв. Ярославів, або „Великий город“ (Іп. 106) укріплено — в XIII в. бачимо деревляні стіни наоколо старого города, і такіж мабуть були й наоколо великого города.

Головні ворота були від полудневого заходу — т. зв. Золоті, правдоподібно побивані золоченою бляхою, муровані з цегли й дикого каменя, з церквою Благовіщення на горі і ріжними сховками (комари Златыхъ вратъ): від сих воріт зісталися тепер тільки бічні стіни. Другі ворота — Лядські вели з міста на полудневий схід — на Угорське, треті — Жидівські (на північний захід) до жидівського міста; крім сих, вичислених в оповіданню про оборону Києва від Юрія 1151 р. (Іп. 296) були ворота, що лучили великий город з старим і ще одні, що лучили його з Михайлівською горою, а може і з Боричевим узвозом¹⁾). В сім Великім місті станула нова прекрасна, багато прикрашена катедра св. Софії, що красується й досі, коло неї два патрональні монастирі: св. Георгія, „предъ враты св. Софїи“, і св. Ірини — по імені жінки Ярослава. Монастир св. Георгія, про збудованне котрого заховалося дуже інтересне сказаніє, було призначене Ярославом на церемонію „настолювання (інтронізації) новоставимимъ епископомъ“²⁾); від нього не зісталося нічого, від монастиря Ірини — тільки незначні руїни. Двір св. Софії служив для нарад і народніх зборів. Тут же правдоподібно були поставлені будинки для катедрального духовенства.

Але не вважаючи на заходи Ярослава, на побудовані ним тут розкішні й багаті будинки, Великий город, видно, не „перейав слави“ у старого: бачимо, що князі далі будують церкви в малім і тіснім городі, в великім же городі з літописи не відомо ніяких нових, а хоч тепер в нім викрито фундаменти ще кількох церков з перед-татарського часу (нпр. коло Софійської катедри — думають, що то могла бути церква св. Катерини, коло Жидівських воріт, — як думають, церква св. Никити)³⁾), — але не підлягає сумніву, що найбільш столичною, аристократичною частиною Києва лишився старий город.

Не знати коли, але правдоподібно — не пізнійше XI в., зайняло місто й інші сусідні з старим городом горби — Михайлівську гору, де кн. Святослав поставив славний „золотоверхий“ монастир св. Михаїла і де звичайно уміщують ще старий монастир св. Дмитрія, збудований Ізяславом Ярославичом, в 3-ій чверті XII в., з церквою св. Петра, збудованою при ній його сином Ярополком. На Щековиці була церква в XII в., як я вже казав; на т. зв. Киселівці або Флоровській горі знайшлися ріжні останки тогочасного побуту й сліди якоїсь кам'яної будови; нарешті на горі за Жидівською брамою, здається, була жидівська дільниця — „Жидове“ (хоч не виключена мож-

ливість, що вони жили в самім місті, коло Жидівських воріт¹⁾. В сусідстві Жидівських воріт, на Кудрявці, часто уміщують тепер передмісте Копирев кінець (його місце — одно з найбільш заказаних питань київської топографії), що притикав другим кінцем до Поділя (мабуть долиною між Киселівкою й Шекавикою), й тут були ворота на Поділ (врата подольськія в Копыревѣ концѣ — Лавр. 397). На сїм передмістю поставив Святослав Ярославич патрональний монастир св. Симеона, а в XII в. збудовали тут церкву св. Івана²⁾.

Поділе мусіло бути головною частиною міста, що до числа людности, але супроти аристократичної „Гори“ воно, видко, мало характер буржуазного міста, і то буржуазії середньої й дрібної. З горою його лучила возова дорога, напрям котрої не зовсім легко вказати — звичайно думають, що се т. зв. Боричів узвоз і що йшов він між Михайлівською горою та старим городом. Друга дорога йшла через Копирев кінець. Від півночі боронили Поділе укріплення з палісадом (столпие от горы оли и до Днѣпра); дійсно в документах XVI — XVII в. звістний вал, що був десь за Шекавицею³⁾. Але сліди залюднення йдуть тут, як ми вже бачили, далеко за Шекавицю на взгірю, до теп. Йорданської церкви, і не багато що менше над Почайною. Урочище Дорогожичі, з монастирем св. Кирила, поставленим Всеволодом Ольговичем, славним в історії руської штуки своїми фресками, що заховали ся досі по части, дежало вже за містом.

Як я сказав, Поділе мусіло бути середньо-міщанською частиною Київа: з часів княжого Київа не маємо тут ані археологічних находок, що свідчили б про пробування тут людей багатих, розкішних, ані якихось визначних будинків. З теперішніх тільки Успенська церква збудована за княжих часів: її часто уважають за церкву Богородиці Пирогощої, збудовану Мстиславом Великим і славному з ікони Богородиці Пирогощої, привезеної з Царгорода разом з иньшою — вишгородською. Иньші церкви, звістні на Поділю, або були деревляні, або зникли без сліду. З них особливо інтересна найстарша київська церква — св. Ілї, звістна ще з середини X в. (Іп. 34): вона стояла „над ручьемъ, конѣць Пасынче бесѣды и Козаре“ — правдоподібно сей „ручай“ — Почайна, і церква стояла коло самої київської пристани, що й зрозуміло, коли пригадаємо, що як раз серед купецтва християнство мусіло найскорше взяти свій початок. Знаємо ми й иньшу купецьку церкву на Подолі, се новгородська церква св. Михайла⁴⁾, себ то новгородської купецької кольонії. Вона стояла

десь коло „Торговища“ — головного київського ринка, що був на Подолі і служив zarazом місцем народніх віч (Іп. 120). Інший раз згадуєть ся віче коло Турової божниці — себ то церкви, поставленої якимсь Туром, очевидно теж на Подолі. Як бачимо, для головної частини Київа, що своєю площею переважала всі иньші, на купу взявши, знаємо про Поділ є не багато.

Взгіре над теп. Хрещатиком — т. зв. Клов — не знати чи було якомсь сильнійше залюднено; тут був монастир Влахернської Богородиці, поставлений в другій половині XI в. Стефаном, давнішим печерським ігуменом (тому звавсь Стефановим — Стефанечь, Іп. 162, 188). За те наддніпрянське згіре — т. зв. Угорське повне ріжних памятных і важних урочищ. Як я вже згадував, вони показують сліди жита з перед-княжих часів. В IX в. уже мусіла тут бути княжа резиденція, судячи з легенди про убийство Аскольда і Дира і Аскольдової могили. В ближнім сусідстві його бачимо від часів Володимира княжий двір званий „подъ Угорськимъ“ або „на Берестовѣмъ“, від імени „сельця Берестового“ (Іп. 53), що тут стояло; сей двір мусів бути резиденцією ще Аскольда; на його місце вказує монастир „св. Спаса на Берестовім“, що існує й досі, перебудований, з незначними останками давніх мурів¹⁾. Крім нього була ще тут за Ярослава церква св. Апостол, де був священиком славний Іларіон (Іп. 109).

Трохи низше по Дніпру, в сусідстві княжого двора, засновала ся в середині XI в. головна сьвятощ „руського Єрусалима“, головне огнище аскетичного християнства в східній Європі — Печерський монастир. Початок йому дали печери, що ними так багаті взагалі околиці Київа: знаємо, що глиняні верстви над Дніпром служили ще неолітичному чоловіку для мешкання. З росповсюдненнем християнства такі печери дуже часто стали служити сховками для християнських анахоретів; нпр. печера з слідами анахоретів була знайдена в Київі над Дніпром, коло мосту, иньша низше, на передм. „Зьвіринець“, третя на горі Уздихальниці під старим городом, і т. и.

За взірцем сих старих печер робили ся й нові, ad hoc, анахоретами. Печера викопана чи тільки ужита для молитви двірським сьвящеником з Берестового Іларіоном, і потім перейнята иньшим аскетом — Антонієм, стала завязком найбільшого й найславнійшого монастиря Руси, що заповнив своїми печерами і церквами околицю Берестового. Головна церква поставлена була на горі, що належала правдоподібно до княжого двора й була відступлена для монастиря кн. Ізяславом (Іп. 111); кілька ра-

зів зруйнована огнем — від ворогів і випадків, вона небогато заховала до наших часів з зводі старої будови; в цілості захоувала ся прибудована до неї церковця св. Івана, а також ворота з церквою св. Тройці; кам'яна „трапезниця“, що збудовав на поч. XII в. Гліб Всеславович, щезла. Ся частина міста, здасть ся, була теж укріплена; принаймні знаємо „Угорські ворота“ (Іп. 296), певно — на дорозі звідси до великого міста.

Низше Дніпром, на „Видобичах“, над дніпровським бродом, стояв монастир св. Михайла, поставлений Всеволодом, оден з визначнійших київських монастирів, для нас памятник своїм ігуменом Сильвестром, редактором найдавнішої літописи. Він стояв над самим Дніпром, що неустанно підмиває свій західний берег; правдоподібно для охорони монастиря від ріки, Рюрик Ростиславич поставив 1199 р. „під церквою св. Михайла“ кам'яний мур, факт — прославлений риторичним панегіриком, що кінчить Київську літопись. Але сей мур не оборонив монастиря — від нього лишив ся тільки західний бік, східній, видко, потягнула земля в ріку.

На горі над сим монастирем стояв „двір красний“, поставлений тим же Всеволодом (Іп. 162). Теперішнє сусіднє урочище „Звїринець“ вказує, що тут мусів бути княжий звїринець, менажерія, в тих часах, подібно як то бачимо по иньших столичних містах.

Той Всеволодів „красний двір“ спалили Половці 1096 р. і не знати, чи його потім відновлено. Але в XII в. таки був знову якийсь „красний двір“ звістний з того, що його пограбили Кияне по смерті Юрія, і иньший двір за Дніпром, „що його Юрій звав Раєм“ (Іп. 336). Крім того княжий двір стояв, здасть ся, на острові під Видобичами¹⁾. Нарешті якийсь двір, видко, був на полудень від Київа, по дорозі до Василева — „Теремець“, правдоподібно на місці теп. хутора Теремки²⁾.

За Видобичами низше Дніпром (з милію) був монастир на ур. Гнилеччині, инакше Володарка, або Церковище, коло с. Пирогова, над Дніпровою притокою) — звістний в XVI в. під назвою Гнилецького; останки тутешньої мурованої церкви належать часам перед-татарським, а печерка звязуєть ся з іменем Теодосія печерського³⁾.

Задніпряньський берег насупроти Київа памятник тим, що був місцем дипломатичних з'їздів руських князів: очевидно — ся посередня ніби нейтральна територія надавала ся дуже добре для стріч князів правобічних і лівобічних, не завсіди приязних між собою. Так княжий з'їзд 1100 р. був у Ветичах, насупроти Вишгорода; на Золотчі з'їздили ся князі 1101 р., на

сусіднім Долобським озері 1103 і 1111 в., коло Ольжич 1142 р. Дуже правдоподібно супроти тих фактів, що й славний з'їзд 1097 р. „в Любчу“ відбув ся коло теп. Подлюбського озера, в сусідстві Долобського ¹⁾).

Так ми оглянули Київ з його визначнішими пам'ятками й урочищами. Про його політичне, культурне, релігійне значіння нема що тут розводити ся; досить тільки сказати, що він був політичним і культурним центром східної Європи від X до половини або й до третьої чверти XII в., релігійним ще довше — до середини XIII в., заховавши де що з своєї релігійної аврелії й на пізнійше. Київський патріциат — ті дружинні й земські роди, що в своїх руках держали київську торговлю, київську управу, брали участь в високій політиці, обдаровували київські церкви й монастирі, підтримували артистичний промисл своїми вимогами й забаганками, могли з горда дивити ся з високости київської „гори“, повторяючи гордовиті слова Ізяслава: „Богъ всегда Рускыя землѣ и Рускыхъ сыновъ въ безчестьи не положилъ есть: на всихъ мѣстѣхъ честь свою взимали суть“ (Іп. 310). Доказом великості давнього Києва служить великість території, яку він займав, і кілька заміток кинених нам принагідно нашими джерелами: так оповідаючи про велику пошість на людей 1092 р., літописець каже зі слів продавців домовин (корст), що тоді від пилипівських заговин до мясопуц, за три місяці, вмерло 7000 люда (Іп. 150); а кілька ж того його згинуло, не купуючи домовини! По всякій правдоподібности ми можемо тодішню людність Києва числити не менше як на 100.000. Тітмар зі слів німецьких вояків, що ходили з Болеславом у Київ, описує його, що то було велике місто (*magna civitas*), мало більш ніж 400 церков і 8 торгів і незчисленну силу народу (*populi ignota manus* — VIII. 16). Суздальська літопись каже, що під час пожежі 1124 р. в Києві, „самих церков згоріло більше як 600“ (Лавр. 278); поминути сих двох незалежних від себе звісток, що в Києві XI—XII в. церкви рахували на сотки, не можна, хоч би й припускати, що число їх побільшене; правдоподібно пояснюють, що вже тоді багатші люде мали свої приватні церкви по дворах.

Окрім „туземців“ Київ містив у своїх вадах численні чужоземські колонії; розумієть ся, їх розцвіт стояв у звязку з київською торговлею, і число сих „насельників“ було не однаке. В наших джерелах маємо звістки про колонію Новгородців, що мали, як ми бачили, на Подолі свою церкву і мабуть в сусідстві

її й сиділи¹⁾, кольонію західніх купців — „Латина“, „Нѣмци“, що мали мабуть і кілька церков; знаємо костел св. Марії, коло котрого в 1230-х рр. був Домініканський монастир, доки його не скасував Володимир Рюрикович, боячи ся, як каже Длугош, аби він не шкодив православній вірі²⁾. Звістні слова „Слово о полку Ігоревім: ту Нѣмци и Венедици, ту Греци и Морава поють славу Святъславлю (VIII), деякі теж толкують так, що тут іде мова про київських кольоністів — Німців, Венеціян, Греків, Чехів³⁾, се толковання не має в собі нічого неможливого, бо єї всі кольонії дуже легко могли бути в Київі XII в. Про італіянських купців у Київі говорить Пляно-Карпінї, що застав їх тут під час своєї подорожі 1247 р.: він вичисляє поіменно кількох купців з Генуї, з Венеції, може й з Пізи, та додає, що було тих купців — італіянських і також французьких чимало; коли такий був їх з'їзд по сьвіжим погроми Київа 1240 р. серед паніки від Татар, тим численніші кольонії сих купців мусимо припускати перед тим⁴⁾.

Кольонія грецька, духовна й сьвітська, мусіла бути дуже значна, хоч про неї виразних згадок і не маємо. Що була ціла осібна дільниця міста — жидівська, ми вже бачили; була кольонія вірменська⁵⁾; назва „Козари“ (Іп. 34) — щось як би улица на Подолї, недалеко пристани, правдоподібно — зістала ся памятю про кольонію хозарську, де пробували мабуть і ті арабські купці, що через Хозарию прибували до Київа.

Міру багатства й роскоші Київа дають чужі звістки (порівняти нпр. наведену вище (с. 48) звістку про нечувані богацтва, принесені з Київа послами Генриха IV), а ще ліпше археологічні останки. Ми маємо окрім численних руїн і перебудовань кілька цілих або майже цілих церков, як Софійська катедрa, Михайлівський та Кирилівський монастирі, з утворами тодішнього мalarства, різьбарства, мозаїки; деякі з сих будов — як нпр. Софійська або Михайлівська були як на той час дуже роскошні. Ми маємо багаті находки і роскопки на території Київа, головне — на горі: їх числу й богацтву ледви чи дорівняють иньші находки тих часів з цілої України, на купу взявши: дорогоцінні діадеми, ланцюхи, медальони, гривни, кульчики і т. и., дорогоцінні материялом і штучною роботою — оригінальною византийською, або розвиненою під східніми й византийськими впливами руською. Сї археологічні пам'ятки дають нам, кажу, міру богацтва, вибагливості, роскоші й смаку старого Київа.

З трох боків Київ зблизька окружали інші важливі міста Київщини. На півночі дві милі від Києва стояв над Дніпром, на високих берегах Вишгород — своє ім'я він завдячує, очевидно, своєму високому і міцному замку, збудованому на тому березі (550 стіп над рівнем моря)¹). Вишгородське городище належить до найбільших і наймоцніших — наоколо воно має коло трох верст і обведено по лінії згіря шістьма концентричними валами, а від суходолу відтяте глибоким ровом і валом з бастіонами; окрім того є ще останки вала, що боронили вишгородську околицю від півночі. Але поза тими валами та городищем не зісталось майже нічого з колишньої слави Вишгорода — тепер се звичайне село, майже без всяких пам'яток минулого.

Звістки наші про Вишгород починають ся від X в.: у звістках Константина Порфирородного він виступає як важний торговельний пункт — між Дніпровими містами, звідки збирали ся торговельні ватаги до Києва (*Βουσεργαδέ* — de adm. 9). Істнування у Вишгороді осібною тисяцького натякає, як я згадував, що се був колись самостійний політичний центр, з власною воєнною організацією; але в 1-ій пол. X в. він був уже тісно і безпосередно зв'язаний з Києвом: принаймні ми не стрічаємо його між тими дружинними центрами, на котрі мали тоді йти осібні контрибуції від Греків. І пізнійше хоч Вишгород досить часто давав ся від київських князів ріжним підручникам і своякам*), він ніколи не відокремляв ся в осібну княжу волость і не переставав бути київським пригородом. Що правда, в нім одиноко можна зауважити якісь сліди емуляції з Києвом, але все дуже слабкі: коли Св'ятополк шукав убійників на Бориса, він звернув ся до Вишгородців, і тим часом як Кияне чи сяк чи так більше тримали ся Бориса, вишгородські „боярці“, як їх зневажливо зве київський книжник (ся зневага теж характерна), запевняли Св'ятополка, що „за нього можуть свої голови покласти з Вишгородцями“ (Іп. 92). Під час боротьби Всеволода Ольговича за київський стіл, сей князь, рішучо неприємний Киянам, здаєть ся, знову мав якісь симпатії в Вишгороді; по одному варианту Вишгородці навіть ходили з ним походом на Київ (Лавр. 291); перед смертю Всеволод перебував тут і звідси вів переговори з київською громадою, аби прийняли

*) Перший факт того рода — що Вишгород належав Ользі, як її спеціальна волость; потім тут, здаєть ся, чи не сидів Св'ятополк; пізнійше коротко сиділи тут підручні князі за Ізяслава Ярославича та Ярополка і ся практика стає дуже частою особливо в 2-ій пол. XII в.

Ігоря на наступника, а діставши на тім присягу від Киян, осібно заприсягав Вишгородців (Іп. 229), що мало значіння хіба особливої гречности для них — підносило їх значінне, бо по тодішнім звичаям властиво сама присяга города мала обовязувати пригорода. Нарешті брак якоїсь щирійшої солідарности з Киянами показав ся у Вишгородців і по київським погромі 1169 р.: коли дружина одного з учасників сього погрома — Володимира Андрієвича не відважала ся їхати слідом по тому з тілом князя в Київ (сам вѣдаєши, что есми издѣяли Кияномъ, а не можемъ ѣхати, избють ны — Іп. 375), вони не вагали ся їхати в Вишгород. Се все може натякати на істнованне якоїсь емуляції Вишгородців що до своєї столиці, хоч би й слабої.

По прилученню Вишгорода до Києва воєнне значінне його полягало на тім, що він боронив Київ з півночи, особливо від північного сходу: хто йшов за Дніпра від Чернигова, переходив Дніпро вище Десни, і сього переходу боронив Вишгород. Як кріпость Вишгород був далеко сильнійший від Києва: по пробі 1169 р. київські князі звичайно не відважали ся боронити ся в Києві, а кидаючи його, засідали в Вишгороді; кампанія 1173 р., коли Мстислав Ростиславич відбив ся тут від великої армії, показує, яка то по тодішньому була сильна кріпость.

Релігійне значінне придбав Вишгород, від коли тут поховано Бориса і Гліба, що були канонізовані слідом і сильно поважані, як перші руські сьвяті і патрони Руської землі. Судячи по істориям чуд від їх мощей, сюди на прощу прибували люде з дальших місць (пор. в літописі: исцѣленія неоскудно подаваєта недужнымъ, с вѣрою приходящимъ въ святий храмъ — с. 263). З початку Бориса і Гліба поховано в церкві св. Василя, збудованій, очевидно, ще за Володимира. Потім за Ярослава, коли ся церква згоріла, поставлено нову, деревляну з п'ятьо верхами, гарна помальовану, як оповідає сказаніє, — в імя Бориса і Гліба. Вона одначе скоро зістаріла ся, і вже за Ізяслава поставлено нову, теж деревляну, а за Мономаха вже камяну, і сюди перенесено кам'яні гробниці Бориса і Гліба. Мономах хотів поставити сі гробниці посеред церкви і над ними зробити „теремъ сребренъ“, але Сьвятославичі обстали при проєкті їх батька — положити їх в „камарі“ — ниші, і так зроблено, а Мономах замієь терема вилочив нишу золотими і срібними окрасами — „окова рацѣ сребромъ и златомъ (позлати) и украси гроба ею, такоже и комарѣ покова сребромъ и златомъ“. Се перенесенне відбуло ся з особливою парадю: посвященне церкви і перенесенне ро-

быв митрополит з пятьма епископами й иньшим духовенством, „и бысть соборъ великъ, шедшюся народъ со всехъ странъ“; окрім пирів для присутних князів три дні годовано „убогихъ и странныхъ, и бысть учреждение велико“. З огляду на великий стиск обгорожено дорогу, кудюю мали переносити гроби, але нарид натис так, що полумив ті загороди (вори), і не було кудюю везти; маса народа покрила вали і „забрала“, „яко страшно быше видѣти народа множество“. Монсмах здогадав ся кинути між нарид гроші й иньші цінні річи — кусники паволок, фофудий (брокатів), „орници, бѣль“, і се дало можливість процесії пройти до нової церкви: гроби везли саньми, тягли їх за шнури князі і бояри, а перед ними йшло духовенство — наперед чернці з свѣчками, по них священники, далі ігумени, нарешті епископи. Такий цікавий побутовий образок (одинокий в своїм роді) дає нам опись сього вишгородського съята ¹⁾.

В сій славній церкві Бориса і Гліба була ще иньша славна съятиня — ікона Богородиці, привезена з Царгорода разом з київською Пирогощею; її потім забрав чи викрав Андрій Юриевич, забираючи ся з Вишгорода в Суздаль, де він був посаджений князем (Іп. 331) — ся ікона, багато прикрашена і поставлена в церкві в Володимирі, пізнійше перенесена до Москви, стала палядєм Московської держави (тепер вона в московській Успенській катедрі).

Так зникла вона з Вишгорода. Зникли і гроби Бориса і Гліба. Саму камяну церкву розібрали потім київські Домінікане, будуючи свій кляштор у Києві, деь при кінці XVI чи на початку XVII в., переніши на наддніпрянський Вишгород традицію про Яцка Одровонжа і присвоїши собі вишгородську церкву, мов би колишній їх кляштор. В XVI в. Вишгород був дуже незначним селом, приписаним до Межигорського монастиря, але могили знайдені коло церкви показують, що ще при кінці XV чи на початку XVI в. ся церква шанувала ся між тодішніми заможнійшими верствами. Пізнійше переняло її славу сусідне Межигоре, з своїм монастирем, звістним від XV в., але славним особливо в XVII—XVIII в.

Від X в. відомий у Вишгороді княжий двір; по словам літописного сказанія (побільшеним очевидно) Володимир мав у Вишгороді гарем з 300 підложниць, такий же в Білгороді і на Берестовім з 200. В XII в. був, видко, ще княжий двір на острові під Вишгородом — тут перебував Всеволод Ольгович перед смертю. (Іп. 53, 229).

Тепер Вишгород невелике село (трохи більше як 1000 душ), з зовсім новою церквою Бориса і Гліба (збуд. 1860 р.), звістне цегольнями; городництво, про котре чуємо ще в XI в., що воно там вело ся на ширшу міру (в чудесах Бориса і Гліба згадуєть ся вишгородський „старѣй огородникомъ“ — який старшина городників — Сказанія 77) теж управляєть ся тут і доси.

Другий важний київський город — Білгород лежав три миля від Київа, на захід (трошки на полудень), на правім боці Ірпеня. Істнованне в Білгороді осібної „тисячі“, як і в Вишгороді, може натякати на колишнє самостійнє значіннє сього города. Пізнійше він мав важнє значіннє, як київський форпост з захода: Ірпень, правдоподібно, був границею „Руської землі“ з заходу, і Білгород стояв на „київсьім путі“ (Іп. 343), шляху, що з Київа ішов на Волинь і з відти в Польщу, та в центральну Европу — з Білгорода нпр., через Кучарь і Мутижир, на Мицьк, Возягль і Корчеськ, Дорогобуж і Пересопницю. Білгород, лежучи на сїм шляху, боронив переходу через Ірпень (в XII в. тут був взводний міст на ріці — Іп. 288) і був як би ключем до Полянської землі з заходу: таке значіннє його ясне з історії війн XI—XII в., згадати хоч би київську громаду, що під час революції 1079 р. вийшла боронити Київа від Ізяслава і Ляхів під Білгород. Тому Білгород мусїв бути від давна укріпленім. При кінці X в. Володимир відновив і зміцнив сї укріплення (властиво — літопись каже, наче він поставив його на ново — „заложи“, але таке саме каже воно нпр. і про Переяслав, що відомий нам ще від першої половини X в.), а для його оборони й розвою поперевадив сюди багато людей з иньших міст. Останком сих укріплень зістало ся велике городище в самім місточку, з подвійним валом; більша лїнія валу має зо дві верстви наоколо.

Володимирові заходи літопись поясняє тим, що він дуже любив се місто, хоч на се вистало б і його стратегічного значіння. Але він дійсно мав тут свій двір (Іп. с. 53) і правдоподібно, сим симпатіям Володимира завдячав Білгород, що тут засновано єпископську катедру (в грецьких каталогах: Великий Білгород, *Ασπρόκαστρον μεγάλην*). Хоч білгородський єпископ згадуєть ся вперше аж у останній чверти XI в. (Іп. 146), але найскорше таки Володимирові могла прийти гадка засновати тут катедру, коли він мав спеціальні симпатії до сього міста.

В XII в. досить часто Білгород фігурує в ролі осібної княжої волости, для ріжних підручних князїв, хоч і рідше від Вишгорода (вперше за Мономаха — тут він посадив свого сина

Мстислава, чекати київського стола). З білгородських князів треба згадати Рюрика Ростиславича: відступивши Київ Святославу 1181 р., він зіставив собі переважну частину Київщини, а столицю свою мав у Білгороді, кільканадцять літ. Тут справляв він 1189 р. гучне весіле свого сина Ростислава, висватавши за нього доньку Всеволода Юриевича: „створи велми сильну свадбу, акаже несть бывала въ Руси, и быша на свадбѣ князѣ мнози, за 20 князѣй“ (Іп. 443). Перейшовши вже потім до Київа, Рюрик збудовав у Білгороді на місце давнійшої деревляної катедральної церкви Апостолів нову, камяну: літописець дуже її похваляє: „высокою же и величествомъ и прочимъ украшениемъ веѣмъ вдивъ удобренѣ“ (Іп. 473), але від сеї дивної церкви не зістало ся нічого. Взагалі одинокою пам'яткою колишньої слави Білгорода зістав ся випадково знайдений тут (1877 р.) золотий медальон — т. зв. зміввик грецької роботи¹). Давнє значінне його скінчило ся з упадком Київа; білгородська катедра, правдоподібно, не пережила монгольського погрому; між визначнішими містами Київщини XIV—XVI в. Білгорода вже не бачимо, він був незначним містечком, з митницею на київським шляху і замочком²). Тепер се незначне містечко Білгородка, яких 2000 душ, нічим не визначне.

На полудень від Київа, в області р. Стугни було кілька значнійших міст. Ми знаємо, що ся лінія була сильно зміцнена за Володимира, загорожена валом і палисадом і заставлена міцними замками — для оборони від Печенігів. Тепер маємо тут три лінії вала — одна на лівім (північнім) березі Стугни, і відти далі в напрямі на північний-захід, через Ірпень і Здвиг; друга на правім березі Стугни, і відти на Унаву; на верхівях Стугни ся друга лінія лучить ся з першою ще одним валом; третя йде понад р. Красною, з початку на лівім, а потім переходить на правий беріг її³). Дві останні — застугнеські лінії згадують ся вже при кінці XI в. (1093: нашимъ же ставшимъ межи валами — Іп. 153). Чи сеї всі лінії належать до Володимирових часів, не знати; оповідання Брунона може зарівно належати до котрого небудь з трох.

З Володимирових замків можемо тут вказати на певно тільки оден — се Василів (теп. повітове місто Васильків), на лівім боці Стугни, 5 миль від Київа: сама осада могла бути тут і перед Володимиром, але своє нове імя він дістав, очевидно, від християн

ського імени Володимира (Василь); пізнійше, як ми бачили, була поголобка (з того імени вона, мабуть, і повсталала), що Володимир охрестив ся у Василеві. Потім Володимир виставив тут церкву (Преображення) на пам'ятку, як він спас ся тут від смерті: виступивши з занадто малим військом на Печенігів, мусів тікати та ледви сховав ся від них під мостом; на пам'ятку сього він гучно справляв у Василеві церковний празник що року, скликаючи бояр, всяку старшину й людей з різних міст: варили 300 перевар меду, і 300 гривен роздавано убогим (Іп. 87). Пізнійше Василів уславив ся як вітчизна найславнійшого церковного діяча Руси — Теодосія печерського. По за тими спогадами місто мало ще те значіння, що лежало на важнім шляху (Василевський путь — Іп. 365): з Києва на Звенигород, Василів (або сусідній Тумащ), Перепетово поле (на верхівку Рута) та Володарів на Роси — на Понизє, Подунавє й Галичину. В XII в. Василевці виступають як більша громада, поруч Білгородців і Поршан (Іп. 230); але княжим уділом Василеву не трапляло ся бути, рівнож і воєнного значіння він, видно, не мав: слідів укріплень не звісно, а й слідів житя з тих часів Васильків майже не дав.

Важне страгічне значіння мав Треполь на узкім, високім розі між Стугною, Красною й Дніпром (теперішнє Трипілє лежить на полудень від р. Красної), між двома лініями валів, що сходили ся тут. Тут же був брід через Дніпро (Іп. 409). Тому Треполь досить часто фігурує в історії київських війн. В 2-ій пол. XII в. він досить часто був і княжим столом для різних другорядних київських князів. Сусідній Витечев, на високім розі, що вганяєть ся тут в Дніпро, був теж кріпким замком і теж стояв на броді через Дніпро (Іп. 293). Він нам звістний ще з X в., як пристань: купецькі ватаги, що їхали з Києва в Царгород, мали тут своє останнє місце (De adm. 9). В сусідстві Витечева на горбі Святиполк Ізяславич збудовав город для людей зруйнованого тоді Половцями Поросєя (1095); сюди перенесено й єпископську катедру з Юрїва на якийсь час до його реставровання (1103). Нове місто названо було по імени князя Святиполчом (Іп. 160); правдоподібно, воно згадуєть ся 1223 р. під іменем Новгороду Святиполського (Іп. 497); значіння воно не мало. Ціла ся місцевість між Треполем і Витечевом звернула останніми часами на себе увагу дуже богатими й інтересними слідами переходової культури від каменя до металю. Витечевське городище досить богате й останками культури з княжого періода¹).

На полудень від Витичева досить важним пунктом Дніпрового побережа був Заруб, на високім (звиш 800 стіп) Дніпровім рові (коло теперішніх с. Зарубинець, трохи вище), в сусідстві славного потім Терехтимирова; місце се було здавна залюднене: є останки й камяної культури. Тут був важний брод через Дніпро (на Переяслав). За княжих часів тут був великий замок — зістало ся городище, між теп. Зарубинцями і Монастирком, і в сусідстві — далі під Монастирок — ще два менші округлі городища. Окрім того весь сей ріг зарубський обведений від суходолу валом, від берега до берега, коли — не знати. В Зарубі був монастир Пречистої, де був черцем славний Клим Смолятич, пізнійший київський митрополит, „книжникъ и философъ, такъ якоже въ Руской земли не башеть“ (Іп. 241); в тій же „Зарубській печері“ жив і другий книжник — Георгій, від котрого маємо „Поученіє къ духовному чаду“; монастир звістний тут ще в XVI в., але тоді вже спустів; пізнійше його заступив терехтемирівський монастир. Від сього зарубського монастиря зістали ся печери, до нього ж можуть належати останки мурованої церкви — на зарубському городищу взагалі багатому останками старого житя, на жаль близше не дослідженими досі¹⁾.

Десь у центрі Порося, судячи по звісткам, лежало звістне в історії Київщини місто Торчеськ — залюднене оселеними на Руси Торками. Про його місце багато писано, але без результату: одні вказували на ур. Торч недалеко Трипіля, иньші на с. Торчицю на р. Торчи, за Росю, але з літописних згадок виходить, що той славний Торчеськ, як я кажу, мусів бути десь у центрі Порося, хоч і на обох згаданих місцях могли бути осади Торків з тим іменем²⁾.

Перше згадуєть ся Торчеськ 1093 р, коли Половці по дуже тяжкій і довгій облозі взяли й знищили його — ся облога власне й вславила його. Потім він згадуєть ся знову тільки в 2-ій пол. XII в. (від 1161 р.), як одно з головніших міст на Поросю, або часом навіть як його столиця (нпр. Іп. 365); він часто тоді фігурує як княжа волость і взагалі дуже часто виступає в історії 2-ої пол. XII в. і 1-ої пол. XIII в. Тут мав перебувати в неволі у Мстислава угорський королевич Кольман, зловлений в Галичи, і сюди ж забрав ся в кінці сам Мстислав, знеохочений інтригами „невірних Галичан“; тут він і вмєр і похований в церкві св. Хрєста 1228 р.

Взагалі Поросє часто фігурує, почавши від середини XII в. як осібна область Київщини і навіть як би осібна громада:

Поршане (себ то руська людність Порося), поруч Чорних Клобуків, виступають разом з иньшими виднійшими громадами Київщини — Білгородцями, Василевцями і беруть часом дуже діяльну участь в політичнім житю (Іп. 230). Але властивого політичного центра Порося не знаємо — в такій ролі виступає Торчеськ, Канїв, по части Юрїв, але котрий з них, і чи був взагалі котрий з них справдішнім, признаним центром Порося, не знаємо.

Юрїв, як показує саме імя, належав до тих міст, що побудовав Ярослав на Роси, реставруючи колонізацію Порося в 30-х рр.; подібно як і Юрїв чудський, він, очевидно, дістав імя від християнського імени Ярослава; тоді, правдоподобно, засновано тут і катедру — вона вперше згадуєть ся 1089 р. (Іп. 146), се є заравом і перша звістка про Юрїв. Заснованне тут катебри показувало-б, що Ярослав хотїв з нього зробити столицю Порося, а ми навіть і місця його докладно не можемо вказати! Очевидно, він стояв десь недалеко устя Рута в Рось, по всякій правдоподобности — на лівім боці Роси; досить правдоподобно, що давнє городище на Роси, пів милі вище від Білої Церкви є місцем Юрева¹⁾.

На долі Юрева відбила ся вповні історія Порося й його колонізації, вся її непевність і хвилювання. Збудований чи відбудований в 30-х рр. XI в. Юрїв в 90-х рр. сього столітя попав під таку тяжку грозу з половецької хмари, що людність його не витримала: опинившись в справдішній бльокаді 1095 р., вона постановила забрати ся з міста, й вибравши відповідний час, утікла — Сьвятополк осадив утікачів, як уже знаємо, коло Витичева, а порожній Юрїв Половці спалили (Іп. 160).

Але по першім же усьпіху над Половцями (1103), забераючись до реставрації Порося, Сьвятополк розпочав від Юрева: в серпні 1103 р. він рушив сюди з військом і „сруби Гурьговъ, егоже бѣша пожьгли Половци“, себ то відновив укріплення і перевів назад людей; катедру теж відновлено. Але город стояв занадто на небезпечнім пограничу, щоб міг мати якесь більше культурне, політичне значінне: він все зіставався zagrożеним пограничним городом, а навіть не мав запевненої комунікації з Києвом, як ті пороські замки, що стояли близше Дніпра; завдяки тому в 2-ій пол. XII в. перевагу над ним, видко, бере Канїв, як наддніпрянський, з другого боку Торчеськ — як більш центральний замок. Навить княжим столом Юрїв не був ніколи. Я думаю, що засновуючи тут катедру, Ярослав надіяв ся перенести руську границю з степом далеко за Рось, так

щоб Юрів був не пограничним, а центральним городом; пригадаймо, що се діялось в часи упадку печенізької орди; але прихід Половців знищив сі пляни.

Канів з'являєть ся в 2-ій пол. XI в. ¹⁾, коли не на місці, то в безпосереднім сусідстві й заступництві давньої Родні, що стояла „на усті Роси“. Очевидно, Родня була кріпким замком, тому то він і задержав ся серед печенізької грози, тому й Ярополк, не надіючи ся удержати ся в Києві проти Володимира, втік сюди. Памяткою про його оборону тут і голоду, що терпіло його військо, зістала ся приказка: біда як у Родні (б'єда аки в Родні); завдяки сій приказці ми, очевидно, й знаємо про істнування Родні. Вона лежала правдоподібно на т. зв. Княжій горі, коло с. Пекарів, 8 верст на південь від теперішнього Канева, недалеко устя Роси, що давнійше, як кажуть було під самою горою. На сій горі від 70-х рр. почавши викрито незвичайно багаті останки старого людського життя — передісторичних і княжих часів; коли не богацтвом і розкішю то численністю добутих тут рештків життя з княжих часів Княжа гора займає тепер, певно, друге місце по Києві між всіма осадами княжих часів. Велика маса християнських старинностей (хрестики, енколпіони, образки, панатії і т. и.) вказує, що тут була значна осада в християнські часи в XI—XII в. Родня ж по тій облозі Ярополка (як я рахую — 979 р.) уже більш не згадуєть ся ніде; можна догадувати ся, літописець і пояснив, що вона стояла на устю Роси, тому, що й пам'ять за неї в 2-ій пол. XI в. була слаба. Можна думати, вона покинена була і зникла слідом по тій облозі, під час тієї печенізької „рати без переступа“, коли покинено Поросе взагалі. Натомість появляєть ся в XI в. Канів. По всякій правдоподібности його поставив в ряді иньших городів Ярослав — місце надто було важне і вигідне, аби він міг його при тім поминути, а що маємо про нього згадку (хоч не зовсім певну) з 2-ої пол. XI в., то й вона може се потверджувати. Правдоподібно, стояв він на тійже Княжій горі, де стояла Родня, а далі на північ канівський замок перенесено вже чи не за литовських князів ²⁾. Що правда, в теперішнім Каневі є церква Успенія, що своєю будовою вказує на княжі часи, але зрештою рештками з тих часів сучасний Канів не багатий, і я скорше-б думав, що ся церква належить до якогось замісцевого монастиря ³⁾, ніж би припустив, що тут був Канів XI—XII в., а побіч його, яка мила далі, стояла в XI—XII в. далеко багатша і люднійша (судячи по решткам) Родня, та літопись ані словом про неї не згадала.

Так я в теперішніх обставинах розв'язую собі сю загадку; може дальші находки прояснять її ліпше.*)

Більшого значіння Канів доходить в середині XII в. Єдрізі вже знає його — як визначну торговельну осаду. Всеволод Ольгович поставив тут — мабуть кам'яну (бо „заложити“) церкву св. Юрія (Іп. 227): хто зна, чи вона не мала заступити юрївської катедрі (на се-б вказувало й ім'я церкви), принаймні потім єпископ юрївський зветь ся часами канївським (Іп. 327, пор. 241). Почавши від Юрія (1149 р.) Канів з часта служить резиденцією ріжних підручних князів, а часом, як і Торческ, виступає в ролі центра Порося (Іп. 268, пор. 329). Коли відновили ся (в 2-ій пол. XII в.) половецькі напади, Канів прибрав важне значінне — руської сторожовні, бо стояв уже на самім пограничу, а Дніпро запевняв йому комунікацію з Київом. Сюди виходили князі з полками „стерегти“ Руську землю від Половецьких нападів (Іп. 452, 453), або для охорони торговельних караванів; се робило ся так, що під той час як каравани Гречників або Залозників переходили степами, князі стояли з військом на поготові під Каневом, аби тим страхом повздержати Половців від грабовання караванів (Іп. 361, 371); тут же відбули ся з'їзди (снєми) з половецькими ханами (330, 337, 454). Крім того тут мусіла бути не маловажна пристань на Дніпрі.

Іньші пороські городи: Товарів, Дверень, Кульдеюрів, Корсунь, Богуслав, Володарів — в історії звістні дуже мало; не знаємо, котрі з них належать Ярославовим заходам (або ще давнішим часам), котрі пізнішим; дуже інтересне ім'я Корсуня: не можна бути в непевности, що його названо іменем славного кримського Корсуня — Херсонеса, але чому саме і як — не знаємо. В історії XI—XII в. вони виступають тільки як сторожеві замки на пограничу, але богаті останки культури XI—XIII в. з Товарова і з городища с. Сахнівки (із звістних нам городів се може бути Кульдеюрів, а може й Дверень), показують, що то були не тільки замки, але й справдешні міста¹⁾; з рештою в XII в. колонізація переходила й за Рось, і то досить значно**). Окрім замків се по-

*) Можна-б іще припустити, що Родня була відновлена на старім місці за Ярослава і загинула під час руїни при кінці XI в., а в XII в. з'явивсь у сусідстві на її місці Канів, або що Канів XI в. стояв на Княжій горі, а по руїні був перенесений далі на північ, — та богацтво християнських старинностей трохи трудно витолкувати як слід осади, що простояла тут тільки яких 60 літ, від Ярослава до 90-х рр. XI в.

**) Над Дніпром в середині XIII в. останню руську осаду бачимо на цілий переїзд від Каніва — Пляно-Карпіві (Recueil de voyages IV. 137).

граниче боронили подібні фортіфікації, як і по Стугні — маємо оден вал, що йде лівим берегом Роси, потім повертає на північний захід понад Раставицею, а до сеї головної лінії притикає кілька менших, між Раставицею й Росею та за Росею¹⁾; про час їх збудовання нічого не знаємо; що найбільше — можна догадувати ся, що головна лінія могла бути зроблена за Ярослава.

По за границями „Руської землі“, де концентрувало ся все жите Київщини, політичне і культурне, можна дуже мало вказати якихось визначнійших осад. Старий деревський Іскоростень не згадуєть ся ніде, окрім звістної облоги Ольги; не знати, чи й був він якимсь більшим центром, при слабім розвою городського устрою й політичної централізації в Деревській землі, але в усякім разі була се велика і давня осада, судячи по масі могил наоколо, і сильний замок — не дурно легенда каже, що Ольга стояла під Іскоростнем ціле літо. Головне замчище з кількома валами, на високім, гранітнім березі Уша, лежить на лівім боці, на другім два окопи, на версту від себе. Миля від міста є висока могила, що мала давнійше, як кажуть, взвиш 5 сажнів — могила Ігоря*); натуральні, вибиті водою в граніті, ванни звуть ся „Ольгиними банями“, а сусідня тераса під навислою скалою, з дивною луною — „Святе“ — уважаєть ся місцем старої церкви з Ольгиних часів; о скільки давні і народні сі традиції одначе — годі сказати. Більш реальних історичних памяток теперішній Іскоростень — бідне місточко, з 2000 душ, не має ніяких²⁾.

З появою київських князів в Деревях стає столицею Деревської землі, що тоді мабуть, вперше стала одноцільним політичним тілом, Вручий (Овруч, теп. повітове місто), на р. Норини. Се був кріпкий замок на крутій горі, з двох боків неприступний, з двох иньших обгорожений валами (тепер ледви знати їх); крім того весною і в осени місто стає неприступним через болота наоколо. Столицею він був не довго, двічі — в 2-ій пол. X і на початках XI в., і то дуже короткі моменти; з прилученням же Деревської землі до Київщини ми не стрічаємо тут осібних князів, хоч би і з київських підручних. Тільки

*) Її розкопали 1847 р. і знайшли зьвірячі кости — може останки тризні, і кілька стріл.

Рюрик Ростиславич, відступивши Київ і зіставши ся при решті Київщини, показує якимось більше заінтересованне своє Деревською волостю: він з часта перебував тут і мав якісь „орудия“ (Іп. 443, 450, 452, 453—4); він то, очевидно, збудував і тутешню церкву св. Василя^{*)}: се було християнське імя Рюрика, і він поставив і в Києві церкву св. Василя, „во имя свое“ (Іп. 474), бо взагалі мав велику охоту до будовання — церква ся простояла до недавніх часів (завалила ся 1842 р., коли почали розкопувати її фундаменти), тепер від неї лишила ся олтарна частина та північна арка, з останками фресків¹⁾.

З рештою Вручий, як і інші деревлянські городи, не грав жадної ролі в київськiм політичнiм життi; ще найбільше можна-б се сказати про Корчеськ (теп. Корець) і Мичськ (теп. Радомисль, чи властиво його передмісте — Мик-город²⁾), що беруть якусь участь в політичних подіях середини XII в.

На полудневім Потетровію визначним городом була Котельниця на р. Гуйві — се був великий і сильний замок („городище велми доброе, мало не такое как житомирское“, як казали в XVI в.)³⁾ і значнійша осада: в середині і в 2-ій половині XII в. Котельниця була центром княжої волости, куди входило також і київське Побожє — Божський, Межибоже (Іп. 243, 257, 367). З рештою випадає тут згадати ще Возв'язгель (в минувшiм віці перехрещений на Новгород Волинський, повітове місто, на середній Случи), з огляду на визначну ролю під час антикнязівського руху XIII в. Се мусіла бути вже тоді значна осада, а велавила ся своєю трагічною долею: коли Данило розпочав похід для знищення громад, що опираючи ся на Татар, виступили проти нього, Возв'язгель був піддав ся йому, але тільки про око, зараз знову скинув з себе сю залежність і не схотів піддати ся висланому Данилом війську; роздражнений тим Данило, здобувши його, спалив місто зовсім і знищив, а людей забрав і розділив між князями — учасниками похода (Іп. 556). Про погоринські міста буде мова при Волинській землі.

З внутрішнього життя Київщини піднесемо тут де що, полишаючи инше до загального огляду. І так на сам перед мушу піднести тут, що обставини Київщини зложили ся на виробленне

*) Місцева традиція уважає її фундатором св. Володимира.

в землі заможної, впливової верхньої верстви, аристократії скажім. Ми бачили, що Київ і його околиця були огнищем давньої й дуже інтензивної торгівлі, з другого боку важні торговельні шляхи, що сходилися тут, а особливо вигідна водна комунікація забезпечали господарству доходи з продуктів, з надвишки над місцевими потребами. З сього самого виникає існування тут заможних людей, капіталістів і господарів. З утворенем Руської держави роля Києва як політичного центра мусіла притягати і з інших земель чимало провінціальної аристократії, що бажала бути ближше політичного осередка чи для кар'єри, чи для вигоди; при пізніших переходах князів з провінціональних столів на київський чимало мусіло полишати ся тут, в місцевій аристократії, приведених ними в ролі своїх дружинників провінціональних бояр, що й осідали ся тут, набували ґрунти і т. и. Все се впливало на помноження київської аристократичної верстви, і як з одного боку причиняло ся до піднесення матеріальної і по часті духової культури землі, так з другого боку зміцняло вплив сеї аристократії.

Богаті купці й господарі вже силою економічної залежності, на основі економічних клієнтель мусіли мати вплив у суспільности. До того, як ми могли по часті переконати ся вже з фактів поданих у попередніх розділах, сї заможні верстви тісно звязані були з правительством: ми бачили, що київська дружина зливається до купи з київським купецтвом. З другого боку ми бачимо тісні звязки дружинної верстви з ґрунтом, з господарством; ми бачимо з звісток XII в., що дружинники мали маєтності, села, вели господарство; 1146 р. нпр. Кияне грабують „села и скоты“ дружини Всеволодової та Ігоревої; Ізяслав підносячи вірність своєї дружини, каже, що вона пішла за ним „своихъ сель и своихъ жизний лишився“ (Іп. 233, 284). Об'явити се все можемо тільки тим, що княжа дружина, боярство в значній мірі рекрутовало ся з місцевої заможної, купецької або господарської верстви. Тим способом сї верстви набували нову дорогу впливу — через правительство. Взагалі сю сильну і впливову київську аристократію в Київщині ми звичайно все бачимо в союзі з правительством, ліпше сказати — вона є сама частиною сього князівсько-дружинного правительства, як з другого боку, завдяки свому впливу в землі вона мусіла в значній мірі кермувати і громадою, вічем. Союз земельної аристократії з князем відбив ся і в Руській Правді, бо сей кодекс (головно ширша його редакція) в значній мірі має характер оборони економічних інтересів богатих: господарів і капіталістів; деякі ограни-

чення їх були мабуть викликані народніми рухами. Коли б ми шукали конкретних прояв сих відносин, то маємо найліпший приклад в розрухах по смерті Святиполка, де народня маса, користаючи з смерти князя, підіймаєть ся на бояр і Жидів, а аристократія — „болшии и нарочитыи мужи“, попавши в перестрах, як скорше хоче спровадити собі князя — для оборони від мас. Отже аристократія в Київщині не бореть ся з правительством, а підперає його, до певної міри сама є ним. Народня ж маса, хоч часом підіймаєть ся против неї, звичайно іде в політиці за її проводом: консеквентно вести свою лінію вона ще не вміє.

В інтересах аристократії було устави в землі трівкий лад і порядок. Подібно до иньших земель київська громада, на чолі котрої стоїть аристократія — ліпші й нарочиті мужі, змагає до того, щоб зробити з Київщини волость одної династії й тим запобігти неустанним переминам на княжім столі. Очевидно бо, що князі, з'являючись на час на київськім столі і не маючи надії передати стіл своїм дітям, не могли бути такими уважними до інтересів землі, до своєї популярности в ній, як дідичні князі; окрім того сї князі наводили з собою провінціональну дружину і бояр, що не могло бути милим київській аристократії, бо вона сама любить правити землею. Я думаю, що в тих рухах, які підіймали ся по смерти чужих князів — нпр. Всеволода Ольговича, Юрія, та виявляли ся в розбиванню їх бояр — чужих, зайд чернигівських чи суздальських, виявляла ся не тільки неохота мас, але могла бути тут і рука київського боярства. Своєю династиею київська громада чи її аристократія уважала Мономаховичів, спеціально старшу лінію її — Мстиславову; при тім одначе вона все воліє наступництво в простій лінії, воліє старших синів княжих як молодших братів. Ся політика виступає дуже виразно почавши від 2-ої чверти XII в.: діставши по Мстиславу й Ярополку Всеволода Ольговича, Кияне дуже незадоволені тим і боять ся, щоб Ольговичі не схотіли тут закоренити ся: „Ольговичевъ не хочемъ“, „Ольговичевъ не хочемъ быти аки въ задничи“ (Іп. 230), кажуть вони, та піддержують Мстиславового сина Ізяслава аж до його смерти проти всіх иньших претендентів. По смерти вони не мають нічого проти брата його Ростислава, але коли виростає і виступає на історичну арену син Ізяслава Мстислав, симпатії переходять до нього, й Кияне не мають охоти до його стрійв — як от до Володимира Мстиславича. До Ростиславичів Кияне, видно, досить індіферентні, але їх симпатії знову бачимо по стороні Мстиславича Романа, коли він виступає в перших роках XIII в. на київську арену.

Отже у київській громаді була улюблена династія, було змагання відокремитись в замкнене політичне тіло, з дідичною династією старших Мономаховичів; що тут вилинуло — чи привабні прикмети репрезентантів сеї династії, чи сама потреба трівого ладу і відокремлення? Я думаю, що в основі лежало спільне й иньшим землям се останнє змагання; що вибір народа спинив ся на Мономаху, в тім завинив Сьвятополк із своїми хибами, які дискредитовали його лїнію, що передовеїм могла уважати себе київською *καὶ ἐξοχήν*; з другого боку Мономах умів придбати популярність, а його потомки в простій лїнії — піддержати її; по трох князях з Мономахової родини князюваннє Всеволода київська громада прийняла як узурнацію і на далі обстала при Мономаховичах.

Цікаво б знати, чим Мономах і його потомки могли придбати собі популярність в Київщині; на се по часті дає відповідь наука Мономаха, де він виложив головні основи своєї політичної діяльності; їх можна звести до двох точок: бути уважним до голосу суспільности, дбати про популярність, друга — самому пильнувати всіх галузей управи, до найдрібніших річей не спускати ся ні на кого, аби запобігати кривдам суспільности; се дійсно дуже цїнила суспільність, як ми бачимо зі скарг на Всеволода, що він не входив в управу, або з жадань Киян до Ігоря, аби він пильнував своїх урядників. Можемо вказати ще оден момент, котрим Мономаховичі могли придбати собі популярність — се їх традиційна боротьба з Половцями. Почавши від походів на початку XII в. і до кн. Романа Мономаховичі все стоять на чолі сеї боротьби і ніколи не уживають Половців у своїх внутрішніх війнах, як иньші князі. Суспільність же київська на сїм пункті була дуже дражлива, і боротьба з степом серед неї була незвичайно популярна, завдяки тим прикростям, які терпіла від Половців Київщина.

З своїми політичними змаганнями на сїм полі київська громада виступила виразно і дуже рішучо по смерті Всеволода, 1146 р. Вона закликала Ізяслава Мстиславича, виразно стала по його стороні проти Ігоря і запевнила йому побіду. Але устоятись із Ізяславом показало ся далеко труднійше: окрім Ольговичів з претензіями на київський стіл виступили молодші Мономаховичі (Юрій), а з ними в союзі був галицький Володимирко і Половці. Ся комплікація дуже не подобала ся Киянам; як вони готові були помагати Ізяславу на Ольговичів, так знову бажали, аби відносини між самими Мономаховичами були якось полаго-

джені, й рішучо не хотіли входити в сю боротьбу; очевидно, вона здавала ся їм занадто небезпечною. Взагалі, коли виявила ся уся тяжкість і небезпечність сеї боротьби, у київській громаді пропала всяка охота до рішучого мішання. Її політична девіза тепер — не ризикувати і як найменше взагалі влазити в княжу боротьбу: „коли сиденъ будеша, а мы съ тобою, а нынѣ не твоє веремя — сила его велика, а у тебе мало дружини — поѣди прочь“ (Іп. 279), сі слова Киян, адресовані тому ж Ізяславу, вповні поясняють нам сю політику. Оден тільки раз — 1151 р. — коли їх вибранець Ізяслав мав о стільки значні сили й так упорядкував ся, що справа його не виглядала ризиковною, Кияне енергічно виступили по його стороні, ухваливши, що ціла громада має йти на війну: „нехай ідуть усі, хто може хоч палицю в руки взяти“. По нещасливім же кінці сеї боротьби за київський стіл — зруйнованню Київа 1169 р., київська громада показує ще менше ініціативи, ще менше активно виступає.

Така мала інтензивність політичної діяльності київської громади могла мати різні причини. З одного боку — показало ся, що завдяки політичній традиції Київа відокремленне Київської землі йде далеко труднійше ніж усякої иньшої, боротьба далеко більш скомплікована; по друге — для Київа як для торговельного міста, взагалі для київської аристократії всяка війна була особливо тяжка, бо била по кешені, й тому громада передовсім бажала спокою, за всяку ціну; по третє — таки й сили сеї громади були не великі. Вона розпоряджала силами самої тільки Полянської землі, дуже невеликої, силами Київа і його пригородів; київські ж волости не залежали від київської громади, від київського віча, а безпосередно від князя тільки. Деревська земля як з одного боку не показувала ніяких змагань до самостійного політичного життя, так з другого боку показує повний індиферентизм до політичних змагань київської громади і не бере ніякої участі в її житю. Оден одніський раз маємо тут ніби прояв участі, але й то непевний: коли 1159 р. Ізяслав Мстиславич, на заклик Київської землі, йшов відібрати Київ від Юрія, його по дорозі стрічали люде з Дорогобужа, Корчеська й Мичьська: вони виходили часом з церковною процесією, часом просто в депутації, заявляли свою радість з причини приходу Ізяслава й називали його своїм князем. (Іп. 285—6). Подібним способом і київські громади заявляли свою участь в політичних справах, але що тут сі депутації з'являли ся тоді тільки, як Ізяслав із своїм

значним військом приступав під город, хто зна — чи не робило ся се просто для охорони города від можливих прикростей¹⁾.

Полуднева Київщина була в значній мірі залюднена Чорними Клобуками, що теж не входили в круг впливу київського віча: се була чужа домішка, що не чула обовязку, як київські пригороди, тримати ся ухвал свого „города“. В середині XII в. Чорні Клобуки, що правда, тримають ся разом з Киянами, хоч і фігурують осібно: „Руська земля і Чорні Клобуки“, але в другій половині вони більше пильнують уже своїх осібних інтересів, часом тримають ся нещиро („льстять“), часом тримають ся зовсім противних князів, і тим розумієть ся тільки ослаблюють сиду київської громади. Так нпр. за часів боротьби Мстислава Ізяславича за Київ, тим часом як Кияне тримали ся його, Чорні Клобуки „льстили“, а деякі поміж їх попробовали піддержати проти нього Володимира Мстиславича (Іп. 365, 367); трохи пізніше знову бачимо, що частина Чорних Клобуків тримаєть ся Мстислава, але не щиро, частина ж стає по стороні Ростиславичів (Іп. 375); в рішучу хвилю — київського погрому 1169 р. Чорні Клобуки теж „льстяху подь Мстиславомь“ (Іп. 273).

Що навіть із пригородів у Вишгородців бачимо натаки на емуляцію з Київом, я вже казав.

Не здужаючи виробити для себе свою династію і навіть не відважаючись дуже ангажоватись нею, київська громада мала ще менше енергії й відваги взяти управу землі в свої руки. Коли вона не могла мати князя, якого бажала, вона воліла мати якого небудь ніж ніякого; не знати, що при тім тут впливало — потреба оборони, чи страх внутрішніх розрухів. „Тяжко бяше Кияномь, не осталъ бо ся бяше у нихъ ни одинъ князь у Киевѣ“ каже літопись (с. 327), пояснюючи, чому Кияне 1154 р. закликали до себе непопулярного Ізяслава; вона каже, що при тім Кияне боялись Половців, але в усякім раї сей епізод найліпше показує повну безрадність громади що до самоуправи. Можна подібних ілюстрацій знайти й більше — згадаймо хоч би, як київська громада стратила духа, втративши Всеслава під час повстання 1069 р.

Не будши спроможною до самоуправи, громада не спромалась і на якісь, по теперішньому кажучи, конституційні змагання. Ми не маємо слідів змагань забезпечити для громади і віча певну участь в управі, певний вплив на адміністрацію, навіть — зреформувати саму князівсько-дружину управу. Полишаючи на боці спеціальні жадання, що виникали з моментальної

політичної ситуації (нпр. щоб Ростислав зіставив Вячеслава при номінальнім князівстві), віче не спромогалось на конкретніші бажання як те, що воно поставило Ігорю 1146 р.: аби він сам пильновав своїх агентів і давав управу. Мати князя, щоб „бажав усім серцем добра для Руської землі“ (Іп. 368 — про Мстислава Ізяславича) — се була альфа і омеґа політичних змагань київської громади. Знайти такого князя — се була панацея на всі біди; зложити все на такого князя, до котрого маєш довіре, і на тім заспокоїти ся — се був ідеал тодішньої суспільности, від котрої, як бачимо, не далеко втікла наша теперішня. Правда, сьому ідеалу слабо відповідала дійсність; навіть популярні князі, як Ізяслав, використовували сю популярність в інтересах своєї еґоїстичної політики; інші князі ще менше могли оглядати ся на потреби й вимоги суспільности. Але на якусь організаційну роботу супроти сього суспільність не спромогала ся й мовчки корилась немилому князю, поки не наставала нагода „учинити лєсть“ йому. Але неможливість сповнити се елементарне тодішне бажання — здобути улюблену династію, мусіло не мало причинити ся до тої знеохоти людности до князівсько-дружинного устрою, яку мусимо особливо прийняти для Київщини, як основу тих змагань до безкняжої, бездружинної автономії, які бачимо тут у XIII в. (хоч при тім не треба забувати, що вище описані політичні змагання ми мусимо головнo класти на рахунок земської великоміської аристократії, тим часом як той автономічний рух бачимо головнo по дрібнійших громадах).

При тих всіх обмеженнях, що по часті характеризують собою політичну діяльність громади на Україні взагалі, Київщина одначе що до розвитку політичної діяльности віча займає тут перше місце. Почавши від першої революції — 1068 р. київське віче стає важним чинником політичного життя землі і бодай часами — в вигіднійших обставинах — воно скидає князів і вибирає нових або своїми запросинами акцентує їх кандидатури, укладає з ними умову — „ряд“, контролює їх політику, рішає справу війни, властиво участи громади в княжім поході, і сї компетенції віча в значній мірі признавали ся князями. Важною хибкою була тільки припадковість сеї вічевої діяльности, залежність від обставин, через котру вона все зіставала ся явищем ніби надзвичайним.

Військова політична роля Київа, що не дала Київщині відокремити ся в замкнене політичне тіло, мала ще иньший наслідок: вона не дала Київщині розбити ся на систему дрібнійших

князівств, як то було в переважній більшості земель Руської держави. Правда, в Київщині, як то ми бачили, досить часто, особливо від середини XII в. почавши, роздавали ся волости ріжним князям. Часом се були близькі свояки — брати або сини київського князя, що хотів їх мати поблизу чи то для помочи, чи то для забезпечення їм спадщини київського стола; часом се були волости для ріжних молодших свояків, що не мали волости або втратили її в иньшій землі, й київський князь почував обовязок заопікувати ся ними; часом сї волости мали задоволити або нагородити тих, що помогли здобути київському князю його стіл, або мали на нього теж якісь права і претензії, отже ставав ся компромісовий поділ Київщини. Тої головної причини, що приводила до роздроблення иньших земель — розмноження місцевої княжої династії та поділу її на лінії, галузи — в Київщині не могло бути, бо тут не витворило ся місцевої династії. При частих змінах князів на київській столі та при частих перемінах у відносинах тих підручних князів, вічно міняли ся й київські волости: для сього викривала ся волость в однім місці, забирав ся він — вона трагала свою окремішність, з'являвсь новий — для нього викривали волость зовсім де инде; постійних якихось волостей, що все бували б в ролі осібних князівств, можна сказати, не було. Тільки Погорина, ся причіпка, особливо часто служила волостію для ріжних київських підручників, і се вплинуло (по при ту давню її приналежність до Волини, про котру догадуємось) на те, що вона відокремила ся від Київщини й прилучила ся до Волини. З рештою, розложивши княжі волости в Київщині в тім порядку, як часто котра була княжою волостію, ми дістанемо такий ряд: Погорина, Вишгород, Білгород, Торчеськ, Треполь, Канів, Котельниця (з Божьком, Межибожем і ще двома містами), Овруч, Корсунь, Богуслав, Бужськ, Мозир, Корчеськ, Котельниця (сама), Михайлів, Полоний; більша половина — почавши від Овруча — бували тільки по одному разу осібною волостію, і се власне може показати, як не було якоїсь постійности в істнуванню тих волостей; тому, розуміть ся, вони й не могли відокремити ся.

Більшість волостей, як ми бачимо, лежать на території Полянської землі се пояснюють ся двома причинами: роздаючи волости підручним князям, аби мати їх до помочи, київські князі зовсім природно, садовили їх у найближшій околиці Київа. З другого боку князі, особливо ті, що мали якісь надії на київський стіл, уважали то за певну точку гонору — мати „часть в Руській

землі“. Се теж було одною з причин неподільности Київщини, бо полянській території трудно було поділити ся вже з огляду на її тісні границі, за її ж границями уділи в Київщині (з влімкою Погорини) викроювали ся дуже рідко.

Більш або менш тісні звязки з Київом сих волостей в часи їх осібною істновання залежали від тих мотивів, котрі приводили до їх утворення: коли се нпр. була волость призначена київським князем своєму сину або иньшому підручнику, покликаному до помочи, то, розумієть ся, тісні звязки сеї волости з Київом майже не ослабляли ся, подібно було, коли київський князь давав якомусь сараці бездомному князю якусь волостку на на якийсь час. Инакше трохи було, коли ділено Київщину між кількома претендентами; але й тоді євдомієть неподільности Київської землі впливала на певну солідарність, бодай часом; так ми бачили, що Святослав Всеволодович і Рюрик, поділивши Київщину, почували ся до обовязку пильновати спільними силами „Руської землі“, без ріжниці, чия то мала бути пайка — Святослава чи Рюрика: Рюрик запитав раз Святослава, як він гадає, чи йти походом сеї зими на Половців, чи тільки стерегти землю, і Святослав висловив ся проти походу; тоді Рюрик сказав, що він би пішов на Литву, „але Святослав з незадоволенням відповів: брате й свате, як ти підеш з своєї отчини в своїх справах, а я знову піду за Дніпро в своїх справах, то хто ж з нас лишить ся в Руській землі?“ й тим перебив дорогу Рюрику (Іп. 455).

Історичні обставини зробили з Києва не тільки політичний, але й духовий, культурний центр давньої Руси. Початки такого значіння виходять за границі докладніших історичних відомостей; ми можемо нпр. догадуватись, що в сфері матеріальної культури Київ міг уже й скорше ніж в Х в. стати важним, чи головним огнищем для східньої Європи, судячи по звісткам про торговельні й культурні зносини його з тодішніми євсітовими огнищами сеїє культури; але наші відомости й археологічні матеріали не йдуть назад далі кінця Х в., а головний розцвіт київської культури, судячи по тому що ми маємо, ми повинні покласти на XI—XII в. Се той час, коли в давній Руси переважає вже рішучо вплив византийської культури й головно під її впливом, хоч і не виключно, розвиваєть руська культура й штука.

Вже а ргіорі зваживши, що Київ був найславнішою столицею, куди в XI—XII в. перди ся князі ріжних династій,

щоб тим укоронувати свою політичну кар'єру, що се був центр релігійного життя, найбагатша збірка церков і монастирів, осідок найпишнійшої аристократії й плютократії, — ми моглиб зміркувати, що тут мусіла найбільше розвинути ся штука й артистичний промисл. І се потверджують ся й письменними звістками й ще більше — археологічними пам'ятками. На полі церковного будівництва (світське стояло зовсім на другім пляні) иньші землі не тільки що рівняти ся, але й наближати ся не могли до Київа, що до грандіозности, численности й багатства своїх архітектурних пам'яток. Далі — коли порівняти всі ті останки старої штуки XI—XII в., привозної й місцевої, знайдені в Київі — з одного боку, і знайдені по всіх иньших землях Руської держави — з другого, то бачимо, що сума всіх останніх не дорівняє київським ріжнородністю та багатством. Очевидно — тут було головне огнище, головний торг — попит на сей артистичний промисл, і його найбільший, живий музей. Кінець XII в. і навіть друга його половина була в тім переломі; я вкажу на дрібний ніби, але характерний симптом: до середини XII в. кождий важнійший князь бажає полишити в Київі якусь пам'ятку по собі, свого князювання: кождий київський князь ставить свій патрональний монастир — по своєму християнському імені; менші князі ставлять часом церкви, роблять жертви. Останній з київських князів, хто поставив у Київі свій патрональний монастир, був Всеволод Ольгович (по нім поставили ще Святослав і Рюрик церкви св. Василя на княжих дворах). В XIII в. князі вже не старають ся лишати по собі пам'ятку в Київі, противно — вони розтягають з Київа й з Київщини зібране там добро. Вістуном сього був Андрій Юриєвич, що викрав чи забрав славний образ з Вишгорода до Володимира. Король Данило будуючи катедру в Холмі, позабирав образи з Київа, з фамілійного монастиря св. Федора, і з Овруча, дзвони теж „принесе ис Киева“ (Іп. 559). Не казати вже хіба про грабованне київських церков і домів під час погрома 1169 р. і пізніших.

З росповсюдненням християнства Київ став релігійним центром Руси і центром церковної управи. Цілий час до середини XIII в. він був осідком зверхника руської церкви — митрополита; тут поставляли ся єпископи для всіх земель Руської держави і в дуже значній, навіть в переважній масі вони брали ся з Київа ж; не дурно єп. Симон на початку XIII в. числив єпископів, що вийшли з самого лише київського Печерського монастиря, на 50 мужа. Особливим центром був Київ для монашества: число монастирів,

що ми знаємо в Києві, далеко перевищує суму всіх інших, які ми знаємо по інших землях XI—XII в.; розуміть ся, тут мусимо числити ся з випадковістю наших відомостей, але що Київ був головним огнищем монашества, його митрополією, се не підлягає сумніву. При аскетичнім характері тодішнього християнства і особливім поважанню чернецтва се то й надало йому значінне „руського Єрусалима“, що він задержав і доси. Спеціально Печерський монастир, що вже в XI в. уважав себе взірцем і митрополією всіх інших руських монастирів (Іп. 113), служив тою всеруською сьвятощею, що оповивала своєю авреолою й цілий Київ. Не тільки звичайні люде, але й особи з рїзних княжих династій приїздили в Київ, щоб постригтись або просто дожити тут віку в сусїдстві сьвятинь—як Сьвятослав Давидович, як жінка Гліба минського, як Ольга сестра суздальського Всеволода і т. и. (Іп. 338, 422).

Таке ж виїмкове становище займав Київ і в старій книжності. Переважна більшість письменників XI—XII в. так чи инакше звязані з Київом; з анонімної літератури, перехованої в нинішніх копіях, в північних землях, безперечно, є теж велика маса матеріялу звязаного так чи инакше з Київом¹⁾.

Нарешті ще в одній сфері староруського життя Київ відіграв важну, виїмкову, хоч і непримітну роль — в сформованню старого руського права: не може бути сумніву, що як раз звичайове право Київщини і передовсім київської громади, як громади „города“, міродайного для його пригородів, та рішення київських князів і судів лягли основою староруської кодифікації права, що мала значінне потім для цілої системи земель Руської держави, а пізнійше знову лягла основою кодифікацій в кн. Литовського і Московського держави.

В додатку до сього розділу я скажу де що про Турово-пінську землю — небогато, бо відомости наші про сю землю взагалі незвичайно скупі і часто поплутані, а до того й інтерес вона для нас має тільки другорядний, бо її етнографічна приналежність до українсько-руської групи племен в ті часи непевна, а до теперішньої українсько-руської території вона належить тільки своїм західнім краєм. Бувши довший час „київською волостію“ (Іп. 222) вона достойно і праведно може бути обговорена тут — в додатку до Київщини²⁾.

Етнографічним підкладом сеї землі-князівства ми мусимо уважати Дреговичів, — Київська літопись не раз просто так називає

турово-пинську територію¹⁾; але справа з дреговицькою територією стоїть дуже не ясно, як ми вже бачили (т. I, ст. 111), і в теперішнім стані науки сеї неясности не можна й усунути. Літопись каже, що Дреговичі сиділи між Припетю й Зах. Двиною (с. 3), але басейн р. Березини належав до Полоцького князівства (потім відокремляється в осібне князівство Минське), а політичні центри Турово-пинської землі — Туров і Пинськ лежать на правім уже боці Припети, так що літописного означення ніяк не можна що до припетської границі прийняти за докладне²⁾. Тож приходить ся зовсім відложити на бік справу етнографічного підкладу, що могла б нам вияснити початкову чи ідеальну територію Турово-пинського князівства, її генезу, — а просто зайняти ся його політичними границями.

З сими стоїть річ ніби трохи ліпше, але й тут багато неясного. Треба пам'ятати, що Турово-пинське князівство, положене в сфері впливу і в сусідстві двох сильніших політичних центрів — Київа і Володимира, легко могло поносити, і певно поносило різні територіяльні страти, хоч ми переважно й не можемо докладно їх сконстатувати, тим більше — виміряти.

В наших літописях з X—XIII в. вичисляють ся такі міста виразно як приналежні до „Дреговичів“ — Турово-пинського князівства: Туров, Пинськ, Случеськ, Клечеськ — тепер містечко на верхівю р. Лани³⁾. Крім того в середині XII в. до Турово-пинського князівства, видно, зачислав ся ще й Черторийськ, на Стири⁴⁾, але пізнійше він належав уже до волинських земель: в 1-ій чверті XIII в. ним володів луцький князь Мстислав Німий, а коли по його смерті взяли Черторийськ пинські князі, Данило і його тесть Мстислав Удатний уважали се узурпацією („не подобаєть Пиняномъ держати Черторыйска, яко не могу имъ терпѣти“); Данило відібрав його від Пинян, і він зівстав ся й на далі в Луцькій волости (Іп. 502, 616). Коли відійшов він від Турово-пинської землі не знати.

Нема непевности, що Городно (містечко в Пинськім повіті між Стирем і Случею) теж належало до Турово-пинського князівства; географічне положення виразно на се вказує. Але ми починаємо про нього чути тільки тоді, коли воно вже становить осібну княжу волость — т. зв. Всеволодка городенського, в 20 х рр. XII в. (Іп. с. 210)⁵⁾. Він був сином Давида Ігоревича, що володів останніми часами перед смертю Погориню († 1112); правдоподібно в заміну за Погорину Св'ятополк а може й Мономах, що теж володів Турово-пинською землею, дав його сину

кусник сеї останної — Городенську волость. Окрім Городна ся волость обіймала ще Дубровицю й правдоподібно — Степань на Горини ¹⁾, отже — землі по нижній Горини, тим часом як т. зв. Погорина, себ то землі на верхній Горини, належали тоді до Київщини, потім до Волини. Чився Городенська волость була сформована з Турово-пинських земель? В тім нема нічого неможливого, коли пригадаємо, що сусідній Черторийськ належав до Турово-пинських земель, а він лежить майже однаково далеко від Припети як і Степань. В усякім разі в 2-ій половині XII в. ся волость злучила ся з Турово-пинською: городенська династія скінчила ся на синах Всеволодка Борисі і Глібі (в останнє вони згадують ся 1167 р.), і їх землі, очевидно, перейшли до Всеволодкового зятя Юрія Ярославича, туровського князя ²⁾, наслідком сього посвоячення; вже 1184 р. в Дубровиці бачимо Юриєвого сина Гліба (Іп. 426).

На західній границі Пинського князівства літописи згадують місто Небль (теп. Нобель, близько Припети — Іп. 338, 568), але не дають виразних вказівок, куди воно належало; остатня звістка скорше б натякала на приналежність до Пинська, і се стає дуже правдоподібним, коли зважимо, що пізнійше (в XV в.) Небль входив у склад Пинського князівства ³⁾. Але се місто муіло бути пограничним, бо дальші осади на верхній Припети (Льбязь, Ветли, Ратно), як вказують акти XIV в., належали до Володимирського князівства, і дуже можливо, що так воно було й давнійше.

Якийсь час — коло 60 літ, належала до Турово-пинського князівства Берестейська земля, прилучена, як і Турово-пинська, до Києва: стало ся се правдоподібно за Всеволода (десь 1088 р.), а відойшла вона назад в середині XII в. ^{*}). Границею Пинщини і Берестейської землі був вододіл р. Пини і Буга: землі в районі правих притоків Буга належали вже до Берестя, себ то до Волини (як Кобрин, Каменець на Лосні); землі пізнійшого Пинського князівства (XV—XVI в.) кінчили ся як раз областю Пини та середньої Ясельди, і се можна прийняти й для попередніх часів. На півночі крайні городи Турово-пинські були Клецьк, Копиль і Слуцьк. До котрої землі належала т. зв. Чорна Русь — волости в районі полудневих притоків Німана — Новгородок, Несвиж, Слоним, Волковийськ, і верхньої Ясельди (Здітов), доки їх не забрали литовські князі, се досі не в'яснено;

^{*}) В останнє згадуєть ся разом із туровськими волостями 1142 р., а в 50-х рр. вона вже не належала до них — Іп. 321, 365.

етнографічний підклад теперішньої кольонізації показує, що сї землі стояли в кольонізаційнім звязку не з берестейським Побужем, а з дреговицькими — білоруськими землями; се потверджує й повний індиферентизм галицьких князів XIII в. до сих земель. Звичайно думають, що сї волости належали до полоцьких, чи то минських, як і волости басейна Березини¹⁾; се вповні можливо, хоч і бракує нам яких небудь ближших вказівок на се, окрім хіба *argumentum a silentio*: що як би то були турово-пинські землі, то може б ми про них що чули в XI—XII в., коли Турово-пинська земля належала до Київів. Також гіпотетично можемо ми провести туровсько-пинську границю і по вододілі Птичи й Свислочи, бо в басейні Свислочи бачимо полоцькі волости — Минську й Ізяславську. Клин між Припєтєю й Дніпром, як ми бачили вже, по відокремленню Турово-пинської землі належав до Київщини (Брягинська волость), як і Мозирська волость; чи належали вони коли до Турова, не знати.

Таким чином Турово-пинське князівство XII—XIII в. займало землі середньої Припєти; на півночі воно було ограничене вододілами Зах. Буга, Німана і Березини; на полудень вганяло ся в області Горини і Стира. Се клясичне „Полїсе“ — край лісів і багнистих трясовин; тільки західня частина, між Пиною і Ясельдою трохи вища, сухійша і густійше залюднена, решта вкрита й тепер великими лісами, неперехідними багнами й дуже слабо залюднена. Одначе в часи Руської держави й пізнійше — в XIV—XVI в. такими лісовими та багnistими краями не помітували, як тепер, вони бо мали дуже цінну в ті часи прикмету — безпечність: сї ліси й дреговини забезпечали їх від всяких ворожих спустошень далеко лїпше як вали й замки; та й господарка тоді була инакша — ловецтво, бортництво, пізнійше лісові промисли давали тоді лїпші доходи як рільництво, і тим пояснюєть ся, що полїські селяне XV—XVI в. платили податки не низькі, а навіть часом і вищі від тих, що жили на найлїпших ґрунтах. За те торговля, культурні зносини, комунікація на подібнім терені мала великі перешкоди, і на полі культури ми не можемо тут ані багато вимогати ані припускати.

Головні центри місцевого житя ми вже знаємо — се Туров, Пинськ, Клецк, Слуцьк, Городно, Дубровиця, Степань, Чорторийськ; коли долучити сюди згаданий Небль та Копиль, то разом ми маємо вже всі осади, згадані в наших літописях.

Туров мусів бути споконовічним політичним центром, коли не всеї території пізнійшого Турово-пинського князівства, то

бодай його східньої частини. На се вказує легенда, переказана в повісти временних літ (с. 50), про князя Тура, що він прийшов з-за моря, поставив Туров, „отъ негоже и Туровци прозвашася“, і тут княжив. Ся легенда, розуміть ся, — тільки етимологічний міг: від імени міста зложено переказ про його фундатора — епоніма, але вона вказує на те, що в Турові пам'ятали князів перед Володимировим сином Св'ятополком. За Володимира Туров був столицею всього Турово-пинського князівства, політичним центром, і зостає ним до кінця XII в. До сього прилучаєть ся й церковне значінне його як катедри: туровські єпископи відомі нам від 1-ої пол. XII в. (еп. Аким, під 1146 р., а попередні — Симеон і Ігнатий в сказанню про Мартина мнїха)¹⁾, але катедра могла бути заснована далеко скорше. З тогож сказання про Мартина мнїха (належить до 2-ої пол. XII в.) довідуємось про істнування тоді в Турові й „єпіскопя монастиря“ Бориса і Гліба, за мурами, на болоню, де мало стати ся чудо над тим Мартином, описане в сказанні. Правдоподібно, сей монастир був єпископською резиденцією, а засновано його, мабуть, за часів Ярослава, що міг мати на меті тут, у столиці Св'ятополка запечатати пам'ять сього „окаянного князя“ згадкою про його жертву; се було б найбільше правдоподібне об'ясненне. У всякім разі се не була пам'ятка пізнійшої династії Св'ятополковичів, і взагалі, видко, вони не спромогли ся на якусь визначнійшу церковну фундацію, бо туровських князів 2-ої пол. XII в. ховано в київській монастирі св. Михаїла (Золотоверхім) — фундації їх предка Св'ятополка (тут поховано Св'ятополка Юриєвича, потім Гліба — Іп. 449, 466).

На туровській катедрі в 2-ій пол. XII в. прославив ся еп. Кирил, найславнійша особа, яку дала давній руській історії Турово-пинська земля; сказання прологів (звістне вправді в пізнійших тільки копіях, XVI—XVII в.) каже, що він був і родом з Турова, син богатих батьків (не знати, чи не є се тільки шабльонова подробиця), потім постриг ся й затворив ся „в столпі“. Його численні твори показують в нїм чоловіка дуже освіченого на тодішні часи, обзнайомленого з риторичною технікою, так що коли він бодай початки сеї освіти дістав у Турові, то се може дати неосгірше свідощтво тутешній книжності.

Другим центром землі — суперником Турова був Пинськ. В анонімнім сказанню про Бориса і Гліба Св'ятополк, син Володимира, має столицю в Пинську²⁾; в літописи в XI в. столицею виступає Туров, але й тут при кінці XI в. (Іп. 168)

Пинськ згадується як важний, по Турові, тутешній центр. При кінці XII в. (в 90-х рр.) бачимо, що родина старого туровського князя Юрія — його жінка й молодші сини живуть у Пинську (Іп. 453), хоч ще Турову в звістках і дають перше місце перед Пинськом (Лавр. 407). В XIII в. вже за пинськими князями дуже часто й не чуємо зовсім туровських, очевидно — Пинськ узяв гору над Туровом, хоч Туров і далі мусів лишити ся княжим столом: „пинські і туровські князі“ згадують ся виразно під 1274 р. Катедра зістала ся й на далі в Турові.

Подібно як в Туровом, було і з Городном. Ми бачили, що воно від 20-х рр. XII в. стає столицею осібною князівства — Городенського (Іп. 210). Але при кінці XII в. столицею на місце Городна стає, видко, Дубровиця, бо про городенських князів від тоді не чуємо, а на їх місце виступають дубровицькі. Якихось ближних подробиць про сі міста не маємо; під 1183 (=1184) в літописи записано, що Городен погорів весь: запалила його блискавиця; згоріла й кам'яна церква; але про котрий тут Городен іде мова, на певно не можна сказати; скорше одначе про припетський, згадуваний до тепер в сій літописи, бо німанський починає згадуватись тільки в Галицькій літописи від середини XIII в.

З інших міст Клецьк був княжим столом у 20-х рр. XII в. (Іп. 210); пізнійше клецьких князів не згадують наші джерела, але в XIII в. вони, по всякій імовірности, були теж між тими численними „пинськими князями“, і традиція Клецького князівства XV в., правдоподібно, не переривалась в XIV—XV в. Слуцьк тільки раз згадується в ролі осібної волости, і то випадком: 1161 р. його захопив і засів тут Володимир Мстиславич, але його примусили забратись (Іп. 356); більше князів не згадується в сім центрі пізнішого (XV в.) Слуцького князівства.

Політичного життя Турово-пинської землі ми дотикали ся не раз, але тепер зберемо небогаті звістки про нього до купи.

Про політичне життя Дреговичів до того момента, коли тут, у Турові, посадив Володимир свого сина Св'ятополка, літопис не каже нічого, окрім тієї легенди про кн. Тура; при всій легендарности, як я вже згадав, вона вказує на пам'ять про туровських князів перед Св'ятополком. Про відносини до Дреговичів київських князів перед сим посадженням Св'ятополка не чуємо нічого; вище (т. I гл. IV) я подав аргументи на те, що Дреговичі мусіли стояти в залежности від Києва ще на початках X в. Посаження в Турові одного з старших Володимирових синів показує, що тоді ся волость цінила ся досить високо.

Правда, літописна повість про Володимира каже, що він не любив Сьвятополка, „бо той був від двох батьків, від Ярополка і від Володимира“ (с. 52), але ця звістка не дуже певна (мабуть ретроспективна), а визначне значіння Турово-пинського стола потверджується тим, що й Ярослав віддав його одному з старших синів — Ізяславу, так що Туров був другим в ряді столів Ярославичів, стоїть навіть вище Волини.

Таке його визначне значіння кінчить ся одначе з смертю Ярослава; протягом дальших ста літ, як ми бачили ¹⁾, він уважається ся придатком до Київа, „київською волостію“; хоч по старій традиції нпр. при поділі Мономахових земель Туров знов дістає оден із старших його синів (але й найнездарнійший) — Вячеслав, але роля Турова не має в собі нічого визначного. Сю землю уживали київські князі для заспокоєння різних претензій: так звідси викрадено — за Сьвятополка або Мономаха — Городенське і Клецьке князівства; Всеволод Ольгович дав по дві дреговицькі волости своїм своякам, щоб заспокоїти їх претензії на чернігівські землі. Тільки по смерті Юрія кінчить ся роля київської прищипки для Турово-пинської землі: тут засїв тоді внук Сьвятополка Юрій Ярославич, не знати — чи з власної ініціативи, чи закликаний самими громадянами; де він був перед тим, нічого не знаємо, але судячи по тому, що на початку другої чверти сього століття бачимо иньшого Ярославича — Вячеслава в Клецьку, можемо догадуватись, що й Ярослав сидів коли не в Клецьку таки ж (бо Клецьк якийсь час бачимо в иньших руках — у чернігівських князів, 1142—9), то в котрійсь иншій дреговицькій волості. Як би там не було, видко тільки, що Дреговичі від сього часу уважали Юрія своєю справою й узяли ся з цілою енергією справу оборонити його.

Очевидно, Дреговичам роля київської прищипки дуже не подобала ся й вони бажали конче відокремити ся в осібне політичне тіло. Се їм удало ся, завдяки їх енергії, бо показали її далеко більш ніж нпр. Кияне в обороні Мстиславичів. Двічі (1158 і 1160 р.) споряджали князі колективні походи на Юрія, але люде не піддали ся; особливо тяжко приходило ся їм в 1158 р., коли похід був особливо значний: Чорні Клобуки спустошили цілу лінію Припети, а мабуть і дальші, північні землі; тяжка облога Турова тривала більш двох місяців, але Туровці все били ся кріпко, виходячи з міста, й багато бувало покалічених (Іп. 337, 349). Сим виграла вони справу: вже 1161 р. київський князь Ростислав увійшов у дипломатичні зносини з Юриєм

Ярославичом, і його нове становище в політичній системі східньої Європи було тим санкціоноване (Іп. 356).

Але визначної ролі Турово-пинське князівство й після того не добило ся, зістало ся між другорядними. Юрій насамперед пильнував забезпечити своє становище і всякої визначнійшої ініціативи в політиці оминав, та тримав ся сильних сусідів — Ростислава і волинських Ізяславичів.

По Юрію лишило ся кілька синів, що поділили батьківщину: оден (правдоподібно — старший) Свѣтополк сів у Турові (Іп. 428), другий — Ярослав у Пинську (с. 426), третій — Гліб в Дубровиці (с. 426)¹). Хоч брати жили між собою (судячи по браку відомостей про якісь усобиці) досить згідно, але сей поділ князівства не міг не ослабити його значіння ще більше: Юрєвичі тісно тримають ся Ростиславичів, з котрими посвоячили ся (Рюрик Ростиславич був ожєнений з їх сестрою), та грають ролю їх підручників. Особливо тісні й приязні відносини були між ними й їх шваґром Рюриком (в 90-х рр. XII в.): він зчєста перебував у них, дуже їх любив (Іп. 452, 466) і брав участь в їх боротьбі з Литвою.

По смерті Свѣтополка († 1190) в Турові сидів його брат Гліб († 1196), хто сидів по нїм — не знаємо, мабуть чи не Ярополк, а на початку XIII в. чуємо і в Турові і Пинську Свѣтополковичів (Воскр. I. 114, Лавр. 407) — очевидно, синів Свѣтополка. З них знаємо Володимира пинського (в р. 1207—1227)²), що й був правдоподібно старшим між турово-пинськими князями, бо з кінцем XII в. Пинськ, видко, починає брати перевагу над Туровом. Хто сидів тоді у Турові, не знаємо. Яко дубровицький князь згадуєть ся 1223 р. Олександр. Сї уділи, правдоподібно, ієтновали й пізнійше, а окрім того могли бути й ще якісь, бо князі пинські й туровські в звітках другої половини все виступають у многomu числі (князи пиньсецьї — під 1223 р., князи пиньсеци и туровсецьї — під 1274 р.); можемо вказати на одну таку волость — Степанську (Іп 616), що по всякій імовірности відокремила ся з Дубровицької. З рештою наші відомости про турово-пинських князїв XIII в. дуже бідні: навіть їх імен не знаємо зовсім в 30—50-х рр. Під 1262 р. в Галицько-волинський літописи стрічаємо пинських князїв Федора, Демида і Юрія; правдоподібно, Федор був тоді головним пинським князем. Під 1292 р. записана смерть пинського князя Юрія Володимирича — по часу судячи, він міг бути правнуком того Володимира пинського, котрого ми бачили в першій чверті XIII в.; по

словам літописи се мав бути князь „кроткий, смирный, правдивый“, і „все люди плакахуся по немъ плачемъ великимъ“. По нім мусів настати згаданий при тім його брат Демид. Під тим же роком записана смерть степанського кн. Івана Глібовича, по котрім мали теж плакати ся „все людье от мала и до велика“, і по нім настав його син Володимир. З сим несподіваним промінчиком сьвітла, киненим на пинське князівство сею припискою, що кінчить Галицько-волинську літопись, западає завіса над князівством.

Становище турово пинських князів уже з кінцем XII в. стало досить трудне. Ми бачили, що в 90-х рр. XII в. вони мали щирого союзника в сусіді — Рюрику Ростиславичу, котрого й тримали ся пильно, а він їм помагав проти небезпечного ворога, що підіймав ся в сусідстві — Литви; так треба розуміти, в звязку із тісним союзом Рюрика з шурями, звістки про його походи на Литву: землі Рюрика не були ніде пограничними з Литовцями, про те він брав дуже діяльну участь в боротьбі з ними¹⁾. Правдоподібно, вже тоді розпочали ся ті прикрі литовські напади, що стільки дають про себе чути в XIII в. та були симптомом нового політичного руху серед сього племени.

З кінцем XII в. в безпосереднім сусідстві Турово-пинських земель засновує сильну державу Роман, запечений ворог Рюрика, і турово-пинські князі, тим самим опинили ся в дуже труднім становищу. Ми не маємо ніяких звісток про них з часів Романа, але в 20-х рр. бачимо, що пинські князі все ще тримають ся Рюриковичів — київського князя Володимира Рюриковича і помагають йому проти Данила, і се може кинути сьвітло й на попередне; під 1228 згадуєть ся про синів Ростислава пинського, взятих в неволю, очевидно — Данилом (Іп. 502). Але й Володимир став слідом теж союзником Данила. Пинські князі мусять покорити ся його політичному впливу, бо не мають точки опертя, а в додатку дуже терплять тоді від литовських нападів. Вони сходять на підручників Данила, і той ними комендує*), але вони не були йому щирі — „имѣяху леть“, навіть у війнах з Литвою, що мусіли б бути для них особливо пожадані (Іп. 542): їх страшив розвій Галицько-волинської держави й сили Данила.

*) Нпр. Іпат. під 1229 р.: и доста на войну (Данило з братом), остависта же въ Берестии Володимира пинского и Угровчаны и Берестьяны — стеречи землю отъ Ятьвязь; під 1253 р. Данило „поя и (пинських князів) со собою неволю на войну.

Чернігівщина й Переяславщина.

Історії Сіверської землі; її анекси. Сформованне й відокремленне Чернігівського князівства; його границі. Політичне й культурне жите Чернігівщини. Визначійші осади. Переяславщина: її відокремленне й політичне жите. Боротьба в степом. Значнійші осади; останки культурного жита.

Як на правім побережу Дніпра Полянське, так на Задніпровю Сіверянське племя було тою основою політичного і груповання, розвою суспільного й культурного жита, від котрої ми повинні виходити в своїм огляді. І тут сіверянські політичні центри притягнули сусідні народи, слабше розвинені політично й культурно (зрештою — менше для нас інтересні) — на півночи, полуднева ж кольонізація (може бути — иншого племені) ослабла під турецьким натиском та взагалі не полишила ж майже ніяких слідів свого жита в наших джерелах, так що ми можемо ледви ледви якісь убогі округини від неї зібрати. Тільки та ріжниця приходить тут, що сіверянська територія не була розмірно невеликим осередком задніпрянського жита, як полянська правобічного, а становила й територіяльно переважну частину ту-тешніх князівств.

Розвивали ся Сіверяне теж в обставинах досить подібних до Полян. Вони сиділи над великою Дніпровою дорогою; правда, ми не бачимо у них якихось важнійших пристаней на Дніпрі, виключивши тільки Любеч (що лежав на суміжю Сіверян і Радимичів, але належав мабуть до Сіверян)¹⁾, а пізнійше Київ, здасть

*) Я думаю, що як би у Радимичів був такий важний центр як Любеч, то вони б грали трохи инакшу ролю; тому припустивши навіть, що він стояв більш на радимичькім як на сіверянськім ґрунті, думаю, що його Сіверяне опановали далеко перед тим, нїм Радимичька земля була прилучена до Сіверщини.

ся, забрав навіть значну частину наддніпрянської скрайки собі, але з торговельних і культурних вигід Дніпра Сіверяне завжди мусіли користати. Вповні в їх руках були важні торговельні дороги на схід, річні й сухопутні — на Волгу і в Каспійські краї. Богаті скарби римської монети на їх території вказують на існування торговельних зносин тут задовго до початків Руської держави, а в пізнійшій торгівлі Руси, зі сходом особливо, Сіверщина мусіла грати особливо важну роль¹).

Поруч із розвитком торговельних і взагалі культурних зносин ми мусимо припустити і значнійший розвій суспільно-політичного життя. Дуже рано бачимо ми на території сіверянського племені кілька значнійших городів, коло котрих групують ся більші округи, і котрі в кінці як з одного боку притягають до себе території інших племен, так з другого приводять до розділу самої сіверянської території.

Етнографічну територію Сіверян ми знаємо тільки взагалі — скільки каже про неї літопись, себ то що вони займали басейн Десни з Сеймом і Сули; поки що ніяких матеріялів для докладнішого означення її не маємо. Отже на ній вже на початку X в. (в уривках Олегової умови і в оповіданню про похід Олега на Київ) виступають два або три важні центри — Чернігів, Переяслав, і третій — на радиміцькій пограниччю — Любеч. Пізніше в XI в. Переяслав стає центром полудневої Сіверщини, що відокремляється в особне — Переяславське князівство, Чернігів — північної, разом з сусідніми територіями Радимичів і Вятичів; Любеч тоді вже не грає якоїсь визначної ролі, але хто зна, чи не він то як раз притягнув і зв'язав з Чернігівщиною радиміцьку територію. Що поділ Сіверщини на Переяславщину і Чернігівщину не був тільки капризом князів, а мав якийсь глибший підклад, показує той факт, що переяславська людність зовсім не тягне до Чернігівщини, навпаки — шукає собі князів в иньшій княжій династії; очевидно — сей поділ був сотворений самою суспільною еволюцією, а може й ще якимись причинами, незвістними нам ближше.

Внутрішні відносини в Сіверянській землі перед прилученням її до Руської держави, та й пізніше, нам майже не відомі. Ми знаємо, що якийсь час (десь в VII — VIII в.) Сіверщина, як і Вятичі й Радимичі, підлягали Хозарам; київські князі перейняли від Хозарів сю зверхність над Сіверщиною на себе. Повість се кладе на часи Олега, інакше сказавши — на найдавніші часи Руської держави: Олег мав підбити Сіверян і Радими-

чів, сказавши їм давати дань замість Хозар до Київа, а також розтягнути свій вплив і на Вятичів. Вище я навів мотиви, що примушують нас відсунути залежність Сіверщини від Київа назад, в ІХ в. На початку Х в. найважливіші центри Сіверщини — Чернігів, Переяслав, Любеч, мали вже бути, по звістці Олегової умови (теж і Константина Порфирородного) й по поглядам Повісті, — обсажені київськими залозами й намісниками: в Любечу Олег садить „мужь свой“; Чернігів і Переяслав (до них даний — може літописцем — і Любеч) вчислені з поміж тих городів, де „сѣдяху велиции князи подъ Олгомъ суще“. Цікаво, що Повість, знаючи як Радимичі бунтували ся пізнійше за Володимира, як Вятичів аж кількома пізнішими походами (за Святослава і Володимира) приведено в тіснійші звязки до Київа, про Сіверян нічого не може сказати окрім Олегового походу (скомбінованого, по всякій правдоподібности, самим автором); се могло б вказувати, що уставленне відносин Сіверян до Київа виходило за границі всякої народньої памяти. Організація управи в сі часи в Сіверщині не звісна ближше — не знаємо, що то були за „великі князі“ в сіверянських центрах — чи київські династи, чи просто намісники, чи може які тубильні князі; останнє я б уважав найменше правдоподібним; у всякім разі звязки з Київом мусіли бути вже досить тісні з огляду на важне значінне Сіверщини для Київа — і для торгівлі і для оборони.

Маленьку подробицю дає нам Повість з часів Святослава: тоді на поміч Київу, обложеному Печенігами в неприсутности Святослава, прибули в поміч „люди оная страны Днѣпра“, під проводом свого воеводи Претича; він не був з княжої династії, а казав тільки, аби настрашити Печенігів, що прийшов з передовим військом свого князя; очевидно, тоді в Сіверщині сиділи воеводи з руки київського князя, власть котрого була тут досить сильною, бо Претич, заохочуючи своїх людей до небезпечного приступу під Київ, страхає їх, що инакше Святослав їх „погубить“. Все те, розуміть ся, тільки гадки й представлення ХІ в., але як память про обставини 2-ої пол. Х в. вони можуть бути прийняті, тим більше, що в основі їх може лежати де що з переказів про ту київську облогу.

За часів Володимира Сіверщина, очевидно, зіставала ся в безпосередній залежности від київського князя: синам її Володимир не віддав; тому мусіла вона потім переходити з рук до рук від Святполка до Ярослава. 1024 р. засів у Чернігові не впущений до Київа Метислав тмутороканський; чи стало ся

се припадково, чи Чернигівщина свідомо бажала відокремити ся від Києва, не знати, але від тоді Чернигів стає центром всіх задніпрянських земель (раздѣлиста по Дніпръ Рускую землю), і так се було до смерті Мстислава (1038 р.), а традиція того, правдоподібно, лишила свій слід і в Ярославовім поділі земель.

Поділ земель між синами Ярослава і тут, як в багатьох інших землях, став вихідною точкою для дальшої політичної організації. Полудневу Сіверщину Ярослав відлучив і утворив особне — Переяславське князівство. До північної Сіверщини, з Черниговом прилучено землі Радимичів, Вятичів, Муромську волость і Тмуторокань; все се, по всякій правдоподібности, були землі держави Мстислава тмутороканського, з котрих вилучено тільки Переяслав, щоб утворити ще одну княжу волость на середнім Дніпрі, в тім осередку руського політичного життя, де хотіло ся мати свій осідок кожному з старших Ярославичів. З сих земель вже в другій генерації Ярославичів відлучили ся від Чернигова Муромо-рязанська волость і Тмуторокань; Муромо-рязанська волость стала особним володінням молодшої лінії Святославичів — потомків Ярослава Святославича і втрачає всякі звязки з Черниговом, незабаром увійшовши під вплив ростово-суздальських князів; Тмуторокань виходить зовсім за обрій руської політики (принаймні — нам відомої), хоч пам'ять про її звязки не загинула вповні (в Слові о полку Ігоревім сїверські князі вибирають ся „поискати града Тьмутороканя“ — IX). Радимицькі ж і вятицькі землі зістали ся при Чернигові, і навіть не відокремили ся в системі чернигівських земель в тій мірі, як відокремила ся потім нпр. Новгород-сїверська волость; і проявів політичного життя сї землі не подають майже ніяких за весь час XI — XIII в. Причину сьому треба шукати в життю й обставинах самих земель.

Радимицьке плем'я займало досить невелику територію — басейн р. Сожі; якихось більших центрів — торговельних чи політичних, тут не бачимо (коли не рахувати сюди Любеча); що плем'я се не було зовсім позбавлене якоїсь відпорної енергії, се показує його повстання за Володимира, але, очевидно, для політичного відокремлення тут не було ґрунту.

Вятичі були серед східно-словянських племен найсвіжішим здобутком Руської держави: хоч перші згадки про їх залежність від Києва сягають ще початків X в., але вони й пізнійше стояли в ближшій залежності від Хозарів, і тільки по зруйнуванню Хозарської держави за Святослава ся залежність скінчилась. Але аж Володимир приборкав Вятичів і примусив

в останнє до покорности; Вятичі, видко, борикали ся сильно, бо прийшло ся йому аж двічі ходити на них походом, поки вони помирили ся з обовязком давати дань „від плуга“, наложену на них ще за Святослава. Та й після сього залежність Вятичів від Київa була досить поверховна, по за тим обовязком дани. Ще при кінці XI в. тут, видко, були якісь свої князі: правдоподібно, що таким якимсь князем чи автономним старшиною був Ходота й його син, на котрих походом ходив Мономах у 80-х (Лавр. 239). О скільки слабі тут були впливи нової княжої династії й її дружини, взагалі культури Руської держави, показує й те, що при кінці XI в. Вятичі, здаєть ся — одні тільки з поміж руських племен, формально уважали ся поганями. І в XII в. в їх землі князі не перебувають, волостей тут не викрокують; взагалі якихось більших городів — центрів навіть тоді ми тут не бачимо, і земля ся, видко, уважала ся якимсь глухим, заканим кутом: коли під час війни Ізяслава Мстиславича з Святиславом Ольговичом Святослав, тікаючи від Ізяслава, чкурнув „за лѣсъ у Вятичѣ“, Ізяслав стратив охоту далі за ним уганяти ся й повернув назад (Іп. 239). Що Вятичі не уважали ся й добрим чернігівськими підданими, натякає та промова, з котрою звернули ся тоді Давидовичі до вятицької людности, поручаючи їм зловити Святослава (що або був уже князем Вятичів або мав у тім моменті право ним бути): „се есть ворогъ нама и вамъ, а ловите его убити лєстію, и дружину избити, а имѣние его въ полонъ вамъ“ (Іп. 240). Ми можемо припустити, як зробили се про Деревлян, що й тут людність під зверхністю чернігівських князів жила „своїм житєм“ у своїх громадах, не виходячи за границі сих тісних громадських інтересів, та ані грошки не журачиль ся княжою й усякою иншою високою політикою ¹⁾.

По Ярославовому поділу Чернігівщина з сими своїми аннексами стала уділом рода Святослава Ярославича, і сей рід закоренив ся глибоко: поодинокі, дрібні княжі роди з сеї династії зацілїли тут — у східньо-північній частині — в XV—XVI в.

Уже Святослав, видко, постарав ся загноздити ся в Чернігові й уважав його своїм містом: навіть здобувши Київ, заповів він себе перенести — поховати до Чернігова, до св. Спаса (церкви, заснованої першим чернігівським князем — Мстиславом), хоч у Києві збудовав патрональний монастир св. Симеона. Зв'язки

навязані в Чернигівщиню Святославом, дали себе знати зараз по його смерті: коли Всеволод захотів загарбати Чернигівщину собі, місцева, сїверянська людність скільки могла противила ся сьому, всякими способами тримаючи ся і боронячи Святославичів. Коли зараз по смерті Святослава Олег прийшов в Чернигівщину, його прийняли тут без всякого противлення; коли ж Всеволод прийшов добувати собі назад Чернигів, Чернигівці замкнули ся, не пустили його й воліли терпіти все, ніж піддати ся йому; Всеволод попав в місто, люде повтікали в замок і далі боронили ся, в інтересах Олега, хоч самого його в місті не було. За те коли кільканадцять літ попробував був Мономах засісти в Чернигові й боронити ся від Олега, ситуація в місті, очевидно, не була для нього добра, бо мусів зараз скапітулювати. Два роки пізнійше Мономах вибрав ся на Олега; на сей раз Олег не зістав ся в Чернигові, а замкнув ся в Стародубі, й тут знову людність боронила ся скільки сил (бяхуся из города крѣпко) і не вважаючи на тяжку облогу (изнемагаху люди в городѣ), тримала ся звиш місяць, поки Олег не рішив капітулювати¹⁾. Сі факти, сі жертви людности виразно показують її політику, її змагання, а хоч сі факти більш пасивного характера, то не треба забувати, як бідні і випадкові взагалі наші відомости, по друге — що й таке пасивне підпіранне було звязане з великими жертвами. Очевидно, земля бажала конче задержати ся при своїй династії й при своїй особности під її управою (при тім треба не забувати, що власть Всеволода чи Мономаха мала би своїм наслідком нову злуку до купи Переяславщини й Чернигівщини: очевидно, того собі в Чернигові не бажали).

В значній мірі — завдяки сій підпорі зі сторони людности (пасивній в наших джерелах, може й далеко активнійшій в дійсности) Святославичі в кінці вибороли собі Сїверщину; меньший Святославич — Ярослав дістав Муромо-рязанську волость, старші два поділили Сїверщину з її аннексами; як був переведений поділ Сїверщини, літопись не каже, але знаємо, що Давид дістав „большее княженіе“ — Чернигів, а Олег мусів дістати Новгород сїверський, і від тоді мусів почати ся поділ землі на два головні князівства — Чернигівську і Новгородську волость (Іп. 221—2), що держить ся й пізнійше.

Давид пережив Олега (що умер 1115 р.) і коли він умер (1123), в Чернигів перейшов найменьший з Святославових синів — Ярослав, по принципу родового старшинства; але пять літ

пізнійше син Олега Всеволод несподіваним нападом опановав Чернигів, побив Ярославову дружину, заграбив майно, а самого Ярослава пустив назад у Муром; Ярославу обіцяв поміч київський Мстислав, але з тієї помочи, як я вже згадував (с. 89), не вийшло нічого; Ярослав мусів лишитись при своїй Муромо-ризанській волости, й від тепер вона відокремляється в його роді, виходить з комплексу чернигівських земель, а Ярославова династія перестає претендувати на чернигівські землі. Тим закінчилося сформування Чернигівського князівства, чи властиво системи князівств (про звязану з тим справу Посемя я згадаю трохи нижче).

Чернигівська земля, як вона тепер сформувалася, обіймала в головнім басейні Сожі, Десни і верхньої Оки. Західньою границею уважався Дніпро (како насъ роздѣлили дѣдъ нашъ Ярославъ — по Днѣпрѣ Іп. 426), але в дійсности границею міг він тільки уважатися з грубшого: вище я вказував, що скрайка лівого берега його коло Києва належала, правдоподібно, до Київщини, а вище Припети чернигівська границя переходила на правий бік, і Річиця і „иные городѣ мнози“ належали тут до Чернигова¹⁾. Як далеко чернигівська границя сягала на північ на Подніпровю, ми можемо судити орієнтуючись хіба тільки тим, що верхівя Сожі вже не належали до Смоленська, бо між Річицею і крайніми смоленськими містами — Кописем (тепер пов. місто), не знаємо ніяких міст на певно. На лівім боці Дніпра верхівя Сожі, Іпути, Десни належали вже до Смоленська — бачимо тут ряд смоленських волостей: Мстиславль на Вехрі, Прупой — правдоподібно Пропойськ на Сожі, Ростиславль — Рославль на Острі, Зарой — на Іпути, Ельна і Падина на Десні²⁾; крайнім чернигівським городом був тут Вщиж на Десні.

На північнім сході, Окою, висувалася земля Вятичів далеко; її границя не була тут певною, і се зрозуміло: в сім напрямі йшла кольонізація в финські землі, й чернигівсько-ризанська границя могла бути не менше конвенціональною, як чернигово-перейславська; не диво, що за поєське пограниччя йшли якісь суперечки між чернигівськими та рязанськими князями³⁾. Зі сторони Чернигівщини крайня, напевно нам звісна волость — се Лопастень чи Лопасна — очевидно на Лопастні, правім притоці Оки; крайня рязанська волость — Коломна, на устю Москви до Оки. Область самої Москви належала до Ростово-суздальської землі, тим часом як область р. Протви, другого притока Оки, належала до Смоленського князівства (також, або ще й більш

конвенціональна і неясна границя, як у Чернигівщини з Рязанщиною, ділила тут Смоленське і Ростово-суздальське князівства); таким чином чернигівські землі тут мусіли протягати ся узенькою скрайкою понад лівим боком Оки.

На правім боці Оки крайній рязанський город — Ростиславль, на устю р. Осетра, збудований в середині XII в.; далі на полудень знаємо тільки, що область р. Проні належала до Рязани (город Пронськ на середній Проні, стольне місто), область р. Зуші (Мценськ, Новосиль) — до Чернигова; уважаючи на пізнійші звістки про напрям і область рязанської колонізації, з деякою правдоподібністю можна і в давнійші часи XII—XIII в. класти чернигівську-рязанську границю на вододілі Проні й Дона з Сосною з одного боку, Упи і Зуші — з другого (в Дідилові, недалеко Упи, звичайно бачать вятицький Дідославль, хоч на се, окрім не дуже близької звукової подібности, доказів нема).

На полудню „Посеме“ — землі по р. Сейму займали непевне, спірне становище між Чернигівщиною й Переяславщиною; за Олега Святославича вони належали до Чернигова (Іп. 269); потім, під час боротьби Всеволода Ольговича з стрием за Чернигів Посеме забрав Ярополк переяславський, і воно зістало ся якийсь час за ним: Всеволод відобрав собі його 1136 р.¹⁾ Тутешня людність тягнула більше, здасть ся, до Переяслава (порівняти заяву Курян Ізяславу, що вони готові бити ся з Ольговичами, тільки не з Юриєм, — популярним в Переяславщині взагалі, Іп. 250), але Посеме таки зістало ся за Черниговом; воно й не диво: Переяславське князівство було дуже слабе й довго зіставало ся *bonum nullius* між князями, Чернигів же був далеко сильніший і легко міг задержати спірну територію. Крайнім городом Посемя на полудневім сході був Курськ, се було вже пограниче з степом, небезпечне й трівожливе, але колонізація хоч би й слабша, могла йти далі в степ, судячи з істновання города Донця в XII в. в басейні Донця.

На просторони між Десною й Дніпром пограничними городами Чернигівщини від Переяслава були города в області Остра (Іп. 252), з котрих знаємо місце Бохмача (теп. Бахмач) і Білої вежі (коло верхівя Остра)²⁾, так що пограниче можна класти на вододілі Остра і полудневих Дніпрових притоків. Одначе Остерський городок, инакше Юрїв городок — тепер Остер, на устю Остра в Десну, не належав до Чернигова. Не належала здасть ся й наддніпрянська скрайка між Десною й Дніпром, як я вже

згадував; як крайні чернигівські осади знаємо тут Лутаву і Морівійськ на Десні (Іп. 406); як на правдоподібну границю можна вказати на ті болота — т. зв. Видра — що впадають тут у Десну (колись то була ріка).

Уложившись в сі границі Чернигівське князівство не переживало особливих територіяльних перемін; дальша територіяльна історія його сходить на сі два моменти: з одного боку — заходи чернигівських князів для своєї розмноженої династії захопити інші волости, з другого — розклад Чернигівського князівства, завдяки розмноженню династії, на дуже зложеноу й розгалужену систему дрібніших князівств. Я тепер огляну політику чернигівських князів в XII — XIII в., заразом історію їх династії, що привела до сього останнього результату, а потім перейду до огляду тієї системи уділів.

Як ми вже бачили, перший чернигівський князь Святослав здобув перше місце в руській політичній системі, але в результаті його узурпація Київа привела до того, що у синів його відібрано й Чернигівщину. Не вважаючи на співчутє землі, Святославичам (властиво — Олегу) удало ся тільки по двадцятьлітній боротьбі вернути собі батьківщину, і то головно тільки завдяки союзу з Половцями; але й вернувши її, вони зістали ся в другорядній політичній ролі, служачи підручниками київських князів — з початку Святополка, потім Мономаха, князя молодшої лінії. Потім внутрішня боротьба — Всеволода Ольговича з Ярославом, здавало ся, ще більше ослабила чернигівську династію, бо вмшала київського князя у внутрішні чернигівські справи, і Чернигівщина понесла навіть територіяльні страти (на Посемю). Заразом розмноження династії (в другій генерації Святославичів було вже п'ятьох князів) ставило перспективу ослаблення землі через роздроблення. Але та внутрішня боротьба, висадивши на перше місце Олеговичів серед інших чернигівських ліній, як раз забезпечила Чернигівщині знову визначну політичну роль. Всеволод, зміцнивши своє становище в Чернигові, використав нагоду реваншу — вмшав ся у внутрішню боротьбу Мономаховичів, потім перейшов до самостійної боротьби з ними і здобув назад Посеме, а слідом заявляє претензії на Київ, і дійсно по смерті Ярополка засідає на київській столі. Потрапивши при тім задержати при собі спору пайку своїх чернигів-

ських земель і прийти до союзу з Мстиславичами (здуривши їх обіцянками), Всеволод, як його дід, знову зайняв перше місце в руській політичній системі і надіяв ся задержати Київщину і таке прешенство в своїй династії на далі.

Сього не udało ся; чернігівська династія не здолала прилучити Київщину до своїх волостей; але вірна традиціям Всеволода, вона від тепер ніколи не залишає, до повного упадку Київа, до половини XIII в., претензій на нього, і кожний „старійшина“ чернігівської династії має своєю метою — вийти в кінці на „золотий стіл“ київський. Заразом се стає головною точкою в чернігівській заграничній політиці. Справа не була легка. Чернігівські князі мали против себе по перше — київську громаду, що була їм ворожа насамперед тому, бо вони перебивали дорогу її улюбленій династії — Мстиславичам, а окрім того не симпатична і з иньших причин (через союз з Половцями, недбалу управу і т. и.). Але київська громада, як ми вже бачили, активністю не визначала ся. Острійшу боротьбу треба було все видержати з сими Мстиславичами, що уважали Київщину своїм уділом, орудували досить значними силами і переважно визначали ся особистими здібностями. Тим часом чернігівські претенденти володіли не дуже вже великими чернігівськими волостями, їх сили залежали від солідарности свояків, що їх приходило ся притягати ріжними обіцянкам. Вони зміцняли свої сили половецькими ордами, але головним союзником їх була внутрішня боротьба серед Мономахової родини: з початку боротьба Мстиславичів з молодшими Мономаховичами, потім молодших Мстиславичів з старшими (Ростиславичами).

В результаті від часу до часу чернігівським старійшинам таки удавало ся заєсти на київським столі: по Всеволоді Ольговичу се вдало ся Ізяславу Давидовичу (аж трома наворотами, між 1155 і 1161 р.), Святославу Всеволодичу (теж кількома наворотами, в останнє, на підставі компроміса просидів від 1181 до 1194 р.), потім сиділи в Київі Всеволод Святославич (кількома наворотами, між 1207 і 1214 р.) і Михайло Всеволодич (перед Батиевим походом).

Але се були здобутки більше морального характера: не кажучи за Ізяслава Давидовича і Михайла, що тільки хвилино сиділи на київським столі, Святослав і його син опанували Київ тільки на підставі компромісів, поділившись Київщиною з иньшими претендентами і зіставшись майже при самім лише Київі; таким чином, здобуваючи Київ, вони задовольали тільки свою

амбіцію — стати на першій місці в княжих кругах на Україні, старшиною Русі, але територія Чернігівщини з того не розросталася, тим більше, що ніхто не міг числити навіть на той малий київський округ — його здобувано силою, при нагоді, кожний раз на ново, без можливості передати в спадщину не тільки його, але навіть і права на нього.

Так само не збільшив собою чернігівських волостей і Великий Новгород, куди почавши теж від часів Всеволода Ольговича попадали від часу до часу, і навіть досить часто, чернігівські княжичі на стіл: новгородський стіл в ці часи вже не мав у собі нічого певного, становище князя залежало від групування партій в Новгороді й було дуже хистке, так що князі (головно в трох династій — ростово-суздальської, смоленської й чернігівської) міняли ся раз у раз, і не могли числити на новгородську волость.

Від останньої чверті XII в. політика чернігівських князів стає більш скomплікованою. До тепер вона, як я казав, була головно звернена на Київ, бо се була й волость, котру можна було здобути, і політичний центр руської системи, що давав своєму князю першенство між князями. Чернігівська політика до тепер, можна сказати, звернена фронтом на захід. На східних границях Чернігівщина не мала особливих клопотів: і Ростово-суздальське й Муромо-рязанське князівства були досі другорядними силами, при тім же ростово-суздальські князі були й союзниками чернігівських князів у боротьбі з Мстиславичами; але в 2-ій пол. XII в. Ростово-суздальське князівство виростає на найбільшу політичну силу і забирає зовсім під свій вплив рязанських князів. Таким чином на самій границі Чернігівщини встає нова сила, репрезентанти котрої дуже завистно й пильно слідять за змаганнями чернігівських князів до першенства; при тім же їх інтереси стрічались в різних місцях — і на оцькім пограниччю, і в Новгороді, де міняли ся князі з обох династій, і в Києві, куди перли ся чернігівські князі, а суздальські пильновали його ослабити, і т. и.

Святослав Всеволодич, простуючи до першенства „в Руській землі“ почув сю емуляцію Суздаля і в 80-х рр. попробував побороти ся з ним (почала ся боротьба на рязанськім терені, потім перейшла на новгородський), але він дуже скоро мусів скапітулювати (по части й тому, що вів заравом боротьбу на два фронти — з Ростиславичами за Київ, і з Всеволодом суздальським) та мовчки признати те становище, що заняв суздальський

князь: мусів відступити йому Новгород, признати його впливи в Рязани і помагати йому своїми полками ¹⁾.

Так справа першенства серед всіх земель Руської доржави була програна. Чернігівським князям зістало ся пильновати тільки можливо впливового становища серед українських князів. Полишивши на боці Суздаль, вони далі енергічно змагали до розширення своїх волостей і впливів. Так при кінці XII в. вони беруть дуже діяльну участь в полоцьких справах, хоч ми й не знаємо ближше мотивів сеї політики ²⁾. З початком XIII в. по при Київ вони знаходять собі новий терен в Галичині; се мало свою досить стару історію, бо вже Ізяслав Давидович хотів взяти ся до галицького стола, піддержуючи галицького претендента — Івана Берладника; потім Святослав Всеволодич, як тесть останнього галицького князя, мав теж охоту до галицьких справ і вислав був сина до угорського короля, „творяше, якоже дадять ему Галич“ (1189), але перепинив його Рюрик (Іп. 446); за Романа була в Галичу чернігівська партія (Ігоревичів) між боярством. Коли Роман вмер, Всеволод Святославич з свояками розпочинає походи на Галичину, аби здобути її для своєї династії; справа несподівано закінчила ся тим, що Галичане закликали до себе на стіл Ігоревичів, синів славного Ігоря Святославича, що й засіли в Галичині й на Волини (1206). Хоч Всеволод, правдоподібно, призначив сі волости не Ігоревичам, але все ж се був важний здобуток для династії. Разом з тим Ольговичі здобувають Київ від Ростиславичів і Переяславщину від суздальської династії, таким чином раптом приходять до небувалого блиску й слави. Та тільки сей блиск був ефемеричний: у Переяславі син Всеволода просидів лише кілька місяців (Лавр. 406—7). Попробувавши зломити галицьку боярську партію, Ігоревичі викликали повстанне бояр і загинули в нім (1214 р.). Всеволод схотів відібрати від Ростиславичів решту Київщини, але стратив і самий Київ. Знову плян показав ся за широкий і ведучи боротьбу на кілька фронтів, Ольговичі знову не змогли удержатись; знову справа скінчила ся на компромісі з Ростиславичами, на підставі котрого Всеволод дістав собі самий Київ і на тім мусів заспокоїти ся по всіх тих тріумфах.

Син Всеволода Михайло з своїм сином Ростиславом, супроти повного упадку Києва, старали ся головно здобути Галичину, в Києві же Михайло засів тільки хвилево, не надаючи вже йому особливого значіння. Татарська катастрофа, ослабивши Чернігівщину, зробила кінець сій традиційній чернігівській політиці.

Як бачимо, політика чернігівських князів протягом цих півтора століть була все агресивна. Від часів Любецького з'їзду ніхто не старався захопити чернігівських земель: правдоподібно — значна солідарність чернігівської династії та її тісний союз з людністю, з землею, великою й сильною, були тому причиною. Противно, чернігівські князі все старалися захопити щось та розширити свої волости, але се їм не вдавалося.

При тім однак цікавий факт: слаба сусідня Переяславщина, що в значній мірі була теж довго *bonum nullius*, дуже мало звертала на себе апетити чернігівських князів; се дуже цікаво, і причину хіба можна вказати одну — змагання переяславської людности до відокремлення від Чернигова; вони не виступають ніде виразно, але в еволюції обох земель не трудно їх відгадати.

Не розширюючись територіяльно, Чернігівщина неустанно дробилася в середині. По відокремленню молодшої лнії Святославичів — муромської, в Чернігівщині зісталося дві лнії — Давидовичів і Ольговичів. Всеволод Ольгович, захопивши Чернігів у стрія Ярослава, відтиснув на другий плян Давидовичів. Вони однак з тим не помирилися і встигли були поправити свою позицію: коли Всеволод перейшов у Київ, він мусів віддати Чернігів Володимирі Давидовичу, а по смерті Всеволода Давидовичі задумали навіть, користаючи з війни Святослава Ольговича з Мстиславичами, позабирати всі чернігівські волости від Святославичів; се їм не удалося, а в кінці їх перфідна, цинічна політика пошкодила їх родині: Володимир Давидович наложив головою на Перепетовім полі, Ізяслав Давидович, що зайняв його місце в Чернигові, наложив головою під Києвом, стративши перед смертю й Чернігів в своїх заходах коло Києва, а останній з сеї лнії — Святослав Володимирович зістався другорядним князьком, на незначній волості — Вщижи (на верхній Десні), де й умер (1166). Після того чернігівські волости зістаються в руках одної галузі — Ольговичів, що поділяється в 2-ій пол. XII в. на дві лнії — старшу від Всеволода Ольговича, і молодшу — від Святослава Ольговича. Хоч і між сими двома лніями бували конфлікти і замішання при переміні столів, які ми бачили в старших поколіннях*), але князі сеї лнії вза-

*) Нпр. по смерті Святослава Ольговича поспробував був засісти в Чернигові його син Олег, але мусів уступитись перед стрієм Святославом, Михайло Всеволодич поребив Чернігів у стрія — Олега Ігоровича і воював ся з ним, і т. п.

галі жили між собою розмірно ще досить згідно й тримали ся певного порядку в переході столів від князя до князя.

Старшою волостію (большое княженіе) зiставав ся Чернигів, другою по нiм Новгород сiверський. Коли чернигiвський князь здобував собі Київ, він відступав Чернигiв другому, старшому по нiм, а той віддавав Новгород старшому по нiм *). Як iшли далше волости в сiм степенуванню, не знаємо, тай не можемо навіть сказати, чи й були такі уставлені практикою иньші волости як сi двi — Чернигiв і Новгород, бо взагалі дуже мало знаємо про иньші княжі столи. Посемс, бодай часами, служило третюю волостію, безпосередньо низшою по Новгороді (так славний Ігор Святославич, нiм перейшов до Новгорода, сидів на Посемю — Іп. 428). Але, що другорядих волостей бувало й більше, в тiм нема сумніву; нпр. при кінці XII в. бувало в чернигiвській династiї по 7, по 8 дорослих князiв у тiм самiм часі і вiї мусiли мати якiсь волости. Старшинство числило ся не в простій лiнiї, а від брата до брата, і то з початку в старшій, а потiм у молодшій лiнiї; нпр. по смерті Святослава Всеволодича на чернигiвський стiл прийшов його рiдний брат Ярослав, по нiм Ігор Святославич — з молодшої лiнiї, і аж по нiм син Святослава Всеволодовича — Всеволод; по Всеволоді Святославичу йдуть його рiдні брати Глiб і Мстислав, по Мстиславі на Чернигiв мав права і претензiї їх стриччий брат Олег Ігоревич ¹⁾, але Чернигiв перебив у нього син Всеволода Михайло, і т. и.

Се т. зв. „лѣствичное восхождение“ **). На сiй чернигiвській практицi оперла ся в нашiм столiттю дуже популярна теорія, що, мовляв, взагалі правильним в давній Русі уважав ся перехід княжого стола від старшого репрезентанта одної лiнiї до старшого репрезентанта другої і т. и.; поки що тут зауважу, що подiбний порядок iстнував лише подекуди — з українських земель тiльки в Чернигiвщині, друге, що тут волость переходила від брата до брата в самiй старшій лiнiї, аж потiм iшла до меншої лiнiї.

*) Візьмем нпр. Іпат. 337: умирившися даша Святославу Ольговичу Черниговъ, а Всеволодичю (Святославу) Новгородъ, а Изяславъ (Давидович) иде в свой Киевъ.

**) Переповiдаючи історію конфлікта Мономаховичiв з чернигiвськими князями 1196 р. Никонiвська компіляція так парафразує слова Ярослава чернигiвського: „якоже и отъ прадѣдъ нашихъ лѣствицею кождо восхожаше на великое княженіе Киевское, сице же и намъ и вамъ лѣствичнымъ восхоженіемъ кому аще Господь Богъ дастъ взыти на княженіе великаго Києва, сего, братіе, не разоряйте! — II. 26.

Завдяки поясненій вище практиці в переході столів, Чернігівщина не вважаючи на існування кількох княжих ліній, і кількох, принаймні двох або трох на все уставлених княжих волостей, — не поділила ся на кілька осібних, відокремлених князівств: кождий бо член династії, коли не вмер передчасно і не перескочив йому хто дороги, мав переходити зі стола на стіл, почавши від найменьшого до самого Чернигова; разом з ним пересували ся його брати; коли він доходив старших волостей, десь з заду зачинали свій марш його сини; сей круговий оборот князів неустанно звязував до купи всі волости землі і не давав їм відокремляти ся. Коли ще й справді дрібні волости не мали в собі нічого певного й дуже часто або звичайно визначали ся молодшим князем старшими („наділяли ся“) кождий раз *ad hoc**), то й се теж впливало на неподільність землі.

Відносини між чернігівськими князями, як я вже згадував, в порівнянню з иньшими землями можна признати взагалі добрими; хоч не бракувало конфліктів і внутрішніх воєн¹⁾, але з другого боку дуже часто виступали вони й солідарно всі разом, особливо де бував спільний інтерес — придбати якусь сторонню волость, особливо Київ (бо се опорожняло чернігівський стіл для другого).

О скільки уставили ся навіть головні чернігівські волости, о скільки територія й границі їх були докладно вироблені, про се трудно сказати через скупі відомости; маємо лише кілька натяків. І так бачимо, що до Чернігівської волости в тіснійшій значінню належали радимичькі городи і земля Вятичів, тим часом до Новгороду — Посеме і район р. Снови²⁾. Догадують ся, щв область р. Снови й була пограничем сих двох волостей, і се можливо; таким чином Сіверщина була поділена між сими двома волостями, але аннекси належали до Чернигова. Що була якась бодай ідеальна територія Чернігівської волости (в тіснійшій значінню), видно нпр. з такої заяви Святослава Ольговича, котрому Ізяслав Давидович, переходячи в Київ, відступив Чернігів: „взяхъ Черниговъ съ 7-ю городъ пустыхъ, а всю волость Черниговскую собою держить (Іп. 343). Як меньші волости знаємо Вщиж, Посеме і дрібніші волости на Посемю — Рильськ, Путивль, на Подесеню Трубчевськ: останні волости

*) Як я підозріваю, судячи по згадкам про „наділяння“ молодших свояків старшими — нпр. Іп. 358: а брата ти надѣлю Игоря и Всеволода, або с. 358—60.

відомі нам з історії похода Ігоря 1185 р., і єї відомости цікаві, бо можуть бути до певної міри типовими для розкладу чернігівських волостей: старший чернігівський князь (Святослав), сидів тоді у Києві, другий (Ярослав) в Чернігові, третій — Ігорь в Новгороді, четвертий Всеволод — мав Курськ (головну волость на Посемю¹), а окрім того волость на Подесеню — Трубчевську; се була старша генерація, з молодшої не знаємо уділів найстарших — Святославичів (декотрі з них могли бути й при батьку, в Києві), син старшого Ігорового брата Олега сидить в Рильську, син Ігоря в Путивлю. Неясним і суперечним для чернігівських князів було, бодай до останньої чверти XII в., — чи чернігівський князь, переходячи у Київ, має віддати своему наступнику всі чернігівські свої волости чи ні; ми бачили, що на Всеволода Святославича були його свояки незадоволені, що він перейшовши у Київ, задержав у себе землю Вятичів; подібні претензії мав, як що йно бачили сьмо, і Святослав Ольгович до Ізяслава Давидовича. Але практика задержування Вятичів в руках київського князя затримала ся: так зробив потім Святослав Всеволодич; чи протестували проти того його свояки, не знаємо.

Про політичну діяльність місцевої, властиво тільки сіверянської людности, „землі“, віча — не багато маємо відомостей. Найвизначніший момент з сього погляду — се та не дуже голосна, більше пасивна, але дуже важна участь людности в боротьбі Святославичів за свою отчину, про котру я вже казав; в тім виявило ся змагання землі до своєї окремішности, а з другого боку теж — тісні звязки земських міродайних верств Сіверщини з князівсько-дружинним устроєм, приготовлені довгою суспільною еволюцією, які помічали ми нпр. і в Київщині (Полянській). По за тим маємо в наших джерелах властиво тільки два виразні виступи громади: коли 1138 р. Ярополк з великими силами приступив під Чернігів і Всеволод Ольгович задумав тікати з міста, чернігівська громада вмшала ся в сю справу й примусила Всеволода лишити ся та покорити ся Ярополку: „ти надієш ся втікти до Половців, а волость свою лишаєш на пропаще! по що маєш потім вертати ся? ліпше залиши свою пиху (останися високоумья свого) та проси згоди, бо ми знаємо милосердність Ярополка, що він не тішить ся кровопролитєм, але журить ся Руською землею, і для Бога прийме згоду“; Всеволод послухав сеї ради, став просити згоди у Ярополка, і згода стала ся (Іп. 207). Залишивши компліменти Ярополку, що могли

бути додані й прихильним йому літописцем, ся заява віча вповні авторитетна для нас і характерна для громади: громада бояла ся, що її прийдець ся потерпіти дуже за свого князя (війська Ярополка були занадто великі, аби можна було надіяти ся утримати ся против них) і примусила його залишити свої пляни; в її словах Всеволоду: „по що маєш потім вертати ся (то к чому ся опять воротишь)?“ звучить і погроза, що громада не схоче його, коли він тепер її не послухає, і ся погроза мусіла й вплинути на Всеволода.

Другий епізод маємо в Стародубі (Іп. 360): між Святославом Всеволодичем, тодішнім чернигівським князем, і Олегом Святославичем новгородським була ворожнеча, де правда мала лежати по стороні Олега, як признавав безсторонній Ростислав (Ростислав усотривъ правду, оже Святослав обидить Олга...). Справа була в тім: Святослав задержав деякі землі, що мали перейти до Олега, і між ними, здаєть ся, був Стародуб, звістний нам уже в історії боротьби за Чернигів Олега з Мономахом, як визначна громада: тоді вона (1096 р.) тяжко і завзято боронила Олега. Тепер, коли Святослав не сповнив жадання Ростислава, не відступив спірних земель Олегу, Стародубці (1166 р.) вислали своїх людей до Олега, закликаючи його до міста та обіцяючи піддати ся. Олег пішов у Стародуб, але Ярослав, Святославів брат, випередив його, приславши свою залогу до міста, „и горожаномъ нѣлзѣ бѣ мысли своєю сотворити“. Олег розгнівався, але мусів вернути ся, зірвавши серце тільки— „много взя в полон“. Святослав потім відступив йому 4 городи, і між ними стала ся згода, але Стародуб зістав ся при Чернигові, і сього не міг переболіти Олег. Десять рік пізнійше (Іп. 406) він розпочав на нову війну, приступив під Стародуб, але не міг взяти города, чому — не сказано на жаль: чи знову залог перешкодила, чи зразив собі Стародубців Олег попереднім грабованнем. На сей раз він позаберав худобу в підгородніх селах і пігнав до себе. Так Стародубцям їх політична акція на добре не вийшла.

На сїм кінчать ся наші звістки про участь громади в політичних справах, хоч фактів такої участі мусіло бути далеко більше; під час конфліктів між чернигівськими князями за столи громада, певно, теж, бодай часом, мусіла ставати по стороні того чи сього. Але про якісь конфлікти з князями не маємо звістки в XI—XIII в., ледви чи й були якісь острійші. Характеристику, може й підмальовану трохи, але завсїди інтересну, — солідарности

землі з князівсько-дружинним устроєм дає нам оповідання про Ігорів похід 1185 р. (Іп. 435): коли довідалися про його не-удачу, „заклопоталися посемські городи, був жаль і люта туга, якої ще не було на всім Посемю, і в Новгороді сіверськім, і по всій Чернигівській волости: князі в неволі, а дружину зневолено, побито; настало замішанне, як в бурю, по містах за-вірушенне*), не тішили тоді кожного його власні справи, але душ своїх вирікалися, жалкуючи за своїми князями“.

Розвій і розцвіт дружинности, воевничости, лицарськості і поруч того — розцвіт дружинної лицарської поезії в Сіверщині запечатано невмирущими тонами Слова о полку Ігоревім. Се слово, очевидно, виплинуло з сіверянських дружинних кругів і з особливим замилованнем спинається на воєнних чеснотах сіверянської дружини:

„Мої Куране, каже в нім Всеволод Святославич, славні вояки: вони під трубами повивані, під шоломами випещені, з кінця списа вигодовані; дороги їм відомі, яруги знайомі, в них луки (кожоді хвилі) натягнені, сагайдаки відтворені, шаблі вигострені; вони скачуть як сірі вовки в полі, шукаючи собі чести, а князеви слави (II).

„Дрімає в полі Ольгове хоробре гніздо (се може належати і до князів і до всього війська), далеко залетіло! не на те родилося воно, аби обиджав його сокіл, кречет ані ти, чорний круче, поганій Половчине! (IV).

„Уже не бачу, каже Святослав Всеволодич, великого війська мого брата Ярослава з чернигівськими боярами, Могутами, Татранами, Шельбирами, Топчаками, Ревугами, Ольберами¹⁾, вони бо без щитів, з самими ножами (засапожникъ — ніж за холявою) одним покриком своїм побіджають ворогів, звонячи в прадідівську славу“ (IX).

Що до дружинної поезії Сіверщини, то окрім самого Слова — найпоетичнішого і найповажнішого взагалі утвору, який взагалі лишився нам від всієї старої літератури, ми маємо ще й інші звістки про неї. В самім Слові згадується поетичні твори Боiana, а може й ще інших поетів, де оспівувалися чернигівські князі XI в. — Метислав, Святослав, Олег, Роман Святославич і їх походи; богатство тих чернигівських тем Боiana, згаданих в Слові, піддає гадку, що й Боian міг бути теж

*) М'ягнуться акы в мотви, городы воставахуть — метафорична опись, наче про бурю.

поетом особливо близьким до чернігівського двора*). Фрагменти поезій про чернігівських князів — може бути Боянових таки — про Мстислава, Романа Святославича, бачили ми вище (с. 13, 54), і в Початковій літописи.

В Київській літописи ми зустрічаємо знову останки історичних записок, писаних безперечно сторонниками чернігівських князів, що своєю тенденцією дуже виразно відрізняють ся від записок київських сторонників (особливо се видно в записках про війну 1146—7 р., нпр. партії на с. 231, 234, 236, 238 Іпат. й ин.); можна б думати, що то писав якийсь чернігівський партизан у Києві, і дійсно — в записці 1152 р. (с. 315) маємо виразну вказівку, що вона писана була на лівім боці Дніпра („на сей сторонѣ Днѣпра), правдоподібно — в самім Чернигові.

Окрім того з Чернігівщини маємо ще дві визначні пам'ятки: Паломникъ Данила Мниха, правдоподібно Сіверянина з роду, що подорожував в Палестину на поч. XII в.¹⁾, і анонімне слово на перенесенне мощей Бориса і Гліба, що має характер політичного поучення князям (воно й надписуєть ся часом словом „о князьяхъ“) і висловляє той звичайний ідеал суспільности, щоб менші князі корили ся старшим і взагалі оминали усобиць; поученне ілюстроване історією князя Давида Святославича, описаного тут ідеалом княжих і взагалі християнських чеснот; ся подробиця, як і деякі дрібніші вказують зовсім певно, що маємо тут чернігівський утвор, і то значно пізнійший від часів Давида**); слово се було дуже популярне, переробляло ся потім і розширяло ся.

Про церковне жите в Чернігівщині знаємо досить мало. Катедра в Чернигові мусіла бути заснована дуже рано, можливо

*) Забеліи висловив гадку (Археол. Извѣстія 1894, X), на мою думку дуже правдоподібно, що кінцеву частину Слова треба читати: рекъ Боянъ и Ходына, і т. и., себ то: сказали Бояк і Ходина, співці старих часів Ярослава, поети Святослава, улюбленці Олега; себ відкривало перед нами ще одного поета чернігівських дружинних кругів, а вразом давало виразне свідощтво, що Боян був дійсно чернігівським дружинним поетом.

**) Особливо се виразно вказують слова: „княжаше в Чернигове в болшемъ княженъи, понеже бо (бѣ) старій братъи своей“ — очевидно, проповідник мав на гадці інші чернігівські ж князівства і братию чернігівської династії; на пізнійший час вказують генеалогічні пояснення, хто то був Давид; недавно проф. Голубовський в спеціальній розвідці висловив здогад, що слово виголошене було 1175 р., з нагоди боротьби Святослава Всеволодича з Олегом Святославичом²⁾.

що й за Володимира, як каже Никон. л. (І. 65), у всякім разі за Мстислава мусіла бути (зовсім певні згадки про чернігівських єпископів з останньої чверти XI в. — Іл. 145), але ся катедра нічим особливим себе не заявляла за всі часи. Князі чернігівські досить визначали ся своєю побожністю, більш або менш широко, фундували церкви, й у себе в Чернигові, й у Києві; часто князі й княгині постригали ся в черці, чи перед смертю чи за житя. Перший чернігівський князь Мстислав розпочав будову головної чернігівської сьвятині — церкви сьв. Спаса, докінчену вже по його смерті (церква заховала ся з тодішніх часів); Сьвятослав і його внук Всеволод поставили патрональні монастирі в Києві, але може скорше з вимог доброго тону, ніж з побожности, бо в Чернигові подібних патрональних монастирів як не знаємо. Тут поставив церкву Бориса і Гліба Давид, церкви Благовіщення і св. Михаїла Сьвятослав Всеволодич. Що Давид Сьвятославич славив ся своїми християнськими чеснотами, я вже казав; згадане слово малює його вповні сьвятим, прославленим ріжними чудами в момент смерті; його сестра Предслава і син Сьвятоша постригли ся в черніці в Києві, і Сьвятоша, з іменем Миколи, тут прославив ся як сьвятий (моці його й досі в київських печерах), а заразом як любитель книг, подібно як його дід Сьвятослав свого часу. Сьвятим називаєть ся забитий Киянами Ігорь, що по своїй неудачі на київській столі постриг ся був теж в черці. Постриження перед смертю з рештою досить практиковало ся чернігівськими князями. Всеволод Ольгович постриг ся перед смертю в Києві, з іменем Кирила, як теж його син Сьвятослав, що прославляєть ся в Київській літописи за свою побожність; чернігівські синодики згадують іще кількох князів, пострижених перед смертю в черці¹).

Хоч чернігівська династія визначала ся прихильністю до церкви й чернецтва, але монаше жите, здаєть ся, не мало в Чернігівщині особливого розвитку; цікаво, що й Предслава Сьвятославна як і Сьвятоша, задумавши постригти ся, ідуть в Київ, а не лишаєть ся в яким чернігівським монастирі. З рештою ми з джерел знаємо тут з сих часів напевно тільки два монастирі — коло Чернигова, на Болдиних горах, св. Богородиці, звістний з середини XI в., коли тут перебував Антоній печерський (теперішній Єлецький); другий — Бориса і Гліба, очевидно — при тій поставленій Давидом церкві; монастир св. Ілії традиція теж зачисляє до передтатарських часів, і се о стільки правдоподібно, що тутешня церква належить до тих часів; новгородський монастир

Спаса зачисляють до XII в. на підставі написи, що мала бути знайдена в минулім віці, але се, розуміть ся, дуже непевний доказ, бо написи сеї тепер не маємо. О скільки християнство слабо було розповсюджено в масах, особливо в більш глухих частинах Сіверщини, свідчать звістки про Вятичів, що були ще поганями *in optima forma* при кінці XI в. і забили тоді проповідника — св. Кукшу.

Що до материяльної культури Сіверщини, то я тут зазначу тільки, що з її території (властиво головно з Чернигова) маємо досить значний запас предметів давнього руського артистичного промисла і побуту, і між ними деякі дуже важні і інтересні з різних поглядів (нпр. срібні роги з Чорної могили, срібна чарка кн. Володимира Давидовича, з його іменем т. зв. чернигівська гривна — найінтересніший з усіх зьмієвиків, які маємо і т. и.), але оглядати їх осібно від загального огляду нема по що. Згадаю ще, що Чернигівщина дає нам найбагатші звістки про велике (княже) господарство XII в. (в історії війни Олеговичів і Давидовичів).

Тепер переглянемо визначніші осади й місця Чернигівщини; перегляд сей буде короткий, бо за браком місцевої літописи ми дуже не багато знаємо про них. Почнемо від столиці.

Чернигів належить до найстарших й найважніших історичних руських міст (кажу — історичних, бо слідів доісторичного житя, скільки знаю, в нім не знайдено); уже на початку X в. (фрагменти умови Олега) він уважав ся по Києві найважнішим містом тодішньої Руської держави, і для України віставав ся таким аж до татарського погрома¹). Розкопка Чорної могили в Чернигові дає нам доказ багатого дружинного (може й княжого) житя в Чернигові X в. (судячи по монетам кінця IX в.), але ближші історичні відомости починаємо мати про нього, від коли тут засідають князі з Володимирової династії. За Мстислава Чернигів став столицею лівобічної Руси, як Київ правобічної; памятю по нім лишила ся церква св. Спаса, розпочата ним і введена над землею „як можна було дістати рукою, стоячи на коні“; рахуючи час засновання, треба уважати її найдавнішою з церков, яку маємо на Русі, взагалі в землях Руської держави, але коли вона була закінчена — не відомо. Вона лишила ся головною святинею Чернигова, його катедрою; тут звичайно ховали чернигівських князів, почавши від самого Мсти-

слава. В осібнім „теремі“ — каплиці церкви св. Спаса положено було тіло кн. Ігоря, поважаного як мученика (Іп. 283). Будова церкви заціліла досить добре до нинішніх часів, окрім верхів, але внутрішнє мальованнє пропало (слідів мозаїки не видно). Окрім спаської лишили ся ще церкви Бориса і Гліба, Пятниць, Успенська в Єлецькім монастирі і прор. Ілі в Ілїнськім, але всі значно перебудовані. Поза тим звістні з літописи дві церкви — кам'яна св. Михаїла на княжій дворі, і Благовіщення, обидві збудовані Святославом Всеволодичом (Іп. 388, 439). Про монастирі під містом згадує літопись під 1094 р. Відомости про саме місто дуже убогі — не йдуть далі таких елементарних відомостей, що по за внутрішнім городом (дѣтинець), де стояла катедра і княжий двір, був „градъ околний“, обгороджений палисадами („острогъ“), інакше „передгородье“, що мало кілька ворот — між ним від р. Стрижня (Іп. 141, 315), і т. и.

Суєдній Любеч, славний в X в., як важний центр, а в книжних сферах — як вітчизна Антонія Печерського, в наших джерелах пізнійше не грає ніякої ролі¹⁾. В війні 1148 р. (Іп. 254—5) його сильно спустошили Мстиславичі, бо тут була тоді „вся жизнь“ чернігівських князів (не знати — чи се треба розуміти про княжі фільварки і господарство, чи взагалі про багату околицю, що несла їм великі доходи (скорше перше); не знати, чи не по сій операції попав Любеч в категорію „пустих городів“, де сидять „самі псарі та Половці“, як описує околиці Чернігова Святослав Ольгович по тій завязтій війні Мстиславичів і Ольговичів (Іп. 343), але тут є варіант: Любескъ, і я не ручив би, що се як раз Любеч. У всякім разі ся звістка про спустошеннє околиць Чернігова і залюдненнє їх Половцями інтересна; окрім того ми й на інших місцях маємо ще згадки про турецьку кольонізацію Чернігівщини (Коуї чернігівські — Іп. 431); правдоподібно, сими турецькими осадниками кольонізовано²⁾ полудневе чернігівське пограничє, побереже Остра і Сейма.

Найважнійшим містом в землі Радимичів був, правдоподібно, Гомій, теп. Гомель: Святослав Ольгович, опановуючи Чернігівську волость (в тіснійшій значінню) сам їде до Чернігова, сина висилає в Гомій, а по інших городах розсилає посадників (Іп. 358); з рештою ніяких подробиць про се місто не маємо.

Досить визначну ролю грає Стародуб; очевидно, се була сильна кріпость: 1096 р. тут завзято боронив ся Олег Святославич від Святополка й Володимира, утікши сюди з Чернігова;

блокада тревала цілий місяць. Але окрім того се, видно, була й визначна осада, бо, як ми бачили, в 60-х рр. XII в. вона взяла активну участь в боротьбі між князем Святославом Всеволодичом і новгородським Олегом Святославичом (Іп. 360). Правдоподібно, Стародуб був одним з тих другорядних княжих столів XII—XIII в., про котрі ми, на жаль, не маємо майже відомостей.

Друга столиця Сіверщини — Новгород ²⁾, званий сіверським для відрізнення від інших Новгородів, стає дуже пізно звістним в наших джерелах: він згадується в літописях тільки в середині XII в., хоч уже, по всякій правдоподібності, від 1096 р. все був княжою столицею. Подробиць майже ніяких про нього не маємо (Іп. 317); місцева традиція зачисляє до передтатарських часів Успенську церкву, що мала бути на місці катедри, і сьв. Николая, та місцевий монастир сьв. Спаса, але останків з княжих часів в церквах Новгорода взагалі не показується.

Вщиз на верхній Десні був центром княжої волости в другій половині XII в., як ми бачили, але ближших відомостей про нього не маємо; здається, чи не заступив його пізніше Трубчевськ, бо його бачимо княжим столом в останній чверті XII в., і се значінне політичного центра він захує й пізніше (в XIV в.). Сусідній Брянськ, голосний центр пізніше, в XIV в., хоч часто згадується, нічим не визначається в XII в.

Курськ, на Посемю, був від давна важним центром: він лежав уже на пограниччю з степом, і через нього йшов важний торговельний шлях: з Києва — мабуть в краї середньої Волги (Жит. Феодосія л. 5). Що то було чимале місто, свідчить життя Феодосія, що свої молоді часи прожив у Курську (його батько був там якимсь княжим урядником в 1-ій пол. XII в.): для нього тут найшлися учителі „на вся граматикія“; коли се й риторика тільки, то видно, що Нестор уважав Курськ таким містом, де така наука була можлива). Княжим столом, як центр Посемя, бачимо його вже при кінці XI в. (Іп. 160), і він і пізніше зістається ним, з тою ріжницею, що поруч нього (від 2-ої пол. XII в.) з'являються й інші княжі столи на Посемю — Рильськ, Путивль, навіть Вир; в XIII в. (в 2-ій пол.) княжим столом стає й сусідній Глухів. Небезпечне сусідство з степом розвивало в посемській людності воевничість і лицарськість, описану в славній характеристиці Курян Слова о полку Ігоревім.

З менших посемських столів Путивль славний згадками Слова о полку Ігоревім:

„Ярославна рано плаче в Путивлю на заборолі, промовляючи...“

Як видно з синодиків та генеалогій, він і пізніше (в XII в.) зіставав ся княжим столом.

В землі Вятичів в XI—XII в. ми ще не можемо помітити якихось визначніших центрів; тільки від середини XIII в., коли взагалі державне жите з полудневих частин Чернігівщини уступає на північ і північний схід, виступають тут цілим рядом центри дрібних княжих волостей — Карачев, на вятицькім пограниччю, Козельськ, прославлений своєю трагічною долею 1208 р., коли тут люде завзято боронили свого малого князя Василя, і Татари виривали за те ціле місто, Новосиль і т. и.

Початком відокремлення Переяславщини, як я вже сказав, мусимо уважати витворення на Сіверянській території супроти Чернигова другого важного центра, яким був Переяслав, а знаємо його в сій ролі від початку X в. Саме ж відокремлення знаємо як довершений факт тільки за часів Ярослава. Від того часу Переяславщина вже ніколи не могла злучити ся скільки небудь трівко з Чернігівщиною, противно — видно, що обидві землі мали неохоту до такої злуки: Чернігівщина рішучо не хоче стати волостію переяславської династії (Всеволода), Переяславщина, стараючи ся уставити у себе якийсь трівкіиший лад, вибирає собі иньшу династію, не чернігівську, й її хоче забезпечити у себе стіл; головню сею неохотою до злуки й мусимо ми пояснити, що єї дві частини Сіверянської землі ніколи, кажу, не злучали ся, виключивши кілька невдалих проб (Всеволода і потім Мономаха — взяти собі Чернігівщину, Всеволода Святославича XIII в. — захопити Переяславщину). Чи були які глибокі причини тому відокремленню — етнографічні, культурні, того не можемо тепер ще сказати¹⁾.

Відокремлений за Ярослава, що хотів, очевидно, утворити в центрі Руської держави третій стіл для свого улюбленця Всеволода, Переяслав займав якийсь час — до смерті Святослава († 1076 р.) поважне місце, як третій з ряду княжий стіл в землях Руської держави, по Києві й Чернигові, і був осібним, самостійним князівством. Але зараз потому, наслідком політичних перемін, Переяслав опинив ся в досить невигідній позиції — прищипки до котрогось із старших столів; за Всеволода, коли той був захопив Київ і Чернігів, се ще могло менше

відчуватись; короткий час, коли Мономах тримав Чернігів, може не йти в рахунок, але від коли Мономах (1113 р.) засів у Києві, Переяслав став фактично якоюсь прищипкою до Києва. Тим часом як сусідня Чернігівщина замкнула ся в осібне політичне тіло, під проводом династії Святослава, Переяслав зістає ся просто волостию Києва, де князі часом міняють ся частійше як які тіуни або посадники в котрімсь провінціональнім місті. По тестаменту Мономаха Переяслав мав бути додатком до Києва, переходовим місцем для кандидатів на київський стіл. За часів Мономаха й Мстислава Ярополк бодай досить довго сидів тут в сій ролі „евентуального престолонаслідника“, але по смерти Мстислава, коли вийшло через се непорозумінне в Мономаховій династії, сі престолонаслідники почали міняти ся як в кінетоскопі: протягом яких 15 років перемінили ся вони 7 раз, а деякі сиділи тут по кілька тижнів, а навіть по кілька годин (як пишуть за Всеволода Мстиславича, що він просидів від рання до обіда!).

Розумієть ся, така практика не могла ані трошки подобати ся Переяславцям, де громада, як і по иньших українських князівствах, привикла складати всі клопоти про управу й охорону землі на князя, а Переяславське князівство й спеціально вимагало пильного догляду й оборони, супроти відносин до степовиків. Супроти того Переяславці (подібно як і иньші землі) постановили знайти собі якусь осібну династію й її забезпечити переяславський стіл. Коли виникла боротьба між Мстиславичами й Юриєм, Переяславці постановили тримати ся Юрія; очевидно, вони при тім надіяли ся, що Київ зістанеть ся в руках Мстиславичів, і таким чином Переяслав був би зовсім відокремлений і забезпечений від ролі прищипки, чи то для Києва, чи для Чернігова; Суздальщина ж безпосередно з Переяславщиною не граничила, і в численній родині Юрія все мусів найти ся для неї осібний князь.

Окрім таких чисто льогічних причин, певно, вплинули й звязки Переяслава з Юриєм, що могли бути дуже давні. Ми знаємо, що Остерський Городок (теп. Остер) належав від давна до Юрія і звав ся инакше Юрївим Городком; можливо, він мав його ще від батька Мономаха, або що найпізнійше — дістав десь за часів Ярополка, коли йшла та боротьба за Переяслав. В таким сусідстві міг він мати здавна певні впливи і звязки з Переяславцями. Коли потім його син Гліб з'явив ся в сусідстві (1147), насамперед Посеме перейшло до нього, а далі й із Перея-

слава стали приходити до нього відомости, що його там „хочуть“. На початках одначе сей рух між Переяславцями не мусів бути сильний: коли якийсь боярин Жирослав намовив Гліба йти на Переяслав (де тоді сидів Мстислав Ізяславич), „бо його хочуть Переяславці“, й Гліб пішов справді, то переяславські партизани не відважили ся прилучити ся до нього, й Мстислав прогнав Гліба (Іп. 253). Те саме повторило ся на другий рік (1148): знову з Переяслава приходили якісь заклики, й Гліб, „свѣщався е Переяславци“, пішов у друге на Переяслав, але Мстислав знову завчасу вибрав ся з військом, і Переяславці знову змикитили: „Гліб був з малим військом і сказав: піддурили мене Переяславці та не відважаючись стати до битви, пустив ся тікати“ (Іп. 255). Се мабуть і було причиною такої нерішучости Переяславців, що Гліб не мав відповідних сил (бязе вѣ малѣ) — бачимо тут туж саму політику, що й у Киян: „коли будеш мати досить сили, то й по твоїй стороні станемо“. Колиж рік пізнійше прийшов на місце Гліба сам Юрій, з дуже значними силами, то Переяславці вже не вагались. Могло навіть бути якесь порозумінне у Юрія з Переяславцями задалегідь, бо в своїм поході він попростував просто до них, очевидно — числячи на їх прихильність; потім в переговорах з Ізяславом він згожувався вирікти ся Київа з тим, аби Переяслав віддано одному з його синів, але Ізяслав не пристав на се; цікаво, що при тім і переяславський єпископ намовляв Ізяслава зробити сю уступку стривви, але Ізяслав не згодив ся. В рішучій битві під Переяславом Переяславці перейшли до Юрія: зрадили Переяславці (бысть дєсть вѣ Переяславцєхъ), сказали: Юрій — то наш князь, то свій, ми його й з далека шукали (Гюрги намъ князь и свой, того было намъ искати и далече) та й побігли до Юрія; побачивши се, полки Ізяслава й Ростислава збентежили ся й пустили ся тікати (Іп. 267). Таким чином виступ Переяславців рішив справу на користь їх вибранника — Юрія, що сам по собі не мав відваги й надії на успіх і ще перед самою битвою всякими способами оминав війну з Ізяславом.

Почавши від сього часу Переяславщина вістає ся переважно в володінню династії Юрія. Володінне се, правда, не було ані постійне, без перерв, ані міцне і певне. Діло в тім, що династия Юрія все віставала ся чужою для української політики й українських князів, її участь в українських справах була спорадичною й переважно мала вираховано-шкідні цілі, так так що не могла тішити ся загальною симпатією; при тім Суз-

дальські землі були відрізані від Переяслава значним простором, а сама Переяславська земля була занадто слаба, аби місцеві князі могли утримати ся власними силами супроти більших ворогів. Все се поясняє нам ті перерви в володінню Юриевичів, що звістні нам у наших джерелах, а почасти — можливо — нам незвістні, бо з останньою чвертею XII в. наші відомости про Переяславщину й її князів стають незвичайно бідні. Так відомо вже нам, що коли Ізяслав в останнє подолів Юрія, він прогнав і його сина Гліба з Переяслава та посадив свого сина Мстислава, що просидів тут коло трох років; по сій перерві Гліб вернув ся назад до Переяслава й просидів тут до 1189 р., коли його вислав брат Андрій до Київа. В Переяславі Гліб на своє місце посадив тоді малого ще свого сина Володимира (було йому тільки 12 літ — Іп. 379), і той зістав ся тут до своєї смерти (1187). Таке довге правління батька й сина, серед завірюх української політики, особливо правління того малого Володимира (його батько в Київі умер слідом і не міг бути помічним сином) ми мусимо головно толкувати привязаннем самої землі до сеї княжої родини; дійсно, про Гліба зістала ся в літописи добра пам'ять (Іп. 384), а про Володимира, з powodu його передчасної смерти, літопись (с. 439) пише: „плакали по нім усі Переяславці, бо він любив дружину, а золота не збирав, майна не жалував, але роздавав дружині; був з нього князь добрий, сильний в битвах, визначав ся великою мужністю, і за нім Україна дуже жалувала (много постана)“.

По смерті Володимира є перерва в наших відомостях про Переяслав, аж у 90-х рр. бачимо тут суздальського княжича Ярослава Мстиславича, Володимирового стрічного брата; можливо, що він сів тут безпосередно по Володимирі¹⁾, друга можливість, або навіть і правдоподібність — що він з'явивсь у Переяславі з ініціативи самих Переяславців, бо належав до противників шефа суздальської династії — Всеволода, і з його руки ледво чи би дістав Переяслав, хіба якось перепросив ся. Але й за життя Ярослава Переяслав, як видно з звісток 1197—1198 рр., стояв у повній залежності від Всеволода: 1197 р. Всеволод іменує сюди єпископа, а 1198 р. з сином Константином ходив походом на Половців на Дін, похід же сей міг бути зроблений тільки в інтересі Переяславщини: очевидно Всеволод уважав її як би за свою. Дійсно, по смерті Ярослава Переяславці звернули ся до Всеволода по князя. Їх послі прибули в Переяслав північний (Заліський) до Всеволода, що тоді перебував

там, і він дав їм князем свого сина Ярослава, „Переяславці ж узавши свого князя Ярослава від св. Спаса (правдоподібно, в церкві св. Спаса відбувала ся якась церемонія благословення на князівство, чи що), пішли з великою радістю, хвалячи Бога і св. Богородицю й св. Михаїла (патрона переяславського), що дав їм князя, якого собі бажали“, як оповідає своїм урядовим стилем Суздальська літопись (Лавр. 395).

Скільки тут дійсно було щирого бажання Переяславців, трудно сказати, але з огляду, що таким чином Переяславщина запевняла собі поміч найсильнішої тоді династії, з другого боку — вона й далі заховувала свою політичну окремішність, — нема нічого неможливого в тім, що така комбінація їм досить подобала ся, і підозрівати щирість їх посольства до Всеволода не маємо особливої причини.

Почавши від сього часу й аж до упадку Переяславського князівства — підчас татарської руїни, ним все розпоряджають ся суздальські князі, і Суздальська літопись по просту зве Переяславщину „отчиною“ суздальських князів (Лавр. під 1213 р.). Правда, від часу до часу, в залежності від політичних завірушень на Україні, ставали ся в сій залежності Переяслава від суздальських князів певні перерви. Так 1207 р. вигнав з Переяслава того Ярослава Всеволодовича Всеволод чернигівський, причепивши ся до його кандидатури на галицький стіл, і посадив тут свого сина, а сього знов вигнав Рюрик і посадив тут свого сина Володимира (Лавр. 406—7), але се тривало не довго, і Переяслав знову вернув ся до суздальської династії: 1212 р. туди післав тодішній шеф сеї династії Юрій Всеволодович свого брата Володимира. Володимира сього. одначе 1214 р. взяли в неволю Половці, напавши на Переяславщину й побивши в битві. Здасть ся, що по тім нещастю Переяслав знову висовгнув ся з рук Суздальської династії; вище я висловив здогад, що сей опорожнений стіл могли 1215 р. дістати Ольговичі, в потїху за страчену Київщину¹). Але потім він вертає назад в розпорядженне суздальських князів: 1227 р. кн. Юрій посилає сюди свого братавича Всеволода Константиновича, потім брата Святислава (1228)²). Завдяки тільки сій залежності Переяслава від суздальських князів і знаємо де що про нього в XIII в. — сї убоги відомости заховала для нас Суздальська літопись, тим часом як Галицько-волинська літопись мовчить про нього зовсім. В сїм факті відбило ся виїмкове політичне становище Переяслава поміж українськими землями: з них він оден виріжнив ся з їх по-

літичної родини і щоб забезпечити ся від двох українських династій — Мстиславичів і Ольговичів, між землями котрих лежав, потягнув до нового — східнього політичного центра, увійшов у сферу його політики.

Се була політика самої переяславської громади, як ми бачили, що зазначила її досить виразно, як на наші скупі взагалі в таких справах відомости. Заразом сею політикою й вичерпуєть ся все те, що можемо сказати про політичну діяльність переяславської громади.

Се була „вища політика“ Переяславців. Але в їх житю була політика ще далеко більш важна, що була питанням життя і смерті — се відносини до степа. Ні для якої з земель давньої Руської держави сі відносини не мали такого незвичайного, есенціонального значіння. Се зовсім природно поясняєть ся територіяльними обставинами Переяславщини.

Її границі на заході й півночі ми знаємо: від Київщини її граничив Дніпро, тільки в околицях Київа, здаєть ся, київська границя переходила трошки на лівий бік (як більш або менш гіпотетичну границю можна брати р. Карань). Від Чернігівщини граничило поріччя Остра і Сейма. Як ми вже бачили, територія р. Сейма була спірною між Чернігівщиною й Переяславщиною, і особливо в другій чверті XII в. дуже вагала ся між сими двома землями, але зістала ся в кінці за Черниговом, хоч судячи по відносинам місцевої людности до князів, вона може скорше тягнула до Переяслава (принаймні, як і Переяслав, Посеме тримаєть ся династії Юрія, а бити ся з Ольговичами показує охоту)¹⁾. На північнім заході крайнім пунктом, що тягнув до Переяслава, був Остерський Городок, на устю Остра в Десну, на лівім боці його; в 1-ій пол. XII в. його вилучено в осібну волость — Юрія, але вона злучила ся знову з Переяславщиною, через те що й Переяславщина перейшла в ті самі руки — династії Юрія²⁾.

Таким чином Переяславщина з двох боків операла ся на хоч не завсіди приятні, але бодай культурні, безпечні краї — зі заходу і півночі, а властиво тільки її північно-західній кут був безпечний (нпр. як би потягнути лінію від Рильська на усте Суноя або навіть і Трубежа); решта — се було небезпечне, неспокійне степове пограниччя, де треба було все виглядати кочового ворога.

Ми бачили вже, яка нетрівка, бо виставлена на періодичні знищення, була кольонізація київського Порося — району між Стугною й Росєю; з другого боку бачили ми, в яких неспокойних обставинах жила околиця Курська; се відразу позволить нам з'орієнтовати ся і в кольонізаційних обставинах Переяславщини. Землі по Супою й Трубежу лежали в одній лінії з Поросем, але о стільки в гірших обставинах, що їх не прикривало ніщо зі сходу, як Переяславщина Київщину, і на півночі вони не мали таких безпечних своїх закутків, як київське Полісе, куди людність могла відступати й пересиджувати лихоліте. Тільки землі по Остру, між Остром та Дніпром та по верхівям Трубежа, Удаю та Ромна, багаті багнами і лісами могли бодай до певної міри хоронити свою людність від степових нападів; решта ж Переяславщини мусіла мати тоді, як має й тепер, переважно степовий характер, з лісами тільки на берегах рік, в мокрих балках і ярах. Тим поясняєть ся, що в періоди особливого розярнення степової бурі Переяславщина редуковала ся до дуже слабих останків.

Ми бачили, що при кінці X в., за Володимира більшість Переяславщини уважала ся страченою під печенізьким натиском; хоч сказано там про будову кріпостей по р. Сулі, але zarazом ставлено їх по Десні, Трубежу і Остру, так що посульські кріпости або мали служити якимись сторожевими пунктами, або тут мова про верхню Сулу, що мала боронити лінії Остри і Десни від полудневого сходу; очевидна бо річ, що як би середне та нижнє Посуле не було ослаблене, було добре залюднене й укріплене, то само по собі могло б виставати на оборону, й не було б по що укріпляти берегів Трубежа чи Десни. Оповіданне про заснування Переяслава (під 993 р.) зовсім підтверджує таке розумінне, даючи добру ілюстрацію до тодішніх кольонізаційних обставин: Печеніги собі маршкують „отъ Сулы“, наче на тій Сулі й не чуто тих кріпостей, а Володимир „поиде противу имь“, і стрів їх раптом на Трубежі, „на броді, де тепер Переяслав“! Очевидно, останки руської кольонізації тільки й брєніли ще тут, між Трубежом, Дніпром та Остром.

Коли знищено Печенізьку орду, й Русь почала здобувати назад страчені кольонізаційні терени, кольонізація Переяславщини теж була відреставрована до певної міри; про її розміри можемо судити з звісток з кінця XI і на початку XII в. (перед новою кольонізацією погранича, що не могла скорше розвинути ся як від 1103 р.) і бачимо з них, що та реставрована кольоніза-

ция опановала що найменше побереже Сули (Ромен, Снятин, Горошин, Воін) ¹⁾, а в дійсности, правдоподібно, й перейшла її. Результати сеї кольонізації були одначе страчені, коли розпочали ся в останній чверти XI в. половецькі напади, що особливої інтензивности дійшли в 90-х рр. Половці тоді неустанно нищили осаді між Сулою й Трубежом, часто з'являючи ся і в околицях самого Переяслава, а Тугор-хан раз протримав Переяслав півтора місяця в бльокаді! (Іп. 161). Як тоді виглядала Переяславщина, дає нам зрозуміти коротенька записка Мономаха про 1094—6 р.: „сидів я в Переяславі три літа й три зими, з своєю дружиною, і багато набідували ся ми і від війни (з Половцями) і від голода (очевидно — наслідком половецьких спустошень).“ Сю останню подробицю переяславського життя дуже добре доповнює образок, що мав Момах намалювати перед зібраними князями 1103 р.: „жалуєте ви коней для оранки, а того не подумаете, як селянин почне орати, а наїде Половчин, забє „смерда“ стрілою, кобилу його візьме, заїде на двір (село), забєре жінку й дітей, і все майно, а тік запалпть, — то коня його ви жалуете, а самого чому не жалуете?“ (Іп. 183 і 191). Розуміть ся, при таких обставинах життя Переяславщина муїла знову дуже сильно спустіти, як і полуднева Київщина.

Кольонізація розвиваеть ся на ново з початками агресивної боротьби з Половцями. Під час походу 1111 р. бачимо, що ще на Голтві руське військо почуває себе безпечно (сташа на р'їц'ї Голт'ї, ту пождаша и вои), і тільки за Ворсклю починала ся небезпечність (доидоша Върскла, туже хрестъ ц'їловаша — хрестопоклонної неділі — и възложиша всю свою надежу на хрестъ, многими слезами). З пізнійших звісток бачимо, що руська кольонізація дійшла побережа Ворскли на полудню (тут під 1174 р. (Іп. 387) згадуєть ся Лтава, на Ворсклі, як звичайно думають — теп. Полтава, в усякім разі се було місто на Ворсклі); на полудневім заході бачимо (1185) город Донець (як звичайно приймають — на р. Удах, притоку Сіверянського Донця, недалеко теп. Харкова) ¹⁾, хоч і не знаємо, о скільки він тісно був злучений з пограничною кольонізацією; по Донцю і Удам бачимо, що правда, цілу систему укріплень — городищ, але ніщо не дає нам поки що права уважати її останками укріплень з сих часів; деякі поетичні згадки з 2-ої пол. XII в. вказують на Посудє як на властиве переяславське пограничє: „Кончак знищив Сулу“ (снесе Сулу) каже поетичний уривок в Галицько-волинській літописи (Іп. 480); „по Роси й по Суді поділили

городи“ каже про Половців (може про Кончака і Гзу) Слово о полку Ігоревім; сї натаки трудно инакше зрозуміти, як про пограничне переяславське (як Рось — київське), а з першого з них довідуємось, що в останній чверти XII в. погранична (посульська) кольонізація коли не знищена, то знову сильно ослаблена була серед нових інтензивних половецьких нападів.

Взагалі, взявши статистично той матеріал, який маємо, ніяка з руських земель так часто не підпадала половецьким нападам, як Переяславщина (хоч відомости про неї не визначають ся ще й докладністю, досить припадкові), і ніде сї напади не опанували так цілого майже терена землі як тут; тільки кутик між Остром і Дніпром був безпечніший, з рештою ж ціла Переяславщина була виставлена на турецькі спустошення.

Супроти такої небезпечности й періодичних спустошень Переяславщини треба було брати ся на різні способи. І так князі старали ся всякими способами здобувати нових насельників землі з поза її границь: осажували невільників приведених з різних земель, нпр. знаємо, що Мстислав з Ярославом, забравши багато невільників у Польщі, поділили їх між собою; по всякій імовірности Мстислав, як і Ярослав, ужив їх для реставровання пограничної кольонізації (літопись каже тільки про Ярослава, що він осадив свою пайку по Роси — Іп. 105); кн. Ярополк, забравши підчас походу на Минщину людей з м. Друцька, вивів їх і поставив їм місто Желни (вар. Желди), як думають звичайно — теп. Жовнин, на нижній Сулі (Іп. 203, Лавр. 276). Особливо ж важну роль мали турецькі осадники виведені з степів: по погромі орди Торків частину їх осаджено і в Переяславщині, де вони згадують ся 1080 р. (заратисася Торки переяславетни на Русь — Іп. 143). Потім нові партії Торків і Печенігів приведено з походів 1103 р. (заяша Печенѣги и Торьки с вежами — Іп. 184), а правдоподібно — й 1111 р.; знов же ватаги їх прийшли з власної охоти по невдалім повстанню на Половців в 1116 р. Потім (1117) маємо звістку про прихід Біловежців. Правда, турецькі кольоністи давали чимало клопотів — от як оте повстанне їх 1080 р., потім під 1121 р. маємо записку, що Мономах „прогнав Берендичів із Руси, а Торки й Печеніги самі втікли (Іп. 205) — очевидно було знову якесь повстанне. Але з другого боку, вони постачали і добрих вояків, і будь що будь — служили кольоністами, при тім призвичаєними до небезпечного, неспокійного жита. З рештою відомости наші про їх кольонізацію дуже бідні; з одної звістки довідуємо ся, що їх осадки були коло Баруча й Бронь-

князя (Лавр. 280), але місця сих городків невідомо напевно, з правдоподібністю їх можна уміщати в районі верхнього Удая; в сусідстві, на Ромні бачимо Білу Вежу — засновану правдоподібно тими виходними з донської Білої Вежі, але єї виходні, правдоподібно, не були Турки, а Словяне. Далі з подій 1150 р. довідуємо ся, що десь на Дніпровім побережжю сиділи Турпії (Ип. 277), правдоподібно — теж турецьке коліно, як і Коуї, Берендичі і т. и.

Можна догадувати ся, що в будованню пограничних замків переяславські князі також бачили оден з способів оборони. Знаємо се про Володимира, що він будував таку оборонну лінію по Сулі, але з усякою правдоподібністю можемо се приймати й для пізнійших часів, хоч би по аналогії з Київською землею. Дійсно, почавши від XVI—XVIII в. відомі нам городища — тоді порожні, значить — останки міст і замків давнійших, по р. Песлу, Вореклі, Удам, Донцю, що закривають Переяславщину від полудня й полудневого сходу, й дісно можуть бути останками оборонних ліній XI—XII в., хоч ми поки що й не можемо сього твердити категорично. Звістні нам тут і вали — подвійний вал коло Переяслава, вал на правім березі Сули, від Лубен до Дніпра, і т. и.; переяславські вали згадують ся уже в XI в.¹⁾

З другого боку переяславські князі заходили ся коло самих Половців, то задобрюючи їх, то боронячись, то пробуючи застрашити їх агресивною війною. Між переяславськими князями знаходимо найбільших спеціалістів у половецьких справах, як Мономах, Ярополь, Володимир Глібович. Мономах, бувши переяславським князем, дав ініціативу й провід у найбільшій агресивній війні з Турками, яку знає давня Русь; очевидно, він при тім мусів головно виходити з спеціальних інтересів своєї волости.

Скільки приходило йому й иньшим переяславським князям в подібних обставинах — нпр. при кінці XII в., клопотати ся з Половцями, дав він зрозуміти своєю автобіографією: „усіх угод (тут розуміють ся й дипломатичні з'їзди з Половцями) з половецькими князями уложив я 19, за часів батька і по нім (кінчачи, правдоподібно 1102 р.) і передавав багато худоби та своїх портів (одіжи й тканини); з неволі пустив визначніших половецьких князів ось скільки: двох братів Шаруканів, з рода Багубарса 3, Овчини 4, а всіх иньших важнійших князів 100; а що Біг дав живими в мої руки Кокеуса з сином, Аклана Бурчевича, таревського князя Азгулуя, й молодих князів 15, то

їх я привів живими, постинав і покидав у річку Славлій; тоді їх побито во 200 ліпших невільників...“ (Лавр. 242).

Син Мономаха Ярополк уславився також війнами з Половцями, хоч тоді вже вони були приборкані попередньою боротьбою. На ново розвиваються половецькі напади в останній чверті XII в. і тоді здобуває собі славу на сім полі Володимир Глібович. На жаль, ми досить мало маємо відомостей про Переяславщину в сих часів: вона мала тоді зовсім другорядне політичне значіння і все більше виходила за обрій української політики; але тих кілька штрихів, які дають нам наші джерела, вистають для характеристики цього князя й його ролі в сій новій половецькій бурі: „руські князі“ уважають його спеціалістом в половецькій війні, висилають його з передовим пошлом, і Володимир дуже шильнує свої свої прерогативи; він бере участь у всіх колективних руських походах на Половців¹⁾; Половці мають особливий респект перед ним, а на Русі має він славу великого лицаря: „бо він був муж добрий, відважний і сильний в бою, і на всяке добре діло готовий“, особливо ж популярний він у своїй землі, бо се князь-дружинник, князь воєвничий, а його печальність для своєї землі підчеркнуло Слово о п. Іг. (IX) коротенькою апострофою:

в Римах крик під шаблями половецькими,
а Володимир у ранах — туга та жаль Глібовичу.

З попереднього бачимо ми, що ціла Переяславщина була властиво тільки пограничною маркою, оборонною границею руської колонізації з степом. Ся її роля була причиною, що до неї в наших джерелах було в перше приложене славне пізнійше ім'я „Україна“. Оповідючи про смерть Володимира Глібовича, київська літопись каже, що по нім „плакали всі Переяславці“, та піднісши його чесноти, додає, що за ним дуже жалувала Україна: „о немже Украина много постона“ (Іп. 439). Почавши від своєї апострофи ми кілька разів стрічаємо в київській і галицькій літописях се слово в значінню погранича¹⁾, але історичними обставинами воно локалізувалося на тім же пограниччю, де ми його стрічаємо перше. В наведеному тексті воно значить, очевидно, Переяславщину, або цілу (се скорше — воно тоді є парафразованою, стилістичною паралелею до згаданого перед тим плача Переяславців), або її полудневе пограниччє. В сій ролі погранича з степом, воєнної марки Переяславщина й сусідня полуднева Київщина зісталися й на далі чотири-пять століть, і се було причиною локалізації своєї назви в сих землях. А знов ті історичні обста-

вини, що се пограниче зробили огнищем пізнійшого руського руху, осередком, де сконцентровано все, чим жила Русь XVII—XVIII в. і першої половини XIX в., були причиною, що імя України ще пізніше стало другим іменем нашої, полудневої Руси. *A potiori fit denominatio* — а та наддніпрянська Україна дійсно все була *potior*, часами матеріально, часами морально.

Тепер треба сказати де що про визначніші місця Переяславщини. Столиця — Переяслав, як я вже згадував, відомий нам від початку X в., коли він належав до найвизначніших осад Руської держави, резиденцій дружини і „світлих та великих князів“ — київських підручників. Не вважаючи на те, літопись оповідає, що Переяслав поставив Володимир, і навіть подає легенду на пояснення того, звідки узяло ся його імя (се народній переказ, що заховав ся до тепер, в зміненій формі, в оповіданню про сильного Микиту Кожемяку): літописець оповідає, що Печеніги, напавши на Переяславщину, запропонували поєдинок, і руський хлопець забив Печеніжина, „на Трубеши на броду, кдѣ нынѣ Переяславль“; утішений Володимир поставив на тім місті „город“ і назвав його на пам'ятку Переяславом, „зане перея славу отрокъ тѣ“. Се оповідання треба, мабуть, розуміти як пам'ятку, що Володимир на ново укріпив Переяслав, відновив тут замок („город“), в зв'язку з тою системою замків по Трубежу, Сулі і т. и.

Не згадано коли, але можна сказати напевно, що за тогож Володимира Переяслав здобув важне церковне значіння — в ньому засновано катедру, але не просто єпископську, а митрополітальну, як і в Києві; причину такого відзначення для Переяслава досить трудно зрозуміти, але сам факт не підлягає сумніву¹⁾. В останнє митрополітом зветь ся переяславський єп. Єфрем, з кінця XI в., славний між місцевими єпископами; пізніше сей титул виходить зовсім з уживання. Окрім титула переяславська катедра мала важне значіння й тим, що до неї належала ще й Смоленська земля, доки не утворено для неї осібної катедри, за Ростислава Метиславича (1137 р.).

Про саме місто не багато знаємо. Воно лежало в вилах між Трубежом і Альтою й мало міцну позицію: від полудня й полудневого сходу — від степу його боронили дві лінії валів і ро-

вів — перша миль від міста, друга півтори милі від першої, що відомі нам від XI в., а можуть бути й значно старші¹⁾. Город мав кам'яні стіни, збудовані при кінці XI в. згаданим уже переяславським митрополітом Єфремом, що взагалі займає виїмкове місце серед інших єпископів своїм будівництвом. Город мав три брами — ворота Княжі, Єпископлі, Кузнечі (Ковальські); Єпископська брама, мабуть, мала своє ім'я від сьогож Єфрема, бо знаємо, що він поставив на воротах (мабуть сих) церкву св. Федора²⁾. Він же докінчив будову церкви св. Михаїла (правдоподібно, вона була названа іменем Всеволода - Михаїла), і при ній „велику пристрою“³⁾, поставив церкву св. Андрія, вибудовав „строенье банное камено“ — публичну лазню, на взір Царгорода, де сей Єфрем довший час жив, — там бані були звичайною приналежністю церкви⁴⁾ — „и украси городъ Переяславский здании церковными и прочими здании“. Та „велика“ церква св. Михаїла, посвящена 1090 р. і „украшена всякою красотою“ завдяки Єфремови, від тоді стає головною церквою Переяслава, а св. Михаїл — патроном Переяславщини⁵⁾. Перед нею згадується в Переяславі мурована церква св. Хреста, збудована ніби 1008 р., але ся дата є тільки в Никон. літ. (1. 69). Та ся церква св. Михаїла мусіла бути збудована лихо, бо вже 1124 р. упала її баня, під час малого землетрусу. Її відбудовано потім, але під час татарської руйни зруйновано (церковъ архангела Михаїла скруши), і від сеї головної переяславської сьвятині досі не викрито ані сліду. Взагалі від давнього Переяслава зістали ся тільки фундаменти невеликої одноабсидної церкви в теп. церкви Успіня — мабуть від теї церкви „свѣтоѣ Богородицѣ“, що поставив Мономах 1098 р. на княжій дворі⁶⁾. Окрім того знаємо ще в Переяславі монастир св. Івана, де 1146 р. посажено було „в поруб“ нещасливого Ігоря Сьвятославича (Іп. 233).

Під городом — замком було „предъгородіє“, як звичайно (Іп. 306). За Трубежом був княжий Красний двір і княжий же, очевидно, „звѣринецъ“ (Іп. 267, 265). На устю Трубежа в Дніпро є (чи властиво були показали ся в 60-х рр.) останки мурованої церкви — тут уміщують звичайно місто Усте, звістне нам з XI в.⁷⁾. Деся над р. Альтою (Льта, Льтиця, Ольта), на місці, де мав бути забитий кн. Борис, була поставлена церква з монастирем, що й звав ся Альтським (Летьчь) й існував тут уже в середині XI в. (Іп. 131); потім Мономах (1117 р.) „потщаньемъ многимъ“, поставив в нїм кам'яну „прекрасну“ церкву Бориса і Гліба, „идеже свѣтаго Бориса кровь прольана бысть“, і тут

потім сам умер¹⁾. Одначе місце сього монастиря нам не відомо на певне, і вже в XVII в. місцева традиція на сій точці дуже вагала ся; так маємо з другої пол. XVII в. (1664 р.) хрест, поставлений над Альтою, пів милі від Переяслава, і се місце загально уважаєть ся місцем смерти Бориса; але недавно опубліковано судовий акт із 1629 р., де згадуєть ся на ґрунтах пізнішого м. Барішполя окоп або вал „Полукнязьський, вь которомъ и церковь спустошоная на крве, где княжати руского именемъ Бориса Володимировича забито, змурованая и до сего часу стоить“²⁾; ся згадка про муровану „спустошену“ церкву, що стояла тут сама, серед поля, дійсно досить сильно промовляє за сею другою традицією; на жаль, не знаємо, аби були зроблені які заходи, щоб відшукати сліди сеї церкви.

Завдяки високому поважанню св. Бориса і Гліба, ся „Летська біжниця“, як її зве літопись, дуже поважала ся. На свято Бориса і Гліба був тут якийсь відпуст (Лавр. 318). Під час половецького нападу на околиці Переяслава 1154 р. спалено сю церкву³⁾, але вона мусіла бути відновлена, хоч від того часу нічого про неї не чуємо.

З иньших місць Переяславщини треба згадати Остерський городок (теп. Старогородка, на лівім боці Остра, на його устю в Дніпро); першу згадку маємо про нього 1098 р., коли його „заложі“ Мономах; потім він належав до Мономахового сина Юрія і звав ся тому Юриевим городком або городцем; в середині XII в. підчас боротьби Юрія за Київ і Переяслав він здобуває досить важне значінне, служачи пристановищем Юрию і його синам на Україні підчас сеї боротьби. Аби позбавити Юрія сього пристановища, його ворог Ізяслав з своїми союзниками 1152 р. знищили сей город: людей з нього розвели, а місто спалили; згоріла й церква св. Михаїла — кам'яна, але з дерев'яним верхом (Іп. 308). Потім городок сей відбудував Всеволод суздальський, очевидно — щоб мати собі тут, як і його батько, операційний пункт на Україні (Лавр. 391); але він не грав уже потім такої ролі.

Від нього одного тільки й зістала ся в давній Переяславщині якась визначнійша пам'ятка — руїни тієї церкви св. Михаїла, спаленої 1152 р. Вона була, мабуть, відновлена Всеволодом, але пізнійше спустіла знову (в люстр. Остерського замку 1552 р.: „на старомъ городище около церкви стародавное мурованое опустелое“). Тепер від неї зістала ся алтарна частина із значними останками фресків; гора, обсовуючись, потягнула з собою полуд-

неву стіну; від західної й північної зістали ся фундаменти; церковка була маленька (12,65 × 11,75 арш.) з одною абсидою; верхні частини абсиди мають сліди пізнійших реставрацій; се т. зв. тепер „Юрєва біжниця“.

Про інші міста Переяславщини маємо самі голі ймення; про посемські городи не кажу — про них була мова при Чернігівщині. Переважна більшість переяславських городів мала, певно, значінне оборонних замків — з огляду на небезпечні обставини землі. Княжих другорядних столів в землі не було: в маленькій і завсіди загроженій Переяславщині не було чим ділитись. Пересижували тільки князі з Юрєвої родини в Городку підчас тої славної війни за київський стіл, та Посеме мало своїх князів, але ми не рахуємо його до Переяславщини.

Останками культурного життя сих часів Переяславщина також досить убога; про останки церкви я вже сказав; в находок нічого незвичайного з її території досі не маємо, а й того звичайного не багато; се може бути по части припадковим, а по части може толкуватись і неспокійними обставинами тутешнього життя.

В духовій спадщині давньої Русі де що звязане з Переяславщиною: на певно се можна сказати про писання Мономаха, його автобіографія і лист до Олега писані тоді як він сидів у Переяславі; окрім того анонімне життє Бориса і Гліба звязуєть ся з звістним черцем Яковом, що був пострижеником того Летського монастиря, а життє і чуда св. Миколая з тим славним митрополітом Єфремом, але й те й се — тільки гіпотези.

Подібно як у Чернігівщині, й тут, у полудневих Сіверян неспокійне пограничне життє, вічні битви з степовиками дуже сприяли витворенню лицарської поезії; і ми дійсно маємо деякі останки її, але не в виді автентичних уривків чи цілих творів, як від чернігівської поезії, а тільки книжні перекази. Так, очевидно, уже легенда звязана з початком Переяслава, є таким епосом на тлі боротьби з степом: руський молодик побиває печенізького велетня й тим виратує край від печенізького спустошення; спільність деяких мотивів вяже сю сучасну легенду про боротьбу Микити Кожемяка з зьмієм, теж для оборони землі: літописний молодик теж кожемяка з ремесла (тільки в переказі Никонівської літ. він зветь ся „нѣкій усмошвец“ — I. 64); хто у кого перейняв тут — епос про боротьбу з Печеніжином від казки про боротьбу з зьмієм, чи навпаки, не важно: завсіди зістаєть ся сей епічний переказ про руського молодика й печенізького велетня.

Анальотичне, але відмінне оповідання, знаходимо ми в Никонівській компіляції, приладжене до подій з середини XII в.: під час князювання Мстислава Ізяславича в Переяславі, при кінці 40-х рр., був тут „богатир“ Демян Куденевич (може бути — се призвище треба звязати з Кудновим, селом під Переяславом). Коли Гліб Юрисвич пішов на Переяслав, закликаний Переяславцями, Мстислав поспішився до Демяна, кличучи до бою. Демян вібрався лише з своїм чурою („слугою своїмъ“) Тарасом і п'ятьма молодими своїми отроками, бо напад був несподіваний, і всі поросходилися. З ними нападає він на військо Гліба, багатьох побиває й переляканий Гліб каже, що він прийшов не битись, а миритись, та забираєть ся назад, а Демян вертаєть ся до Переяслава і „многу честь прія“ від Мстислава. Тогож року Гліб знову приходить, уже з Половцями; несподівано підійшов він під Переяслав вночі, попалив передмістє й обступив місто; в місті зчинилося „многу смущеніє и плачъ“. Несподівано захоплений, Демян Куденевич виїхав на Половців сам оден, без всякої броні (не имѣя ничтоже одѣанія доспѣшннѣго на себѣ); багато ворогів побив він, але й його устрілили Половці, й він, знемігшися, вернув ся до міста, тим часом як настрашені його богатирством вороги кинули ся тікати. Князь Мстислав поспішив ся до нього, обіцяючи йому дарунки й уряди, але він вже доходив, і сказав князю: марність людська! хто вже мертвий, тому вже не треба ані дарунків, ані урядів тлінних. Сказавши се, він умер, і був по нїм великий плач у місті (I. 178).

Пізнійша редакція, очевидно, значно змінила початковий кольорит оповідання, піддавши йому християнські закраски, але в автентичности його основи, як старого переяславського переказа нема що бути непевним. Ми маємо тут другий останок певно — колись богатшого далеко переяславського епоса, старого руського богатирського епоса.

VI.

С т е п и .

Руська колонізація : Тмуторокань ; Русини в Криму й на Подоню. Олешє. Русини на Подунавю. Бродники. Турецька колонізація : Печеніги й їх упадок. Узи-Торки. Половці. Монгольський похід. Чорні Клобуки.

Ми бачили, що границі Переяславського князівства в ліпші часи досягали поріччя Ворскли і Удів, Київщини — вододілу Роси й Виси або Тямина. Тут кінчила ся Руська держава XI—XIII в., за тим починав ся степ, „поле“, що жило вже в зовсім відмінних обставинах, поза впливом руського державного життя.

В попереднім (в I т. гл. 2), ми сконстатували істнованне в давнійші часи (в VI—IX вв.) руської колонізації на всімпросторі чорноморських степів від Дунаю до Меотиди; потім бачили, як з кінцем IX в. розпросторила ся в сих степах Печенізька орда (Пацінаки грецьких, Баджнаки арабських джерел), що витиснула і далі витискала з них руську колонізацію, головню на північ, а далі — в 2-ій половині X в. почала нищити руську колонізацію й на півночі, на степовім пограничу. Результатом півторавікового господарства Печенігів у наших степах було сильне ослабленне не тільки славянської колонізації Чорноморя, але навіть пограничних марок Роси й Сули, що на початку XI в. уважались по prostu страченими. За сею печенізькою руйною, по недовгій перерві, прийшла половецька руйна, в другій половині XI в., і по ній ми бачимо в степах тільки слабі останки колись сильної славянської колонізації, а хоч погранична колонізація руських князівств у XII—XIII в. часами зміняєть ся й значно поступає, вона далеко не могла опановати всеї страче-

ної території, що в значній частині зіставала ся все признаним царством турецьких орд. Ми тепер оглянемо ті відомости, які маємо ми про словянську кольонізацію степів, а потім — про турецькі орди, що жили тут у XI—XIII в. ¹⁾

Відомости наші в обох справах незвичайно бідні. Наші джерела не займають ся спеціально тим, що виходило за границі житя руських князівств і тільки принагідно дають звістки про те, що діялось на полудень від теї лінії, що її я вище зазначив. Чужі джерела не багато що додають до них, а з археологічного погляду ся територія належить до найбільше занедбаних.

Ми почнемо від крайньої стації руської кольонізації й державної системи — Тмутороканя. З попереднього (I. 42) ми знаємо, що середньовічний Тмуторокань з'явив ся на місці античної Фанаторії, на устю Кубани, на багністім Таманськім півострові, покрайнім дельтою річки й витвореними нею лиманами; місцем її уважають околиці ст. Сінної, в розі теп. Таманської затоки. Чи осада та існувала без перерви і тільки змінила імя, чи пізнійший Тмуторокань на ново осаджено на місці старої Фанаторії, сього не знаємо, бо в історії її є дуже темний час IV—VII в., коли нічого про неї не знаємо. З своїм новим іменем (*Туматарха*, *Таматарха*, *Матраха*, руське Тъмуторокань, Тьмуторокань, Тьмуторакань, західне *Matrica*, *Matrega*, *Matreca*) осада ся виступає від хозарських часів (поки що найдавніша згадка — в катальоу епархій, як думають — VIII в.); правда, пробовано звязати з сим іменем назву Іотів-Тетракситів, що звістні в сусідстві її вже в VI в., але се тільки досить далека подібність імен. Початок сього нового імени Тмутороканя не звістний, не знати навіть — якою мовою він названий; очевидно тільки, що се ані грецьке ані словянське імя ²⁾.

Переміни й пригоди, які переживала ся околиця, лежучи на широкім сьвітовім шляху, відбили ся на дуже ріжнороднім, мозаїковім складі її людности. В античні часи ми бачимо тут грецьку кольонію, окружену ріжними варварськими народами (Сінди, Тортети, Керкети, Дандарії і т. и.); ся варварська людність, котрої етнографічна приналежність все ще нам неясна, мусіла лишити ся і пізнійше, бодай в частині; існувала далі і грецька кольонія, чи безпосередні потомки тих старих Фанаторійців, чи нової дати — се не ясно. Хвилі великого руху народу полишили тут нові етнічні групи: Іоти т. зв. Тетраксити осіли ся на самім Таманськім півострові, зайшовши сюди, як каже Прокопій, з Крима; про сих то „іотських дівчат“, правдоподібно, говорить Слово о полку

Ігоревім, що вони славлять половецькі походи „на березі сіннього моря, дзвонячи руським золотом, що привезли їм їх половецькі коханки (IX). Друга подібна кольонія — се „Чорні Болгари“, що сиділи десь на сході від Тмутороканя¹⁾. На нижній Кубани сиділи Черкеси — Касоги наших літописей — осетинське імя, що ним вони досі звуть східних Черкесів — Корбадинців. Осетини — Яси наших літописей, тоді (в X — XIII в.), судячи по деяким натякам наших літописей, могли на степах досягати Азовського моря й Дона²⁾. Тут же заховали ся останки Хозарів після останнього знищення Хозарської держави за Сьвято-слава³⁾.

Такий ріжнородний склад людности в околиці мусів відбувати ся й на самім Тмуторокані, а окрім того важне торговельне значінне сеї осади мусіло притягати людей і з подальших країв. Іще Страбон закримітив (XI. 2. 10), що Фанаторія була торговищем для товарів, що привозили ся з Меотиди і дальших варварських земель. Значінне Тмутороканя в торговельній комунікації схарактеризовав Рюйсброк (XIII в.): „великі кораблі не плавають Азовським морем; купці прибуваючи з Константинополя пристають в Матриці та висилають відси свої барки аж до устя Дону“⁴⁾; і тоді, в XIII в., головним предметом азовської торгівлі була риба, як і за часи Страбона, але поруч з тим вела ся і важна перевозова торгівля через Тмуторокань. Едрізі (середина XII в.) пише про нього: „Матраха — місто дуже старе, імя його осадчого невідоме; його окружують ниви і винні городи. Місто се дуже людне й богате; в нім є базари й торги з цілого сусіднього краю, а також і з далеких країв“. Увага, яку він взагалі звертає на Тмуторокань в своїх дорожниках, показує, що місто дійсно мало важне торговельне значінне, і се потверджують умови Византиї з Генуєю з 1169—70 р. (про них низше).

Між залюдненнем Тмутороканської околиці я навмисно поминув Русь, аби осібно поставити питання про руську кольонізацію — чи була вона в сій околиці, чи Тмуторокань тільки політично належав до Русі та був обсаджений хіба руською залогою. Для сього інтересного питання бракує нам безпосередніх звісток у джерелах, але посередні вказівки промовляють за тим, що тут мусіла бути значнійша руська кольонізація, не тільки якась купецька кольонія в місті. Я не буду надавати особливого значіння т. зв. Тмутороканському камню: руській написи 1068 р., вирізаний на марморяній плиті, — бо можна сказати,

рити її політичний вплив у землях між Доном і Кубаню; ми можемо навіть припустити, що й хозарська людність на Подоню була приведена тоді в залежність від Тмутороканя. Розширення руської волости по другий бік Керченської протоки було задержане нещасливою війною Ігоря з Византиєю й умовою 945 р., де Русь вирікала ся від всяких аспірацій на Корсунську область; з завойовань, зроблених за Володимира, коли взято й самий Корсунь, теж зрєзано в інтересах союзу з Византиєю. Але на кавказькім березі протоки Русь тримала ся міцно. Коли границі Руської держави почали взагалі відступати під печенізьким натиском, і навіть пограничні землі на Подніпровю пускали ся на божу ласку — при кінці X в., за Володимира, в Тмутороканю Русь тримала ся далі, і навіть волость ся уважала ся дуже важною, бо посажено тут одного з старших синів Володимира — Мстислава. Мстислав провадив далі боротьбу з Касогами і Ясами, і то успішно: заведений в літопись уривок каже, що він, перемігши касозького князя Редедю (зарізав його в поєдинку), „наложив дань на Касогів“, а на пам'ятку своєї побіди поставив церкву Богородиці в Тмутороканю¹⁾.

Сі звістки належать до 1-ої чверти XI в. Потім ми маємо знову звістку з 60-х рр., коли в Тмутороканю сидів Ростислав Володимирович, і літопись каже, що він брав дань з Касогів й інших земель, що його сила й політичні впливи настрашили Греків і корсунський намістник (катепан) отруїв його на пиру, аби позбути ся небезпечного сусідства, але се викликало повстання проти нього в самім Корсуні: Корсуняне побили каміннем сього катепана (Іп. 117). З обох звісток бачимо, що в XI в. за Мстислава і пізнійше Тмутороканська волость тримала ся міцно й тримала в залежності від себе сусідні кавказькі племена, а ся історія з корсунським катепаном наводить на гадку, чи Роман не пробував розширити свою волость і в Кримі, як се було в X в.; корсунське повстання, коли дійсно стояло в звязку з смертю Романа, показувало б, що він встиг придбати собі прихильників і в самій столиці Крима — Корсуні; з сими кримсько-тмутороканськими відносинами звязуєть ся руська печатка, знайдена в Єні-кале, недалеко Керчі: вона має напись „от Ратибора“, і досить правдоподібно, що се Ратибор, тмутороканський намістник кн. Всеволода Ярославича²⁾.

В 2-ій пол. Тмуторокань став звичайним пристановищем для князів ізгоїв. Сама волость належала до Чернігівської волости, але її віддалення, відрізана від решти руських земель

позиція не давали можливості чернігівським князям держати її під своєю контролею, й князі ізгої легко вибивали звідси чернігівських підручників і намістників та осідали ся тут самі. Не можучи вибити їх з Тмутороканя оружною силою, чернігівські князі мусіли брати ся на иньші способи: Всеволод, нпр. 1079 р. підняв на Олега тмутороканських Хозарів, і вони його вхопили й видали Грекам (Лц. 143); очевидно, тих Хозар було багато в тмутороканській околиці.

Трудно сказати, чи се господарованне в Тмутороканю ізгоїв, що тривало з перервами яких тридцять літ (1064—1094) було для Тмутороканської волости користне чи шкідне. З одного боку сї всі ізгої пильнували иньших справ і більше думали про боротьбу з узурпаторами своїх отчин ніж про оборону Тмутороканя від його ворогів, але з другого боку — між ними були люде дуже талановиті, здібні вояки, що дуже були на місці на еїй загроженій позиції, сїй руській Січи XI в., а ватаги прихильників, що зберали ся наоколо них з їх ріжних отчин, могли тільки скриплати (хоч би й хвилево) руські елементи Тмутороканя.

З закінченням ізгойської справи кінчить ся така січова роля Тмутороканя, бодай на якийсь час. Заразом Тмуторокань зникає взагалі з обрію руської політики: від половецької бурі 90-х рр. XI в. почавши не чуємо в наших джерелах про нього нічого, аж в останніх десятиліттях XII в. чуємо про нього знову, але як про волость уже страчену Русю. Одначе страчена вона була, по всякій правдоподібности, тільки десь в 2-й пол. XII в., не скорше.

Можна догадувати ся, що в кінці 60-х рр. XII в. Тмуторокань стояв у сфері політичного впливу Візантії; укладаючи 1169 р. умову з Іенуезцями та даючи їм право приставати у всіх пристанях Візантійської держави, византійське правителство виключило з того тільки „Русь“ і Тмуторокань (*ἀνεὲς τῆς Ρωσίας καὶ τῶν Ματράχων*); правда, можна б думати, що тут іде мова тільки про сферу торговельних впливів (як тепер європейські держави розділюють на чужих землях території „своїх інтересів“), особливо стає се можливим з огляду на ту „Русь“ — чи розуміти тут, як звичайно роблять (і се правдоподібнійше) Руський порт коло устя Дона, чи руські землі, — але як би не було з нею, Тмуторокань таки, правдоподібнійше, стояла тоді в залежности від Візантії¹⁾. Певний натяк на се можна найти і в Слові о полку Ігоревім, де Тмуторокань, в оповіданню про події 1185 р. виступає поруч грецьких Корсуня і Сурожа (V). Що Тмуторокань тоді не належав до Русі, се виразно каже те саме Слово (IX).

Памятаючи, як Византия все пильним оком дивила ся на сю руську волость, та що єї часи були періодом найбільшої сили Византийської держави, воно буде найбільше правдоподібно прийняти, що Византия здобула тоді собі Тмуторокань. Але незадовго перед тим Едрізі, що писав у середині XII в. (1154), каже про Тмуторокань, що в ній сидять „князі, відомі з своєї сили, відваги й воевничости, що зробила їх дуже страшними для сусідів“¹⁾. Отже в усякім разі тоді Тмуторокань до Византиї не належав. Що то були за князі, Едрізі ближше не пояснює, але найбільше правдоподібним таки буде, що були се далі руські князі, хоч про них і не згадують наші літописи — якісь *minor-gentes*, або таки й ізгої XII в.

На потвердження гадки, що в середині XII в. Тмуторокань міг належати ще руським князям, вкажу на оден факт, що вказує на якісь близькі зносини середини і другої половини XII в. з кавказькими народами — се численні шлюби руських князів з сього часу з ріжними князнями і царівнами грузинськими й осетинськими, „з Обез“ і „з Ясів“. Так 1153 р. висватав собі Ізяслав Мстиславич „изъ Обезъ (Грузії) цареву дщерь“, а Андрій Юриевич оженив свого сина Юрія з славною грузинською царицею Тамарою; Всеволод суздальський оженив ся з Ясиною, а сестру своєї жінки (свєсть) видав за Мстислава Святославича чернягівського (1181); у Всеволодового старшого брата Андрія був ключник Ясин Анбал, оден з його убійників і т. п.²⁾. Всі єї шлюби виглядали б досить дивно, як би ми прийняли, що вже з кінцем XI в. Тмуторокань і нижнє Подонє стали для Руси „землею незнаємою“. Я думаю, що й Слово о полку Ігоревім натякає на недавну втрату Тмутороканя; малюючи Святославичів як двох соколів, що полетіли „поискати града Тмутороканя“ (IX) — не дуже б воно було мудро пригадувати волость страчену перед трома поколіннями й давно забуту, як то виглядало б з нашої літописи. З того всього я уважаю правдоподібним, що Тмуторокань руські князі стратили десь тільки в третій чверті XII в.

Соколам-Святославичам не удало ся вернути Тмутороканя. Нема взагалі ніяких натяків, аби руські князі його вернули, а разом і дальша історія Тмутороканя виходить за границі нашої праці, тим більше, що й для руської колонізації він був страченим. Угорські місіонарі, що були в Тмутороканю 1237 р., застали тут судячи по їх описи, вже якусь варварську не-словянську людність³⁾. Додам ще, що його торговельне значінне

тривало далі в XIV—XV в. Чи зістав ся він в залежности від Византиї й по упадку її, не знати; пізнійше загнуздили ся тут Італянці; в XV в. бачимо тут осібних володарів з генуезької фамілії Івізольфо, що залежали з одного боку від Генуезької республіки, з другого — від якихось місцевих татарських династій. 1482 р. зробили сьому володінню кінець Турки, забравши Тмуророкань, разом з сусідніми пристанями¹⁾.

Покінчивши з Тмуророканем, поглянемо на руську кольонізацію в сусідніх краях. Про Русинів у Криму ми маємо перший натяк у славній загадковій звістці, що св. Кирил у Корсуни знайшов „еуаггеліє и псалтырь роуськими писмены писано и чоловіка глаголюща тою бесѣдою²⁾ В XIII в. Рюйсброк, переїздячи з Судака на північ, на Перекоп, каже, що між місцевою людністю було багато Русинів; про якихось невідьників тяжко тут думати, бо сі Русини, як оповідає Рюйсброк, дуже остро тримали ся супроти татарських звичаїв і доводили, що хто не кумис, не може спасти ся³⁾. Посли султана Бейбарса, що звідали місто Солхат (Старий Крим), коло 1263 р. оповідали, що воно було залюднене Половцями, Русинами й Алянами⁴⁾. Правдоподібно, значною домішкою Русинів у людности Крима й треба пояснити змагання руських князів підбити його під свою власть, що про них я згадував вище.

Про Подонє маємо дуже слабкі звістки, хоч істнованне тут руської кольонізації в XI—XIII в., не підлягає сумніву. Вище я згадував, що археологічні останки Білої Вежі (коло с. Цимлянської на Дону) виказали істнованне тут християнської руської кольонії; супроти того тих Біловежців, що виїмали звідси на початках XII в. (1118) в Сіверщину, треба уважати Русинами⁵⁾. В XII в. як на руську кольонія можна б вказати на Шарукань (з огляду, що його не знищили руські князі в поході 1111 р.); може й деякі з „команських городів“ Едрізі належать сюди⁶⁾; в другій половині сього столітя чуємо про ту Руську пристань, що уміщують коло устя Дона⁷⁾. Рюйсброк, ідучи від Перекопа на нижню Волгу, переїздив Дін коло „Руського села“, що сиділо на лівім боці ріки й мало від Батия порученне перевозити подорожних через Дін човнами; сі Русини жили ся хліборобством, сіючи жито й просо, і рибальством, сушачи рибу; самий Дін Рюйсброк називає при тім східньою границею Руси, тим самим натякаючи на якусь значнійшу руську кольонізацію на захід від Дону (с. 249—51). Далі на схід, на Волзі знайшов він подібну осаду перевозників, „нове село“, що Татари

осадили з Русинів і Сараценів на суміш, аби перевозили послів (с. 266). Але Русини й тут не були якимись тільки невільниками, приходнями з татарського примусу. Пляно-Карпіні, оповідаючи про місто Орну, що лежало правдоподібно десь на Каспійськiм морі і було зруйноване підчас Батиєвого походу, каже, що в ній було багато християн: Хозарів, Русинів, Алянів й иньших¹).

На Подоню ж стрічаємо ми Бродників підчас війни 1223 р., але про них ми будемо говорити ще трохи низше.

Перейдім далі на захід — в краї дніпровські й дальші. Що тут руська колонізація перед печенізьким розпросторенням сягала моря й Дунаю, себ то виповнювала цілу просторонь між Дніпром, морем і Дунаєм, про се виразно каже Повість временних літ. По печенізькій бурі на нижнім Дніпрі ми знаємо з наших джерел тільки одно місто — се Олешє. Воно лежало на устю Дніпра, і теп. Олешки (Алешки) стоять, очевидно, в генетичнім звязку з сим старим містом. Вперше воно виступає в наших джерелах в другій половині XI в. (1084), і почавши від тоді кілька разів згадуєть ся в XII — XIII в.²); з того бачимо, що се було більше торговельне місто, з значнійшими колоніями купців; через нього йшла комунікація Київа, взагалі середнього Подністровя з морем, і Олешє було ніби морським портом Київа — низше Олешя по Дніпру ніякої значнійшої пристани ми не знаємо. Сюди виїздили з Київа стрічати гостей, що прибували з моря. Відси вивозили полудневі товари, що приходили з того ж моря, в иньші краї, як нпр. на Подністроє. Окрім того в околицях Олешя, на Дніпровім лимані розвинено було рибальство: іще в X в. (в умові Ігоря) згадують ся „Корсуняни“, що приходили на усте Дніпра (§ 9); і пізнійше вивозили з Олешя рибу в дальші краї — Данило коло Кучелмина, на галицькiм Понизю стрічає на Дністрі „лоді з Олешя“, що везли рибу й вино (Іп. 491). На значінне Олешя в заграничній торгівлі й комунікації вказує той факт, що на італяньських мапах XIV в. Дніпро зветь ся по імені Олешя (*castrum illicis*) fl. de ellexe, l'ellexe (звідти *elése, erese*); в XV в. бачимо тут генуезьку колонію, знищену Турками в середині сього столітя; пізнійше її місце заступив турецький Очаків³).

Кому належало Олешє? В X в., як видко з умови Ігоря, усте Дніпра було мов би неутральним: сюди приходили на промисли Греки з Крима, тут же пробували, очевидно — для торгівлі й промислів, головно для того ж рибальства, й Русини. В умові

з Ігорем византийське правительство жадало, щоб Русини не кривдили тих Греків промисловців і самі щоб не зимували, инакше сказати — не оселявалися на завсіди, в околицях при устю Дніпра; з того б виходило, що ся околиця, кажу, була нейтральною, бо на ній стрічалися інтереси Греків і Русинів, та мала мішану, в тім і руську людність, по части рухому, промисловську, а по части й більш оселу, очевидно бо, що византийське правительство хотіло запобігти такій оселі колонізації, аби не утворила ся в сусідстві Крима якась руська волость, подібно до Тмуроканської, що давала вже й без того досить клопоту византийському правительству. Правдоподібно, сї дипломатичні заходи не були в силі перепинити елементарного колонізаційного руху; важнішою перешкодою були турецькі орди, але й вони, певно, не були в стані знищити сього руху промисловців і осадників на устє Дніпра.

В XI в., з ослабленням Візантії, Олеше прийшло, здасть ся, в близшу залежність від київських князів. Я виводив би се з того, що в боротьбі з київськими князями їх противники не раз, аби допекти їм, ударають на Олеше, і кожний раз київські князі дуже жваво на се реагують, тим часом як про якусь реакцію византийського правительства нічого не чуємо. 1084 р. Давид Ігоревич, оден із тодішніх ізгоїв, напав на Олеше, арештував „Гречників“ (вар.: Греків), себ то купців, що торгували з Грецією, й пограбив їх (зая въ нихъ все имѣнье); се мало такий ефект, що київський Всеволод зараз розпочав зносини з Давидом і щоб вивабити його з степів дав йому волость на Погорині (Іп. 144). Другий раз (1159), під час боротьби Ізяслава Давидовича з Ростиславом, тоді київським, Берладники — правдоподібно під впливом Івана Берладника, Ізяславового союзника, напали й взяли Олеше; Ростислав зараз вислав з Київа військо човнами, і воно нагнало Берладників коло болгарського побережа, відібрало полон, а самих позабавало (Іп. 346). Таку особливу увагу київських князів для Олешя, думаю, ледво чи можна витолкувати тільки самими інтересами київської торговлі: до них такої особливої уваги у тодішніх київських князів не можемо помітити, мусіло бути щось більше — залежність.

Окрім Олешя на нижнім Дніпрі і сусіднім чорноморським побережу мусіло бути иньші, меньш значні пристани й осаді. Едрізі окрім Олешя згадує якесь місто Molsa, „недалеко устя Дніпра“¹⁾. Низше порогів, коло с. Знаменки, є городище, де знаходять византийські, корсунські й орієнтальні монети і де

могло бути теж якесь місто в сі часи ¹⁾; правдоподібно, археологія викриє нам з часом і більше таких місць.

Повість, оповідаючи про чорноморську колонізацію Уличів і Тиверців, теж каже, що „города“ їх були „и до сего дня“, себ то ще в 2-ій пол. XI в.; вище (I. 143) я висловив гадку, що тут треба під тими „городами“ розуміти не порожні городища, а таки залюднені; і тут археологія може зробити нам з часом сю прислугу — виказати сліди осад XI—XII в. і пояснити, де були ті города.

На нижнім Дунаю, як і на нижнім Дніпрі, ми стрічаємо і рухливу руську промислову людність і постійні осади та волости. Звістки про першу маємо з XII—XIII в. Оповідаючи про боротьбу, розпочату 1158 р. Іваном Берладником з Ярославом галицьким, літопись оповідає, що Іван розложив ся з своїм військом „въ городѣх подунайскыхъ“ і розбивав галицьких рибалок, взяв дві „кубари“ (кораблі, грець. *κουβαρίον*), людей побив і забрав „товара много“ — очевидно іде мова тут про кораблі галицьких купців (Іп. 341). Також по часті оселою, по часті неоселою руською людністю мусіли бути т. зв. Берладники, звані так від імени Берлади (теп. Бирлата, на р. Бирлаті, лівім притоку Дунаю) і звістні в великім числі: нпр. в згаданій війні Івана Берладника взяло участь 6000 Берладників; правдоподібно се була напів промислова, напів воєнна людність, зовсім як північні козаки: вище бачили ми, як сі Берладники човнами напали на Олеше й пограбили його (Іп. 346). Аналогічним елементом уважають ся ще „вигонци галичкыя“, що згадують ся раз тільки — в поході на Татар 1223 р. (Іп. 496), коли вони прийшли з моря в Дніпро, на тисячі човнах і прилучили ся коло порогів до війська руських князів; судячи по числу човнів, мусіло їх бути кілька десятків тисяч; проводили ними дві близше нам невідомі особи — Юрий Домамирич і Держикрай Володиславич; вони могли бути й галицькими воєводами, але сі вигонці (сама ся назва не ясна ²⁾) в усякім разі могли бути тільки людьми з нижнього Дунаю або Дністра, судячи з їх походу човнами (нинішні війська всі прибули суходолом) і се вказує на дуже численну руську колонізацію в тих місцях, очевидно — не тільки рухому, промислово-воєнну, але й оселу.

Цікаво, що ми маємо між руськими князями й князя-Берладника. Таке призвище мав братанич галицького князя Володимирка Іван Ростиславич. Він сидів у Звенигороді; покликаний 1144 р. на стіл у Галич і не удержавшись тут супроти сил

Володимирка, мусів тікати — втік на Дунай і звідти в Київ, і від того часу блукав по різних усюдах, аж до смерти, що спіткала його в Солуни. З прізвиськом Берладника він виступає на вигнанню почавши від 1146 р., воно так приростає до нього, що потім і син його зветь ся Берладничичом. Що значила ся назва — чи означала вона „заволоку“ тільки, натякала на його побут між Берладниками, чи він був князем в Берладі?

Тридцять літ тому появилася грамота з 1134 р., де сей Іван Ростиславич, „князь берладський“, звільняє мезембрійських купців від інших мит, окрім оплат у Берладі, Текучім і Малім Галичу¹). В своїй теперішній формі грамота ся ніяк не може бути прийнята за автентичну, хоч дуже можливо і навіть — на мою гадку — правдоподібно, що самий зміст її не сфальсіфікований вповні, а операється на якійсь реальній основі — чи грамоті, чи історичній традиції. Але що се справа в усякім разі суперечна, тож на разі лишім її на боці. З літописи бачимо, що Іван Ростиславич дійсно стояв у якімсь звязку з Берладниками, бо два рази виступають вони по його стороні — в поході на Галичину і в своїм нападі на Олеше (в 1158 і 1159 р.), але на чім опирали ся ці звязки, літопись не поясняє.

Берладь ще раз з'являється в наших князівських відношеннях. Розгнівавшись на Ростиславичів у 1172 р., Андрій суздальський казав їм заберати ся з Київщини; Рюрику казав заберати ся у Смоленськ, на свою отчину, а Давиду в Берладь: „а Давыдови рци: а ты поиди въ Берладь, а въ Руськой земли не велю ти быти“ (Іп. 390). Давид до Берлади не міг мати ніяких спеціальних відносин, і ся фраза значила тільки: іди на всі чотири сторони, або — прикладаючи ближше до княжих відносин: іди між безземельних князів. Берладь виступає тут в тій же ролі, як століте перед тим Тмуторокань — прибіжище безземельних князів. Чи розуміла ся тут Берладь як Січа XII в. — збіговище різних неприкаянних людей, чи як княжа волость, де пересиджували різні Богом і свояками обділені князі — се неясно. Але що тут, на нижнім Дунаю могли бути тоді такі князі волости, в тім нема сумніву, і через те я уважаю правдоподібним, що Берладь тут розуміла ся як княжа волость, і що Іван Берладник був дійсно князем у Берладі, чи з чисісь, чи з власної руки, як тмутороканські ізгої, все однаково.

Що тут, на лівім боці Дунаю часом могли бути князі волости, уважаю можливим з огляду на руських князів, що від часу до часу з'являють ся в задунайських городах.

Перший слід такого князя бачать ще в 2-ій пол. XI віка. Анна Комнена, вичисляючи варварських князів, що сиділи в подунайських містах (Дрістрі, Вичині й ин.), згадує між ними якогось *Σεοθλάβος*, що був по всякій правдоподібности Всеславом¹⁾. У XII в. Василько Юриевич, з іншими братами подавши ся на Византию по смерті батька, дістав від імператора „по Дунаю 4 городи“ (Іп. 357); можна ще згадати тут і те, що зять Мономаха Лев Діогенович був здобув собі кілька подунайських городів, між ними й Дрістру, й Мономах по смерті його хотів задержати сю волость у своїх руках — може для сина сього Льва, свого внука (Іп. 204). Нарешті пізнійше, в 2-ій пол. XIII в. стрічаємо ми в Болгарії князя (деспота) Якова Святослава, шваг्रा болгарського царя Константина, що називав себе теж Русиним з роду і легко міг бути дійсно руським княжичом²⁾.

Можливо і навіть правдоподібно, що сї появи руських князів в задунайських городах не були явищем зовсім випадковим. Упадок і спустошення Болгарії на початках XI в., по війнах Болгароктона легко могли повести за собою, особливо в перерві між упадком Печенігів і розпростореннем Половців, розпросторенне руської людности за Дунаєм; на се бачили натяк в тій характеристиці „скитських“ осадників подунайських земель, яку дають нам сучасники Византийці: по їх словам, вони живили ся хліборобством (сіяли пшеницю й просо), мали піше військо; подунайські городи мали людність мішану „з усякого язика“, що противставляєть ся турецьким ордам³⁾.

Чи завдяки сій кольонізації, чи тим руським князям, що засідали часом (може й далеко частійше в дійсности, ніж ми знаємо) в задунайських городах, ми в нашім письменстві маємо традицію про приналежність до Руської держави і задунайських, не тільки переддунайських городів. Реєстр „градомъ всѣмъ руськимъ, дальнимъ и ближнимъ“ (в останній редакції уложений десь в 1-ій пол. XV в.) вичисляє цілий ряд „болгарських і волоських городів“, що мали колись бути руськими; децо тут очевидно взято помилкою, але вістаєть ся ряд подунайських городів, з обох боків, що має значний інтерес*): вичислені тут осади по сей бік

*) На Дунаї Видицовъ, Мдинъ, Дрествин (Силистрія), Дичинъ, Килія, на устьї Дуная Новое село, Аюлятра (може Салиаста), на морї Карна (Καρνέα), Каварна (Καρνάβα). А на сей странї Дуная: на устьї Днїстра надь моремъ Бѣлгородъ (Аккерман), Чернѣ (над тижже лиманом), Аскый торгъ (Яси) на Прутѣ рѣцѣ, Романовъ торгъ (Роман на

Дунаю вповні відповідають тій території, що дійсно належала до Руських земель, а се підносить значінне і реєстра тих задунайських „руських городів“.

Тим часом як задунайські городи чи більш реально, чи більш формально зачисляли ся в XI і XII в., до відновлення Болгарської держави, до византийських земель, переддунайські залежали від Галичини. Перший натяк на се я добачаю при кінці XI в., за Василька теребовельського (до його волости спеціально мусіли належати сі землі) — в його колонізаційних заходах. Він спроваджував до себе Берендичів, Торків і Печенігів та задумував навіть „перяти Болгары дунайскыя и посадити я у себе“ (Іп. 174); я думаю, що він тих Болгар мав замір осаджувати не в околицях Тереволі, а в тих полудневих, задністрянських землях. Слово о Полку Ігоревім уже виразно вказує на те, що власть галицького князя сягала Дунаю: „затворивъ Дунаю ворота“, „суды рядя до Дуная“ каже воно про Ярослава галицького (X). Нарешті маємо натяк на приналежність сих країв до Галичини в тих „галицьких вигонцях“ 1223 р., що судячи по своїй численности не могли бути якимсь перехожими галицькими промисловцями, тільки місцевою оселою людністю чорноморсько-дунайських країв. По всякій правдоподібности, сі землі входили в круг галицького „Понизя“, що згадуєть ся кілька разів у XII в., меж иньшим прикладаєть ся раз до середнього Подністровя. В залежність від Галичини вони прийшли правдоподібно самі собою, як *res nullius* в княжих відносинах, наслідком територіяльної близькости й колонізаційних звязків: як бачимо в прикладу тих галицьких риболовів і як само собою воно мусить розуміти ся, колонізація сюди йшла з Галичини. Але залежности сеї не можна перецінювати — хто міг пильнувати сеї залежности в далекім, слабо залюдненім краю, на половецькім пограничу?

Таким чином перейшли ми цілий простір від Подоня до Подунавя, слідячи останки руської людности; при тім поруч оселої констатували ми й неоселу, прихожу, военно-промислову. Окрім тих локальних звісток про неї, які ми навели вже,

Сереті?), на Молдовѣ Немечь (Нямци), въ горахъ Корочюновъ камень, Сочава, Сереть, Баян, Нечюпъ, Коломыя, Городокъ на Черемошѣ, на Днѣстрѣ Хотѣмъ“¹⁾.

маємо ще загальні звістки, загальну категорію степової неоселі людности — се т. зв. Бродники, від бродити — блукати, лавити, *personae vagabundae*. Звістки про них дуже бідні: в свійських джерелах стрічаємо їх тільки двічі, і то самі короткі згадки; в чужих джерелах згадують ся вони трохи частіше, але звістки про них і тут не багатші; всі вони йдуть з XII і XIII в. (найдавніша — 1147 р., Іп. 242). Їх національність не підлягає сумніву: із звістки 1223 р. бачимо, що вони були християне (цілують хрест руським князям), а їх вожд зветь ся Плоськіня — імя, очевидно, руське¹); з сям можна порівняти згадку у Никити Хоніята про участь в болгарській боротьбі за свободу (1180-х р.) „відважних „*oi êk Bopðòvnyç*, гадузи Тавроскитів“ (Русинів), що по всякій правдоподібности означає тихже Бродників²), тим більше що для сеї звістки Хоніята маємо паралельну звістку Гр. Акрополіта з пізнійшої боротьби Болгарів, на початку XIII в., коли їм помагають „руські збігці“³).

В першій звістці, яку маємо, Бродники виступають разом з Половцями: вкупі приходять вони в поміч Святославу Ольговичу в його боротьбі з Ізяславом київським (1147 р., Іп. 242). Разом з Половцями виступають вони і в угорських джерелах, або в звістках, зачерпнених з угорських відомостей, 1-ої пол. XIII в.: тут *Cumani et Brodnici*, або навіть *Cumania et Brodnia terra* все виступають поруч себе, хоч се з рештою може означати і саму тільки територіяльну близькість. Під час першого монгольського нападу на Половців Бродники стали по стороні Монголів: в битві на Калці вони були з Монголами, тим часом як по стороні Половців стояли руські князі; на присягу Плоськіні, воеводи Бродників, піддав ся Мстислав київський, і сказание клене Плоськіню окаянним, бо він не додержав присяги і передав сих князів Татарам, що їх і забили (1 Новг. 219). Се одинокий раз, який ми знаємо, що Бродники прийшли до конфлікту з Русинами. В половецьких нападах на Русь ніколи не чуємо про Бродників, і се при їх суєїдстві й усякій иньшій близькості з Половцями факт важний: він на-тякає, що почуте своєї одноплеменности з иньшою Русю за-всїди жило у сих степових Русинів. 1223 р. вони дуже легко могли опинити ся під гнетом обставин: коли Монголи впали в степи з спеціальною метою — знищити Половців, а иньших намовляли лишити тих Половців їх долі й не вязати ся з ними, — найпростїйшим рахунком для Бродників було лишити

Половців і стати по стороні Монголів; тоді дуже тяжко було вгадати, що як раз руські князі ветрануть у сю справу, ратуючи Половців; а коли дійсно до цього прийшло, Бродники могли бути о стільки вже ангажовані своїм союзом з Монголами, що не могли з сеї справи вилабудати ся; Плоскіня свій некоректний вчинок, що за нього клене його сказання, правдоподібно вчинив з біди, не маючи спроможности противити ся жаданню Монголів.

В сїм епізоді Бродники виступають виразно на Подоню — тільки там могли вони стати союзниками Монголів; угорські звістки знов вказують на їх на заході — угорський король 1254 р. вчисляє їх між сусідами Угорщини; порівнюючи се останнє з звісткою Хоніята, що, мабуть, говорить про них, в часах перед приходом Монголів, а zarazом констатуючи, що їм яко союзникам Монголів, не було причини тікати від них на захід, мусимо прийти до виводу, що сим іменем означала ся руська кочовнича людність на всім просторі степів від Подоня до Подунавя. Число її не повинно було бути мале з огляду на популярність сього імени у ріжних народів, своїх і чужих.

Оглянувши сліди руської людности в степах XI—XIII в., перейдїм тепер до тих турецьких „насельників“, що були тут панами в сї часи. Ми бачили вже (I, гл. 2) як з кінцем IX в. опановала сї степи орда Печенігів, бачили також і те, що се панованне Печенігів не мало в собі нічого певного. Вони були тільки передовим полком в тій стадії кочовничої міграції, що її собою відкривали. Ми бачили в своїм місці (т. I, гл. 1), як почавши Гунами й скінчивши Уграми цілий ряд орд перейшов через наші степи: їх рух стояв у звязку з рухом турецьких і монгольських племен у центральній Азії, але самі орди, що мандрували в наші чорноморські степи, були неясного складу; по більшій часті мішані (правдоподібно — з финських і турецьких елементів головно). Печенігами відкриваєть ся нова серия чисто турецьких орд (розумієть ся — теж не без домішок). Їх міграція, очевидно, стояла в звязку з тими переворотами, які переходили в передній Азії по упадку турецької держави іль-ханів (VI—VII в.). В чорноморські степи Печеніги протиснули ся під натиском двох иньших орд, що тисли їх зі сходу, Узів-Торків і Кипчаків-Половців. В середині X в., як бачимо з оповідання Констан-

тина Порфирородного (De adm. 37), Печеніги, витиснувши на північ Угрів, опанували простір від нижнього Дунаю до нижнього Дона; чотири їх коліна займали землі на схід від Дніпра, чотири на захід, себ то вони свobodно й непримушено розложилися в сій території. Узи зайняли їх давніші кочовища — між Уралом і Волгою; з ними ж, як оповідає Константин, від котрого маємо звістки про сю турецьку міграцію IX—X в., — лишилася частина Печенігів. Окрім Печенізької орди, дорогу в Європу загорожувала Гузам тоді ще Хозарська держава; Масуді оповідає, що Хозари тримали сторожу на Волзі від Гузів, не пускаючи їх переходити в Хозарську землю, особливо зимою, коли вода замерзає¹).

Під ударами Святослава в 60-х рр. X р. Хозарська держава упадає, і з тим мусів збільшити ся натиск Узів на Печенігів, що на самих собі мусіли нести тягар його. Ми можемо догадувати ся, що сильний натиск Печенігів на дальші руські землі (а він як раз дає себе знати після сього) до певної міри міг стояти в звязку з тим натиском і з тими переминами, які переходили під впливом його в степу. Заразом Узи під загальним іменем Торків (себ то — Турків) вперше виступають в нашій політиці: під час походу Володимира на волзьких Болгар він мав помічне військо Торків, що прибуло на конях, сухоходом, берегом Волги (правдоподібно з нижньої Волги або Дону), тим часом як руське військо йшло човнами²). На жаль, процес розпросторення Торків по сей бік Волги й Дону зовсім закритий від нас, бачимо тільки останній результат: у середині XI в. Печеніги витиснені зовсім з чорноморських степів.

Сама по собі орда Торків ледво чи здужала вчинити се, але вона йшла тільки на переді иньшої далеко сильнішої орди — Половців (Куманів грецьких і західніх джерел, Кипчаків — східніх), що перла їх наперед. Але й під таким подвійним натиском велика й сильна орда Печенігів тільки поволі уступала. Ми можемо догадувати ся (правда — тільки догадувати ся, бо фактів не маємо), що при кінці X і на початках XI в., саме коли Печеніги так скажено термосять Подніпрове, коли тут від них „б'ять без переступа“, східні, подонські степи були вже ними страчені. В 20-х рр. XI в. Печеніги затихають. Останньою конвульсією був їх напад на Київщину 1036 р.; відбиті звідси, витиснені з Подніпров'я, вони уступили, як довідуємось з византийських джерел (від Скіліци) в звичайний захист чорноморських орд — на нижній Дунай (в той „кут“ задністрянський) і тут

якийсь час трималися проти нападів Узів. Але серед самої печенізької орди настала незгода й розділ; Скіліца оповідає так, що в боротьбі з Узами визначився незначний Печеніг Кеґен: він кілька раз відбив напади Узів, тим часом як головний печенізький старшина Тірах був зовсім безрадний, та ховав ся від Узів у дунайських болотах та затоках; слава Кеґена обудила завість в Тірахи, він старав ся його забити, але Кеґен, довідавши ся, втік на Дніпрові болота і притягнувши до себе два коліна з 13 печенізьких, розпочав з Тірахом війну. Його одначе побито; тоді він перейшов за Дунай (в Доростол) і піддав ся Византиї. Се стало ся десь уже в 40-х р. Його прийнято. Осівши ся над Дунаєм, почав Кеґен нищити наглими нападами орди Тіраха. Роздражнений сими нападами, не добившись від Византиї утихомиренья її нових підданих, перейшов Тірах собі Дунай та почав грабувати византийські землі. Але в кінці його побито, він піддав ся теж, і сих Печенігів оселено в спустошеній Болгарії. Слідом вони одначе збунтовались, почали страшно пустошити Тракию й Македонію, і Византия вирікши ся Болгарії, тільки грошима купувала спокій від Печенігів — щоб вони не переходили за Балкани. Зміцнена потім міґрація Торків, печенізька орда в Болгарії до кінця XI в. зіставалась грозою Византиї; тільки напустивши на них Половців, Византия знищила Печенігів (в страшнім погромі 1091 р.) і на їх місце дістала нового ворога в сих самих Половцях¹⁾.

Чорноморські степи, полишені Печенігами на короткий час займають Узи-Торки. Судячи по всьому, се була орда не дуже велика й сильна, а може до того й менш воевнича, ніж Печеніги й Половці. По пятах її ступала за те далеко сильніша Половецька орда. Тим часом як Узи били ся з Печенігами над Дунаєм, подонські степи вже були, очевидно, в руках Половців: уже 1055 р. Половці приходять на границі Переяславщини (Іп. 114). Але Торки тоді ще мабуть тримали ся на лівім боці Дніпра, бо тогож року вони прокрали ся були під переяславський Воїнь. Поставлена з одного боку між ворожою ордою Печенігів, з другого боку — далеко сильнішою ордою Половців, що тиснула її на захід, орда Торків була сама в такій трудній ситуації, що не могла багато шкодити Руси, тим менше — могла її бути страшна. Тому то, як я підносив, було великою помилкою руських князів, що вони, використовуючи тяжку ситуацію Торків, ще й з свого боку на їх ударили. Правдоподібно, власне похід Руси 1060 р. остаточно знищив сили Торків і їх

противленне Половцям: слідом Торки, як перед тим Печеніги, уступають на захід, і в осени 1064 р. „цілим народом“, як пише сучасник — Аталіота перейшли Дунай. Аталіота рахує їх орду на 600 тис. люда; силоміць перейшовши Дунай, на деревляних і шкіряних човнах, та побивши византийську сторожу, вони кинули ся пустошити византийські землі, забігаючи навіть в полудневі провінції. Але, як я вже згадував, зима, негідь, хороби страшно знищила їх орду*). Після того частина їх вернула ся назад за Дунай і як каже Аталіота — піддала ся руським князям. Але й у чорноморських степах ми бачимо потім значні останки Торків і Печенігів (Іп. 184, 204): не знати, чи то вони вернули ся з за Дунаю, чи полишили ся в степах при міграції Торків за Дунай. Се останнє виглядає правдоподібніше; знаємо від Константина, що частина Печенігів зістала ся з Торками ще при міграції Печенігів у чорноморські степи (в IX в.) Частина Торків лишила ся на византийських ґрунтах (у Македонії), і до них прилучило ся дещо Печенігів (з Болгарії); як каже Аталіота, вони стали вірними союзниками Греків, і деякі з них дістали високі ранги в византийській єрархії.

Після міграції Торків степи від Урала і до Дуная зістали ся в повнім і нероздільнім панованню Половців, близько на два століття. Зайняли вони головню Подоне; східньою границею Половецької землі в нашій літописи кладеть ся Волга; на заході часом бачимо їх кочовища й на правім боці Дніпра (Іп. 451), але здасть ся головним їх тереном були степи між Дніпром і Волгою, тому й лівий беріг Дніпра зветь ся „ратною стороною“ (Іп. 426)¹); хоч у чужих джерелах „Команія“ часом починаєть ся зараз за Подунавем²), але щоб Половці там кочували постійно, того не видко. Під властю Половців, взагалі в залежности від них зіставала ся й словянська кольтонізація степів, про котру ми говорили, і ті останки Печенігів і Торків, які бачимо в степах при кінці XI і на початку XII в. Але сі печенізькі й торкські останки, видко, не були задоволені своєю залежністю від Половців: при нагоді вони переходили з степів під зверхність руських князів, пробували й повстати на своїх зверхників, але їх сили були за слабі супроти половецьких. З свого боку у Половців мусіла бути довший час спеціальна

*) Може бути, що чутку про се переказав і наш літописець у своїй звістці під 1060 р.: Торки вигинули „овни от зимы, друзии же гладомъ, инии же моромъ“.

ненависть до тих кривняків, що перейшли до Руси; на сю гадку наводить особливе їх завзятє на Торків під час війни 1093 р. і кілька спеціальних походів на тих Торків сецесионистів (1105 р. Боняк прийшов під Заруб і там побив Торків, 1125 р. новий спеціальний похід під Баруч, щоб „узяти“ тих Торків). Тільки в другій половині XII в. ся ворожнеча слабне, під впливом обставин, про котрі буде низше мова.

Подібно як Печеніги й Торки, Половці теж поділяли ся на коліна, котрими правили певні династії; їх іменами часто й звуть ся сі коліна, особливо в наших джерелах. Пізнійший арабський письменник (Новайра) рахує половецьких колін одинадцять; та число се ледво чи було однакове. В наших джерелах стрічаємо такі коліна: Токсобичів, Отерплюєвих, Тарголових, Багубарсових, Бурновичів, Колобичів, Етебичів, Тертробичів, Улашевичів, Бурчевичів¹), але не завжди можна відрізнити коліно від ханської династії²). Крім того Половці розрізняли ся по місцям своїх кочовищ: нпр. знаємо Половців „лукоморських“ (значінне сього Лукоморя досі не ясне); що не вважаючи на кочовий побут істновала певна локалізація половецьких колін, се видно і з того, що половецькі хани чи цілі династії мали свої городи: знаємо город Шаруканя (Шарукань — Іп. 192), Асеня (Осень — Лавр. 275).

Однести державної організації у Половців не було; хоч ми й стрічаємо часом ханів, що мали старшинство в „цілій Половецькій землі“ (нпр. про Юрія Кончаковича літописне оповіданне про Калкеську битву каже, що він був „болийше всіх Половець“ — Іп. 495), але се було тільки старшинство моральне. Поодинокі коліна правили ся самостійно й їх політика не обовязувала иньших, хиба треба було умовляти ся з усіма колінами; нпр. 1192 р. Рюрик уложив згоду з Лукоморськими Половцями, Святослав же хотів уложити загальну угоду й закликав і Лукоморських і Бурчевичів, але з Бурчевичами не можна було прийти до кінця, і Святослав не схотів пактувати з Лукоморськими („не могу є половиною ихъ миритися“ — Іп. 455); з сього оповідання виходило б, що тоді Половці складали ся з двох більших груп, бодай на Подніпровю — Лукоморських і иньшої, на чолі котрої стояли Бурчевичі.

Коліна правили ся своїми ханами, що їх літописи наші звуть князями. Число таких князів бачимо часом дуже велике (нпр. в похід 1103 р. в головній битві літопись рахує 20 забитих половецьких князів — Іп. 184), а Мономах рахує „лѣпшихъ

князей“ половецьких, що він узяв за кількадесять літ в неволю на 100, а забитих до 200 (Лавр. 241); але тут, очевидно, рахують ся не тільки хани, що правили, але й інші члени династій (нпр. Мономах рахує 3 князів з династії Багубарса, 4 з династії Овчини, в літописнім оповіданню під 1190 р. (Іп. 451) згадано 3 князі Колдечі, два Урусовичі, і т. в.). Сі члени династій і становили вищу аристократію „Половецької землі“ — те, що літопись в оповіданню про неволю Ігоря називає „господичичами“ (Іп. 457). На чолі їх стояло кілька фамілій, що мали переважне значіння й передавали його від батька до сина; так напр. можна прослідити одну половецьку династію протягом півтора століття: Шарукань, його син Отрок, внук Кончак, правнук Юрий Кончакович, „найбільший між Половцями“, сучасник першого монгольського походу¹⁾.

Не вважаючи на брак одноцільної політичної організації, на самостійність колін, серед Половців ми не чуємо внутрішніх воєн, принаймні на зверх вони виступають все солідарно, й ми не можемо вказати фактів, де б нпр. одна частина Половців піддержувала одну сторону, а друга — другу, першій противну. Правда, мотив, що заправляв зверхньою політикою Половців, був дуже простий, з рештою — спільний всім подібним ордам, — здобич.

Що до самого побуту Половців, то звістки про нього, як і про інші турецькі орди наших степів — Печенігів і Торків, досить односторонні і взагалі кажучи небогаті. Всі вони були типовими кочовниками, сталих осад, городів їх власних не було; жили передо всім із скотарства; є, правда, звістки про уживання й деяких родів хліба (нпр. риса), але хліборобства самі вони, очевидно, не знали; стада були їх майном і багатством; по при него важним джерелом прожитку була здобича з нападів на сусідні оселі народи, та зривки то в виді подарунків „мира дѣля“ — аби не пустошили сусідніх земель, то за поміч у ріжних війнах. При тім повна до наївності неперебірчивість в відносинах до своїх сусідів і значна воєвничість²⁾.

Ми бачили в своїм місці, що Половці скоро іно опановали степи по Торках, дали себе знати Русі кількома нападами (1061, 1067, 1071), одначе сі напади (скільки можна судити по звісткам) були не часті й не мали в собі нічого особливого; часом Половці приходять, як союзники князів ізгоїв; з таким характером їх напади йдуть у 60—70-х рр., але вже в 80-х рр., під заколот згоїської політики стають усе частішими та прикрійшими для

Руси¹). Разом з тим вони беруть (почавши від кінця 70-х рр.) діяльну участь в печенізьких війнах Візантії, виступаючи то союзниками Печенігів, то союзниками Візантії проти Печенігів; їх 40 тисячному війську, під проводом Тугорхана і Боняка, що до останньої хвилині хиталося між Греками і Печенігами, але зісталося при Греках, завдячував Комнен свою рішучу перемогу над Печенігами 1091 р. (при Лебунію), що зробила кінець печенізьким нападам на Візантію; потім (1094) Половці здійснили похід на Візантію, ведучи претендента на візантійську корону, що називав себе Львом сином імператора Романа Діогена. Від 1090-х же р. розпочинається серія неухайних нападів на Київщину й Переяславщину, що пригадали найгірші часи печенізької рати (століття перед тим); ситуацію улекшувала боротьба старших князів з ізгоями, що тривала далі. Половці безкарно спустошили київські й переяславські передмістя, а полуднева Київщина й близько вся Переяславщина була ними знищена майже до решти. Взагалі сей час — 80 і 90-і роки XI в., то кульмінаційний час сили й значіння Половецької орди, значіння, розуміється, чисто негативного, руйнівного для сусідніх земель.

Але Половці, що називається, перетягнули струну: страшне спустошення Переяславщини привело тодішнього переяславського князя Мономаха до того, що він узяв ся до плану агресивної боротьби з степом і на початку XII дійсно перевів його, а його сини Мстислав і Ярополк долучили до того ще кілька ударів на закінчення. Сей боротьба — п'ять більших походів (1103, 1109, 1111, 1116 і не датований похід Мстислава) в степи, в саме серце Половецької землі, й кілька дрібніших, підірвали сильно половецьку силу. Половці понесли великі втрати в людях (пригадаймо похвалку Мономаха, що він перебив 200 „ліпших“, або звістку про похід 1109 р., що тоді руське військо „взяло“ 1000 вез на Дону), вони втратили духа від цих ударів і відсунулися далі від границь руської колонізації. Літописна похвала Мстиславу каже, що він загнав Половців за Волгу й Яік (Урал), а епічний уривок про Мономаха дає розуміти, що Половці, які полишили ся на Дону, жили в великій біді, иньші ж емігрували, як хан Отрок — на Кавказ (Іп. 218, 480). Розуміється, в цих звістках, вже з огляду на самий їх характер, мусимо числити ся з гіперболою, але не підлягає сумніву, що наслідком агресивної війни 1-ої чверти XII в. половецькі кочовища мусіли дійсно відсунути ся і тримати ся обережно: під час похода 1120 р. Ярополк зайшов аж на Дін (чи може Донець), але не знайшов

тут половецьких кочовищ (Лавр. 277), звістка ж про міграцію хана Отрока „в Обези, за Зелізні ворота“ знаходить собі певне potwierdженне в грузинських звістках: грузинський цар Давид (1089—1125) в своїм поході на Сельджуків мав 40.000 помічного війська „Кивчаків“, під проводом їх голови Атрака Шаратанідзе. По літописній транскрипції се б значило Отрока сина Шаруканева, і дійсно літописний Отрок міг бути сином Шаруканя, так що ми й здобуємо згадану вище династію: Шарукань — Отрок — Кончак — Юрий Кончакович; при тім з сього оповідання довідуємося, що сей Отрок був тестем царя Давида, і що Кивчаки „жили близько Грузії й легко їх було покликати в поміч“¹⁾.

Результатом сього упадку половецької сили мусіло бути ще одно явище — на нього, що правда, маємо тільки натяки, і через те досі його не зауважали.

Почавши від 40-х рр. в наших літописях починає стрічати ся для Половців епітет „дикий Половчин“, „Половци дици“ (вперше під 1146 р. — Іп. 228). Сього не можна собі витолкувати инакше як тим, що деє коло того часу з'явили ся Половці не-дикі, Половці домашні, свійські. Ми дійсно стрічаємо згадку про таких: Святослав Ольгович, скаржучись на бідність своєї Чернигівської волости (1158), каже, що вона містить порожні міста, де сидять „псарі“ (князі ловці) та Половці (Іп. 343). Значить, у XII в. дійсно були на Русі, на руських ґрунтах половецькі осади під руською зверхністю, подібно як були осади Торків і Печенігів. Пригадавши час, коли з'являєть ся та назва „диких Половців“, ми будемо мати право бачити й тут оден з результатів ослаблення Половців від тої війни: деякі з них піддавали ся Русі й осажували ся на руських ґрунтах, як „свої погани“. Може бути, що деякі нечувані перед тим категорії турецьких осадників на Русі, як „Турпѣи“ (під 1150 р. — в Переяславщині), „Коуї“ (від 1151 р. — в Київщині й Чернигівщині), „Каеничи“ (під 1160 р.) були власне половецькі кодїна.

Сею половецькою домішкою до давнішої печенізько-торчеської кольонізації найбільш правдоподібно можна витолкувати перемену, яку бачимо у Чорних Клобуків в 2-ій пол. XII в. (спеціально в Київщині, бо про черно-клобуцьку кольонізацію иньших земель відомости незвичайно бідні) і яку я вже вище мав нагоду констатувати: давніша ворожнеча Половців до Чорних Клобуків зникає, між ними бачимо звязки і зносини, між Полов-

цями в у них „свати“, й вони їх часом навіть перестерігають під час походів руських князів на Половців (Іп. 439 — під 1187 р.), або не хочуть брати участі в нападі „на своїх сватів“ (1192 — Іп. 453); незадоволений чорно-клобуцький „князь“ Контувдій тікає до Половців (Іп. 450) і т. и. Разом з тим і відносини Чорних Клобуків до руських князів уже не такі щирі як давніше.

Але вернімо ся до половецького упадка в 1-ій пол. XII в. Сей упадок — після ударів 1103, 1109, 1111, 1116 р. — підняв дух у підвласних Половцям ордах. До тепер останки Печенігів і Торків, що зістали ся в чорноморських степах під половецькою зверхністю, показували себе пасивно — вони переходили на Русь під руську зверхність: так у 90-х рр. прийшло „ис Половецъ“ в Переяславщину одно торчеське коліно — Читівичі (Лавр. 241); під час походу 1103 р. Русь вивела з степів орду Печенігів і Торків (заяша Печенїги и Торьки с вежами — Іп. 185), очевидно — не проти їх волі. Тепер Печенїги й Торки підняли повстання проти Половців у самих степах; літопись оповідає про се безпосередно по поході Ярополка на Дін і погромі Половців 1116 р., і можна з правдоподібністю думати, що він то й дав безпосередній імпульс до сього повстання. Се був дуже критичний момент, і як би руські князі використали його й помogli повстанцям, то, по всякій імовірности, Половецька орда була б знищена, й чорноморські степи були вернені руській колонізації, як перед приходом Печенігів. Але руські князі пропустили сей момент, і Половці взяли гору над повстанцями. Повстання привело до завзятої битви на Дону між Половцями й Торками та Печенїгами; два дні й дві ночі били ся між собою орди, і результат битви, видно, випав некористно для повстання: Торки й Печенїги покинули степи й пішли на Русь — піддали ся Мономаху. Але, мабуть, з такими великими масами турецьких кольоністів Мономах собі не міг дати ради — почали ся, видно, непорозуміння, конфлікти, і в результаті якась частина сих осадників дуже скоро вернула ся назад в степ: „прогна Володимир Берендичи из Руси, а Торци и Печенѣзи сами бѣжаша“ (1121, Іп. 205).

На щастє Половців і нещастє Руси, період атресивної боротьби з Половцями тривав не довго; він закінчив ся з тим недатованим близше походом Метислава; з його смертю увагу князів зайняли нові внутрішні замішання і примусили забути про боротьбу з Половцями. Перебїдувавши сей час („рибою відживши“,

як каже епічний уривок про хана Отрока), Половці отже скоро діждали ся лекших часів; їх емігранти могли вернути ся назад (поетична історія про сього хана Отрока), їх кочовища знову зближують ся до руських осад (у середині XII в. — 1152 р. і пізнійше — нпр. у 60-х рр. бачимо їх кочовища по Орелі й Самарі, значить в безпосереднім сусідстві руської колонізації, що досягала Ворскли)¹⁾; руські князі починають знову (вже від 30-х рр.) закликати Половців до помочи, до участі в своїх внутрішніх війнах, і тим осмеляють до нападів на власну руку на руські землі; сї напади від 60-х рр. стають все частійші й прикрійші, а в 80-х і 90-х рр. по просту не дають дихати неграничній (київській і переяславській) людности: сї напади повтаряли ся по кілька разів до року: „Половці сеї зими воюють нас часто, наче ми їм Подунайці чи що“, кажуть 1190 р. „ліпші мужі“ з Чорних Клобуків, натакаючи на часті тодішні напади Половців і на Подунаве (Іп. 452). Сидючи дуже близько від границь руської колонізації, що протягом XII в. значно розпросторида ся в напрямі на полудень, — Половці могли дуже легко практиковати подібні пограничні напади; часом вони, як власне тої зими, залагали де небудь на пограничу і звідси раз по разу наїздили на сусідні землі (заїхавши город Чурнаїв. Половці вертають ся на побереже Виси і тут давши коням перепочити, ідуть на Боровий, „и оттуду же їздячи и почаша часто воевати по Рси“ — Іп. 451), так що руським князям, як ми бачили, приходило ся по просту тримати чи властиво — самим стояти постійною сторожею з військом на пограничу, щоб сим відстрашати Половців від нападів. З другого боку, як під час свого навалу на Русь в XI в., Половці являють ся частими гістьми й за Дунаєм, беручи участь в боротьбі Болгар з Візантією, продаючи свою поміч часом Візантії, ще частійше її ворогам, а заразом, як і на Русі, грабуючи на власну руку задунайські і дальші землі. Хоніят з признаннем підносить, що походи Романа на Половців на початку XIII в. зробили користну для Візантії діверзію¹⁾.

Але хоч як прикрі були ті часті напади Половців руським землям, одначе їх і порівняти не можна з половецькими нападами з перед столітя, або з печенізькими з кінця X в. Під час половецької бурі з кінця XI в. Половці цілими місяцями тримали в облозі руські міста (як Торчеськ, або Переяслав), по кілька місяців перебували, воюючи, на руській ґрунті, приймали й вигравали битви, — тепер вони числять тільки на несподі-

ваний напад: при вісти, що в сусідстві десь є князь, вони полишають свої пляни й тікають (нпр. під 1190: „їхали до Борового, але почувши, що Ростислав Рюрикович у Торчеську, вернули ся до своїх ватаг — Іп. 450, або: „Половці в'їхали слідом за Ростиславом і хотіли пустити ся „на воропъ“ (на грабованні) по землі, але зачули, що Святослав, зібравши військо, стоїть коло Кульдекюрева, тож завернули ся й утікли, покинувши прапори й списи — Іп. 452). Досить було в 90-х р. XII в. вийти князю на пограниччя десь з військом, аби тим повздержати Половців від нападів, а столітє перед тим вони на руській землі ставали до бою з сполученими полками руських князів (битва над Стугною 1093 р.). Половці уже не годні були вернути ся до колишньої сили і енергії, з котрими вони нищили кольонізацію й культуру своїх сусідів в XI в.

На се в першій лінії вплинуло те ослаблення Половців на початку XII в. — воно не минуло дурно, пізнійші удари — ті походи в степи, що від часу до часу споряжали ся руськими князями¹⁾, тай взагалі вся ся боротьба з Русю. Але певний вплив мало й жите в сусідстві культурнійших народів і впливи від них. Взагалі всі азійські кочовничо-розбійничі орди на європейським ґрунті з часом дегенерують ся, ослаблюють ся, й ся загальна доля спіткала й Половців. Я вкажу тільки на оден характерний симптом: росповсюдження християнських і руських імен серед Половців; почавши від середини XII в. вони стрічають ся досить часто і то як серед їх „княжих“ династій, так і серед значних половецьких родин: нпр. Василь Половчин, Лавор Половчин, Данило, Гліб Тирієвич, Ярополк Томзакович; хани, що стояли на чолі боротьби з Монголами 1223 р., сини Кончака і Кобяка носять християнські імена — Юрий Кончакович і Данило Кобякович²⁾. Се все імена самих „диких“, степових Половців. Нема причини думати, що всі вони були й хрещені, хоч і такі факти певне бували;³⁾ але сї руські й християнські імена вказують у всякім разі на культурний вплив Руси на Половецьку орду, що виявляла ся в перейманню імен. І такий вплив зовсім певний буде, коли пригадаємо численні шлюбні звязки руських династій з половецькими, часті спільні походи Половців з руськими полками і численну руську людність, що жила в самих степах у безпосередній стичности з Половцями. Бачимо близькі звязки між руськими княжими родами і половецькими — як у Святослава Ольговича з його половецькими уями, як в родині Володимира Давидовича, що його жінка Половчанка по смерті чоло-

віка вернула ся в степи й там вийшла на ново заміж за якогось Башкорда, як у відносинах дійсно приятельських між старим Котяном і галицькими князями Метиславом і Данилом¹⁾. Бачимо, що між Половцями знаходили ся люди, так перейняті симпатіями до Русі, що вони добровільно виходили з степів на Русь, як Половчин Лавор, що утік з Ігорем Святославичом (Іп. 437). Річ сама собою зрозуміла, що стикаючи ся з культурнішим елементом руським, кожда турецька орда в часом мусіла підпасти його впливу, як би зі сходу не приходили зовсім сьвіжі в своїй дикості турецькі елементи.

Але вернімось до їх історії.

В XIII в. ми вже маємо дуже бідні відомости про Половців — ба й взагалі про подніпрянську Україну, з котрою вони мали більше до діла. Бачимо тільки з випадкових звісток, що нічого не змінило ся в русько-половецьких відносинах: Половці робили й далі напади на руські землі (напад на Переяславщину 1215 р. — Лавр. 415), руські князі теж наводили їх на руські землі (Лавр. 397 — 1203), але часом задавали їм і чосу (звістки про походи Романа — що „ревновав своєму діду Володимирі“ і „кинув ся на поганих як лев, губив їх як крокодил, і переходив їх землю як орел“ — Іп. 480). Але тим часом над Половцями повис уже меч Дамокля — їх час приходив до кінця, як і їх попередників — Печенігів, Торків, час забирати ся з чорноморського дозвілля в дальші краї, під натиском азійської орди.

Ся нова міграція тим різнить ся від попередніх, що ми досить докладно знаємо її історію: розміри нових переворотів, що викликала вона, були о стільки ірандіозні, так сильно відбили ся на житю ріжних сусідніх народів, що були описані в ріжних літературах, по більш або менш горячим слідам подій і дають нам досить докладні відомости про них²⁾.

Початок вийшов від монгольських орд полудневого басейна Амура. До тепер вони не грали визначної ролі і разом з сусідніми турецькими племенами входили в склад турецьких держав — держави „східніх Турків“ (Ту-кіу, Ту-гю), VI—VIII в., і „цивілізованих“ Турків Джунгарії — Уйгурів³⁾, до 1000 р. З упадком держави Уйгурів Монголи й сусідні Турки формують ся в кілька незалежних держав, що нужденно жили собі з свого господарства та з тих зривків, які вони від часу до часу робили в сусідніх більш цивілізованих країв — хинських правительств⁴⁾

і городів Джунгарії, продаючи їм свою службу проти ворогів. В XII в. Монгольське племя було злучено під проводом славного рода Бурджітенив, що виводило себе від предка турецьких народів — сірого вовка; в середині сього століття правив ним Єсугей-багатур, і у нього був син Темуджін чи Темучін. Темуджін рано зіставсь сиротою, й користаючи з сього більшість монгольських колін покинула його; з великою бідою удалося вдові Єсугея й потім самому Темуджину згурувати на около себе монгольські коліна між Ононом і Керуленом, на північно східнім краю Монголії, і звідси поволі він почав розпросторювати свою власть над сусідніми монгольськими, турецькими, татарськими племенами Монголії. Зміцнивши ся, він в перших роках XIII в. розбиває сусідні турецькі держави (Турків-Кераїтів, алтайських Найманів) і стає паном Монголії: загальні збори племен (курільтай), скликані ним 1206 р. в старій турецькій столиці Каракорумі на Орхоні, оголошують його необмеженим володарем і він приймає імя Чингіз-хана, „володаря незмінного“, чи абсолютного. Від того часу починають ся великі завойовання Темуджіна: він розбивач державу Гіа (Тангутів), західню сусідку північних Хин, потім самі північні Хини.

Конфлікт з Ховарезмом (теп. Хивою) переніс війну на захід. Се була велика турецька держава, заснована в середині XII в., в нинішнім Туркестані, на руїнах сельджуцької держави, вигнаною з Хин династиею Кара-Китай (манчурською родом, як думають). Пограблений в пограничнім ховарезмійськмі місті хинськїй караван дав Темуджину привід розпочати війну з володарем Ховарезма Магометом (1219). Війна була коротка, сили Магомета були знищені протягом кількох місяців, але завойовання Ховарезма зараз поставило на черзі долю чорноморських степів: адже вони були тільки продовженням степів Туркестана (Кіпчак); крім того є звістка, що Кіпчаки брали участь в сій війні з Темуджином, і се послужило причиною походу на Кавказ. Найславніших генералів Темуджіна Джебе і Субутая вислано з 25-ть тисячним військом в погоню за Магометом, що втік на захід по розгромі його військ. Вони прийшли по його слідам в Абесгун, на полудневім побережю Каспійського моря, але не застали його живим. Підбивши північну Персію, Субутай з Джебе 1220 р., виступили з проєктом походу в Кіпчак. Темуджін прийняв сей проєкт; провід в експедиції мав узяти син Темуджіна Джучі, але він ухилив ся, й похід відбув ся під проводом Субудая. Підбиваючи й нищачи подорожні землі, він

в Джебе пройшов полудневим побережжям Каспійського моря на полудневий Кавказ; знищивши грузинське військо двома наворотами і навідавшись в Тіфліс, вони перейшли потім через Дербент у степи північного Кавказа, але їх стріли тут сполучені полки Половців, Ясів, Черкесів й ин. кавказьких народів. Перший раз в сїм поході битва випала нерішучо. Тоді Монголи почали умовляти Половців і піддобрювати їх дарунками, аби прилучилися до них, як одноплеменники, й полишили своїх союзників. Половці вагалися, й нарешті забралися від Монголів далі на захід, в чорноморські степи. Але Монголи, погромивши тепер їх союзників, пішли за ними слідом; битва, що сталася десь, видко, на Подоню (1222 р.), закінчилася дуже нещасливо для Половців; сила їх погинуло, разом з ханами Юриєм Кончаковичом — найстаршим ханом, і Данилом Кобяковичом, а старий Котян з останками орди відступив на Дніпро, під руські границі, і звернув ся за помочю до руських князів, страхаючи, що таж небезпечність від нового ворога чекає й їх самих.

Як ми вже знаємо, руські князі прийняли сю гадку, прийняли справу Половців як свою й пішли на Монголів, що погромивши Половців, зісталися зимувати в подонських степах, а під час сеї зимівки зробили похід у Крим, де знищили м. Судак. Вони даремно умовляли руських князів не мішати ся в їх справу з своїми „холопами і конюхами — поганими Половцями“, як каже літописне оповідання, та радили бити їх і собі. Загальна опінія на Руси, судячи з сказання, теж не була прихильна до такої оборони руськими силами споконвічних ворогів Руси. Але руські князі на се не зважали і пішли глибоко в степи на Монголів.

На р. Калці сталася головна битва, 31/V 1223; Русь і Половці були розбиті; „обидва війська билися з нечуваною відвагою, і бій тягнувся кілька днів, нарешті Татари взяли гору“, оповідає сучасне східне джерело. Монголи по сій побіді пройшли до Дніпра, побивши людей в городах, що стрілися їм по дорозі, й від Витачева (Новгорода Святиполчського) вернулися назад. Потім пішли на Поволже, на Велику Болгарію, де счинили великі спустошення, й північним побережжям Каспія пішли в Туркестан; не знати, чи сталося се з наказу Чінгіз-хана, чи з таким малим військом його генерали не уважали можливим удавати ся в дальші авантури. Але сим походом західній Кіпчак введено вже в плян завойовань Чінгіз-хана і його опанованне від тепер було тільки справою часу.

Чінгіз-хана займали тоді східні справи: в Хинах, в племенах Га почало ся повстаннє; Субутая вислано в Хини, сам Чінгіз звернув ся на Тангутів. Він вмер, закінчивши там свою роботу і вибираючи ся в Хини (1227).

Його державу розділено між синами, але вона мала зіставати ся неподільною, під проводом великих ханів, вибраних загальними зборами (курільтаєм); сей провід зістав ся на разі в лінії третього з синів Чінгіза — Огодая. По турецьким поглядам, на батьківщині, стерегти огнище, мав зіставати ся наймолодший, а старшим належало вести далі батьківську політику. Завойованнє Кіпчака віддано на долю Бату, Джучієвого сина, бо Джучі був призначений для похода на Кіпчак, або навіть і брав у нїм участь — по иньшим звісткам. Бату — „Батия“ наших джерел — вислано з 150 тис. війська, як рахують азійські джерела, разом з иньшими принцами Чінгізова рода, як Гуюк, Байдар, Менке, згадувані й у нашим літописях; тим способом двірські партії, що бороли ся за перевагу в спадщині Чінгіза, позбували ся Бату. Дійсним провідником сього похода був Субутай, висланий з Бату; його товариша першого похода Джебе не було вже на сьвітї. Військо мусїло складати ся головно з турецьких контінентів; Монголів могло бути там дуже не багато; в наських джерелах сї приходні мають імя, Татарів що обіймало Монголів разом з деякими иньшими племенами (в хинських джерелах Монголи зачисляють ся до „Чорних Татарів“).

Похід распочав ся 1236 р. від уральсько-каспійських воріт; військо Бату знищило волзьку Болгарию, побивши багато народу. Другий рік присьвятило правобічному Поволжю (Мордві), а в осени воно распочало свій похід по великоросійським землям: почали від Рязанської землі; спустошивши її й розбивши військо володимирського князя під Коломною, знищило Московське князівство й пішло на Володимир, полишений кн. Юриєм, що відмовивши перед тим помочи рязанським князям, зберав війська на р. Сити (приток Мологи), в північно-західнім куті своїх земель. Татари взяли Володимир, спаливши катедру з множеством народа, що в ній замкнуло ся, понищили иньші городи — Суздаль, Ростов, Ярославль, а 4/III (1238) розбили над Ситеку військо Юрія й иньших суздальських князїв. Пустошачи все по дорозі, вони пустили ся Волгою в гору, взяли Тверь і Торжок, і від Торжка, „люди ськуще акы траву“ пішли на Новгород, але не дійшовши 100 верст („від Ігнача креста“) завернули ся, правдоподібно тому, бо почали розмерзати ся й пеути ся дороги,—

й подали ся на полудень, в степи, кінчити з Половцями. З сього поворотного марша джерела підносять тільки оден епізод — облогу Козельська в землі Вятичів, що задержала Татарів сім тижнів і багато їм коштувала, за те й скінчила ся винищенням цілого міста.

В чорноморських степах татарське військо зістало ся коло двох років, підбиваючи Половців і сусідні краї. Повторила ся історія попередніх орд: Половці пробували боронити ся¹⁾, але не могли устоятись; їх остаточний погром став ся в тім же 1238 р. Покінчивши з ними, Бату звернув ся на північний Кавказ, а в осени 1239 р. — на українські землі. Осібні відділи його армії були послані на Переяславщину та на Чернигівщину. Переяслав узято приступом, пограблено, людей побито („изби все“), навіть єпископа Симеона забито, хоч Татари взагалі духовенства не зачіпали; про князя не згадуєть ся — може втік перед облогою. Другий відділ приступив під Чернигів; кн. Мстислав Глібович став до бою „з усіма воями“, але в битві не міг витримати і поніс великі страсти; по сім взято Чернигів і спалено; єпископа взяли живого й вивели в Глухов. Стільки говорить про сі землі одиноке джерело — Галицько-волинська літопись; вона додає, що тоді Менке на чолі відділа війська приступив і під Київ — „сглядать града Кыева“, й ставши над Дніпром дивував ся його красі й великості, та спробував намовити Киян, щоб піддали ся, але Михайло Всеволодич, що сидів тоді там, і Кияне не послушали. Та Михайло по сій визиті не відважив ся довше сидіти тут і поїхав на Угорщину (с. 520—1).

По сій дрібнійшій війні, що заповнила осінь 1239 і десь частину 1240 р., Бату забрав ся — на осінь 1240 р. до головного похода на захід. Здаєть ся, головною метою його була Угорщина, — на неї чи то за її опіку над Половцями, чи з иньших причин, мав він особливе завзяте¹⁾, — але при тім мав на меті й спустошення сусідніх земель. Пізної осени рушило його військо; Дніпро ще не замерз, і військо стояло якийсь час на березі, чекаючи, аж замерзне. На початку грудня обложило воно Київ. Страшне вражінне робила ся превелика і зовсім дика армія: вона окружала ціле місто; від рицу возів, оповідає Галицько-волинська літопись, від реву велблудів та іржання коней татарських стад не можна було чути голоса в місті. Не вважаючи на пригноблення від сього прикрого вражіння і на долю задніпрянських городів, Кияне під проводом воеводи Дмитра відважно узяли ся до оборони. Батий приступив від Дніпра (коло Лядських воріт),

тут поставив він машини до розбивання стін — пороки (Татари мали досить вироблену техніку облоги), що день і ніч били в стіни. Коли стіни рушили ся, люде під проводом Дмитра кинули ся боронити пролома, „и ту бѣаше видити лом копѣйны(й) и щитомъ скѣпаніе, стрѣлы омрачиша свѣтъ“. Оборонців відбито, і Татари опанували стіни. В розпуді, користаючи з перерви в облозі, поки Татари відпочивали, Кияне зробили укріплення наоколо Десятинної церкви, але взяти їх не було Татарам тяжко. 6 грудня Київ узято, маса народу побито, але Дмитра, скаліченого, Бату помилував „мужьства ради его“, й узяв до свого двору¹).

Стративши досить часу при облозі Києва, Бату не мав охоти гаятись коло дальших подорожніх міст: що можно було взяти на борзі, брало ся, чого не можна — минало ся. Галицько-волинська літопись поясняє сю спішність Бату радою воеводи Дмитра, що він „бачучи, як Руська земля гинула від поганина“, радив йому спішити ся борше в Угорщину, нїм Угри приготують ся до відпору, але правдоподібно Бату мав і без його поради вироблений плян. З подорожніх городів літопись вчисляє Колодяжен, Камінець (на Случи), Ізяславль (на Горини), — Колодяжна Бату не міг взяти (поставив дванадцять пороків, але не міг розбити стін), але намовив люде піддати ся, і потім побив їх; Камінець й Ізяславль взято; натомісь Кременець і Данилів було трудно взяти, й він їх поминув. Володимир взято приступом і страшно знищено („изби не щадя“) — літопись каже, що в Володимирі не зістало ся живої людини, церкви наповнені були трупом — очевидно, й тут люде крили ся в останній біді по церквах. Галич взято теж, „инны гроды многы, имже нѣсть числа“, як сумарично додає літопись. Правдоподібно головне військо Бату ішло на Колодяжен, Ізяславль, Кременець і звідси на Галич; Володимир взяв мабуть осібний відділ. Десь в лютім Бату мусів бути вже в Галичині. Осібні полки, кількома наворотами вислані спустошили Польщу, Шльонськ, Мораву, розбиваючи війська й не стрічаючи ніде поважнішого опору²) (лютий — май) і вийшли в Угорщину на зазив Бату, що рушив туди в марті 1241 р. Знищивши в квітні (11/IV) угорське військо над р. Солоню, під ур. Моги, він опанував Угорщину й не показував охоту звідси скоро забрати ся: тим часом як відділи його війська спустошили сусідні землі на полудні (сербські, болгарські), він оголосив, що мешканці Угорщини можуть вертати ся на свої осади, й їм нічого не буде злого; були зроблені й деякі примитивні заходи для організації землі.

Як правдоподібно пояснюють вже сучасні джерела, вість про смерть головного хана Огодая (в грудні 1241 р.) перервала побут Бату в Угорщині — весною (десь у квітні) 1242 р. він уже вийшов звідти й пішов через Галичину й Волинь за Дніпро. Про сей перехід маємо дуже бідні відомости. Галицька літопись згадує тільки, що Бату по дорозі вислав відділ свого війська в північну Волинь, де перебував тоді Данило, з порученням знайти його. Данило був тоді в Холмі; він обсадив його залогою, а сам подав ся у Володимир, де був його брат Василько. Татари спустошили Побуже аж до р. Володави і з тим вернули ся „многа зла створше христіаномъ“. З рештою з мовчання літописи можна догадувати ся, що Бату, вертаючи ся, не робив ніяких значнійших заходів коло підбивання міст то що, а бажав борше вернути ся.

Вибори нового великого хана переведено аж у серпні 1246 р. Лінія Джучі зістала ся й далі на боці: вибрано Огодаєвого сина Іююка, а по його смерті Чингісханового внука (сина Тулуя) Менке. За життя сих великих ханів орда Бату — Кіпчацька або Золота — стояла в залежності від них. Аж по смерті Менке († 1264), як взяла повну перевагу хинська партія і новий великий хан Хубілай (брат Менке) переніс свою резиденцію в Хини та вповні прийняв хинську культуру, пропав звязок між великими ордами Чингіс-хана, і Кіпчацька орда стала самостійна; що правда — вона слідом сильно підупадає від внутрішніх своїх замішань.

Бату, вернувши ся з Угорщини, отаборив ся з своєю ордою на нижній Волзі, де потім з'явила ся ханська столиця Сарай — коло теп. Царева. Плано-Карпіні, що переїздив степи весною 1246 р., оповідає, що Бату з головною ордою кочує на Волзі, на Подоню кочував його швагер*), на лівім боці Дніпра кочував Могучій¹⁾, як його звуть наші літописи, другий син Темуджінового сина Джагатая, на правім — темник Согенза, Куремса наших літописей, „найменший з воєвод Бату“; його орда, що стояла десь в степах нижнього Дніпра і Бога, тиждень дороги від Києва, була сторожовим полком Бату на заході; на сході два „темника“ стояли по обох боках Урала²⁾. Розложивши ся так, вислав Бату завізаня до руських князів, аби з'явили ся до нього на доказ своєї послухности, й вислав своїх агентів для збираня контрибуції; розпочала ся залежність земель Руської держави — але про неї будемо говорити пізнійше.

*) Рукописи називають його Carton, Carbon, Tyrbon.

Устрій і культура сеї нової орди нам досить добре відомі завдяки численним мемуарам сучасників і взагалі дуже значній сучасній літературі. Чимало є тут анальоґічного з иньшими турецькими ордами, але є дещо й відмінне. Передо всім її сконцентрована політична організація. Подібно до иньших орд, Монгольська теж складала ся з кількох колін, з своєю родовою аристократією, але ся родова організація була взята в рами воєнної десяточної організації й сконсолідована в деспотичну монархічну організацію з безграничною властю. Десять здатних до війни Монголів складали десяток під проводом десятника, десять десятків — сотку з сотником, десять соток — тисячку, десять тисячок — тьму, з воеводою на чолі, темником, як вони звали ся на Руси. А в центрі цілої організації — хан з необмеженою властю: „їх імператор, каже Пляно-Карпіні, має дивну власть над усіми; ніхто не може перебувати в певній місцевості без його веління: він сам визначає місце пробування для вождів (темників), вожди визначають місця тисяцьким, тисяцькі сотникам, сотники десятникам; і взагалі який буде їм наказ, в який небудь час, в кождім місці, чи на війну, чи вмерти, чи жити — вони виконують все без усякої вимівки“. Їх хан уважав ся покликаним до власти над цілим сьвітом. У відносинах до иньших народів вони нічим не вязали ся й способів не перебирали; головною політикою їх був терор — масове вирізування людности, особливо вищих верств: „коли ще иньших милують, то значних і поважних людей ніколи не милують“, як каже, очевидно — побільшуючи, Карпіні (697). При тім одначе вони все толерували духовенство, друге — мали велике поважанне, властиво — потребу в промислі, в ремісниках і заборали їх до себе. Побут їх не ріжнив ся від попередніх орд — чисто кочовничий, скотарський. Реліґія — натуралістична, слабо розвинена, заступала ся ріжними церемоніями і формальностями, і взагалі не грала визначної ролі в житю, звідти — реліґійна толеранція, чи властиво — індиферентизм Татар; вони приймали реліґію культурнійших сусідів, і так в часом Кіпчацька орда під впливом магометан Туркестана стає теж магометанською.

Вернімось тепер до Половців, полишених нами в моменті, коли в останнє розгромили їх Татари — 1238 року. Богато дуже мало їх загинути, якась частина лишила ся в стінах під властю Татар¹⁾, але більшість пустила ся від разу в еміґрацію.

Ся еміграція почала ся ще по першій приході Татар, бо вже він дав зрозуміти виразно, що панованне Половців в Кипчаку скінчило ся; так маємо звістку про половецькі ватаги, що пустили ся на Кавказ — в Дербент і Грузию, де вони своїми нападами привели до війни сусідні племена, що й знищила сих Половців; є звістки про міграцію й на Угорщину¹). По другій погромі (1238 р.) бачимо частину Половців, що пустила ся за Дунай: перепливши Дунай в значнім числі („було їх багато тисяч“, каже сучасник Георгій Акрополіт), не вважаючи на спротивленне Болгарів, вони кинули ся грабувати забалканські землі, потім взяли участь в боротьбі Греків з Латинською імперією, а закінчило ся се осаженнем їх останків на византийських ґрунтах в різних провінціях, в Европі й Азії²). Друга частина половецьких орд, може найбільша, під проводом хана Котяна подала ся на Угорщину. Сучасник — папський легат Рожер, що описав нам сю міграцію Половців, каже, що вона стала ся звиш рік перед походом Татар на Галичину й Угорщину, себто найдалше при кінці 1239 (сам він хибно датує її 1242 р.). Коли навязані були зносини з Угорщиною, не знаємо докладно; Рожер каже, що Котян вислав наперед послів до кор. Бели, піддаючись і обіцюючись прийняти християнство, наколи його прийме на свої ґрунти, і Бела по нараді з своїми баронами пристав на се: Половцям вислані провідники, і ті розсадили їх в різних провінціях; число їх Рожер числить на 40.000 родин³). З пізнійшого часу (2-ої пол. XIII в.) маємо звістки, що вони були осаджені між Дунаєм і Тисою, над Керешом, між Темешом і Марошом⁴). Осажені великими масами, вони довго заховували свій побут, та навіть своє кочовниче жите, що більше — їх культура мала чималий вплив на Угрів (не забудьмо, що Угри були такою самою ордою, що прийшла сюди півчверта столітя борше, але теж тільки поволі цивілізувалася); навіть серед маґнатів, єпископів, на королівськім дворі, запанував половецький вплив, так що папи були тим дуже занепокоєні. На королівськім дворі XIII в. Половці мали великі впливи й стояли з ним в дуже тісних відносинах. Християнізують ся на добре й переходять до оселого жита вони тут тільки з початком XV в. Останні сліди половецької мови відомі ще в XVIII в.⁵).

Частина Половців мусіла піддати ся під зверхність руських князів та перейти на руські ґрунти: на се вказує те, що якихось Половців бачимо по їх погромі й міграції на Руси в ролі помічного війська у Данила і в дуже великій карности й залеж-

ности від нього: в походах Данила між 1245 і 1250 р. літопись кілька разів згадує їх між Даниловими військами (Іп. 533, 539, 543), а згадуючи про їх участь у битві під Ярославом, дає таке характерну примітку: Половці поїхали наперед і побачили стада ворогів, на перехваті не було при них ніякої сторожі, „але Половці не сміли їх пограбити без княжого наказу“ (Іп. 533)¹). Справедливо зауважено, що сі Половці з такою карністю зовсім не ті давні степові Половці, котрих звички могли ми бачити протягом двох століть. Правдоподібно, вони осіли ся десь при границях Данилової держави, може десь поблизу Дунаю, дальше від Татар²). Оден з їх старшин — Тігак звець ся навіть сватом Данила³). Але що по 1250-ім р. не бачимо їх, можна думати, що вони вернули ся назад в степи, під татарську зверхність; зміцненне татарського впливу в Даниловій державі дуже добре се поясняє: Татари ледво чи полишили б в спокою сих сецесіоністів. З рештою Пляно-Карпінї, згадавши, як Половці розбігли ся були по татарським погромі, додає, що більшість тих, що були повтікали, вертали ся потім назад (Іп. 749). Але сі степові Половці дуже скоро мусіли росплинути ся в татарській орді: всякі сліди їх гинуть з другою половиною XIII в.

На закінченне мушу сказати кілька слів про турецькі кольонії на руським ґрунті. Про се нераз була вже мова в попереднім, а тепер я хочу се зібрати до купи й додати де що. Бачили ми, що турецька кольонізація — виводи і виходи турецьких ватаг із степу та оселюванне на руських пограничних землях ми стрічаємо почавши від 60-х рр. XI в. і від тоді вони повторюють ся при кінці XI в., на початках XII і пізнійше. Бачимо такі осади в Клівщині на Поросю, в Переяславщині коло Переяслава і десь коло чернігівської границі, в Чернігівщині коло Чернигова⁴), але сими випадково звістними місцями очевидно не вичерпуєть ся район сих осад; його можемо правдоподібно припускати і на чернігівсько-переяславським пограничю в степом, і на Побожу, і на галицьким Понизю: про Галичину можемо говорити майже напевно, що там були такі кольонії⁵). По за Україною стрічаємо їх ще в Ростово-суздальській землі (Іп. 239—40). Першим матеріалом для сеї кольонізації послужили останки Торчеської орди, по при них Печеніги й Половці; окрім сих етнічних назв ми стрічаємо для означення сих турецьких кольоністів іще: Берендичі або Берендії (дуже часто), Коуї

або Ковуї, Каепичі, Турпії, і єї імена стрічаємо часто поруч імен Печенігів і Торків (з них Берендичі ще в XI в., решта аж у XII). і осібю. Загальною назвою для всіх сих турецьких колін на руськім ґрунті було Чорні Клобуки, чорні шапки (зовсім відповідає турецькому: Кара-калпаки) — що правда, тільки в Київщині; взагалі про київських — пороських кольонистів ми чуємо й знаємо найбільше, так що те небогате, що можемо сказати про їх побут і відносини, черпаємо з звісток про сих київських Чорних Клобуків. По всякій правдоподібности тут була найбільша маса тої турецької кольонізації, яка була на Русі взагалі. В одній звістці у Ярополка київського рахуєть ся полк Берендичів на 30 тис.; правда, є до сього варіант 1000, та супроти згоди старших версій він не дуже важний; але щоб і 1000 мужа виставити в поле, для сього треба досить значної маси. З рештою, що Чорних Клобуків в Київщині було дуже значне число, показує дуже визначна роля, яку вони мали в її політичному житю, становлячи дуже важний чинник між елементами його, особливо під час боротьби за Київ у середині XII в.: „вся Руская земля и вси Чернии Клобуци“ — се дуже розповсюднена формула в ті часи в земських київських відносинах¹⁾. О скільки черно-клобуцька міліція поважалась і цінувалась, видко буде з сього одного прикладу: коли Ізяслав ішов на Київ 1150 р., маючи за собою на пятах військо Володимирка, він казав: „аби нам в'їхати між Чорних Клобуків і злучити ся з ними, то вже, в Бозі надія, не боїмо ся ані Юрія, ані Володимира (Іп. 287).

Чорні Клобуки заховали свою релігію (поганями звуть ся ще під 1169 р., Іп. 367), заховали свій кочовничий, скотарський побут. Були городи — замки, що коли них вони мешкали; вони часом і звуть ся їх городами — городи Берендичі (шість городовъ Берендиць — Іп. 409), або називають ся іменами поодиноких їх старшин (город Чюрнаїв, може Кульдеюрів); але єї городи служили їм тільки захистом в небезпечний час, саміж вони кочували на широких просторах Порося з своїми стадами і „вежами“ — кибитками: так нпр. 1150 р. Чорні Клобуки приходять „всіми своїми силами“ у поміч Ізяславу, „жінок і дітей своїх осадивши (затворивше) в городах на Поросі“ (Іп. 279), а на другий рік забирають свої кибитки й стада та перекочовують під Київ, і цілу єю операцію вони роблять протягом одного дня — штука можлива тільки при рухливім кочовничім побуті (Іп. 295—6).

Вони правили ся своїми старшинами, — в нашій літописи звуть ся вони князями; окрім того бували тут свої віча — старшин а може й взагалі чорно-клобуцької аристократії: „сдумаша лѣпшии мужи в Черныхъ Клобуцѣхъ, и почаша просити у Рюрика сына Ростислава на Половцѣ“ (Іп. 451, 453). Старшини сї підлягали київським князям і від них діставали в державу поодинокі городи; тут, правдоподібно, був вплив руського земського устрою, що чорно-клобуцький старшина не був тільки голова своєї орди, а й „держатель града“: бачимо, що поодинокі старшини старають ся виторгувати від князя за свої услуги „ліпший город“: „коли будеш нас любити, як любив твій батько, кажуть три чорно-клобуцькі старші Метиславу Ізяславичу, та даси нам по ліпшому городу, то ми відступимо від Ізяслава Давидовича (Іп. 344).

В першій половині і в середині XII в. Чорні Клобуки тримають ся разом з київською громадою, підперають її улюблених князів й похваляють ся своїм руським патріотизмом: „ми умираємо за Руську землю й голову складаємо за твою честь“, сказали Берендичі 1155 р. київському князю Юрию, правда — боронячи своїх матеріальних інтересів (Іп. 330). Але в другій половині, як я згадав, вони починають уже „лєстити“, пильнувати власних інтересів, зближають ся до Половців, взагалі — замість зблизити ся й злити ся з руською людністю — зближають ся до своїх степових земляків. Се мусіло перешкодити їх асиміляції з руською людністю.

В наших джерелах звістки про Чорних Клобуків зникають з татарським походом Бату¹⁾. Що з ними стало ся?

В науці досить росповсюднений погляд, що вся маса тих турецьких кольонистів була асимільована руською людністю і внесла таким чином значну турецьку домішку в її етнічний тип. Особливо українських козаків готові були уважати потомками тих зручених Чорних Клобуків, уважаючи на ільосу Воскресенської компіляції: „всѣ Черные Клобуки, еже зовутся Черкасы“²⁾. Але ся ільоса належить, очевидно, пізнім московським часам, се не більш як суб'єктивний здогад московського книжника. Саму ж гіпотезу про асиміляцію всеї турецької кольонізації XI—XII в. з руською людністю зовсім не можна признати правдоподібною. Діло в тім, що ті турецькі кольоністи, як ми бачили, не були з'асимільовані в XII в., навпаки в другій половині сього століття вони ще більше відчужують ся від руської людности й зближають ся до степових орд. В таких обставинах не можемо думати,

аби в XIII в., в момент приходу Татарської орди, ся чорноклобуцька людність стратила свою етнічну фізіономію, стала оселою, хліборобською, християнською. З приходом Татарської орди, погранична чорно-клобуцька людність опинила ся в безпосереднім суєдстві з новою могутньою рідною собі стихією, що господарила собі всевластно в руських землях; від неї не ділив її той антагонізм, який ділив колись Чорних Клобуків від Половців; а й захиста від неї не міг дати руський елемент. Я вважаю найбільш правдоподібним, що ся нова орда потягнула до себе, чи в власної волі, чи силою несвідомої атракції сі чорноклобуцькі ватаги; тому не чуємо про них нічого почавши від Татарського походу; тому навіть Пляно-Карпіні, переїздячи Поросе 1241 р., нічого не згадує, хоч як раз там Чорні Клобуки повинні б собі бути тоді панами. У всякім разі припустити, що сі пограничні чорно-клобуцькі орди разом з руською людністю пережили всі пізнійші пригоди XIII—XV в., відступали в ліси підчас пополохів і вертали ся звідти назад разом з руською людністю — неможливо. Тому тільки дрібні їх кольонії між руською людністю, на мою гадку, могли з'асимілювати ся, головна ж маса мусіла назад вернути ся в степи й злити ся з татарською ордою, як і ті їх земляки, що лишили ся в степах: в результаті в складі української людности вони, правдоподібно, лишили сліду по собі менше, ніж в українській топографічній номенклятурі ¹⁾.

П Р И М І Т К И.

До I глави. До с. 2. Історію київської держави XI—XIII в. містять загальні курси історії Росії; із старших Історія государства Россійскаго Карамзіна, т. I—III (найбільш вигідне й повне видання Вейнерлінга, 1842), має інтерес тільки своїми генеалогічними, хронологічними і т. н. дрібними увагами в примітках; в далеко меншій мірі можна се сказати про Повѣствованіе о Россіи Арцибашева т. I, 1837, писане як коректив до Історії Карамзіна. Історія русскаго народа Полевого, I—IV, 1830—3, написана дуже недбало й некритично, інтересна часом хиба оригінальними, хоч часто хибними увагами, навіяними західньою історіографією. З пізнійших найбільше значінне має Історія Росії съ древнѣйшихъ временъ Соловйова, т. II—III (почала виходити 1851 р., нові компактні (стереотипові) видання тов. Общественная Польза, з показником, було їх два уже, без років); але не входячи в деталі, Соловйов для історії подій дає переважно тільки деякі інтересні уваги про розвій сих подій; інтересна при тім головню його система родових княжих відносин, розвинена в дисертації Історія отношеній между князьями Рюрикава дома, 1847. Подібний перегляд відносин Рюриковичів, але з погляду иншої теорії: теорії умови mezi князьями і діархії князя і віча дав петербурський професор Сергѣевич в дисертації Вѣче и князь, 1867 (передруковано в скороченім і дуже зміненім виді в II т. його Юридических древностей). Видані пізніше курси мають менше значінне: Історія Росії Погодіна (т. I—II, 1871, друге вид. 1872) дає тільки систематизовану збірку відомостей, головню з руських літописей; Русская Історія Бестужева-Рюміна (т. I, 1872), занадто коротенька, інтересна тільки своєю бібліографією. Коротенький курс Беляєва (Рассказы изъ русской исторіи, I, 1865), має характер популяризації, але інтересний загальним освітленнем (слов'янофільської школи). Такий же популярний характер має далеко ширша Історія Росії Гловайского (I т. в двох частинах, 1876—1880), коротенька Русская

історія Белова, 1895, й найновіша ширша Історія Росії съ древнїйшихъ временъ Павлова (вийшло дві книжки, 1896 і 1899). З методологічного погляду інтересні в курсах Погодіна, Бестужева, Іловайского перегляди поодиноких земель. На значінне земель, як важного чинника в розвою подій давньої руської історії звернув увагу в наукових сферах головно Костомаров своєю статєю: О федеративномъ началѣ въ древней Руси (передр. в I т. Монографій). Його Черты народної южнорусской історії (передр. тамже перекладена, як і попередня, в II т. Рус. Істор. Бібліотеки) і популярна Русская історія въ жизнеописаніяхъ ея главнїйшихъ дѣятелей (т. I, 3 вид. 1888, є український переклад) дають також деякі інтересні уваги.

Від 60-х рр., і головно в 80-х і 90-х розвиваєть ся широка монографічна література про поодинокі землі давньої Руської держави, що стала тепер підвалиною в усяких студиях сього періоду; я вчислю їх в порядку земель. Історію Київщини від смерти Ярослава до кінця XIV в. оглядає мій Очеркъ історії кїевской землі, 1891; окрім того ті події кїївської історії, де брало участь кїївське віче, аналізовані в монографії Линниченка: Віче въ кїевской области, 1881. Для Чернигівщини маємо дві монографії: Голубовского Історія Сѣверской землі до пол. XIV в., 1881, Багалія теж Історія Сѣвер. землі до пол. XIV в., 1882 (перша коротша, але богатша спостереженнями й оригінальними гадками); окрім того тут треба назвати ще головно генеалогічну роботу Зотова: О черниговскихъ князьяхъ по любецкому синодику, 1893 (багато натягнутого і непевного, див. мою рецензію в V т. Записок). Для Переяславщини — Ляскоронського Історія Переяславской землі до пол. XIII ст., 1897 (дуже слаба, особливо в історичній своїй часті). Для Волини: Андрияшева Очеркъ історії Волинской землі до к. XIV ст. (найліпше оброблена географічна частина, історична слабше, внутрішньої історії зовсім нема), Іванова Історическія судьбы Волинской землі до к. XIV в., 1895 (слабша від попередньої, але має ширшу програму); окрім того популярні компіляції (проф. Петрова, вид. під редакцією Батюшкова): Холмская Русь, 1887 і Волинь, 1888. Для Галичини є тільки перестарілі вже праці Зубрицького Історія Галичско-русского княжества, I—III, 1852, Смирнова Судьбы Червоной или Галицкой Руси, 1860 і Шараневича Історія Галичско-володимирской Руси, 1863; для XIII в. є крім того новіші монографії Дашкевича про Данила і Бузекула про Мстислава Удатного, а для галицького Понизя і Побожа Молчановского Очеркъ извѣстій о Подольской землѣ до 1434 г., 1885. Для Турово-пинської землі нема осбної монографії (незабаром має вийти монографія Олекс. Грушевського); поки що, окрім поверховного огляду неб. Малишевского в передмові до книжки: Творенія Кирила Туровского, К., 1880, вона

входить ще в круг монографій Довнар-Запольского Очеркъ исторіи Кривичской и Дреговичской земель до к. XII ст., 1891. Для Смоленської землі окрім сеї ще гарна спеціальна монографія Голубовского Історія Смоленской земли до поч. XV в., 1895 (чиисто історична частина одначе значно слабша), для Полоцької, окрім давнійшої і не дуже наукової Історіи Полотска Беляева, 1872 (Разказы изъ рус. исторіи) в праця Данилевича Очеркъ исторіи Полоцкой земли до к. XIV ст., 1896. Для Новгород і Пскова, не кажучи за старі праці: як мит. Евгенія Історія Псковскаго княжества, 1881 (що була властиво першою монографією в сім роді), та Соловійова Обь отношеніяхъ Новгорода къ в. князьямъ, 1845, є монографіі Костомарова Сѣверно-русскія народоправства — Новгородъ — Псковъ — Вятка, 1863 (передр. в VII і VIII т. його Монографій), Беляева Історія Новгорода Великаго до паденія, 1866, Історія города Пскова и Псковской земли, 1867 (Разказы изъ русской исторіи т. II і III), але й сі праці вже значно перестаріли, і для політичної історіи Новгорода нема відповідної монографіі. Для Поволжа: Мера и Ростовское княжество Корсакова, 1872, Борзаковского Історія Тверскаго княжества, 1876, Гловайского Історія Рязанскаго княжества — в II т. його Сочиненій. Для історіі відносин Руси до степних орд маємо, окрім старої й неважної, зробленої на підставі Погодіна статі Самчевського: Торки, Берендіи и Черные Клобуки (Архивъ истор.-юрид. свѣд. (II ч. I), іще статю Арістова О землѣ Половецкой (Извѣстія Нѣжинскаго института, 1877) і монографію Голубовского Печенѣги, Торки и Половцы до нашествія Татаръ, 1884 — головна праця для сих справ. Для русько-польських відносин є недокінчена праця Линиченка: Взаимныя отношенія Руси и Польши, т. I — до кінця XII в., 1884; доповненнем до неї, головню що до шлюбних звязків, служить нова Genealogia Piastów О. Бальцера, 1895. Для русько-угорських зносин маємо монографію Грота Изъ исторіи Угрии и славянства в XII в., 1889, де зносили Угорщини з Русю обговорені головню від 1141 до 1176. Для зносин з Візантією й землями західньої Європи не маємо нових і повних оглядів, окрім старої праці Вількена Über die Verhältnisse der Russen zum Byzantinischen Reiche in dem Zeitraum vom IX bis zum XII Jarh. (Abhandlungen der Berliner Akademie 1829 p.), нового (але дуже недбало уложеного) конспекта Лопарьова Греки и Русь, 1898, і досить неповного огляду П. Скобельського Згадки о Руси в жерелах німецьких X і XII ст. (Справозданє академічної гімназії, 1881).

В помічних історіі науках для сього періода зроблено досить небагато, виключивши тільки історичну географію. Перше місце займають тут і досі роботи Погодіна в його Изслѣдованіях, замѣчаніях и лекціях по русской исторіи, головню його словар князів у VI томі, також хро-

нольогічні таблиці подій XII в. і катальог руських городів у IV т. Хронологію він ширше обробляв у своїм Хронологическом указателі древней русскої исторіи, що друкував ся в Записках одеського історичного товариства, потім у VII т. II ч. Учених Записок II отд. Академіи наукъ. Досі не стратили значіння деякі хронологічні уваги в нотках Карамзіна і Арцибашева, окрім того треба згадати тут іще дві праці: *Muralt Essai de chronographie byzantine*, 1855 і 1871 і *Bonnel Russisch-livländische Chronographie*, 1862. Для генеалогії окрім того по-годинського каталога маємо ще генеалогічні каталоги Хмирова Алфавитно-справочный перечень государей русскихъ и замѣчательнѣйшихъ особъ ихъ крови, 1870, і Перечень удѣльныхъ князей русскихъ, 1871 (мало приступні і зроблені досить недбало), генеалогічні таблиці Карамзіна й Строева в Ключу къ Исторіи Карамзина, 1844, в Исторіи Соловйова і згадану генеалогічну працю Зотова про чернігівських князів; окрім того кінець цього періода захоплює генеалогічна праця Екземплярского: Великіе и удѣльные князья Сѣверной Руси въ татарскій періодъ, 1889.

Для історичної географії зроблено найбільше; окрім каталога в Исследованияхъ Погодіна маємо загальну Географію начальной лѣтописи Барсова (2 вид. 1885) і йогож Географическій словарь Русскої вѣшли (IX—XIV ст.), 1865, Географическо-историческій словарь Россійскої имперіи Семенова і *Słownik geograficzny ziem Polskich i innych krajów słowiańskich* Сулімерского, Хлебовского і Валевого (стає багатшим в дальших томах); далі у всіх майже новіших монографіях поодиноких земель більш-менш просторі розділи присвячені історичній географії; нарешті маємо описи поодиноких країв з пильною увагою на історію осад, як Филарета Историко-статистическое описаніе Черниговской епархіи, I—VII, 1852—8, і такеж Ист.-стат. описаніе Харьковской епархіи I—III, 1857, його-ж, Антоновича Археологическая карта Кіевскої губерніи, 1895, Похилевича Сказанія о населенныхъ мѣстахъ Кіевскої губерніи 1864 (початок їх видано новим виданням, 1887 р.), Теодоровича Историко-статистическое описаніе церквей и приходо́въ Волинскої епархіи т. I—IV, виходить від 1888, Сборникъ топографическихъ свѣдѣній о курганахъ и городищахъ въ Россіи — Волинская губернія, 1888 (Самоковасова, лѣтографоване виданне петербурскої археологічної комісії); дві серії Стецкого *Wolyn pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym*, I—II, 1864, і *Z boru i stepu, obrazy i pamiątki*, 1888, для давнього періода не дають майже нічого; почало виходити дуже старанно роблене Историко-статистическое описаніе Подольскої епархіи т. I 1895 р. Нарешті в Трудахъ останнього — кївського археол. з'їзду мають вийти археологічні мапи Волини (Антоновича) і Поділя (Сіци-

ського) та історична мапа Чернігівщини і Переяславщини (колективно зроблена). Більш спеціальні монографії вказані будуть в дотичних місцях.

До с. 4. ¹⁾ Ми маємо про се дві згадки — одна в Сказаннію і в літописи, в оповіданню перед убійством Бориса; друга в літописи тільки, перед походом Ярослава — вона більш деталічна, але ампліфікує слова Сказання: Святополкъ же окаянъныи нача княжити в Києвъ (с. 60), що повторяють ся в обох разях; очевидно, вона є тільки дублетом сільної звістки Сказання і літописи про каптованне Києя.

До с. 5. ¹⁾ Нестор каже, що вони завернулись, почувши про похід Бориса (с. 12), але фраза дуже риторична і тому не конче певна.

— ²⁾ Володимир вмер 15 липня, Бориса вбито 24; вість про смерть Володимира дістав він вже вертаючи ся з похода і на Альту міг прибути вже 17—18. Дати смерти Бориса і Гліба подані згідно у Нестора і т. зв. Якова (с. 17, 20, 52, 58) і сходять ся з днями тижнів, поданими в них; правдоподібно, вони оперті на церковних записках і не мають нічого непевного.

До с. 6. ¹⁾ Тут є дві версії: по т. зв. Якову і літописи Святополк покликав Гліба до Києва, що, мовляв, батько хорий, і Гліб поїхав з Мурома Волгою, а потім на Смоленськ — до Києва (маршрут не дуже натуральний!), і тут під Смоленськом його вбили; по Нестору Гліб був при батьку, але довідавшись про замисли Святополка на Бориса, втік „на полунощныя страны, сущю иному тамо брату святому“ (с. 11), але Святополк послав наздогін убійників і ті „всєлѣдовавши въ кораблици борзы, гнаша по святемъ Глѣбѣ дни многы“ (с. 17), а наздогнавши, вбили 5 вересня. Ся ріжниця показує, що властиво про обставини Глібової смерти в 2-гій пол. XI в. нічого не знали крім того, що вбили його коло Смоленська і то 5 вересня. А ся дата — шість тижнів по смерти Бориса, не згоджуєть ся з обома об'ясненнями: задовго се і для дороги з Мурома перед вістю про смерть Володимира, і для втіячки з Києва. Що ж робив Гліб той час, і для чого опинивсь він у Смоленську, на се можна відповідати тільки ріжними здогадами — нпр. про його пляни боротьби з Святополком.

До с. 7. ¹⁾ По Сказаннію Ярослав довідався (від сестри Предслави) заразом про смерть батька і про убійство Бориса: „отець ти умерлъ, а Святополкъ ти сѣдить въ Києвъ, убивъ Бориса, а на Глѣба послалъ“ (с. 60), а по деяким верзіям літописи — про смерть братів: „отець ти умерлъ, а братя ти избиена“ (1 Новг. с. 82). Останнє — тільки недокладний, зовсім неможливий парафраз Сказання (його варіант задержавсь у північній редакції й деяких полудневих (Хлебнік. і Погод.), але й оповіданне Сказання недокладно: при живих зносинах Києва з „верхніми“

землями не правдоподібно, щоб до Ярослава дійшла разом вість про смерть батька і брата, а особливо — про вислання убійників на Гліба; оповідання стратило вже хронологічну перспективу подій і його деталів в сім не можна брати дуже серйозно.

До с. 7. ²⁾ Давніші новгородські літописи в зв'язку з сими заслугами Новгородців для Ярослава ставлять надання Новгородцям „правди і устава“ — правового кодекса „Руської Правди“ (2-а редакція 1-ої Новгород., Софійська і пізніші компіляції — Воскресенська, Тверська, Нікопівська — то під 1018, то під 1019, то 1020 р.) Се, розуміється, пізніша комбінація; але натомість виставлено здогад, що Новгородці дістали тоді якусь конституційну хартію (див. нпр. Костомарова Сьвернорусскія народоправства I гл. IV); дійсно ми маємо вже в XII в. традицію про якусь новгородську конституційну хартію (без імені князя, розумію Лавр. с. 343 (Іпат. с. 383): издавна суть свобожени Новгородци прадѣды князь нашихъ), а пізніше Новгородці покликувалися на Ярославові грамоти (нпр. 1 Новг. с. 229—230, 236), але ще Соловйов у своїй дисертації *Объ отношеніяхъ Новгорода къ вел. князьямъ, 1846*, довів, що головні моменти новгородської конституції виробились аж пізніше, не на основі якоїсь Ярославової хартії. Навить річна данина до Києва, по словам літописи, давалася з Новгорода і далі, до смерті Ярослава (с. 13), так що не можемо вказати нічого, що могло б бути предметом Ярославової хартії, актом спеціальної вдячності його Новгородцям.

— ³⁾ Сказання і літописи північної й південної редакції (і пізніші компіляції) рахують Варягів 1.000, а новгородського війська 40.000, натомість Новгородська (2 ред.) тільки три тисячі Новгородців, разом 4.000 (с. 83, теж у збірнику Амврамки с. 40). Звістка Новгород. л. правдоподібно, поправляє число, що вдалось за-великим (і дійсно за велике), але й 4.000 для такого далекого і небезпечного походу трохи за мало.

До с. 8. ¹⁾ При тодішніх способах війни в тім нема нічого неможливого. Поправка Татїщева на 3 тижні не авторитетна.

— ²⁾ Соф. с. 132, Воскр. I с. 325, Нікон. I с. 75. Архангелогородський літописець дає ще більш підозрілу подробицю: „Сѣтное и до сего дни словеть“ (від сеї битви) — се очевидно Сітомль, де потопилися Печеніги під час битви 1036 р., але ця подробиця може бути і припискою, бо по інших компіляціях її нема. У всякім разі ця звістка мусить бути принята cum grano salis. Що до 1 Новг., то в другій редакції маємо контамінацію: з початку бачимо коротеньку записку, де Сьвятополк біжить, згідно з ширшою версією літописи, „въ Ляхи“, потім ширше оповідання — 1 редакції Новгородської л. — де Сьвятополк біжить „въ Пененѣгы“ (Новг. с. 83—4).

До с. 8. ³⁾ Одно — що літописна записка датує вхід Ярослава до Києва 1017 р., отже се мало статись на весну 1017 р., значить, як здатись на докладність сього датовання — кілька місяців по любецькій битві. Друге — при сїм вході стала ся в Києві велика пожежа, що понищила багато церков (Іпат. с. 100, Лавр. с. 138, пор. Тітмара VIII. 16), і се моглоб вказувати на неконче спокійний характер переходу Києва до Ярослава, хоч можна б припустити й просто припадок.

— ⁴⁾ Thietmari VII. 48, текст неясний: *nilque ibi* (у Болеслава) *ad urbem possessam proficisse*. В 1 Новг. під 1017 р.: Ярославъ иде къ Берестію. Сю звістку трудно прикласти до війни Ярослава з Святиполком 1018 р., скорше належить звязати з сею згадкою Тітмара; з того б вийшло, що Ярослав напав на забузькі землі Болеслава.

До с. 9. ¹⁾ Судячи по тому, що Тітмар ще записав поворот Болеслава (VII. 48), а умер 1 грудня 1018 р. Галь натомієс каже, що Болеслав пробув у Київщині 10 місяців; Карлович догадувався, що се перенесено на старого Болеслава з походу 1069 р. Подібним способом уважав він перенесенням з походу 1069 і подробицю Сказання, що Святиполк казав побивати Ляхів, і се примусило Болеслава утікти з Київщини; але се трохи труднїйше, бо оповідання Сказання може (кажу: може — з огляду на звязані з сею памяткою непевности) бути дуже близьке своїм часом до походу 1069 р. З огляду на слова Тітмара, що Болеслав *hilaris rediit* з руського походу, не може бути мови про те, щоб він мусїв тікати, але нічого неможливого в тім нема, що розквартированих Поляків десь побили, чи при нїм чи без нього, і се потім народня память зложила на Святиполка: „безумный же Святополкъ рече: елико Ляховъ по городемъ, избивайте.“

— ²⁾ Для історії війни 1018 р. і походу Болеслава з Святиполком на Русь ми маємо окрім Сказання і літописи ще чужі джерела. Перше місце між ними займає оповідання Тітмара, в кн. VIII гл. 16 його хроніки, і згадка в кн. VII. 48. Тітмар, єпископ мерзебурський, писав сю частину хроніки по горячим слїдам подій; він умер 1/XII. 1018 (тут є вагання в даті року, але вона майже певна); 1017 р. описав він події сього року, між ними війну Ярослава з Болеславом (VII. 48) а вже перед смертю переглядаючи, дописав тут і про похід Болеслава 1018 р., і оповідання про Володимира; сї вісти він мав, очевидно, від тих Німців, що ходили від імператора з Болеславом на Русь, і з реляції, присланої Болеславом імператору з Києва (він згадує про се посольство в VIII. 16); крім того Тітмар взагалі має славу правдивого свідка. Се все надає його оповіданню велику вагу; в головнім воно згоджуєть ся з Сказанням, але додає до нього цілий ряд подробиць. Про Тітмара і час написання його хроніки найновїша розвідка: *Kurze Ab-*

fassungszeit und Entstehungsweise der Chronik Thietmars — ганOVER-ський Neues Archiv für deutsche Geschichte т. XIV, Wattenbach Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter I⁶ с. 355 і далі, до вичисленої у нього літератури треба додати ще Фортинського Титмаръ Мерзебургській и его хроника, 1872. Текст Титмара в Monumenta Germ. hist. Scr. III, звідти те що належить до Словянщини передруковано в Monum. Pol. hist. I; нове видання, з иным поділом глав — Курце, Ганновер, 1889; я тримавсь давнього поділу.

Окрім того ми маємо про похід Болеслава оповідання в хроніці т. зв. Мартина Галя; писана столітє по війні, вона оповідає про похід Болеслава легенди і анекдоти, що задержали ся в народній пам'яті, а при тім помішала до купи сей похід з пізнішим аналогічним походом Болеслава Сьміливого 1069 р., так що ті самі подробиці повторяють ся (нпр. звісна легенда, що Болеслав ударив мечем у київські Золоті ворота, оповідаєть ся про обидва походи, і в дійсности, очевидно, ся легендарна подробиця не мала місця ані при тім, ані при сїм); одинока подробиця з оповідання Галя, котру можна з деякою правдоподібністю прийняти для доповнення оповідання інших джерел — се що на повороті до Польщі на Болеслава напало було Ярославове військо, але було побито. Інтересний мотив сього походу — Болеслав загнувавсь, що Ярослав не дав за нього сестри; про се згадує й Титмар, що Болеслав хотів узяти за себе сю князю, тільки Титмар о стільки мудрийший, що не робить се причиною походу. Текст Галя в I т. Monumenta Poloniae hist., сюди належать I. 7 і 10. Болеславова легенда ампліфіковалась потім далі, і сї дальші ампліфікації, получені з власними недоладними комбінаціями, маємо в баламутнім оповіданню Длугоша II під р. 1008, 1009, 1018 і 1019.

До примітки*) на с. 11 додаю, що той вищерблений меч має бути тепер в петербурзькїм Ермітажі, але д. Конера в недавнім рефераті датує його XIII в. — Извѣстія XI археол. съѣзда с. 145.

Література: Karłowicz De Boleslai primi bello Kioviensi, 1866, польська перерібка: Wurgała kijowska Bolesława Wielkiego, 1872, Линниченко Взаимныя отношенія Руси і Польши с. 85 і далі, аналіза Длугошового оповідання у Семковича Krytyczny różbiór dziejów Polski J. Długosza, 1887 с. 98—9, крім того: Врублевській Свѣдѣнія о Руси М. Галла — київські Университет. Извѣстія, 1878, Голубовській Хроника Дитмара какъ источникъ для русскої исторіи (ibid.).

До с. 11. 1) Сага видана в Antiquités russes т. II; переклад з примітками, де порівняно її оповідання з оповіданнями старших джерел, подав я в своїх Виїсках с. 109 і далі.

До с. 12. 1) Іпат. с. 101, 1 Новг. с. 89, Нікон. I с. 77. Уважаючи на те, що Брячислав не використав для своєї пімсти далеко більше

наручних обставин підчас боротьби Ярослава з Святиполком, я уважав би найбільш правдоподібним, що Ярослав саме перед сим нападом Брячислава відібрав ті волости від нього. Що се були волости полоцькі, за сим промовляє їх дальша доля й географічне положення (такими уважав їх Барсов Географія² с. 273, Довнар-Запольский Ист. Кривич. и Дрегович. земель с. 47); Погодін думав, що перед тим були вони смоленськими містами — Изсл. IV. 309, і сей погляд прийняв Данилевич с. 18.

Про боротьбу Ярослава з Брячиславом оповідає ще Еймундова сага, але вовсім уже легендарно. Цікава б була подробиця, що війна мала початись тим, бо Ярослав вимагав від Брячислава (Вартилава саги) „сусідніх з його краєм сел і міст.“ Героєм виступає Еймунд, що перед тим перейшов від Ярослава (бо він по смерті Святиполка вже не потрібував Варягів) до Брячислава, предвиджуючи війну між ними. Еймунд штучно взяв у неволю жінку Ярослава, і се змусило його до згоди; по угоді Брячислав дістав Київ, а Еймунд Полоцьк, з обовязком пильновати всеї Руси — Гардаріку!

До с. 13. ¹⁾ Поправку сю, загально прийняту, дав Ламбін — Ж. М. Н. II. 1858, V.

До с. 15. ¹⁾ Monumenta Germ. hist. Scr. X. 264 (пор. 269): *Misico... fratrem suum Ottonem, quoniam regis (Конрада) partibus favebat, in Ruzziam provinciam repulit.* Сю звістку Віпона декотрі хотіли прикласти до Словаччини, але се гадка безпідставна; див. про се у Левицького Mieszko II с. 186—191 і Malecki Rozgląd w dziejach i polityce pierwotnej Polski — Przewodnik naukowy i lit. 1875 т. II с. 975).

— ²⁾ Про сї русько-польські відносини окрім згаданої праці Линиченка ще А. Lewicki Mieszko II, Rozprawy wydz. histor.-fil., V.

— ³⁾ Початкова літопись дає тільки голу звістку, компіляції подають, що похід був зшкою й не мав усьпіху; и не можаху ихъ взяти: Соф. с. 137, Воскр. I с. 331, Нікон. I с. 81 etc.; натомісь деякі кодекси Іпат. (Хлебн. і Погод.) приписують при всіх походах — 1038, 1040 і 1041 р. „побѣди“ (с. 108); ся приписка, розумієть ся, не має ніякої ваги, але не можна бути певним і що до того додатку Софійської й подібних.

До с. 16. ¹⁾ Про шлюб Казимира літопись говорить під 1047 р., але без докладнішого означення: згадавши про події 1043—6 р., вона додає: „в сии же времена выдасть Ярославъ сестру свою за Казимира...“ Так само загальну звістку маємо у німецького хроніста т. зв. Annalista Saxo (писав в 2-ій пол. XII в., але старанно використовував раніші джерела, і звістки його дуже авторитетні — Wattenbach II⁶ р. 256),

під 1039 р. він каже: *His temporibus Kazimer, filius Miseconis ducis Polanorum, reversus in patriam, a Polonis libenter suscipitur, duxit-que uxorem regis Rusciae filiam procreavitque duos filios Vladizlaum et Bolizlaum* (Monum. G. hist. Scrp. VI р. 683). Д. Бальцер, приймаючи датою уродин Болеслава 1039 р., датує шлюб Казимира 1038—9 рр., але дата уродин незвітна добре і комбінується тільки (Genealogia Piastów р. 89—90, 94). Імени княжни руські джерела не подають; Доброїгою (Dobronega, пор. мужеське ім'я Милонѣгъ) зве жінку Казимира дуже авторитетна краківська записка про її смерть — під 1087 р. (Monum. Pol. hist. II. р. 796), Марією — зфальшований панський лист (ib. I. р. 359), автор котрого, як думають, мав добрі відомости про королівську родину; пізніші джерела часто називають Доброїгою (або Доброїгою) -Марією, а Длугош (р. 277) навіть поясняє, що Марією вона звала ся давніше, а перейшовши на латинство, дістала ім'я Доброїгої. В дійсности руські князні, як і князі, мали подвійні імена. Про імена сеї княжни див. зібраний матеріал у Бальцера р. 88. Про шлюб Ізяслава з сестрою Казимира — Соф. с. 138, Воскр. I. 331, Нікон. I. 83, Патерик с. 151; імени її не знаємо, аї року шлюбу.

До с. 16. ²⁾ Компіляції — Соф., Воскр., Нікон., Твер. рахують навіть три походи на Мазовше: 1046 р. (зам. 1047) у них Ярослав іде на Мазовше в третє, але се, здається, тільки непорозумінне: оповідаючи про посвоячення Казимира з Ярославом (під 1043 р.), вони кажуть, що Ярослав ходив двічі на Мазовше на Мойслава, що може означати похід 1041 і 1047 р., але котрийсь з компіляторів порахував похід 1047 р. ще особно, й вийшло три.

До с. 17. ¹⁾ Соф. с. 136—7, Воскр. I. 330, Іпат. с. 108; про терен сих походів див. Барсова² с. 47—8, 57—8, 62—3, де подана й инша література; літописні Зелізни ворота він звязує з місцевістю сього імени на р. Сосолі, коло с. Водчі.

— ²⁾ Що до сього року є різниця між північною і полудневою верзіями нашої літописи: в Лавр. смерть Мстислава і печенізька війна стоять під 1036 р., в Іпат. під 1034 р.; в новгородській сих записок нема зовсім. Дата 1036 р. здається міні певнішою, а то ось чому. Насамперед в Лавр., у всіх кодексах, перед сим роком є два порожні роки, означені роками, в Іпатській їх нема; далеко лекше прийняти, що в Іпат. помилкою написано по 6541 6542, замість 6544, ніж в Лаврентієвській — противну похибку і свідоме вставлення двох порожніх років. Далі, у Скіліці під 1036 р. оповідається, що Печеніги трічі напали на византийські землі — се досить правдоподібно можна звязати з тим же печенізьким рухом, результатом котрого був і похід їх на Київ; ще важніше, що Скіліца під тим же роком говорить: умерли ру-

ські князі *Νοσιθλάβος καὶ Ἰαροσθλάβος*, і почав правити *Ζημισθλάβος* (Cedr. II. 514—5). Ся звістка, як бачимо, має помилки (відомости Скіліци про руську династію взагалі дуже баламутні), але тут для нас важно одно — се смерть того „Носистлава“; очевидно, що се Мстислав, його смерть під 1036 р. вповні згоджуєть ся з датою Лавр., і се промовляє теж за сею датою. Як з'явилась у Скіліци смерть Ярослава, трудно вгадати, але дуже можливо, що дійсна звістка казала, що умер Мстислав, а його землі забрав Ярослав.

До с. 19. ¹⁾ Соф. с. 134, Воскр. I. с. 328, Нікон. I. с. 77; датуєть ся сей факт тут 1019 або 1020 р., але каталог новгородських князів (1 Новг. с. 68), що в своїх звістках часом буває зовсім незалежним, говорить так, як би Константина заслано пізнійше.

— ²⁾ Се все — що Ізяслав дістав був Туров і заховав його й далі, виникає з звістки, що в момент смерти батька він мав Туров (II. 114); в кодексах верзві суздальської й новгородської імя Турова пропущено, і в збірниках (Соф., Воскр.) доповнено: „в Новгороді“, але се доповнення не конче авторитетне. Але що Ізяслав дійсно дістав Новгород ще по смерти Володимира, виникає з записки Остромирового євангелія 1056—7 р.: Ізяславу князю... тогда прѣдръжашу обѣ власти: и отьця своего Ярослава и брата своего Владимира (Срезневскій Древніе памятники рус. письма): Ся назва для Новгорода — волость Володимира промовляє за тим, що він по смерти Володимира безпосередно перейшов до Ізяслава, не вертаючись до батька.

До с. 21. ¹⁾ Т. зв. Саксонського аналіста — Mon. Germ. h. Scr. VI р. 684; про авторитетність його звістки див. вище с. 315.

— ²⁾ Monum. Germ. hist. Script. V р. 153; з яких джерел черпав відомости для сих часів Лямберт (писав він в останній чверти столітя), вістаєть ся невиясненим (див. Wattenbach II,⁶ 104); крім нього Annales Altahenses — XX. 198.

— ³⁾ Лямберт I. с. р. 153.

— ⁴⁾ Annalista Saxo р. 693 і 737.

До с. 22. ¹⁾ Ся друга звістка іде з джерела менше певного, з хроніки Альберта Штадського, XIII в. (Monumenta Germ. h. Scr. XVI р. 319), в своїх генеалогічних звістках часто баламутного (див. Wattenbach II,⁶ 440); але самого факта відкинути не можна. З сею звісткою звязують иньшу — в генеалогії Вельфів XII в. (Monum. G. h. Scr. XIII р. 734, порівняти Historia Welforum в XXI р. 460) — про доньку графа Куна, тестя Рудольфа Вельфа, видану за руського короля (regi Rugorum), уважаючи се перекрученням поданої вище звістки про Оду — див. розвідку Вайца Über eine alte Genealogie der Welfen — Abhandl. der Berliner Akademie, 1882.

До с. 22. ²⁾ Такий згодом виставив ще Карамзін I. 20; він догадувався, що Вартеслав може означати Бориса Вячеславича (імя батька помішано з іменем сина). Але ці звістки про шлюби можна прикладати не тільки до Ярославичів, але й до старших Ярославових унуків, нпр. можна думати про Ростислава Володимировича, про Романа або Гліба Св'ятославичів і т. и.

— ³⁾ Про Ярославову жінку Інгігерду каже Еймундова саґа і гльоса Адама Бременського (старші рукописи її маємо вже в XIII в.) — *Monum. G. hist. Scr. VII* p. 319 (Ingrad, Ingrid, Ingrad); в найважнійшій кодексі Адама — віденській сього нема. Ярославову жінку Ірину згадує Іларіон у своїм Слові; під 1050 р. записана в літописи смерть „Ярославлеї княгині (м. лютий — значить 1051 р.), але на імя вона не названа. Окрім того є новгородська традиція, але пізніша, XV в., про Ярославову жінку Анну, поховану в новгородській катедрі св. Софії — див. Софійську і З Новгородську під 1439 р.; літописна записка при тім називає її матір'ю Володимира Ярославича, що родився, як сказано, 1020 р. Вона могла бути першою жінкою Ярослава, але цікаво, що Еймундова саґа говорить про Інгігерду в історії боротьби Ярослава з Св'ятополком і Брячиславом, значить у 1017—1020 рр. Сушити голову над розв'язанням сього питання не оплатять ся, бо все се відомости непевні, окрім імени Ірини і смерті Ярославової княгині (може сїєїж Ірини) 1051 р. Про скандинавських династів на Русі див. нпр. *Antiquités russes I*. 345, 459, II. 19.

До с. 23. ¹⁾ Особа сеї руської королеви досить звертала на себе увагу; ще 1825 р. вийшла спеціальна розвідка Лобанова-Ростовського *Récueil des pièces historiques sur la reine Anne ou Agnès* (так вона підписана на акті 1060 р.) épouse d' Henri I; новітніми часами теж не переставали появляти ся статі й замітки, особливо під впливом нової alliance franco-russe — нпр. в К. Старині 1884, VII (замітка до портрета), в Историческому Вѣстнику 1894, I — статя Тімірязева „Французская королева Анна Ярославна“, в Вѣстнику иностранных литературъ 1894, II — Дочь Ярослава Мудраго, Французская королева, *Caix de Saint-Aymour — Anne de Russie* (*Revue Hebdomadaire*, потім у збірнику *Mélanges pour servir à l'histoire des pays qui forment aujourd' hui le dép. de l' Oise*, 1895), Henri Buteau — *La princesse Anne* (*Nouvelle Revue* т. 75), A. Thomas *Essais de philologie française*, Paris 1898 — статя про ту кирилїчну підпись Анни (автор читає її як Ана реїна і се дуже правдоподібне).

До с. 24. ¹⁾ Так згідно оповідають угорські компіляції XIV—XV в. — перерібки старої угорської хроніки, що не заховали ся в чистій формі — *Chronicon Budense* (ed. Podhradczky p. 90, 102, 107), Marci

Chronica (ed. Toldy с. 47, 49, 50), Туроч — вид. Швандтнера гл. 39 і 42. Симон Кеза (XIII в.) знає тільки, що Андрій і Левента удавалися на Русь, але не були прийняті а *duce Lodomerie* з огляду на їх ворога — угорського короля Петра, а про їх мати і т. п. нічого не знає (с. 113—114, ed. Endlicher). Про відносини сих джерел див. Marczali Ungarns Geschichtsquellen im Zeitalter der Arpaden с. 39 і далі. Імени Андреївої жінки ані її батька ці джерела не подають. Bonfinius *Regum ungaricarum decades* (1581) р. 199 зве її Агмундою, а з легкої руки Прая (*Dissertationes historico-criticae* р. 130) пішло, що вона була донька Ярослава й на Русі звалася Анастасія — Караџин II с. 19, Соловйов I с. 208, і от недавно нпр. у Грота *Мадьяры и Славяне въ прошломъ* (1893) с. 16.

— ¹) Особливо Псель с. 144, пор. Скіліци с. 551 (як низше).

До с. 25. ¹) Як я вже сказав, ми маємо про сей похід оповідання трох сучасників Византийців — Псеся, Аталейоти й Скіліци. Псель, як оповідає, був сам свідком битви коло Царгорода, при особі імператора, але описав її вже згодом (як приймають, ся частина його історії писана між 1059 і 1063 р.). Скіліца, як і не був свідком, вістаєть ся в усякім разі теж авторитетним джерелом, бо займав важні урядові позиції в Царгороді в середині XI в. До тодішньої ж царгородської аристократії належав і Аталейота. З сих трох джерел оповідання Скіліци важне тим, що він оповідає про цілу кампанію, тим часом як Псель і Аталейота обмежують ся самою тільки битвою під Царгородом і не оповідають дальшого. При тім Псель бодай про неї й про приготування оповідає ширше, а Аталейота зовсім коротко. Оповідання всіх трох джерел про битву дуже згідні (чи не користав Скіліца навіть при тім з Псеся й Аталейоти, котрого праці знав?), але в оповіданню про початки війни є між Псесям і Скіліцою різниці. У Псеся (як і у Аталейоти) руський похід виступає повною несподіванкою: про Русьнів довідали ся, коли вони вже опинились в Пропонтиді (τῆς Προποντιδος ἔντος ἐγγυθουσαι). У Скіліци ж імператор знає про похід завчасу, і ще під час приготувань посилає на Русь послів, умовляючи не воювати; до сього Скіліца долучає цікаву в усякім разі подробицю: коли війна стала неминуча, імператор казав прозсилати в далекі провінції руських купців, що жили в византийських містах, і руських вояків, що служили в византийським війську. Друга відміна: у Скіліци пропозиції про згоду робить імператор (раз перед походом, другий — перед самою битвою), й Русь відповідає неможливими жаданнями, у Псеся вони самі звертають ся з сею пропозицією й жаданнями, прийшовши під Царгород. В тексті я вибрав ті версії, які уважав більш правдоподібними. Текст Скіліци, як я вже згадував в I томі, маємо виданий тільки в компіляції Кедрена — *Corpus hist. byz.*

XXXIII р. 551 і далі, Псаль в т. IV в *Μεσαιωνική βιβλιοθήκη*, вид. Сата (Σάθας), 1874, в с. 143 і далі, Аталейота в т. XLVII бонського корпусу. Про всіх їх див. у Крумбахера *Geschichte der byz. lit.* р. 269, 365, 437.

Літописне оповідання про похід 1043 р. маємо в двох верзіях: коротша в південній і північній версії Початкової літописи, довша в Воскресенськiм збірнику. В порівнянні з коротшою редакцією ся довша дає де що важне: участь Варягів, суперечку що до плану кампанії, але разом з тим додано подробицю про чудесну причину бурі, мабуть пізвійшу. Обидві версії проминають битву коло Босфора, з рештою дуже близько згоджують ся з Скіліцою. Про сі версії див. розвідку Куніка у Дорна Каспій с. 47 і далі.

До с. 28. ¹⁾ Калачева Предвар. свіддіння² с. 129, тут згадано два кодекси — в XIV і XV в., що мають імя Ярослава в титулі сеї такси; в науці приналежність її Ярославу досить принята, хоч більш гипотетично, як категорично, див. нпр. Хрестоматію В.-Буданова I³ с. 81, Барсова Географія² с. 193, і т. и.

До с. 29. ¹⁾ Соф. с. 136, Нікон. I с. 79, Твер. с. 146.

До с. 32. ¹⁾ Два инші типи по класифікації Толстого заступають — першій одинока монета з Ніжинського скарба, на котрій дійсно скорше можна прочитати *Πετρος*, ніж *Γεργιος* (= Георгій), другий — пять монет Ніжинського скарба, кількох ріжних типів (на декотрих із них д. Петров читає Димитрія, але з неменьшими натяганнями як Толстой Георгія); рисунки сих двох типів подібні до Сьвятополкових (змодіфікований геральдичний знак і фігура князя).

— ²⁾ Дата смерти Ярослава має непевности. Всі версії найдавнішої літописи — північна і полуднева і в I Новг. смерть його мають під 1054 р.: „в суботу 1 [недѣли — Іпат. код. і I Новг.] поста св. Θεοδора“ (Хл. і Пог. не мають св. Θεοδора). Тут на сам перед повстає питання, чи се записано під 1054 р. тому, що се діялось при самім кінці 1053 і звязано з подіями 1054 р. (Ізяслав у Київі, прихід Половців на Русь), як се бачимо в північній версії; чи се діялось дійсно при кінці мартовського 1054 р., і тому, як бачимо в полудн. версії і в Новг., прихід Ізяслава до Київа уже стоїть під 1055 р. В останнім разі се був би наш 1055 р. (січневий), але в сім році та субота припадає на 4/III, значить не була при кінці, а на початку року, й відділення смерти Ярослава від прихода Ізяслава стає абсурдом (бо звістка розпочинаєть ся не хоробою — се б увійшло, а смертию Ярослава: преставися князь руский Ярослав); значить відділення Ізяславового приходу під 1055 р. було вже нездалою поправкою початкового датовання, коли смерть Ярослава й прихід Ізяслава стояли під тим самим роком;

північна версія, де се маємо, промовляла б за тим, що се був наш 1054 р. (кінець 1053 мартового і початок 1054), і се як раз потверджує й полуднева, де до вище поданого означення додано в усіх кодексах (теж і в компіляціях — Воскр., Никон.): „мѣсяца фєвралѣ въ 20“; 1054 р. перша педіля дійсно була 20/II. Наші літописи не мають звичаю викомбінувати дати з календарів, і дата 20/II, правдоподібно, не пізнійша комбінація, а сучасна записка; алє й без того ті комбінації, які я подав вище, приводять нас до 1054 р.

Що до числа літ Ярослава, поданих літописю, то виходило б, що він уродивсь 979 р.; літопись зве його сином Рогніди, але не був він старший, бо перед ним був Ізяслав; се б відсувало, як бачимо, похід Володимира на Полоцьк і шлюб з Рогнідою аж на 976—7 рр. По літописи воно виглядало б мов би за рано; хоч з другого боку, літописний рахунок Ярославових літ, може й певнійший від оповідання про події 970-х рр. На ившому місці літопись дає инакший рахунок: каже, що Ярослав засїв у Київї (1017 р.) маючи 28-ий рік; але в Сказанію се читаєть ся инакше: бѣ же тогда Ярославѣ Новгородѣ лѣтъ 28, що значило б, що він у Новгороді просидїв перед тим 27 літ, себ то від 990 р., і се зовсім правдоподібно.

До с. 32. ³⁾ Про Новгород маємо сучасну звістку в записці новгородського Остромирового евангелія (див. вище); що до Турова, то його бачимо потім в руках Ізяславової родини, в ролі „київської волости“ (с. 222), і се, разом з аргументом а silentio промовляє за тим, що Туров належав Ізяславу і по смерті Ярослава.

До с. 33. ¹⁾ 1 Новг. с. 66 і 438, Твер. с. 15, Аврамки с. 313.

— ²⁾ Про се і про долю волинської волости (сі справи повязані між собою) див. більше в Історії Київщини с. 63—4.

До II глави. До с. 39. ¹⁾ Руська Правда, Академ. кодекс § 18, Іпат. л. с. 114.

— ²⁾ Іпат. с. 114. Про се ширше в Історії Київщини I. с. Я опираюсь головно на тім, що Ігорь був старший від Вячеслава (літопись називає його перед Вячеславом під 1054 і 1055 р.), значить Волинь уважалась ліпшим столом (як і пізнійше бачимо: старший Мстиславич сїдає на Волини, меньший у Смоленську), отже Ігоря переведено до Смоленська не в його интересах (на се натякає й літописний текст: изъ Володимерѣ въ ведше), а се Ярославичі могли зробити хиба на власну користь.

— ³⁾ Іпат. с. 115, про поділ Смоленської волости по смерті Ігоря говорить Твер. с. 153 і Кромер (с. 54 вид. 1584 р.), покликуючись на *annales Russorum*; Соф. 139 і Воскр. I. 333 мають сю звістку, але не на місці — під 1054 р.

До с. 39. ⁴⁾ Твер. с. 154 і Нікон. I с. 92 кажуть, що втік із Новгороду, та се може бути здогад з того, що з ним тікав Вишата, син новгородського посадника Остромира; Вишата ж міг бути боярином Володимиром і по за Новгородом.

До с. 40. ¹⁾ Іпат. с. 115, 117—8, 1 Новг. с. 94, 96—7, 2 Псков Твер. с. 154.

— ²⁾ Про Полоцьк див. Іпат. с. 122, Новгород — 1 Новг. 103, Смоленськ — Лавр. с. 238; що Волинь належала, і то довгий час, Ізяславу, видно з слів Святиполка (Іп. 176) про Галичину: „яко се есть волость отца моего и брата“, бо Галичиною міг Ізяслав володіти хіба лише в Волинею разом.

До с. 41. ¹⁾ Michael Attaliota (властиво — Attaleiota) — *Corpus scriptorum h. Byz.* р. 83—87 (писав при кінці 70-х рр.). Про мандрівку Торків будемо говорити ще пізніше — в гл. VI.

— ²⁾ *Καὶ τούτους (останки Узів, що заціїли від хвороби і голода) φασὶ τῷ τῶν Μυρμιδόνων ἄρχοντι προσρηῆναι καὶ παρ' αὐτοῦ διασπαρῆν ταῖς ἀμφοτέρωθεν πόλεσι* — р. 87; гомерову назву Мірмідонян приложено до Русі наслідком локалізації Ахилевої легенди на нашій Чорноморю. Окрім Аталіоти про оселення на Русі Торків говорить ще Татіщев II с. 116: що руські князі захопили їх багато в неволю під час походу 1060 р. і розселили на Русі, але не знати, чи він то де начитав, чи сам вивибівав. Про переяславських Торків — Іпат. с. 143 (1080 р.), про київських — Лавр. с. 240 (події 1087 р.), про Галичину — Іп. с. 174 (колонізація 90-х рр.), про Чернігівщину с. 343.

— ³⁾ Так датують ся подія у всіх літописях окрім Кенігберськ. і Академ. кодексів суздальської ред., де стоїть 1067 і 1068 замість 1068 і 1069 р.

До с. 42. ¹⁾ Літопись його зве воєводою (се ширше означення, що обіймає й тисяцьких), але він був безперечно київським тисяцьким, пор. записку в Рус. Правді Акад. § 18, де він стоїть на першій місці між боярами.

До с. 43. ¹⁾ У Длугоша (I. 338) Всеслав виступає „з немалим військом Русинів, Печенігів і Варягів“, але се пахне подробицями війни Святиполка і Болеслава Хороброго з Ярославом і звідти, мабуть, узятє.

-- ²⁾ Так зрозумів се вже редактор Никоновської літоп. (I. 96), парафразувавши: „пойдите... и княжита.“

До с. 45. ¹⁾ Длугош каже, що вони брали участь у поході Ізяслава на Полоцьк, на Всеслава (I. 340); можливо, що се просто здогад Длугоша; літопись говорить про похід на Всеслава вже по виході Болеслава з Київщини (с. 123).

До с. 45. ¹⁾ У Длугоша бачимо одно оповідання про війну Болеслава на Русі, розбите тільки угорським походом і другим вигнанням Ізяслава; воно починаєть ся походом на Всеслава (під 1070 р., с. 337) і закінчуєть ся походом на Всеволода під 1074 р. Що перемиська кампанія і волинська війна з початку були звязані між собою, показує початок оповідання про волинську війну (с. 346 — похід з Перемишля); натомість звязок перемиської кампанії з походом на Всеслава досить механічний, і може належати редактору (с. 341). Можливо, що в історії сеї перемисько-волинської війни лежить якесь, може не конче докладне і, очевидно, сильно розмальоване, але всеж позитивне джерело; кінець — похід на Київ (під 1074 р.) зовсім риторичний і не містить в собі ніяких натяків на щось реальне. Похід на Київ під 1075 — се по просту дублет першого похода. Отже з цілого оповідання про „семилітню“ (с. 357) кампанію на Русі треба числитись тільки з тією перемисько-волинською війною, але в історії другого вигнання Ізяслава. Др. Семкович висловив гадку, що в сїм оповіданню Длугош тільки доповнив деталями з своєї фантазії оповідання Великопольської хроніки (Богухвала), а се, додамо, знов не що иньше як риторична ампліфікація Галя (Mon. Pol. hist. II р. 486—7); але так рішучо звести до вера всі подробиці Длугоша я б не відважив ся ще.

Крім того в польських джерелах звертають на себе увагу легендарні подробиці в'їзда Болеслава Сьміливого в Київ, по части перенесені на нього з Болеслава Хороброго, по части самостійні, але не певніші; в оповіданню найстаршого джерела, Мартина Галя, вони складають ся з двох символічних знаків побіди: удара мечем в ворота і osculum pacis Ізяславу (Monum. Pol. h. I с. 409). Аналіз польських джерел що до сього походу див. у Ливниченка с. 109 і далі, Karłowicz op. с. 17 і далі, Semkowicz op. с. с. 128—131.

-- ²⁾ Іпат. с. 127—8, Сказанія о Борисѣ и Глѣбѣ с. 33—4, 75—6.

До с. 46. ¹⁾ Іпат. с. 128, Житие с. 25.

— ²⁾ Що Володимир і Туров належали Всеволоду, видно з Науки Мономаха — Лавр. с. 238, звідти же виходить, що Поволже (Ростов) належало Всеволоду перед другим вигнанням Ізяслава, а з літописного оповідання під 1071 р. — що воно належало колись в тих часах Сьвятославу (с. 123); найбільш правдоподібно буде припустити, що Всеволод був відступив Поволже за Волинь і потім взяв його назад, коли Волинь передав Олегу Сьвятославичу, де ми його бачимо по смерти батька (Лавр. с. 238). Переяслав зіставсь за Всеволодом (ibid.); про Чернігів не згадуєть ся, але він не міг, судячи по сьому поділу земель, належати Всеволоду; з рештою инакше про нього певно згадав би Мономах. Татіщев вправді каже, що Сьвятослав дав Чернігів Всеволоду,

а в Переяславі посадив сина Гліба (II. 127), але се очевидно тільки хибна комбінація, хоч її й приймав дехто з учених (нпр. Соловйов, Погодін).

До с. 47. ¹⁾ Про руську кампанію Болеслава див. Małeckі Rozgląd w dziejach i polityce pierw. Polski, Przewodnik nauk. i liter. 1875, Барсов² с. 278—9, Линниченко с. 114 і далі, Семкович op. с. с. 128—30, Андріяшев с. 108—9, Іванов с. 116—9, ще А. Lewicki Obrazki z najdawniejszych dziejów Przemysła с. 20. Головно тут справа обертаєть ся коло того, що в оповіданню Длугоша можна признати певним і що прикрасою, а се напевно само по собі й не може бути рішене, тому й бачимо значне вагання в поглядах.

До с. 48. ¹⁾ Лямберт у Monum. G. hist. Scr. V р. 219, 230. Трохи пізнійший Сіґберт в Жамбю незалежно від Лямберта оповідає про Ізяслава під 1073 р.; він не згадує нічого про посольство до Сьвятослава, каже тільки, що Ізяслав просив помочи у Генриха, але надаремно, бо Генрих був зайнятий своїми справами — Monum. G. h. Scr. VI р. 274 і тамже с. 275 прим. 66.

— ²⁾ Видані в Historica Russiae monimenta I ч. 1 і 2.

До с. 49. ¹⁾ Bruno De Bello Saxonica -- Mon. G. hist. Scr. V р. 333, доповнення у Annalista Saxo ib. VI р. 696; виходить, що послом на Русь був брат маґдебурського архієпископа ґраф Фридрих, а він в посольстві 1075 р. не згадуєть ся.

— ²⁾ II. 131; тут оповідаєть ся, що цісар Михаїл, з огляду на повстання в Болгарії й Криму (в Корсуни), просив помочи у Сьвятослава на сих бунтівників, і Сьвятослав послав був сина Гліба й Мономаха на Корсунь, вибравсь і сам, але вмер, і похід задержано. В літописи нашій дійсно є звістка про якесь повстання в Корсуни (с. 117, під 1066 р.); Болгари дійсно повстали за Михаїла. Проф. Васілевський, що дуже детально й дотенно боронить автентичність сеї звістки в своїх Русско-византійских отрывках Ж. М. Н. П. 1875, XII, вказує ще на аналогічну з літописною звістку в Essai de chronographie Byzantine I, 28, Муральта, догадуючись, що вона могла бути ваята з паперів Одеріко (с. 293), але се вістаєть ся непевним. Д. Васілевський звязує з сим два листа ціс. Михаїла, без дати й адреси, опубліковані з кореспонденції Псея Сатою (Μεσαιωνική βιβλιοθήκη V р. 385—992, Сата думає, що вони писані до Роберта льомбардського), і догадуєть ся, що вони були писані до Всеволода і що цісар (в листі він сватає доньку сього незвісного адресата за свого брата) сим шлюбом хотів здобути поміч від Руси; трошки дивно, чому цісар не звернувь з аналогічними плянами до самого Сьвятослава, що по Татіщеву так жваво відозвав ся на византійський заклик.

До с. 49. ¹⁾ Житие Теодосия л. 25—7, Іпат. с. 131—2.

— ²⁾ Житие л. 26 об., пор. Патерик с. 113, 119, Іпат. с. 250.

До с. 50. ¹⁾ В однім збірнику Білозерського Кирилового монастиря, ідентичнім своїм складом із збірником Святослава, передмова читається: великий въ црехъ Сумеонъ, желаніємъ зѣло вжелал...“ і т. д. (див. Шевыревъ — Поѣздка въ Кирило-Бѣлозерскій монастирь II (1850) с. 70).

— ²⁾ Болеслав іде сам тільки у Длугоша (I. 355), але то дублет першого похода.

— ³⁾ Про Волинь — Лавр. с. 239, що до Новгороду, то в каталогу новгородських князів при 1 Новгор. л. (с. 66 і 439) виразно сказано, що Гліб загинув на вигнанню; в автобіографії Мономаха виходить, що Святуполк сидів у Новгороді вже зимою 1077/8 р. (с. 239), тим часом як Гліба вбито 30 мая — по Новгородській літоп. 1079 р., по Початковій 1078. Що инше говорить Патерик (с. 128): тут св. Никита дає знати Ізяславу про смерть Гліба і каже посилати на його місце Святуполка. Я думаю одначе, що ця звістка Патерика, взагалі дуже недокладного в своїх історичних відомостях і датах, не може бути противставлена звісткам вище наведених джерел. Ще менше ваги мають слова Длугоша (I. 356), що Святуполка посаджено в Новгороді по смерті Гліба — се, мабуть, тільки здогад автора. Інші волости зістались без перемини. В Іпатській л. (с. 140), правда, читаємо, що в Смоленську посаджено Ярополка Ізяславича, але се похибка через пропущення слів — пор. Лавр. с. 193 і 239.

До с. 51. ¹⁾ Так більш менш у всіх кодексах літописи, але такої ріки нема; Карамзін (II пор. 135) догадувався, чи се не Оржиця, і сей здогад повторяєть ся за браком ліпшого досі, хоч він не дуже правдоподібний.

До с. 53. ¹⁾ Теория Соловйова в Ист. Россіи I. 283, найновіша критика у Сергієвича Юридическія Древности II с. 332—3; про се будемо говорити ще в III томі.

До с. 54. ¹⁾ Путешествіе иг. Даніила, вид. Норова с. 7: въ томъ бо островѣ (Родосі) былъ Олегъ князь рускый 2 лѣта и 2 зимы. Правдоподібно з сим побутом Олега в Греції треба звязать недавно здобутий — коли не факт, то близьку до нього правдоподібність — про шлюб Олега з Грекинею. Шлюмберже в своїй *Sigillographie byzantine* (1884) видав печатку з написю: $\kappa\epsilon\ \beta\theta$ ($\kappa\acute{\upsilon}\rho\iota\varsigma\ \beta\omicron\lambda\eta\theta\epsilon\iota$) $\tau\eta\ \sigma\eta\ \delta\omicron\upsilon\lambda\eta\ \theta\epsilon\omicron\phi\alpha\ \nu\omicron\upsilon$ $\alpha\rho\chi\omicron\nu\tau\eta\tau\eta\ \rho\omega\sigma\iota\alpha\varsigma\ \tau\eta\ \mu\omicron\upsilon\alpha\lambda\omega\nu\eta\tau\eta\sigma\eta$, з археологічного погляду зачисляючи її до XI—XII в. Д. Лопарьов (в замітці: Византійская печать съ именемъ русской княгини, Визант. Временникъ 1894, I) висловив дуже правдоподібний здогад, що ця „Теофано з рода Муцалонів, руська княгиня“, була жінка Олега (з Любецького синодика, дійсно, ви-

ходить, що Олег мав жінку Теофанію — Зотов в IX т. Лѣтописи археогр. ком. с. 24 і 34). Можна висловити здогад, що сей шлюб з византийською патриціянкою й дав можливість Олегу видерти ся з византийської неволі назад на Русь, бо певно, що Всеволод, скільки ставало його впливів, запобігав тому.

Нову гадку висловив недавно д. Кулаковский (Извѣстія XI археолог. съѣзда): приймаючи, що ся Теофано була жінкою Олега, він думав, що Ростис печатки — се східня частина Таврії; до сього здогаду я ще верну ся; а тепер зауважу тільки: він дуже гіпотетичний сам по собі, а приложений до Олега — і надто: що за волость в самій східній частині Таврії, без Тмутороканя?

До с. 54. ²⁾ Судячи по тому, що говорить ся про Погорину 1097 р. — Іп. 172.

До с. 55. ⁴⁾ Іпат. с. 144. Мономах в своїй автобіографії згадує про два чи три походи в поміч Ярополку: и пакы по Изяславичихъ за Микуливъ (Соловйов II. 307 поправляє на „Ростиславичихъ“, і се правдоподібно) и не постигохомъ ихъ; и на ту весну къ Ярополку совокуплять ся на Броды, далі: на ту зиму идохомъ къ Ярополку совокуплятися на Броды и любовь велику створихомъ (с. 239). Сі походи обіймають рік часу, се ясно видно з текста; дата може бути викомбінована: очевидно, останній похід не може бути иншим, як той, про котрий оповідає літопис під 1084, а тим самим і перший похід на Броды належить не до боротьби (припустім) Ростиславичів, що закінчилась втічкою 1081 р., а до сівїж нової.

Найбільш правдоподібний порядок подій був би ось який: з початком 1084 р. (може десь постом — великдень був ранній, 31 марта) Ярополк виїхав до Києва і ще перед великоднем міг довідатись, що Ростиславичі втікли з Володимира з ворожими замірами. Всеволод зараз вислав Мономаха — ловити Ростиславичів, але догнати їх не удалось (у Мономаха се діється ся десь на початку весни). Після того — чи з тої нагінки безпосередно чи по повертї до Києва наново — Мономах пішов помагати Ярополку против Ростиславичів і злучивши ся з ним коло Бродів, мабуть відбив їх. Аж потім мабуть Ростиславичі опановали Володимир, і Мономаха знову вислано до помочи Ярополку; він знову злучив ся з ним коло Бродів, вигнав Ростиславичів, але при тім зажадав від Ярополка надїлення Ростиславичів і встиг прийти до порозуміння в сій справі („любовь велику створихомъ“).

Досить розповсюднений погляд, що Ростиславичі самі відібрали Перемишль у Поляків (Соловйов II. 307, Барсов² с. 279, Ан. Левіцький *Obrazki z najdawniejszych dziejów Przemyśla* с. 24—5 й ин.), але про се нема звістки ніде; Длугош, на котрого покликують ся, загально гово-

рить тільки, що Русь, підбита Болеславом, увільнилась від Поляків, а Василько Ростиславич взяв і попалив кілька польських міст (I. 382 і 402): перше, розуміється, нічого не варто, а похід Василька взято, очевидно, з літописи (с. 150). Тим часом літопись виразно каже, що Перемишль Ростиславичі дістали від Всеволода. 1084 р. приймають для надання Галичини Ростиславичом й новіші історики Волини — Андріяшев с. 111, Іванов с. 121. Соловйов вказує на 1085 р. (I. с.); але далеко правдоподібніше, що війна 1085 р. була вже результатом того, що Всеволод виміг від Ярополка Галичину для Ростиславичів.

До с. 56. ³⁾ Оден з визначних російських учених середини сього столітя Тюрін написав спеціальну статтю: Смерть Ярополка Ізяславича (Современникъ т. XVI відд. II), де складає винуватим убийства Ярополка на Давида. Йому відповідає, складаючи на Рюрика, Соловйов — II. 308—9. Дійсно, на Давида нема ніяких доказів.

До с. 57. ¹⁾ Можна б додати ще звістку Татіщева (II с. 219), що Ярослав Святяполкович хотів відібрати Погорину від Мономаха: вона може мати значіння, бо сам Татіщев не думав, що Дорогобужську волость (Погорину) взято від Ярополка (ib. с. 137).

— ²⁾ Татіщев (II. 139) таки й каже, що Давид дістав Володимир по смерті Ярополка, але не знати, чи се він де вичитав, чи викомбіновав (розуміється ся — зовсім справедливо).

— ³⁾ Іпат. с. 182, 1 Новг. с. 67.

До с. 58. ¹⁾ Звичайно думають, що в Переяславськім князівстві (Погодин Изв. IV с. 254), але й се ні на чім не оперте.

— ²⁾ Бернольд Monum. Germ. hist. Scr. V. 457—8 462, Еккегард ib. VI. 720, Annalista Saxo ibid. 721, Donizo Vita Mathildis XII. 394, Annales Stadenses XVI. 316—7 і 326, Іпат. л. 186 і 188; див. про сей шлюб Giesebrecht Geschichte der deutschen Kaiserzeit III. ⁴⁾ 627—8, 650—662.

До с. 58. ³⁾ В компіляції Татіщева (II. 136) оповідається ся під 1082 р., що Генрих просив Всеволода допомогти йому на угорського короля Гейзу, і Всеволод пішов походом, але завернув ся „від гір“, виславши воєводу Чудина — мирити Гейзу з цісарем. Се оповідання має багато підозрілих анахронізмів (Гейза † 1077 р.) і недорічностей і належить ще більше, ніж вище подана звістка про корсунські справи, до сумнівних.

— ⁴⁾ Про здогад, що Михаїл Дука сватав свого брата за Всеволодову доньку, говорив я вище — с. 324.

До с. 59. ¹⁾ 1 Нов. с. 122, Saxo Grammaticus (XII в.) — Monum. Germ. hist. Scr. XXIX с. 67, Genealogia Ingeburgis reginae (кінець XII в.) ib. с. 165, датська Knytlingasaga (XIII в.) ib. с. 292,

Heimskringla с. 345, Morkinskinna с. 356 (історії норвезьких королів, XIII в.).

До с. 60. ¹⁾ В полудневій редакції хибно: моего.

— ²⁾ 1 Новг. с. 66 (тут сказано, що Мстислав сидів у Новгороді 5 рік, а по ній (значить 1093 р.) сів Давид і пробув два роки — до 1095. Перед тим він, мабуть, сидів у Муромі.

— ³⁾ Патерик с. 152; ся звістка (як і про голод) є й у Стрийковського (I. 167), але цікаво, що він се бере „z kroniki ruskiej“, разом з иньшими звістками.

До с. 61. ¹⁾ Погодін — Хронологическій указатель древней рус. історії (Уч. Записки пет. акад. VII. 2 с. 79) уважав другу звістку дублетом.

— ²⁾ Див. розвідку Драгоманова Шолудивий Буняка въ украинскихъ народныхъ сказаніяхъ, К. Старина 1887, VIII і X; передруковано в збірнику його праць, в I т. Збірника фільологічної секції Н. Товариства ім. Шевченка. Найдавнішу версію сих новійших оповідань про Боняка маємо з XVII в. — у Юзефовича Kronika m. Lwowa p. 266—7 (переклад Півоцкого).

До с. 62. ¹⁾ Іпат. с. 157, Лавр. с. 240 (поправка Арцибашева I, 2 пр. 236 замість „на Сулѣ“ — „на Стугиѣ“).

— ²⁾ Іпат. с. 157—8, Лавр. 240.

До с. 63. ¹⁾ Іпат. л. с. 158—9, Лавр. с. 240.

— ²⁾ Іпат. с. 160, 1 Новг. с. 67.

До с. 64. ¹⁾ Іпат. с. 160—1, 1 Новг. с. 118, Лавр. с. 241. Новгород. л. похід на Давида уміщує під 1095 р., але се, правдоподібно, помилка: насамперед в переговорах з Олегом над Стародубом, є, здасть ся міні, натяк, що з Давидом ще не порозумілись, а в оповіданню про суздальську кампанію просто сказано, що Олег мав іти до Давида „Смоленську“ (с. 164), та й Початкова літопись перехід Давида з Новгорода до Смоленська кладе аж на кінець 1095 р. Коли Олег по стародубській кампанії подався до Смоленська, Давида там не чуто, але Смольняне тримались Святославичів (се міг бути червень-серпень); знов Давида не було й у Новгороді зимою 1096/7 р. (Іп. с. 165—7). Каталог новгородських князів зовсім ігнорує друге се князівство Давида, правдоподібно — се було щось зовсім ефемерне. З того всього я пропонував би таку комбінацію, як найбільш правдоподібно: по стародубській кампанії Давида свломіць виводять із Смоленська в Новгород (нпр. червень-липень 1096 р.), але Смольняне стоять до Мономаха в опозиції, і відносини до Давида не полагожені остаточно. Дуже скоро по тому (нпр. серпень-вересень) наступило порозуміння з Давидом; в своїй автобіографії Мономах згадує про подорож (чи може властиво похід) до Смолен-

ська „с Давыдом смирившесея“, і вона була десь на початку осені 1096 р., бо потому Мономах ходив ще на Половців на Сулу, а на зиму він пішов на Поволже (походом. . . ідохомъ, у Мономаха є тут ріжниця між одиночним і многим числом). Давида на основі сього остаточного порозуміння виведено з Новгороду, і туди на його місце перейшов знову Мстислав Мономахович. Щож міг дістати Давид? Я думаю, не що иньше як Чернігів — уже тоді.

До с. 64. ²⁾ Не знати, чи се сталось перед убійством ханів в Переяславі; чи по нїм.

До с. 65. ¹⁾ Я думаю, що до сього Бонякового походу належить ся звістка Мономаха (Лавр. с. 241), уміщена зараз по облозі Стародуба: Мономах під Переяслав на Тугоркана прийшов десь з Київщини.

— ²⁾ В літописи битва з Тугорканом датована 19 июля, а напад Боняка „въ 20 тогоже мѣсяца, въ день пятюкъ, въ часъ 1 дне“, але п'ятниця була 20-го червня, а не липня, тут треба читати: пуня, і се тим більше, що инакше Тугоркан стояв би під Переяславом сім тижнів, трохи за довго.

— ¹⁾ Лавр. с. 245.

До с. 66. ¹⁾ Звичайно розуміють тут звістний Любеч на Дніпрі, вище устя Припєти; але з огляду, що всі тодішні княжі з'їзди відбували ся під Києвом на пів-неутральній лівобічній території, або на острові, досить правдоподібно, що й сей з'їзд був на лівім боці Дніпра під Києвом, де є озеро Підлюбське (рукоп. матеріяли зібр. Бороздіним — див. Барсов² с. 143).

До с. 67. ¹⁾ Найбільш виразно натякає на союз Мономаха з Васильком той факт, що Давид, діставши звістку, ніби на нього ідуть походом Мономах із Св'ятополком, звернув ся до Василька (що був тоді у нього в арешті), аби післав до Мономаха, щоб той вернув ся (Іп. 173). Друге — що Мономах не пристав до князів, коли вони по Вєтицьким з'їзді задумували йти на Ростиславичів (Лавр. 232—3).

До с. 71. ¹⁾ Ширшу аналізу звісток і подій зв'язаних з Волинею і Галичиною в сих роках дав я в розвідці: Волинській впроєсь (1097—1102), друкованій в Київській Старині 1891, IV і V і осібно (Київ, 1891). Головним джерелом для них служить Сказание якогось Василя, заведене в літопись під 1097 р. і написане, судячи по деяким згадкам, між 1112 і 1124 рр.; написане в часи популярности і першенства Мономаха, воно сьвідомо чи не сьвідомо й на події кінця XI в. дивить ся через сі пізнійші окуляри, самих же фактів не можна підозрівати, бо писав се чоловік добре обізнаний з ними. Крім того про участь Угрів дають ширші й вповні автєнтичні відомости пізнійші угорські хроніки —

Marci Chronicon 83—4, Туроч гл. 60. Натомість польські джерела не дають нічого цінного для цього епізода.

До с. 71. ²⁾ Про се Іпат. 182 і Герборд — Monum. Pol. hist. II. 74, але останній в дальшій оповіданню помішав Ізяслава з Володарем, тому з його оповідань не можна робити висновків про шлюб із Збиславою, як то робить д. Бальцер с. 121. Що одна донька Володислава Германа була видана в Русь, каже Галь (Monum. Pol. hist. I. 429), згоди про Ярослава — у Линиченка Взаимн. отношенія 56 і Бальцера Genealogia 124. Про руські помічні полки у Болеслава з 1107—1109 р. у Галя 452.—3, 455, 467.

— До с. 72. ¹⁾ Слово на перенесеніє мощей Бориса и Глѣба (Памятн. древней письменности ХСVIII) с. 16.

— ²⁾ Про число його синів (рахують або шість або сім) див. у Данилевича с. 71.

До с. 74. ¹⁾ „То вѣдѣ яли вы рота! многожды бо ходивше ротѣ, воевасте Рускую землю“ — сі слова знову, мені здасть ся, показують ясно, що кївська умова була переступлена Русю, а не Половцями. Мономах, певно, не закинув би Половцям, що вони не додержують роти. Підношу се з огляду на те, що д. Голубовский, заналто остро взагалі судячи політику руських князів що до Половців, і тут припускав вломаніє роти руськими князями (Исторія Сѣверской земли с. 93 і 102).

До с. 75. ¹⁾ Лавр. с. 241, обидва походи були перед спільним походом 1110 р. під Воін (в тексті в воину, треба к Воину — пор. л. Лавр. с. 273).

— ²⁾ Аналіза оповідання про похід 1111 р. привела Барсова (Географія² с. 303—4) до дійсно правдоподібного висновку, що в сих походах початку XII в. треба під „Доном“ літописей розуміти Донець.

— ³⁾ Див. про неї у Аристово О землѣ Половецкой с. 221.

До с. 76. ¹⁾ Іп. 480. Історія про те, що хан Отрок втік на Кавказ, потверджує ся грузинськими звістками — Сборникъ матеріаловъ для описанія Кавказа XXII. 35; в них він зветь ся Атраком син Шаргана = Шаруканя.

До с. 77. ¹⁾ Іпат. с. 198, 208, Лавр. с. 241.

— ²⁾ Лавр. с. 277, пор. похід під 1116 Іпат. л. (с. 205), що теж обійшовсь без якогось поважного конфлікту з ордою.

— ³⁾ Згадати треба, що у Татищева під 1095 р. (II. 156) знову є корсунська історія: з причини пограблених Корсунянами руських кораблів Святиполк і Володимир, не діставши сатисфакції від Византиї, вислали військо на Корсунь; проводив ним Мономах і побідив Корсунян. Ся звістка тим більш підозріла, що ми маємо історію про похід Моно-

маха на Кафу в легенді про московські інсіпії (див. т. I с. 320), і звідти міг викомбінувати свою історію Татіщев.

До с. 77. ⁴⁾ В суздальській редакції 1114 р., але згода полудневої редакції і Новгородської літописи рішає справу (1113 р.).

До с. 78. В історії його, почавши від Святиполка, маємо ряд характеристик князів, переважно кївських; характеристики ці були б дуже інтересні, бо мають звістки й прикмети, котрих ми не знаходимо в інших джерелах, тільки вони дуже непевні: подекуди князі характеризують ся прикметами й чеснотами з становища XVIII в., до котрого належав Татіщев чи иньший автор сих характеристик: Мстислав Мономахович похваляеть ся за то, що за нього податки хоч були великі, але всім рівні й тому не викликали незадоволення (II. 243), Михалко Юриєвич — що не любив суперечок про віру, уважаючи релігійні непорозуміння результатом неосвіченности й амбіції духовенства (III. 220); сюди ж належать численні звістки сих характеристик про опіку освіти й школам — звістки дуже непевні своєю однорідністю (правдоподібно — теж тенденційною). Тому я не вважаю можливим користати з сих характеристик. Про відносини Святиполка й Мономаха до Жидів див. спеціальну розвідку покійного Малишевского Евреи въ Южной Руси и Кіевъ въ X—XII в. Про опіку Жидам Святиполка говорить Татіщев у своїй характеристиці (II. 211).

До с. 80. ¹⁾ Се видно з оповідання під 1116 р. — Іп. с. 203.

До с. 81. ¹⁾ У Длугоша I с. 515—6 причиною війни виставлено страх Мономаха перед претензіями Ярослава на Кіїв, але оповідання Длугоша про ці події занадто багато має вигадок, щоб добачити й у сім поясненню якесь певне джерело.

— ²⁾ Хронологія сих років Іпатської літ. дуже поплутана, тому й увязнення Гліба минського повторено двічі під р. 1117 і 1119, але рік 1119 має за собою те, що тут звязані арешт і смерть. Через се поплутанне виходить, що Мономах скорше послав свого сина на Волинь, а потім уже втік Ярослав: сей порядок подій приймає д. Андріяшов (с. 117), але тут попросту переставлені звістки — в Лаврентієвській (с. 277) бачимо їх дійсний порядок; ще докладніша самостійна від неї звістка Воскресенського й ин. збірників (Воскр. I. 24, Никон. I. с. 150, Твер. с. 191): Ярославъ Святополчичъ отсла отъ себе жену свою дщерь Мстиславлю, внуку Володимирю; Володимиръ же слышавъ се и совокупи вои поиде на нь, и выбѣжа Ярославъ Святополчичъ изъ Володимеря во Угры, и бояре его отступиха отъ него; Володимиръ же посла въ Володимерь сына своего Романа.

— ³⁾ Напад на Польщу стоїть в Іпат. л. під 1120 р., похід Ярослава під 1121, але в сій часті Іпат. л., як я згадував, велика плута-

нина, і дуже можливо, що події мусять бути й тут переставлені; воно дуже ймовірно, що діверсія на Польщу як раз перешкодила походу Ярослава.

До с. 82. ¹⁾ Крім нашої літописи (Іпат. 205—6) про останній похід Ярослава цінні відомости дають угорські хроніки — Хроніка Марка с. 89—90, Туроч гл. 63; тільки що до подробиць смерти Ярослава вони розминають ся з літописю (в них Ярослава раняють у битві, і він з того умирає), але мусимо віддати першинство нашій літописи, як старшому й ближшому джерелу; правда, в Никонівській компіляції (I. 152) тут є теж відміна: Ярослава забивають не два Ляхи, а горожане володимирські, але теж не в битві, а підступом, кралькома. Натомість оповідання Длугоша і компіляції Татіщева, високо ціннені нпр. д. Линниченком Взаим. отношенія с. 144, мають дуже малу ціну. Відомости Длугоша (I. 526—7), де вони відходять від нашої літописи, по части оперті на Турочу (се вже запримітив Семкович ор. с. с. 162), по части на похибці (облога Київа замісь Володимира), ампліфікованій ріжними подробицями вже на власну руку Длугошом; подробиця, що Мономах кликав Ярослава до Київа, а той не пішов (с. 516—7), введена в літописи. По за тим лишаєть ся подробиця, що всього війська у Ярослава було 7000 — вона перейшла й до Татіщева (правдоподібно, за посередництвом Стрийковського (I. 187), мабуть звістного Татіщева — див. Сенигова Историко-критическія изслѣдованія с. 184), але вартість її досить сумнівна; також сумнівні й иньші ампліфікації Татіщева (II. 226—7).

До с. 83. ¹⁾ Іп. 185, про сей шлюб, властиво — про жениха — Кунік Основаніе Трапезунтской имперіи — Ученыя Записки Ак. по I и III отл. Н. II. 71 5, 721, 788, Гротъ Изъ исторіи Угрії и славянства с. 180. Через помилку, очевидно — помішавши з сим шлюбом, Карамзін записав (генеалогічна таблиця VII), що за сином Олексія була донька Всеслава; ся звістка без перевірки була повторена у Погодіна і Лопарьова — Греки и Русь.

— ²⁾ Іп. 204, 214 (пор. Лавр. 288). Сей шлюб взагалі зістаєть ся невиясненим. Лев Діогенович, син імператора Романа Діогена (скиненого 1071 р.), звістний у византийських джерелах, загинув ще 1088 р.; проф. Васілевскій тому виставив здогад, що був ще иньший Лев, від першої жінки Діогена, болгарської царівни, не звістний в византийських джерелах, і він оженивсь з донькою (чи як Васілевскій думає — сестрою) Володимира (Ж. М. Н. П. 1875, XII). Тою обставиною, що сей Лев по матери належав би до болгарської династії, д. Васілевскій поясняє дуже дотечно, що він як раз пробував здобути собі Подунаве, й Мономах хотів сі подунайські городи задержати для його сина. Що до гадки Васілевського, ніби то не донька, а сестра Всеволода була за Львом, то

він був змушений до сеї гіпотези, аби виратовати тим свій згогад, що про сеї шлюб іде мова в листах Михайла Дуки, котрі він прикладає до Всеволода (див. вище с. 324); для того ж йому прийшлося Василька Леоновича і Василька Маричича, Мономахового внука, забитих в битві 1136 р., прийняти за дві осібні особи, хоч се, очевидно, таж сама особа. Про заходи Мономаха задержати подунайські городи Анна Комнена, головне джерело для сих часів, нічого не каже: очевидно вони особливої уваги на себе не звернули у византийських кругах.

До с. 83. ³⁾ Літературу сих легенд див. в I. т. с. 433—4.

— ⁴⁾ Васильевскій Варяго русская и варяго-англійская дружина въ Константинополѣ, Ж. М. Н. П. 1875, III.

До с. 84. Війки з Knyttlingasaga в Monumenta Germ. hist., Scr. XXIX с. 292—3, див. також урядову генеалогію данських королів — Wilhelmi Genealogia Ingeburgis reginae, споряджену при кінці XII в. з наказу данського двора на доказ слави й значіння їх династії, де підносить ся між иньшим і її спорідненне з руською династією — ib. 165, також коротшу редакцію історії Оляфа Трітвасона ib. 369, історії норвезьких королів — Heimskringla (XIII в.), Morkinskinna, Fogrskinna — ib. 345, 356, 365.

— ²⁾ Іпат. 197, Marci Chronicon p. 86, Туроч гл. 61.

— ³⁾ Про Бориса новітні праці — Васілевского Изъ исторіи Византии въ XII в. в I т. Славянского Сборника (екскурсе на с. 265) и Грота Изъ исторіи Угрії и славянства.

До с. 86. ¹⁾ Про оцінку діяльності Мономаха в історичній літературі див. згадану мою статью: Волинскій вопросъ с. 36—7.

— ²⁾ Іпат. с. 208, 1 Новг. с. 23.

— До с. 87. ¹⁾ В Київській літописи під 1126 р., але в Суздальській і Новгородській — під 1125.

До с. 89. ¹⁾ Іпат. с. 209—210, Лавр. с. 281—2.

— ²⁾ Се могло б насунути гадку, що Мстислав узяв Посеме відступного від Всеволода, але за поміч зміг би він дістати його й від Ярослава, тому я б сього мотива йому не підсунув категорично.

До с. 91. ¹⁾ Іпат. с. 211—2, 217—8, Лавр. с. 283—4; в роках є тут знову ріжниця (на оден рік) між Київською й Суздальською літописю, але хронологія Суздальської в сих роках сходить ся з 1 Новгородського, а Київська сьпішить ся на оден рік.

— ²⁾ Іпат. 212, Лавр. с. 286.

— ³⁾ Київська літопись дає докладну дату: априля въ 15, правной недѣлѣ въ пятокъ, а приїзд Ярополка — в недѣлю 17, і сі дати вказують на 1132 р., тим часом як у Київській літ. вони стоять під 1133 р.; в Суздальській і 1 Новгородській — 14 квітня 1132 р.

До III глави. До с. 97. ¹⁾ Див. про се у Потодіна Исслѣдованія IV с. 387 і далі.

— ²⁾ Про се згадує Київська літопись вже по смерті Андрія (с. 334), тому каже тільки за обіцянки Юрія, але з'обов'язанне, певно, було обосторонне.

До с. 98. ¹⁾ Іпат. с. 212, Лавр. 286, 1 Новг. 126.

— ²⁾ Никонівська (I. 157) каже, що Ярополк наслав на нього „силу многу“, але Київська і Суздальська літопись дають зрозуміти, що справа була полагоджена переговорами.

— ³⁾ Я крім того маю те підозрінне, що тут у Суздальській літописи щось пропущено. Київська зовсім мовчить про се і згадує тільки пізнійше (с. 213); в Никонівській порожній фразі (I. 157).

До с. 99. ¹⁾ В сих роках — 1134—6 Київська і Суздальська літопись спішать ся о оден рік, натомісь 1 Новгородська має добрі дати, як видно з поданих у ній означень днів (під 1134 р.) і індиктів (під 1136). Смерть Ярополка Сузд. датує вже однаково з Новг., а Іпат. ще спішить ся.

— ²⁾ Літопись не називає його, але що Посежє перейшло тепер до Ольговичів, видно з оповідання 1 Новг. під 1137 р., а се власно була та отчина Ольговичів, що належала „нашому батьку за вашого батька“.

— ³⁾ Вивожу з того, що під час кампанії Ольговичі довідались про вигнання Святослава з Новгорода.

До с. 102. ¹⁾ Ми маємо дві дати прихода Вячеслава: 22 (Лавр. й ин.) і 24 (Іпат.) лютого, з них може бути принята тільки дата Лавр. л., бо се було, по Київській літоп., „у ерѣду мясопустною“, і 1139 р. середа перед мясопустною неділею була 22; се одинока можлива комбінація.

— ¹⁾ Софійський временникъ, вид. Строева I. 190, місце поплутане, але се може тільки свідчити за автентичністю записки.

— ²⁾ Воскр. I. с. 32; ся звістка мусить бути автентична, як і інші доповнення сеї коміляції в сій частині.

До с. 103. ¹⁾ Іпат. с. 217, Лавр. с. 291, Воскр. с. 32.

До с. 105. ¹⁾ Іпат. 229, Лавр. с. 296—7.

До с. 107. ¹⁾ Звістка про шлюб Верхуслави в Іпат. під 1137 р.; тут Іпатська спішить ся (порівняти дати вигнання Всеволода з Новгорода), але чи сю записку треба зредукувати відповідно до того — се питання; про Звениславу під 1142 — Іп. 224, але окрім того ще під 1141 р є записка: приведена бысть дщи Всеволожа в Ляхы, — котра Всеволодівна? Із звістки Ортліба звіфальтенського знаємо, що жінка Болеслава Кучерявого — Русинка при кінці 1140 чи на початку 1141 р.

була вже в Польщі (Monum. Pol. hist. II. 4, про дату див. у Бальцера с. 159), але й се не рішає справи, бо записку Київ. л. можна датувати мартом 1141 р. Можливо, що тут маємо дублет звістки про шлюб Звенислави (тоді вибрати між 1141 і 1142 р. досить трудно), або що під 1137 р. має тільки шлюбну умову, а під 1141 р. — від'їзд до Польщі Верхуслави. За першою гадкою, котру приймають Линиченко (с. 60) і Бальцер (с. 160), промовляти може те, що Всеволода названо тут без ближшого пояснення, і се б борше могло вказувати на київського князя. Зауважу по дорозі, що редуковати 1141 р. Іпат. л. на 1140, як робить Линиченко (с. 60), нема причини. Що до осіб чоловіків рішають згадки Київ. л.: Мономаховичі звуть зятем Болеслава Кучерявого (с. 271), а Болеслав Високий згаданий на с. 228 і правдоподібно 229 (хлибно Володислава — замість Болеслава) був зятем Всеволода Ольговича.

До с. 107. ²⁾ Київ. л. вправді каже, що Ізяслав ходив 1146 р. на Володимирка (с. 228), але борше треба прийняти категоричну звістку Суздальської: „нарече оба Ізяслава оставити дома“. Про шлюб Гейзи — див. Іп. 268, Marci Chron. гл. 71, Туроч гл. 66; про час його — Гротъ Изъ исторіи Угрії и славянства с. 94 і далі; важні докази, що ще 1144 Ізяслав бєть ся з угорськими військами, в Галичині, а вже 1147 р. у Гейзи був син. Імя Гейзової жінки — Евфрозина приходить в актах — нпр. Feier Codex Arpadianus II. 230.

— ³⁾ Цікава подробиця в оповіданню про весіле у Ізяслава в 1144 р.: літопись каже, що до нього (в Переяслав) приїздив Всеволод „з усіма боярами“ і з Киянами (Лавр. 295): отже Всеволодових бояр уважали не Киянами, а прихїдцями? — Звістка ся крім того інтересна, бо відай показує, що Ізяслав від давна мав зносини з Киянами: сих Киян — не-бояр ледви аби Всеволод привів на весіле з власної ініціативи.

— ⁴⁾ Лавр. с. 296, противне пробував недавно довести неб. Лебединцев у статі Къ вопросу о кiev. митрополитѣ Михаилѣ — Чтенія київ. істор. тов. т. X.

— ⁵⁾ Іпат. с. 227, 457; в копії помянника, приготованого для видання в Чтеніях київського історичного товариства, але не виданого до тепер читаєть ся: „великаго князя Всеволода кievскаго, въ иноцѣхъ Кирилла; великаго князя Георгія, убіеннаго въ Кіевѣ“, се кажу з автопсії, але, на жаль, не міг я досі добути про нього ближших відомостей.

До с. 108. ¹⁾ Аналізу звісток див. в моїй Історії Київщини с. 166 і далі. В оповіданню про боротьбу Ізяслава з Ольговичами ми маємо компіляцію з двох версій — прихильної Ізяславу й прихильної Ольговичам (про сю контамінацію див. у Бестужева-Рюміна О составѣ рус.

лѣтоп. с. 80 і далї); ся нпр. увага про „лєсть“ Киян належить, очевидно, партивану Ольговичів.

До с. 108. ²⁾ Тут є знову ріжниця в дні (в Іпат. 1 серпня, в Лавр. 30 липня, в кодексах Кенігсб. і Академ. 1 липня — се, очевидно, хибна поправка — поправлено день, а місяць лишивсь); дату дає пізнійше оповідання Київ. л. с. 457.

До с. 109. ¹⁾ Натяк на се ми бачили вище — с. 335.

До с. 113. ¹⁾ Новг. 135, Іп. 268; Monum. Germ. hist. Scr. XVII, 651, 659, 663; про сї чесько-руські зносини див. Грота Изъ исторіи Угрії и славянства с. 80 і далї, 139 і далї; д. Грот висловляє здогад, що Святиполк оженив ся з сестрою згаданого Отона Евфемію.

— ²⁾ Іпат. с. 283; про бана Уроша див. у Грота ор. с. с. 39 і далї.

— ³⁾ На се вказує факт, що вдова Юрія з його меньшими силами пізнійше удала ся в Византию, до Мануїла, й той дав Юриевичам волости на Дунаю — Іпат. 357, Кіннам с. 236. З того догадували ся, що Юрєва вдова була з роду Грекиня (Карамзін II пр. 405, Грот ор. с. 180), але се вже слабший здогад.

— ⁴⁾ Cinnami p. 115 ed. Bonn., Nicetae Choniatae p. 122 ed. Bonn.

До с. 114. ¹⁾ ἄτε παρὰ γυμνήν τὴν αὐτοῦ (Мануїла) Βλαδμηρὸς ἐπιφροντα, ἀνδρὶ ὑποστάνδῳ Ῥωμαίοις ἔντι — Кіннам р. 115; коли приймати для похода Мануїла 1151 р., як чинить Грот, то тут треба розуміти похід на Володимирка 1150 р. (Іп. 282), не 1152 р., як робить той же самий Грот.

— ²⁾ Іпат. с. 235—238, Лавр. с. 298, ще Воскр. I с. 36—7, I Новг. с. 136—7.

— ³⁾ Іпат. с. 239, Лавр. с. 298.

— ⁴⁾ Див. Іпат. с. 243², пор. 243²⁰ і 245²⁴, I Новг. с. 136¹⁸.

До с. 115. ¹⁾ Одно — мабуть у скороченню, маємо в Суздальській літописи, друге — уже скомпліковане — в Київській; останнє має деякі подробиці так близькі до суздальської версії і в загальнім оповіданню на стільки годить ся з нею, що у них мусить бути спільне джерело — трохи відмінно (в Суздальській більше, в Київській менше) скорочене в обох сих літописях; але окрім того в Київській літописи маємо вставки, в звичайнім шаблоннім агіографічнім стилі, що дуже мало відповідають стисненому, реальному оповіданню сказання (порівняти тільки риторичні міркування і „возгласи“ Ігоря: Тако толики страсти и различная смерти на праведники находили суть і т. д., або: О окаянънии! не вѣсте ся что творяше, се бо творите невѣднъемъ і т. д., — в простим, живцем ухваленим окриком: ох, брате, камо мя ве-

дуть?, що так мало відповідає попередній риторичі. Очевидно, в Київській літ. ми маємо скорочення того сказання, спільного обом літописям, доповнене з якогось иншого, написаного вже відповідно вимогам агіографічної риторики. Див. про се ще у Бестужева-Рюміна О составъ 84—6, Хрущова О древнерусскихъ повѣстьяхъ и сказаніяхъ с. 167—172.

Додам, що перша версія — суздальська має виразну тенденцію — виправдати в сій історії Ізяслава; се могло бути й першою причиною до написання сказання: Кияне заявляють (без логічної потреби), що вони знають про неохоту Ізяслава до сього убийства; піднесені заходи Володимира виратувати Ігоря; Ізяслав заявляє свій жаль на Киян. В версії Київської літописи перший момент пропав, але другий розвинено (с. 250).

До с. 116. Про прихід Ростислава — Іпат. с. 257 (теж і в Воскр. 144, Твер. 211), Лавр. 303.

До с. 117. ¹⁾ Лавр. с. 304; Київська літопись переповідає сам факт (с. 261—2). Погляди дослідників дwoять ся; найдальше йдуть ті, що приймають звістку Татищева (II пр. 423 і 432), мов би Юрій спеціально з тим і вислав був Ростислава, аби йому збрав партію.

До с. 121. ¹⁾ Лавр. с. 312: на ту же весну придоша к нему Угри, и поиде к Киеву; але в кінці марта Ізяслав був уже в Києві, і 2 квітня, в великий понеділок Святослав Ольгович ішов на поміч вже вигнаному Юрію (Іп. с. 292); порівняти похорон Ростислава в Переяславі 6/IV, в присутності инших Юриєвичів, що вже повтікали за Дніпро з своїх волостей — Іп. с. 289 і 290.

До с. 123. ¹⁾ Літописи означають день — п'яток (у Київській літописи похибкою двічі виходить п'яток, Воскр. і Лавр. виразно кажуть, що битва була в п'яток), але не кажуть дати; найправдоподібніше се було 6 липня, у всякім разі — перша половина липня.

До с. 124. ¹⁾ Іпат. с. 283—308, Лавр. с. 312—9, 1 Новг. с. 139 (дата битви під Переяславом — 17 липня, але Київська літопись каже, що бились два дні).

До с. 125. ¹⁾ Іпат. с. 314—8, Лавр. с. 320—2.

— ²⁾ Виходить се з того, що висланий ним Гліб прийшов під Переяслав уже по смерті Ізяслава.

До с. 125. ³⁾ Сі міста належали до суперечної території Волини і Київщини — Погорини, як побачимо. Найбільш виразні вказівки на якісь забрані міста маємо в поході 1150 р., коли Володимирко, вертаючи, „отья города всѣ ида“, і слідом Ізяслав скаржив ся: „Володимеръ... волость мою взялъ“, але не можемо сказати, чи всі ті погоринські міста були як раз тоді забрані.

До с. 125. ⁴⁾ Іпат. с. 308—313, Лавр. с. 319—20; оповідання Суздальської ріжнить ся тим, що тут король має битву з Володимирком ще перед приходом Ізяслава: але ся битва — дублет битви під Перемислем, як видно з буквальных тотожностей оповідання.

До с. 126. ¹⁾ Що се був початок 1154, а не 1153 р., видно з Лавр. — похід наступає по осені 1153 року. Ізяслав вийшов три тижні перед мясопустом — се було 17 січня.

— ²⁾ Іпат. с. 321—2, Лавр. с. 322—3.

До с. 129. ¹⁾ Іпат. с. 323—329, Лавр. с. 324—7, 1 Новг. с. 140.

До с. 130. ¹⁾ Іпат. 329—331, Лавр. с. 327—9, Воскр. І с. 63—4.

— ²⁾ Кенігсберський й Академічний кодекси Лавр. л. — с. 303.

До с. 131. ¹⁾ Почавши від 1156 (1157) року Київська літопись знову спішить ся на оден рік, як видно з поданих нею під 1158 р. означень днів; Лавр. і 1 Новг. мають роки добрі.

— ²⁾ Іпат. с. 334—6, Лавр. с. 329—30.

До с. 132. Про Берладника див. Іпат. с. 237, 239, 335.

До с. 134. ¹⁾ Іпат. с. 336—345, Лавр. с. 331.

До с. 135. ¹⁾ Іпат. с. 345—354, Лавр. с. 331, Воскр. І с. 71—5, Нікон. І с. 215—9.

До с. 136. ¹⁾ Іпат. с. 253, 255—6, Лавр. с. 302—3.

— ¹⁾ Борис згадуєть ся тут іще 1156 р. — с. 335, а вже 1157 р. Ізяслав іде виганяти з Турова Юрія Ярославича; Борис умер потім у Суздалі (Лавр., Воскр. — 1159 р., Іпат. 1159 = 1158), не знати — чи його вигнано, чи сам покинув Туров.

До с. 137. Під 1160 (= 1159) маємо в Київській літ. (с. 346) фрагмент звістки: воева Георгій Ярославич з Турова..., по тім наступає фрагмент звістки про похід Ізяслава Давидовича на Святослава Ольговича — пор. Воскрес. І. 71, слова: „къ Путивлю“ належать уже до сеї звістки, як видно з порівняння з Воскр., в виданню Іпат. літ. вони відділені хибно. Судячи по тім поході Мстиславичів, що наступив, можна з правдоподібністю догадувати ся, що Юрій воював десь на волинським пограничу.

До с. 138. ¹⁾ Іпат. с. 355—358, 1 Новг. с. 144.

— ²⁾ Епізод з Володимиром — Іп. с. 356, посередництво в чернігівських справах — с. 358.

— ³⁾ Про се оповідає Кіннам р. 232—5, при подіях 1164—5 рр., дуже недокладно мішаючи імена князів; головною метою посольства було відвернути Ярослава галицького від незадовго перед тим розпочатого зближення з Угорщиною; Кіннам називає його то *Черεσθλαβος* то *Прεμσθλαβος* (може — як підозрівав нпр. Грот 330 — помішавши його з Мстиславом) і взагалі, видно, не уміє розрізнити руських князів; зда-

еть ся, що треба розуміти тут тільки Ярослава й Ростислава: то що на вступі говорить ся про давній союз з Візантією, належить мабуть до Ярослава (бо про якийсь союз Ростислава з Візантією (*δμολογιων-δωμότης*) досить трудно думати), а сказане про приязнь з Ярославом — до Ростислава. Можливо, що до Ростислава Мануїл і звернув ся з огляду на його приязнь з Ярославом — або вплинув на нього, а при тим се могло стояти в звязку з тодішніми зносинами в справі київської митрополії, і тому Кіннам приплів ні з того ні з сього київську митрополію на с. 236; пор. Грота I. с.

До с. 138. ⁴⁾ Під 1168 р. можна констатовати, що Іпатська літопись спішіть ся вже о два роки (дата Мстиславового похода на Половців і дати 1 Новгородської); для попередніх років (від 1162 р.) властиво не знати — чи треба відраховувати два чи оден рік.

До с. 139. ⁵⁾ Іпат. с. 346, 356, 359, 361, Воскр. I с. 71, Нікон. I с. 232 (1164 = 1165 Іпатськ. л.), 236, 239.

— ²⁾ Іпат. л. 364, 368—370, 1 Новг. с. 148.

— ³⁾ Іпат. с. 357, 360, 361.

До с. 140 ¹⁾ Іпат. с. 331, Нікон. I с. 204.

— ²⁾ Іпат. с. 338, 356—7, 377, Нікон. I с. 220, 222 і далі; лист патріярха тут має, очевидно, пізнійші додатки, коротша його версія, більш певна — в Рус. Ист. Библиотеці VI ч. 3; про се ще буде мова в III томі.

До с. 142. ¹⁾ Іпат. с. 367⁷, 371²⁷, 372⁹⁻¹⁰.

— ²⁾ В Іпатській маємо дату 15 мая, понеділок, 1169 р.; в дійсно-сти сей день вказує на 1167 р., що й маємо в Лавр. і Новгор.; він і служить ключем до хронології сих років, разом з датою похода Мстислава на Половців (1168 р.) і датою київського погрома (1169 р.) В Хлебн. і Погод. кодексах, в Воскр. і Густин. копіляціях маємо дату 19 мая — вона хибна.

До с. 143. ¹⁾ Лавр. с. 336, тут замість двох днів, як у Київській літ., граблять Київ три дні.

До с. 144 ¹⁾ Іпат. с. 365—382, Лавр. с. 336—7, 344, 1 Новг. с. 151; в останніх правильно — під 1170 р.

— ¹⁾ Порівняти характеристики його в Іпат. с. 374, 386—7. Дата його князювання — в Іпатськ. л. 15/II, масляноф недѣли, але 1171 масляний тиждень був від 1 до 7 лютого, прийдець ся прийняти помилку в числі — може 5/II, се було б „масляноф недѣли в пятокъ“, бо инакший рік не може бути як 1171 (він же й у Новгор.).

— ²⁾ Іпат. с. 386: Сконьчася мѣсяця мая въ 30, преставися русальноф недѣлѣ в недѣлю; 1171 р. 30/V дійсно було в неділю, але се була друга неділя по Зелених съятах. В Хлебніковській кодексі 10/V

в понеділок русальної неділі, але число поправлене. Мені здасть ся, що „преставися“ і т. д. се Гльоса, отже маємо тут дві особні дати.

До с. 144. ³⁾ Так думав уже Татішев (III с. 186), і за ним Соловйов (II. 504). Про сю справу Іпат. с. 382—3, 1 Новг. с. 149—151.

До с. 145. ⁴⁾ Хронологія сих років досить непевна: останні докладні дати — смерть Володимира Мстиславича, і потім аж до смерти Андрія Іпатєска літопис не дає докладних дат, а тим часом робить тут скок на два роки: події 1171 р. стоять в ній під 1174 р., а під 1175 — події 1174 р. (смерть Андрія). Орієнтоватись можна тільки хронологією подій 1 Новгородської, але в ній їх не багато. Сварка Андрія з Ростиславичами мусіла розпочатись скорше, ніж прибув Рюрик із Новгорода, бо його Андрій не згадує між київськими Ростиславичами, значить при кінці 1171 або на початку 1172 р., тому що Рюрик пішов з Новгорода десь на початку 1172 р. (1 Новг. с. 151).

До с. 146 ¹⁾ Іпат. с. 388—392, Лавр. с. 346—7, 1 Новг. с. 151 (тут облога триває тільки 7 тижнів).

До с. 147 ¹⁾ Лавр. с. 348—366, Іпат. с. 394—408, 410, 1 Новг. с. 152—4.

До с. 148 ¹⁾ Іпат. с. 407, 1 Новг. с. 152.

— ²⁾ Хронологія сих років дуже неясна, бо Іпатєска не дає зо-всім докладних дат і з початку спішить ся на оден рік (від 1175 = 1174), а далі спізнюєть ся (приїзд Мстислава до Новгорода 1178=1179), Новгородська ж дуже рідко де дає вказівки на хронологію українських подій. І так сей напад Половців і Святославове князюване в Києві, що стоїть під 1177 р., може належати або до 1176 або до 1177 р. або навіть до 1178 р.

До с. 149. ¹⁾ Іпат. с. 415—422, Лавр. с. 368, 1 Новг. с. 156—7.

До с. 150. ¹⁾ Нпр. Іпат. с. 426, 427, 429—30.

До с. 151. ¹⁾ Під сим роком стоїть його смерть в Іпат. л., і в сих роках хронологія її досить справна, як видно з дати 1184—5 і 1194, і з звісток про західно-європейські події 1187—1189 р., так що можна прийняти сей рік безпечно.

До с. 152. ¹⁾ Іпат. с. 442, 444—8.

До с. 153. ¹⁾ Іпат. с. 379—81, 383—4, 387, Лавр. с. 339—342, 344—5, Ніконов. I с. 241.

— ²⁾ Іпат. с. 408—9, 410, 414—5, 442.

До с. 155 ¹⁾ Іпат. с. 424—6, Лавр. с. 374—6, Слово о полку Ігоревім VIII.

— ²⁾ Географічний коментар до сього походу у Арістова О землѣ Половецкой с. 223 і далі, про самий похід Іпат. с. 428—438, Лавр. с. 376—9, Слово о полку Ігоревім.

До с. 156. ¹⁾ Літопись пише його ріжно: Кунтувдѣй (найчастійше), Кунтугдѣй, Кондувдѣй.

— ²⁾ Деталічно перевірити дат Іпатської літописи тут не можна, але, як я вже згадував, її хронологія для сих років взагалі правильна, як видно з дат 1184 і 1194 рр. (дати половецьких походів і смерті Святослава).

До с. 158. ¹⁾ Що Всеволодове поступованне по смерті Святослава було інтригою, се зрозуміли і давнійші дослідники (Карамзін II с. 61, Соловйов II с. 542, Беляев Разказы I с. 262, Гловайский I с. 277), хоч і не пробували освітити його в цілости. В Никоновській компіляції (II с. 23) воно теж представлено інтригою: „сія же глаголя Всеволодь и извѣтъ творя“; коли се додаток компілятора, то інтересний як доказ його розуміння. В своїй Історії Київщини (с. 286 і далі) я дав деталічну аналізу політики Всеволода, а тут буду слідити її тільки здебільшого.

До с. 160. ¹⁾ Іпат. 459—461, 467—8. Хронологія сих років Іпатської літописи певна, бо крім дат під 1194 р. (в оповіданню про смерть Святослава), що дають можливість перевірки, вона стоїть у повній згоді з 1 Новгород. і польськими хроніками (боротьба з Мешком -- Monum. Pol. hist. II с. 800, 835 etc.).

До с. 161. ¹⁾ В руських джерелах нема дати смерті Володимира; в останнє Володимир згадуєть ся, як ми бачили, в осени 1196 р. (Іп. с. 468), про Романа ж у Галичині чуємо 1201 р. (під 1202 р. в Лаврентієвській, що все співнюєть ся на оден рік). Дату 1198 р. дає Длугош. Його хронологія руських подій взагалі дуже кулява, він то співнюєть ся, то спішить ся незвичайно, але на сей раз може він і мав якусь записку — пор. його приписку в Monumenta Pol. hist. II. 800. Я одначе скорше був би за трохи пізнійшою датою — нпр. 1199 р., виходячи от з чого: Київська літопись, що тут досить інтересуєть ся галицькими подіями і повинна б згадати про смерть Володимира, а знов у хронології сих років акуратно кінчить ся 1198 р. (1199 і 1200 зайняті похвалою Рюрикови), — про смерть його не згадує, через те правдоподібнійше, що він умер не 1198 р., а 1199 наприклад.

До с. 162. ¹⁾ Див. про се низше в гл. V с. 255—6.

До с. 163. ¹⁾ Хронологія сих подій дуже заплутана. Лаврентієвська літопись — наше головне джерело, має заходи Рюрика до походу на Галичину і похід Романа на Київ і на Половців під 1202 р., а що Лаврентієвська літ. систематично спішить ся на оден рік в сій часті (тому Воскр. і Никон. нпр. датують все одним роком меньше її події), і перед тим, і потім (нпр. дати під 1206 р. — Константин іде до Новгорода, смерть Романа), то треба би рахувати 1201 р. Тим часом у Никити

Хонїята, сучасника, що писав скоро по подїях, про похід Романа на Половців оповідаєть ся між подїями 1200 і 1201 р.: перед тим (с. 686) оповідаєть ся про арештованне болгарського емігранта Івана-Олексія, що мусіло стати ся десь 1200 р., бо в панеґірику 1199 р. Никита не згадує про нього (див. Успенского Образование второго Болгарскаго царства — в XXVII т. Записок одеського університета с. 325); переходячи ж до історії половецького находу, що перервав ся наслідком Романового походу на Половців, Никита каже, що се стало ся на другий рік (τῷ δ' ἐφεξῆς ἔτει); потім наступають події 1201 р. (як повстання Камізи й згода з Болгарами); відповідно до того належало б похід Романа на Половців класти десь на початок 1201 р. (византийський — себ-то на наш кінець 1200 р.), хоч дуже налягати на се не можна, бо ся частина Никитиної історії має досить плутанин — через невикіпчення (див. Успенского I. с. с. 322). Дослідники датують сей похід то 1200, то 1201 р. (див. табличку при боньськїм виданню Никити с. 900, Muralt Essai de chronographie byzant. с. 261, Успенского I. с. с. 366, Голубовского Печенѣги с. 37). Дійсно коли тримати ся Никити, то виходить, як я кажу — що найбільше початок 1201 р., а в Лаврент. л. він став ся „зимою“ — себ то при кінці 1201 р., або навіть на початку 1202 р. (бо зимою звичайно значить січень-лютий, часом грудень, але не скорше). Помирити ці суперечности я не вмію, а розрубати — припустивши у котрогось помилку, — не хочу.

Друга трудність — з датою київського погрома. В Новгор. вона стоїть під 1203 р., і в огляду на випробовану певність її хронології сю дату можна б і прийняти, але і в Лавр. маємо 1203 р., а прецінь знаємо, що Лавр. спішить ся на оден рік. Сю суперечність одначе розв'язати досить легко: в Новгор. л. ся звістка стоїть першою під сим роком, по ній ідуть иньші звістки і між ними в 2-ій ред. Новгор. — і другий похід Романа; правдоподібно, тут київський погром поставлено під 1203 р. на початок, бо він в дійсности став ся при кінці мартівського 1202 р. (в січні). В Лаврентієвській він же записаний під 1203 р. як подія з кінця того рока = нашого 1204 р.; потрутивши рік в огляду на те, що вона спішить ся, зійдемо ся з Новгородською.

Таким чином між походом Романа і київським погромом минає коло року — як тримати ся Лавр. л. і коло двох — як тримати ся Хонїята. В своїй Історії Київщини (с. 264) я приймав, що погром став ся зараз по поході на Половців, і не я тільки: так обидві роки у Воскр. стоять під одним роком (1202), так приймали деякі попередні дослідники, як Арцибашев, Голубовский; можна б знайти на се натяк і у Хонїята: оповівши про похід Романа на Половців, він каже: πλὴν οὕδε τὰ κατὰ

тоує Тауроκλήθας τούτους δ τότε χρόνος παρέδραμεν ἀστασίαια і оповідає про війну Рюрика — в союзі з Половцями з Романом, себ то про київський погром (с. 692). Тут є натяк, як бачимо, що се стало ся скоро по поході на Половців, але досить загальний тільки; правда, латинський переклад подає натомість: eo anno zamiesь підкреслених слів, але се вже зовсім довільно. Коли не хочемо відкинути зовсім хронології літописей, випадає нам прийняти 1203 р. А роздумуючи, бачу, що воно неможливе, аби Романів похід і київський погром стали ся того самого (мартівського) року: руїна Київа сталась першого (чи другого) січня, а перед тим Рюрик ще спровадив Половців і Ольговичів, і на се треба було часу, а Роман, як бачили, ходив на Половців зимою, що значить звичайно січень — лютий, часом і грудень, але не скорше.

До с. 165. ¹⁾ Лавр. с. 397—8, 1 Новг. с. 179.

До с. 166. ¹⁾ Длугош II. 177 (VI р. 1205), в сій часті взагалі багатий цінними подробицями, зачерпненими з якихось руських, для нас страчених джерел, каже, що опорожнений київський стіл захопив Святослав Мстиславич, але Роман не дав йому Київа, а посадив Ростислава. Дійсно, у Мстислава Романовича був син Святослав, хоч і виступає він пізніше — був новгородським князем 1218 р. (1 Новг. с. 206—209); в Київщині про нього не чуємо нічого. Отже оповіджене у Длугоша можливе, хоч і не зовсім певне. Татїщев (III. 338) каже, що Роман посадив у Київі Інгвара, але се, правдоподібно, тільки здогад (досить правдоподібний), по аналогії з попереднім.

З хронологією сих подій знову маємо клопіт: в Суздальській літописи другий похід Романа на Половців і постриження Рюрика маємо під 1205 р., в Новгородській (2-ої ред.) — під 1203 р.; звістка про помирненє Романа з Ольговичами (властиво — про їх присягу Всеволоду) в Суздальській повторена — під 1204 і 1205 р., і рішити, котра з сих звісток стоїть на відповіднім місці, дуже трудно. Новгородська має тут теж плутанину (наслідком мабуть вставленої під 1204 р. повісти про Царгород) і деякі звістки повторено, як нпр. про війну Ольговичів з Литвою — 1 Новг. 179 і 188. Таким чином виходить для сих подій ваганне між 1203 і 1204 р., і знайти між ними правдиву дату здасть ся минї неможливим, власне через те, що хронологія обох джерел непевна. Порівнюючи звістку про війну Ольговичів з Литвою 1 Новг. (1-ої ред., с. 179) з Суздальською (Рад. і Акад. код.), маємо ріжницю на 2 роки; можнаб прийняти 1203 р., здавши ся на новгородську, колиж бо її подвійні звістки не позволяють вповні на неї покласти ся.

— ²⁾ Дата в польських хроніках — Monumenta Polon. hist. II. с. 800, 836, etc., Лавр. с. 404—5 (під 1206 р.).

До с. 167. ¹⁾ Іпат. с. 480—1, Лавр. с. 404—5.

До с. 168. ¹⁾ Ярослав прибув з Переяслава до батька 22/XII. Що до року, то в сих роках є переміни в хронології наших джерел. За Галицько-волинську літопись не кажу, бо в ній числа положено зовсім довільно, але Лавр перестає спішитись і вирівнює хронологію під 1206 р., маючи два роки з сим числом; ключі, які маємо під 1206 (другим) і 1207 рр., показують, що дійсно маємо тут 1206 і 1207 рр. Натомість Новгородська події 1207 р. оповідає під 1209.

— ²⁾ Лавр. с. 405—6, 407, Іпат. с. 481.

До с. 169. ¹⁾ Той факт, що посередничив київський митрополит, показує з усякою правдоподібністю, що з Рюриком Ольговичі помирилися ще перед тим.

До с. 170. ¹⁾ В Лавр. під 1215 р.: преставився Рюрикъ Ростиславичъ, князь кыевскый, княжа Черниговъ (с. 416), під тим же роком і в компіляціях — Воскр., Нікоп., Тверськ. Але вже Карамзін завважав справедливо (III пр. 133), що під час походу Мстислава на Всеволода, описаного в 1 Новг. під 1214 р., Рюрика вже не було на сьвітї, бо инакше мусїли б ми за нього чути. Суздальська літопись дійсно починає знову спішити ся одним роком, се видно з ключів для її 1217 (в 1 Новг. — дата походу Мстислава) і 1218 (= 1216 і 1217), і дуже можливо, що й під 1215 р. вона поспішила. Але питання чи дата походу 1214 р. в 1 Новг. певна?

Се правдоподібно, бо ключ під 1216 р. вказує на добру хронологію, перед 1211 р. вона спішить ся, але тут — під 1214 р. хіба могла б відставати, а не спішитись. Ключ же під 1214 р. хибний (сиропуста I/II не було від середини XII в.). Мушу одначе згадати, що пок. Кунік у своїй розвідці О годѣ возшествія Мстислава Романовича на престолъ кїевскій (Уч. записки ак. наукъ по I і III отд. т. II) для війни 1214 р. викомбінує 1212-ий.

— ²⁾ Місяць (вересень) дає Галицька літоп., Воскр. літопись датує 1211 р., але вона взагалі спізнюєть ся й просто ставить сей факт рік перед викликаною нею кампанією; Ніконов. л. дає 1212 р., але її звістка взята мабуть з тогож джерела, що й Воскр. Правдоподібно, що се дійсно була осїнь перед кампанією, яку вона викликала пізнійше — літом 1214 р.

До с. 171. ¹⁾ Обвинувачення на Ростиславичів цікаво порівняти з словами Галицької літописи, що Всеволод любив Романовичів; се виключає можливість ширшого толковання: ви = Мономаховичі чи Мстиславичі.

— ²⁾ Новгородці рушили з Новгорода 8/VI — 1 Новгородська с. 196.

До с. 171. ³⁾ Воскр. л. каже, що він сів у Вишгороді; коли се не заміна слова дістав, то се значило б, що він від разу Інгвара уважав тимчасовим князем і вістав ся чекати Кііва.

— ⁴⁾ 1 Новг. с. 195—197, Воскр. I с. 117—8 (під хибною датою — 1212 р.); про Володимира Рюриковича в Смоленську — див. 1 Новг. с. 201. Що до Переяслава, то свій здогад опираю ось на чім: 1214 р. (може ще перед походом Ростиславичів), Половці взяли в неволю переяславського князя Володимира Всеволодича; під 1217 р. (= 1216) читаємо, що Володимир вернув ся в половецької неволі й дістав иньшу „властцу“ від братів замість Переяслава (Воскр. I с. 125). Очевидно, Переяслав зайняв хтось иньший, і дуже правдоподібним мені здаєть ся, що сю опорожнену неволю Всеволода волость взяли Ольговичі ще 1214 р., яко нагороду за Кіів.

До с. 172. ¹⁾ Правда, 1 Нов. л. оповідаючи про похід Мстислава на Галич 1219 р., каже, що по тім поході в Кііві сів Володимир Рюрикович (с. 210), але се або якась тимчасова переміна місце, бо перед тим бачимо в Кііві Мстислава Романовича (в 1 Нов. під тим же роком — с. 209), і він знову був у Кііві під час похода на Калку 1223 р., — або по просту помилка; якусь боротьбу тяжко припустити.

— ²⁾ і ³⁾ Твер. с. 315 (під 1215 р.), Воскр. I с. 119, під 1214 р., але воно відповідає звістці 1 Новг. під 1215; на початку 1216 р. Мстислав вернув ся в Новгород; пор. Нікон. II с. 67—8. Мені здаєть ся правдоподібним, що на сей факт натякає Длугош (II. 183, під 1208 р., але ся історія належить в дійсности до 1215—17 pp.) словами (само по собі неясними): *Mscislaus Mscislavic unus ex Russiae ducibus de Haliciensis principatu exclusus.*

До с. 173. ¹⁾ Сю дату дає 1 Новгор., і вона вповні правдоподібна, хоч саме оповідання має деякі недокладности, і мені здаєть ся — злучує до купи подробиці походу 1219 і 1221 р.; тим чином, думаю, ворогами Мстислава в поході виступають Поляки, його союзники в дійсности (Чехи і Морави, думаю — вже тільки епічна прикраса); тим же чином Мстислав у сей похід бере в неволю угорського королевича, тим часом як Галицька літопись виразно каже, що угорська залого тоді утікла.

— ²⁾ Длугош (II. 185) вчисляє: Володимира Рюриковича, Ростислава Давидовича і Ростислава Мстиславича, але у нього тут зшиті до купи звістки про вигнання Мстислава з Галича і про війну 1221 р.

— ³⁾ Іпат. с. 489—491, 1 Новг. с. 210, Твер. с. 329, Воскр. I с. 126, Нікон. II с. 82, Длугош II. 183—8. Галицька літопись дає місяць: Данило, відступаючи з Галича, прийшов до Плава 25 жовтня; се й означає слово „зимѣ“ Тверськ. л., і стоїть воно тут під 1220 р.;

в Воскрес. маємо се під одним роком з походом 1219 р., але на се може вплинуло означенне: „зимою.“ У всякім разі в Галицькій літописи не видно, щоб Мстислав проседів тоді в Галичу дуже коротко, кілька тижнів.

Дос. 173. ⁴⁾ Що правда, він виступає лише в Тверськ., і її оповідання так пригадує оповідання 1 Новг. під 1219 р., що й Володимир міг звідти взятись.

— ⁵⁾ Іпат. с. 492—3, Лавр. с. 423, Воскр. I с. 128 (під 1120 і 1221 р.), Тверськ. с. 332—4 (1221 і 1222), Нікон. II с. 85—87 (1219 і 1221 р.); з певною правдоподібністю можна прийняти дату Лавр. для другого походу — 1221 р., тоді для першого — 1220.

До с. 175. ¹⁾ Про сей перший монгольський похід написано було по горячим слідам (у всякім разі перед другим походом Татарів — перед 1236 р.) сказаніє у Київі (його початок в Академічній кодексі Суздальської літ.: „По грѣхомъ нашимъ придоша язици незнаеми, при Мьстиславѣ князѣ Романовичѣ, в десятое лѣто княженъя его в Киевѣ...“), а кінчить ся: „Сихъ же злыхъ Татаръ Таурмень не свѣдаешъ, откуда были пришли на насъ и гдѣ ся дѣли оиять...“). Найбільше заховало воно свій зміст в версії 1 Новгородської (л. с. 215 і далі), але без початку. В Галицько-волинську і Суздальську його заведено в скороченню, доповненієм звістками головно про факти, ближші кождому з редакторів (в Галицько-волинській нпр. оповідасть ся ближше про участь Романовичів і взагалі галицьких військ, у Суздальській — про полк, посланий Юриєм володимирським). В пізнійших компіляціях — нпр. Академічній кодексі і в Воскр. — маємо вже контамінацію початкового оповідання з галицькою версією; в Твер. і Нікон. вона має поетичні додатки про участь в битві богатирів.

До с. 176. ¹⁾ Лавр. с. 426, 427, 429.

— ²⁾ Новг. с. 220—240, Лавр. с. 433. Суздальська літопись під 1230 р. каже, що за посередництвом Юрія і Володимира Ярослав помиривсь з Михайлом, але потім під 1231 р. маємо похід Ярослава на Чернигівщину (1 Новг. с. 239), а ще 1232 р. в Новгороді пробує засісти оден з чернигівських князів (с. 239—40), і се могло б вказувати, що відносини ще не були полагожені. Можливо, що в'їзд чернигівських князів у Київі весною 1231 р., припадково згаданий в Суздальській літописи, стояв у звязку з сими справами.

До с. 177. ¹⁾ Сього князя Галицька літопись зве просто Ізяславом, компіляції — Ізяславом Мстиславичом, а Воскр. (I с. 138), Нікон. (II с. 104) і Тверськ. (с. 364) називають внуком Романа Ростиславича; нема причини відкидати сю генеалогію. В історичній же літературі його звичайно уважають сином Володимира Ігоревича, що був князем галицьким, бо він бере участь в галицьких справах; але в дій-

сности Ізяслав претендує на Київ; більш про се — в Історії Київщини с. 282—3; додаю тільки, що сеї справи доторкнув ся останніми часами ще д. Дашкевич у статі *Еще разысканія и вопросы о Болоховѣ и Болоховцахъ* (київ. Унив. Изв. 1899, I), але виразно виступити проти традиційного погляда не відваживсь.

До с. 178. ¹⁾ Там, де нашим джерелом служить Галицька літопись, позбавлена хронології (бо її теперішня хронологія зроблена зовсім довільно), дати можуть виводити ся з вичайно тільки з певним приближенням. Комбінуючи факти Галицької літописи, я уважав би зиму 1232/3 р. за приблизний час сього похода Данила в Київщину.

До с. 179. ¹⁾ Іпат. с. 514 - 6, 1 Новг. с. 245.

— ²⁾ Новгородська літопись оповідає про його вихід з неволі під тим самим роком.

До с. 180. ¹⁾ Про татарський похід див. ще низше гл. V.

— ²⁾ Внуком Романа зве його тільки оден з кодексів Воскресен. літ. (Арх. III — I с. 144); за сим промовляло б те, що Мстислав Романович був київським князем, а Мстислав Давидович — ні. Три інші кодекси Воскрес. л., Тверськ. (с. 374), Нікон. (II. 116), Густ. (с. 339) звуть його внуком Давида, і сей погляд переважає і в літературі.

— ³⁾ Іпат. с. 517, 521, 1 Новг. с. 245. Про ріжниці в копіляціях що до переімени київських князів у сих роках ширше див. Історію Київщини с. 286—7; повні, хоч і побіжні відомости про них дає Галицька літопись.

До с. 181. ¹⁾ Лавр. с. 447 (звідти в Акад., Воскр., Соф., Твер., Нікон., IV Новг., Густин.); друга дата — в 1 Псков., Супрасл., Аврамки — очевидно новгородського початку: Батий приступив під Київ 5 вересня, облога тривала 10 тижнів і 4 дні, і взято Київ в понеділок 19 падолиста. З звісткою про довгу облогу Київa згоджуєть ся оповіданне подорожника Пляно Карпіні (*cum diu obsedissent, illam ceperunt*; але його оповідання не визначаєть ся докладністю; з оповідання ж Галицької літописи зовсім не виходить, аби облога була довга. В хроніці Рашид-ед-Дина Татари перед походом на Уладмура беруть „велике руське місто Мінкерфаан протягом девяти днів (Ж. М. Н. Н. 1855, IX), і досить правдоподібно, що мова іде тут про Київ.

— ²⁾ Супроти того трудно сього Ярослава уважати Ярославом Інгваревичом, як то роблять часом, почавши від Зубрицького (Історія III с. 153); Ярослав Інгваревич міг би держати Київ тільки з руки Данила, чи за його дозволом, але літописець, оповідаючи про гостину Данила в Києві, нічим не натякає, що тут він був ще в границях свого політичного вплива.

До с. 181. ³⁾ Сказаніє про смерть Михайла, в рукописи XIV—XV в. видано у м. Макарія Історія рус. церкви V. с. 417; про нього дещо див. у Ключевского Древнерусскія житія святихъ с. 146; докладно досі його не простудіювано; див. дещо в Історії Київщини с. 436—7.

До с. 182. ¹⁾ Лавр. с. 447—9, 1 Новг. 271.

До IV глави. До с. 184. ¹⁾ Наведемо кілька прикладів: Іп. 222 просишь у тебе Черниговской и Новгородской волости. Іп. 240: Иде Гюрги воевать Новгородской волости — повелѣ Смоленскую волость воевати. Іп. 343: всю волость Черниговскую (в тїснійшій значінню, не землю). Іп. 435: туга люта во всемъ Посемьи, и в Новгородѣ Сѣверскомъ и по всей волости Черниговской (тут не ясно, чи волость = земля по нашій термінології, чи Чернігівська волость тїснійша, в противність Новгород-сіверській і Посемю). Чернігівська земля — Іпат. 223: ѣха цє Переяславля вбораѣ в землю Черниговскую и повоева около Десны села ихъ... и тако повоевавъ волость ихъ, але не знати чи тут треба розуміти землю = округ, чи взагалі землі належні чернігівським князям.

Про „Руську землю“ див. низше с. 349.

„Область“ значить околицю: бысть знамение.. в киевской области (вар.: волости) — Іп. 225, і тут же низше в тїмже значінню: в киевской стороны; теж саме на с. 463: по всей области киевской и по Киеву.

— ²⁾ Спеціальна література Київської землі: розділи присвячені Київській землі в курсах Бестужева-Рюміна, Погодіна, Гловайского (див. вище с. 306), Костомарова Черты народной южнорусской исторіи, монографії — моя і д. Линниченка про віче; внутрішній політиці Київщині присвячують багато уваги й загальніші праці про політичні відносини Руських земель, як Сергєєвича Русскія юридическія древности, Самоковсова Замѣтки по исторіи рус. государств. устройства (Ж. М. Н. П. 1869, XI—XII), і т. и. Для історичної географії, історії осад і їх житя — вступний розділ в моїй історії Київщини, гл. VI Географії Барсова, III гл. Печенѣгів Голубовского (про Поросє), Археологическая карта Киевской губернии Антоновича (для західньої частини старої Київщини буде служити також карта Волинської губернії, виготовлена ним же для сьогорічного археологічного з'їзда, але ще не видана), Монетные клады Киевской губернии Виляшевского, 1889, Сказанія о населенныхъ мѣстахъ Киевской губернии Похилевича, 1864, і його-ж Уѣзды Киевскій и Радомысльскій, статистическія и историческія замѣтки, 1887 (нове виданнє з попередньої праці); до західньої Київщини окрім Сборника свѣдѣній о курганахъ и городищахъ Волын. губ. і Теодоровича Описаніє Волын. епархіи (див. вище с. 310) належить іще література Болоховської землі: Дашкевича Болоховская земля и ея значеніє въ рус-

скої історії в Трудах III археол. з'їзда, т. II, і особіно, йогож Новійшіє домьслы о Болоховѣ и Болоховцахъ (кїів. Университ. извѣстія, 1884, VI), Еще разысканія и вопросы о Болоховѣ и Болоховцахъ (ib. 1899, I), Молчановського Очеркъ извѣстій о Подольской землѣ гл. V, мїй Громадський рух на Україні-Руси в XIII в. (Записки Н. Товариства ім. Шевченка, I); иньша література вказана в згаданих статях проф. Дашкевича. Из старших праць згадаємо ще Историческое Обзорѣние городовъ Кїевской губ. в Кїев. губ. вѣд. 1846. Специальнїйші статї по части вказанї низше, по части див. їх в I гл. моєї Історїї Кїївщини.

До с. 185. ¹⁾ До тїснїйшого значіння Руси, Руської землї див. тексти вказанї в I т. с. 377, сюди можна додати ще нпр. Іпат. 15, 379, 459. Русь = Україна Іп. 242 р. 6 (изъ Руси = Чернигівщини), 306 р. 32 (у Руської землї = Кїївщина + Переяславщина), здасть ся 348 р. 26, далї 411 р. 4, 406, Лавр. 355 (руськимъ дѣцькимъ = в Україні). Русь = Кїївська земля див. Іпат. 312 (руські городи — на Погоринї). Русь = землї Руської держави нпр. Іпат. с. 104 р. 32, 105 р. 28, 218 р. 32.

До с. 186. ¹⁾ Західня границя Погорини видна буде в порівняннї деталей оповідання Кїївської літописи 1149—1152 р. с. 270—271, 284, 319—3; в них видно, що крайніми містами Погорини були Пересопниця і Зарічеськ на р. Стублї, і річка Олика (теп. Полянвка), здасть ся, була пограничною. Група міст, захоплених Володимирком, що виразно звуть ся „руськими городами“ (с. 312—3), значить належали до Кїїва, означають полудневу границю Погорини: се Бужськ, Шумськ, Тихомель, Вигошів і Гнойниця, в них знаємо місце Шумська (на Велї) і Тихомля та Гнойниці на верхній Горини); Шумськ і півнїйше згадуєть ся як город в Погоринї (Іп. с. 373); спеціальний реферат про нього проф. Антоновича (в резюме) див. К. Старину 1899, V.

До с. 187. ¹⁾ Погорину (Дорогобуж) вперше бачимо в руках луцької галузи Мстиславичів — Ярославичів 1183 р. (Іп. 428 — у Інгвара Ярославича). Яким способом вона перейшла в руки Ярославичів, сього не можна пояснити инакше, як тільки, що ще їх батько Ярослав луцький, бувши досить сильним і впливовим князем, прилучив Погорину до своєї волости і перед смертю розділив її між своїми молодшими синами — Інгваром і Мстиславом, бо самі вони були занадто незначні й слабї князьки в 70—80-их рр., аби могли дістати собі Погорину, та й відки? Уже 1180 р. Ярослава не було на свѣті, се видно із згадки в літописи самих Ярославичів (Іп. 407), і тоді вже Погорина мусїла бути так подїлена, як то бачимо півнїйше: Дорогобуж у Інгвара (згадуєть ся тут 1183 р. — Іп. 428), Пересопниця у Мстислава (згадуєть ся тут уже в перших роках XIII в. — Іп. 485). Потім, переходячи до Луцька, по смерти брата Всеволода, Інгвар задержав у себе й Дорогобуж.

До с. 187. ²⁾ Лавр. с. 296, Іпат. с. 312—3; що Прилук вернено, се само по собі зрозуміло з огляду на пізнішу війну з Володимирком; з погоринських городів бачимо ми потім Шумськ між містами Дорогобузького князівства (Іп. с. 373).

До с. 188. ¹⁾ Під 1142 р. Всеволод Ольгович каже про Туров до Вячеслава: „сѣдѣши въ Киевской волости“, і низше Всеволодові брати звуть київською волостю Бересте, Дрогичин, Черторийськ і Клецьк (Іпат. с. 222). По Ярославовій смерті Турово-пинське князівство було звязано з Київом аж до вигнання Ізяслава 1073 р.; по короткім злученню з Київом по його повороті воно відокремляється в руках Ізяславичів, як їх отчина, аж до 1093 р., коли Святиполк сів у Києві. Від 1093 р. Туров вістається при Києві до 1113 р., потім — до 1142 р. він переходить з рук до рук; на короткий час, за Всеволода Ольговича, злучується він з Київом, потім відлучено його, і знову воно прилучене в р. 1146—1158, з дрібними перервами.

— ²⁾ Іпат. с. 341 і 443.

— ³⁾ Сей Городець (він же Песочиний городок в Іпат. с. 520—1) стояв на острові, що робить тут, бодай тепер, малий проток Радосинь (теп. Радунка); укріплення його одначе незначні; про них і взагалі про Городець див. брошюру Гошкевича Замокъ кн. Симеона Омельковича и лѣтописный Городець подъ Киевомъ, 1890 (відб. з Трудів київ. дух. акад. 1890, II). Натяки про приналежність до Києва задніпрянської скрайки зібрані й обговорені в моїй історії Київщини с. 9—10. Здається, що про ці київські задніпрянські землі йде мова в Іпат 225: бысть знамение за Двѣпромѣ въ Киевской области; тяжше припустити, що се задніпрянська (чернігівська або переяславська записка).

До с. 189. ¹⁾ Можливо, правда, що Данило нищив Звяглян тільки принципіально, як сторонників противного йому напрями.

— ²⁾ Іпат. с. 468, 503, 516, 521.

— ³⁾ Архивъ Югозап. Россіи ч. VII т. II с. 17.

До с. 190. ¹⁾ Спеціальна література Києва дуже велика; окрім праць про Київщину взагалі, вичислених на с. 348, тут треба згадати — зі старших праць: Берлинського Краткое описаніе Києва, 1820, Фундуклея Обзорѣніе Києва въ отношеніи къ древностямъ, 1847, Евгенія Описаніе Києво-Печерской Лавры, 1826, 2 вид. 1831, Описаніе Києво-софійскаго собора, 1825, Остромысленскаго Исслѣдованіе о церкви св. Іллі, 1830, статі Максимовича, зібрані в II т. його Сочиненій (1877) Описаніе Києва Закревскаго (друге вид. 1868 р., в двох великих томах), далі Сборникъ матеріаловъ для исторической топографіи Києва, 1874, Захарченка Киевъ теперь и прежде, 1888 (недбала компіляція, з гарними фототипіями), Антонович і Армашевський Публичныя лекціи по

геології и исторії Києва, 1897, Петрова Историко-топографическіе очерки древняго Києва, 1897 (старанно зроблений звід материялу, критика його деяких поглядів, головню що до пляну 1638 р. у Голубева О древнійшемъ планѣ Києва, XII т. Чтеній київ. істор. товар.), Петрова ж популярно зроблений огляд: Києвъ, его святыня и памятники, 1896, Айналова и Рѣдина Древности Києва, 1899. Сюдиж належить кінцева частина т. V Русских Древностей Толстого і Кондакова. Для поодиноких питань — статі проф. Лашкарьова, зібрані в книзі: Церковно-археологическія изслѣдованія, очерки и рефераты, 1898, статі неб. Лебединцева: Олегова могила, Дмитрієвскій монастирь (Чтенія київ. істор. тов. I), О святой Софії кievской (Труды III арх. съѣзда, I), Описаніе Кіево-софійскаго каѳед. собора, 1882, Историческія замѣтки о Києвѣ, (К. Старина 1884, X), Кіево-Михайловскій Златоверхій монастирь, 1885, Кіевопечерская Лавра въ ея прошломъ и нынѣшнемъ состояніи, 1886, Еще одна изъ древнѣйшихъ церквей въ Києвѣ (подільська Успенія, К. Старина, 1887), XII, Церковь св. Василя, Спасъ на Берестовѣ (ib. 1888, VII); далі: Кіево-златоверхо-михайловскій мон. (аноніимне) 1889, Айналова и Рѣдина Кіево-Софійскій собор, 1889, Кіево-подольская успенская церковь ер. Антонина, 1891, О церкви и иконѣ Богородицы Пирогощи Малышевского (Чтенія т. V).

До с. 190. ²⁾ Тепер границу Поділя від Оболони становить штучно виконана в XVIII в. „Канавка.“

— ³⁾ На сі повені правдоподібно натякає Повість, в оповіданню про Ольгу: бѣ бо тогда вода текуща возлѣ горы киевскыя, и на Подолѣ не сѣдыхуть люде, но на горѣ (с. 35); розуміти (як деякі), що тоді Поділе не було залюднене, ніяк не можна, бо ж маємо на залюдненнє його виразні вказівки.

— ⁴⁾ Ольга каже: такоже постоиши у мене в Почайнѣ, якоже азъ в Суду (в царгородській пристани) — с. 40.

— ⁵⁾ Ппат. 299: и тако вбодоша ѣ в Лыбѣдѣ весдѣ, ины же и бр о да грѣшиша.

— ⁶⁾ Див. т. I с. 11 і 13 і примітки; результати дальших розкопів на Кирилівській ул. ще не опубліковані.

До с. 191. ¹⁾ Відомости про подільські нахідки зібрані у Антоновича Археологическая карта с. 30—1 і у Петрова с. 32—3 (тут додана ще одна дуже інтересна, але непевна нахідка — грецьких і римських монет в I—II в. по Хр.), про печерські Антонович с. 40—1, Петров с. 51—2.

— ¹⁾ Се видко з порівняння Лавр. 54, де княжий двір стоїть за містом, „за святою Богородицею“, й Іп. 79, де статуї стоять за св. Богородицею, але вже в місті, поставлені, очевидно, Володимиром.

До с. 192. ¹⁾ Thietmari VIII. 6.

До с. 193. ¹⁾ Іп. 247: Володимир, не можучи проїхати з великого города в старий звичайною дорогою, через міст, „увороти коня направо.“

— ²⁾ Сказание в прольоту XIV в., передруковано нпр. у Закревского I. 265.

— ³⁾ Лебединцев у К. Старині 1884, X с. 237—8, Петров ор. с. 150, 253—5.

До с. 194. ¹⁾ Іп. с. 208. Про жидівську дільницю див. у Петрова Ист.-топ. очерки с. 9 (є тут у нього багато довільного). Про останки старого жита на Киселівці див. К. Старина 1888. VIII і IX.

— ²⁾ Іп. 206, 250, 283; з великої літератури Копиревого кінця згадаю лише новіше — Лашкарьова в його Очерках, Петрова Ист.-топогр. очерки, Голубева О древнѣйшемъ планѣ Кіева в XII т. Чтеній київ. істор. тов.

— ³⁾ Звістки зібрані у Петрова с. 29.

— ⁴⁾ Іп. 249, Лавр. 302.

До с. 195. ¹⁾ Іп. 425, правдоподібно він же згадує ся на с. 162 під іменем Германового (Германечь), пор. с. 127. Про двір — Іп. 90, 307, пор. с. 13: приступль подъ Угорьское. Про печери див. Антонович Арх. карта с. 40.

До с. 196. ¹⁾ Іпат. 261, правдоподібно в сїм дворі жив і Михайло Всеволодич: живяше подъ Киевомъ во островѣ — с. 524.

— ²⁾ Лавр. 311, Сборникъ матеріаловъ для ист. топогр. Кіева III с. 106, з докум. 1593 р.: на Теремпохъ селище пустое.

— ³⁾ Нова стаття проф. Лашкарьова: Дача кієво-братакаго монастыря Церковщина — Труды Кієвской Духовной Академіи 1899, III, див. Похилевича Уѣзды Кієвскій и Радомысльскій с. 106. Проф. Лашкарьов думає, що тут було село Печерського монастиря, а потім філія сього монастиря.

До с. 197. ¹⁾ Ветичі згадують ся в документі 1713 р. — Сборникъ мат. для ист. Кіева III. 135—6; про Подлюбське озеро — див. у Барсова Географія² с. 143 (на підставі паперів Бороздіна, а плян Бороздіна в атласі Погодіна Древняя русская исторія).

До с. 198. ¹⁾ Лавр. 302, Іп. 350.

— ²⁾ Іпат. 393, 1 Новг. 245; правдоподібно, про костели йде мова в 1 Новг. 179: а что гости иновемьца всякого языка — затворишася въ церквахъ. Про костел св. Марії — Длугош під р. 1233 (II. 240); ся звістка, зачерпнена або з якогось незнаного руського джерела або з домініканських записок має в науці загальне довіре. Пор. булю 1234 р. *Ulrico et fratribus suis eorumque concivibus Latinis in Kiow — Historica Russiae mon. I ст. 36.*

До с. 198. ³⁾ Карамзін III с. 124, Брун — Черноморьє I. 194; инше толкованне — що тут треба розуміти розповсюдження слави похода по тих землях.

— ⁴⁾ *Sunt et testes mercatores de Constantinopoli qui per Tartaros in Russiam venerunt, nomina autem mercatorum illorum sunt haec: Michael Genuensis enim et Bartholomeus, Manuel Veneticus, Iacobus Reverius Acre, Nicholaus Pisanus — isti sunt maiores; alii minores sunt: Marcus, Henricus, Iohannes Vasius, iterum Henricus Bonadies, Petrus Paschami; alii plures fuerunt, sed eorum nomina nescimus — Récueil IV. 772.* Гейд уважав (ор. с. I 328) Венеціянами окрім Мануеля ще того Реверія і Миколая — з фамілії Pisani, але він міг бути й купцем в Пізи, а Реверій в Акри.

— ⁵⁾ Про Вірмен — Патерик с. 132 (лікар Вірмени „научи единовѣрники своя“), а також згадки в посланнях Теодосія до Ізяслава і Никифора до Ярослава (у Макарія Ист. рус. цер. II с. 338 і 365). Про Жидів іще Життє Теодосія с. 24.

До с. 199. ¹⁾ Про Вишгород окрім загальних праць про Київщину ще див. монографії про Київ — Закревського sub voce і Петрова с. 235 і далі.

До с. 201. ¹⁾ Іпат. с. 127—8, 202—3, Сказанія о Борисѣ и Глѣбѣ с. 21, 25, 32, 71—2, 75, 86.

До с. 203. ¹⁾ Статейка Хрущова в I т. Чтеній київ. іст. тов.: Бѣлгородка и найденый въ ней змѣвникъ.

— ²⁾ Контаріні — у Семенова с. 20, Акты Зап. Рос. I. 145, Целярий с. 386 (білгородський шлях він зве „лісовим“).

— ³⁾ Антонович — Археологическая карта с. 134 і далі.

До с. 204. ¹⁾ Тимчасові звістки в К. Старині 1899, I і IV (Археол. лѣтопись Южной Россіи).

— ²⁾ Про них Біляшевського Церковище возлѣ дер. Монастырекъ, і доповнення Лебеденцева в Київ. Старині 1889, I; звістка про монастир XVI в. — Архивъ Юго-зап. Россіи VII. I с. 121.

— ³⁾ Література й детальніший перегляд цього питання в Історії Київщини с. 27 і далі.

До с. 206. ¹⁾ Перегляд цього питання *ibid.* с. 36—7.

До с. 207. ¹⁾ Він згадує ся в Патерику в оповіданню про події 2-ої пол. XI в. побіжно й припадково; що взагалі згадки Патерика в попередніх часів не дуже докладні, тож і тут можливий анахронізм, хоч і не конче.

— ²⁾ В люстрації канівського замка 1552 р. вже згадує ся про „городище стародавное широко, з валы немалыми“ — Архивъ ЮЗР. VII. I. 92. Про находки Княжої гори див. головно статі М. Біляшев-

ського в К. Старині 1890, XII і 1891, I, найновійше *ib.* 1899, IX Археол. лѣтопись), також у Бобринського Курганы м. Сяблы й у каталогах музею Хойновського і В. Тарновського.

До с. 207. ³⁾ Про сю канівську церкву див. реферат Лашкарьова в його Очерках. Звичайно сю церкву уважають церквою св. Георгія, збудованою Всеволодом у Каневі, але на се нема ніяких вказівок, а церква зветь ся тепер Успенською.

До с. 208. ¹⁾ Перші відомости про нахідки з с. Коноччі й Сахнівки подав д. Біляшевський в К. Старині 1999, VII, що взагалі перший звернув більшу увагу на пороські городи. Що на місці городища коло с. Коноччі був Товаров, видно з люстрації 1552 р. — Архив Юго-зап. Россіи с. 100; нахідки близше локалізують його, бо в своїй Історії Київщини я міг тільки загально вказати на околиці м. Межирич. Що до сахнівського городища, то місцем до нього найблизше підходить Кульдекюрів (хоч я б не поручив ся, що се було постійне імя, а не *possessivum*, як Чорнаїв); знову як більше місто (се видно з обставин — як особливо привабно державу доють його Контувдію) насуваєть ся Дверень. Цікаво було б зібрати хорографічні назви з Сахнівки: може б вони рішили питання.

До с. 209. ¹⁾ Антонович — Археологическая карта с. 138.

— ²⁾ Сендульській М. Искорость — в Волын. епархіальн. вѣдом. 1880, VII, Памятники старины въ западн. губерніяхъ в. IV, К. Старина 1882, II с. 546: Искорость — древній Коростень или Скоростень; тут сказано, що назви „Ольгині бані“ народ не знає, а зве се місце просто „сижею.“

До с. 210. ¹⁾ Сендульській Г. Овручъ — Волынскія епарх. вѣд. 1876, I, Памятники старины въ зап. губ. IV.

— ²⁾ Се видко з фальшованого привілея кн. Андрія Юривича „Китай“ — див. Описаніе Киево-печер. лавры Евгенія с. 170.

— ³⁾ Архивъ ЮЗР. VII. I. 129.

До с. 216. ¹⁾ На таку гадку наводить особливо дорогобузька депутация: її, видно, інтересовало головно, аби місто не було пограблено війском Ізяслава, і так розумів се, очевидно, й сам Ізяслав.

До с. 220. ¹⁾ Новійша проба статистики київських рукописей, які заховали ся до тепер — у Волкова Статистическія свѣдѣнія о сохранившихся древнерусскихъ книгахъ (Памятники древней письменности СХХII) с. 30—1.

— ²⁾ Література давнього Турово-пинського князівства досить бідна; окрім згаданих вище загальних праць можна вказати тільки монографію Довнара-Запольського Очеркъ исторіи земель Кривичской и Дреговичской до к. XII в. і недавню статю М. Gozdawa Terytorium księstwa

Pińsko-Turowskiego (Ateneum, 1898, VIII), що одначе опираєть ся на пізнійших відомостях — XV—XVI вв. Историко-статистическое описаніе Минской епархіи арх. Николая, 1864, дає теж дуже мало. Не більше пожитку і в недавньої праці Татура Очеркъ археологическихъ памятниковъ на пространствѣ Минской губерніи, Минскъ, 1892. О скільки територія Турово-пинського княз. входить в територію теп. Волинської губ., можуть служити для нього вичислені вище (с. 310) праці Теодоровича і Самоквасова. Про нову монографію про сю землю, що має вийти, згадував я вище.

До с. 221. ¹⁾ Глѣбъ бо бѣше воевалъ Дреговичи и Случескъ пожегъ — Іп. с. 203; Святославъ Ольговичь... взя Куреск и с Посемьемъ, и Сновъскую тысячу у Изяслава, и Случескъ и Кльческъ, и вси Дреговичѣ — с. 268.

— ²⁾ Хиба би прийняти, що Туров і Пинськ стояли вже не на дреговичьким ґрунті, а тільки притягнули до себе полудневу частину Дреговичів, ввагалі не визначених особливим політичним і культурним розвитком, подібно як нпр. Чернігів протягнув до себе територію Радимичів. Розумієть ся, се була б дуже відважна гіпотеза.

— ³⁾ Про Случескъ — Іп. с. 203, теж с. 269; тексти див. в прим. другій.

— ⁴⁾ Іп. с. 222: Всеволод Ольгович, відібравши Туровське князівство від Вячеслава, своїм своякам дає „по городови: Берестий и Дорогичинъ, Черторыескъ и Клеческъ“, а свояки відповідають на те, що вони не хочуть „київської волости.“ Найпростійше розуміти, що сі всі городи звуть ся київськими тому, що зачисляли ся до туровських. Правда, можна б припустити і те, що як раз Черторисекъ не був туровський, а Всеволод відібрав його від Волини, але на се нема натяку, а пізнійші претензії „Пиняя“ на Черторисекъ дуже промавають за тим, що се була туровська волость, бо ледво аби сягнули по питоменне волинське добро такі слабі князі як вони.

— ⁵⁾ Сам Всеволод згадуєть ся вперше 1116 р. — Іп. 204, але без назви волости.

До с. 222. ¹⁾ Инакше не могли би ми пояснити, як Дубровиця стала туровською волостю, як прийнявши, що вона належала до Городна; що до Степая, то приналежність і його до Городна виходить з гадки, що степанські князі належали до туровської династії, а се хоч і дуже правдоподібно, та тільки гіпотеза (імя степанського князя Івана Глібовича підпирало б її по часті: династії мали свої фамілійні імена, і сі імена стрічаємо в туровській династії, а в волинській — ні).

— ²⁾ Оженив ся з Всеволодківною 1144 р. — Іп. 227.

— ³⁾ Див. у Любавского Областное дѣленіе в. кн. Литовскаго с. 196.

До с. 223. ¹⁾ Антоновича Монографіи II с. 20, Любавскій ор. с. 2, Леонтович Очерки изъ ист. лит. рус. права с. 73.

До с. 224. ¹⁾ Передруковано при Твореніях Кирила Туровского, вид. еп. Евгенія, К., 1880.

— ²⁾ Посади убо сего окаяннаго Святополка въ Пиньскѣ въ княженні — вид. Срезневского с. 42.

До с. 226. ¹⁾ Див. нотку на с. 350.

До с. 227. ¹⁾ Звісні ще два сини — Іван — Іпат. с. 361, пор. Воскр. I. 79, і Ярополк — Іп. с. 452, але не знати, які вони мали волости; під 1174 р. (с. 391) літопись говорить тільки про сі три галузи: княземъ туровськимъ и пиньскимъ и городеньскимъ.

— ²⁾ Сього Володимира, згаданого в Іпат. під р. 1204 і 1228, вважають сином „Ростислава пиньского“, згаданого разом з ним під 1228 р., і внуком Юрія (Погодін Изсл. IV, с. 276, показчик до Іпатської літ. sub voce); але істнованне кн. Ростислава Юриевича — се непорозумінне (Погодін вказує його під 1214 р., але див. 1 Новг. с. 196), а уважати Володимира сином Ростислава нема ніяких причин; хто був сей Ростислав, не знати, як і те, чому вони обоє звуться пиньськими — і Володимир і Ростислав.

До с. 228. ¹⁾ Слова літописи (с. 452) „нелзѣ бо (чит.: бѣ) имѣ дойти земли ихъ (Литви)“ очевидно розуміють Рюрика і його шуртів; див. ще с. 455.

До глави V. До с. 230. ¹⁾ До поданих в I т. (с. 397) додам находку 1898 р. в Полтаві — значний скарб абасидських дірґемів (з них 52 перейшло в кїв. універ. музей) — К. Старина 1899, IV (археол. літопись).

До с. 233. ¹⁾ Для історії Черниговщини окрім розділів в численних вище курсах (с. 308 і далі) монографії про Сіверську землю Багалія й Голубовського і генеалогічна праця Зотова О черниговскихъ князьях по Любецкому синодику, для історичної географії іще, окрім праць Барсова, арх. Філарета Ист.-стат. описаніе Чернигов. епархіи, арх. Леонида Церковно-историческое изслѣдованіе о древней области Вятичей, з московських Чтеній 1862 р., Самоквасова — Древніе города Россіи, 1873 (каталог городищ Чернигівської губ.), Голубовского Печенѣги (для історичної географії Посемя); із старших згадаємо: Маркова О городахъ и селеніяхъ въ Черниговской губерніи, упомин. въ Несторовой літописи — Період. сочиненіе, 1815, XL, Историческія свѣдѣнія о Черниговской губ. і Матеріалы для историко-статистическаго описанія Черниговской губ. — в Чернигов. губ. вѣд. 1846 і 1852.

До с. 234. ¹⁾ Іп. с. 140—1, 157.

До с. 235. ¹⁾ 1 Нов. 196; судячи по літописному тексту, Річця могла бути тут крайнім чернігівським городом на півночі.

— ²⁾ Фундаційний привілей Смоленської катедри, Іпат. с. 328, Голубовського Історія Смолен. землі с. 79—82.

— ³⁾ Олегъ зая Свирѣлескъ (від Рязанців), б'яше бо и то волость Черниговская — Іп. с. 408, пор. с. 456 („рѣчи про волости“ у чернігівських князів з рязанськими).

До с. 236. ¹⁾ Див. вище с. 99.

— ²⁾ Книга Большого Чертежа вид. Спаского, с. 86.

До с. 240. ¹⁾ Іпат. с. 415—6, Лавр. 367—9, 1 Новг. 156—8; для характеристики пізніших відносин Святослава до Всеволода — Іпат. 422—3, 456—7.

— ²⁾ Іпат. 464—6, пор. 419.

До с. 242. ¹⁾ Літописи (Лавр. 426, Воскр. I. 133) не називають його батька, але очевидно, що се був Ігоревич.

До с. 243. ¹⁾ Окрім згаданих вище війн — Всеволода Ольговича з Ярославом, Ольговичів з Давидовичами в 40—60 рр., див. нпр. Іпат. 359—60 (Святослав Всеволодич воює із стрижем), 393—4 (він же з стрижним братом Олегом).

— ²⁾ Іпат. с. 269: Святослав Ольгович, кн. новгородський, каже чернігівському князю Володиміру Давидовичу: „держиси отчину мою, и тогда взя Курескъ ис Посемьемъ и Сновскую тысячу у Изяслава“; про Курськ іще с. 221. Про приналежність Вятчів до Чернигова с. 314, 316, 344 (їх трактують як чернігівську волость); видно се також і з того, що чернігівські князі як Всеволод Ольгович, Святослав Всеволодич, переходячи до Києва, задержують у себе землю Вятчів — Іп. 222, 430, 456. Про радимичькі городи див. Іп. 358 (Гомій). Стародуб (с. 360, 408) виступає як би суперечна волость і здасть ся, що вона мала належати до Новгорода, але Святослав Всеволодич силоміць задержав її при Чернигові.

До с. 244. ¹⁾ Се знаємо з Слова о полку Ігоревім.

До с. 246. ¹⁾ Се, очевидно, імена визначних чернігівських бояр, пор. Олбрия Шерошевича — Іп. 344, „розбійника Могути“ — Нікон. I. 69, але „могути“ може бути тут і синонім „билі“ — бояре, бо значить теж δουλοκτης, див. Словарь Срезневского sub vocibus.

До с. 247. ¹⁾ Видання Норова (археграфічної ком.) 1864 р. і нове Веневитинова накладом Палестинського Товариства, Спб., 1885, про самий твір — статі Веневитинова — в Літописи археограф. комісії т. VII і Журналі мин. нар. просв 1883 V і 1887, I. На Сіверщину як на вітчину автора вказує його порівнянне р. Брдану з Сновю.

До с. 247. ²⁾ Опыт приуроченія древнерусской проповѣди „Слово о князьях“ къ опредѣленной хронологической датѣ — Древности-Труды археогр. ком. москов. археол. общества вып. III.

До с. 248. ¹⁾ За Всеволода каже оден давній синодик, що я проглядав в копії (див. вище с. 335): великаго князя Всеволода кievскаго въ инодѣхъ Кирилла, великаго князя Георгія, убіеннаго въ Кіевѣ. Про Святослава — Іп. 457. Любецький синодик чернигівських князів — Лѣтопись зап. археогр. комиссії т. IX.

— ¹⁾ Про Предславу Святославну не сказано виразно, що вона постригла ся в Кієві (Іп. 204), але се виникає власне з того, що лѣтопись записала її смерть без означення мѣсяця постриження.

До с. 249. ¹⁾ Про Чернигів є кілька старих статей — Маркова О достопамятностяхъ Чернигова, в московських Чтеніях 1847 р., особно 1852, 2 вид. 1882, Домбровского Очеркъ города Чернигова и его области въ древнее и новое время, 1846; Котлярова Описание г. Чернигова, Черн., 1851, Маркевича Историческое и статист. описание г. Чернигова (в Чернигов. губ. вѣд. 1852 і в Описаніи Філарета). Про чернигівські церкви з княжих часів, окрім старих статей з 40-х рр. (вчислених у Межова Р. ист. библ. III с. 397—8), див. Павлинова Исторія русской архитектуры с. 6 і далі, і його ж статя в час. Зодчій 1882, VI: Спасо-преображенскій соборъ въ Черниговѣ, реф. проф. Лашкарьова — короткий зміст у К. Старині 1899, III (археол. лѣтоп.), Платонова Черниговскіе кафедральные соборы и ихъ достопримѣчательности² 1899.

До с. 250. ¹⁾ Про Любеч статя Милорадовича: Любечъ, родина преп. Антонія, 1871 (з Чтеній московських).

— ²⁾ Про сю турецьку колонізацію взагалі див. низше с. 303 і далі.

До с. 251. ¹⁾ Про нього нова статя (в історичній часті компілятивна) Рклицького Городъ Новгородъ Сѣверскій, его прошлое и настоящее — в час. Сборникъ Черниговскаго земства 1898. II.

До с. 252. ¹⁾ Для історії Переяславщини, окрім загальних праць і спеціальних розділів, присвячених їй в курсахъ Погодіна, Бестужева-Рюміна, Гловайского, Барсова, — є спеціальна монографія Ляскоронського Исторія Переяславской земли до пол. XIII в., 1897; монографії про Сіверську землю Багалія й Голубовського дають не багато, бо виключно майже займають ся Чернигівщиною після її відокремлення. Натомість монографія Голубовського про Печенігів і т. п. займаєть ся спеціально історичною географією Переяславщини (гл. III). Далі треба згадати статі Максимовича про Переяславщину (головно теж історично-географічного змісту) і статю Падалки Къ вопросу о времени основанія г. Полтавы в X т. кievських Чтеній. З старших праць згадаю Записки о Полтавской губерніи Арендаренка, Полтава, 1849, I—III.

До с. 255. ¹⁾ В 70-их рр. бачимо його в В. Новгороді, потім він зникає і аж під 1299 р. читаємо про смерть його в Переяславі — Лавр. 394. Правда, Татіщев каже, що перед тим Всеволод випросив Переяслав від Рюрика (!) і посадив тут сина Константина, аж потім сів там сей Ярослав і слідом умер, але ця звістка, прийнята автором новішої монографії про Переяславську землю д. Ляскоронським — с. 434, правдоподібно викомбінована з звістки про похід Всеволода на Половців і не має значіння.

До с. 256. ¹⁾ Див. вище с. 171 і примітка до неї.

— ²⁾ Лавр. 416, 427, 429.

До с. 257. ¹⁾ Іпат. 250, див. вище с. 236; але тодіж Вир не хотів піддати ся Юрью.

— ²⁾ На мапі Переяславщини в недавній монографії д. Ляскоронського і Вир, чи недоглядом, чи свідомо, зачислено до Переяславщини; на се нема ніякого повода: Вир належав до Чернигівщини, як і нинше Посежє — див. Іпат. 346, 348.

До с. 259. ¹⁾ Іпат. 143, Лавр. 239—241.

— ¹⁾ Книга більшого чертежа вид. Спаского 32.

До с. 261. ¹⁾ Городища по Удам і Донцю вчислені в московській Книзі більшого чертежа, що сягає XVI в. — вид. Спаского с. 31—33, інші відомости зібрані у д. Ляскоронського в його Історії Переяславщини с. 142 і далі, і в рефераті на київ. з'їзді — резюме в Ізв'єстіях XI археол. съїзда с. 101—2.

До с. 262. ¹⁾ В поході 1184 р. Святослав висилає з своїми полками славного лицаря з чернигівської династії — Ігоря Святославича, а Рюрик Володимира Глібовича; між ними вийшла суперечка, бо Ігорь не дав Володиміру „їздити напереді полкомъ своимъ“, а той уважав се своїм правом: „князи бо русци дали бяхуть (йому) напредъ їздити в Руской земли“. Володимир нагнівався і замісь походу на Половців пограбував чернигівські городи (Іп. 425) — дуже характерне для такого лицаря; сю звістку пробували змінити поправками (Татіщев III, 253, Арцибашев 1427), але се безпотрібно. В другім поході тогож року Володимир їде з передовим полком разом з іншими „моложьшими князями“, „Половци же урѣвше Володимерь полкъ крѣпко идуць на нихъ, и побѣгоша гоними гѣвномъ Божиимъ“ (427). Пор. новий похід — Іп. 429, де знову бачимо на переді Володимира, і 1187 р.: Володимир „испросия у Святослава и во Рюрика їздити напереді с Чернымъ Клобукомъ. Святославу же не любо бяхеть пустити Володимера напередъ передъ сыны своими, но Рюрикъ и инни вси улюбиша, зане бѣ мужъ бодръ и дерзокъ и крѣпокъ на рати, всегда бо тосняся на добра дѣла. — Іп. 439.

До с. 262. ¹⁾ Під 1189 р. в оповіданню про похід Ростислава Берладничича на Галичину сказано, що він приїхав „ко украинѣ галицької“, без ближших пояснень: правдоподібно, що тут треба розуміти галицьке Понизє (подністриянське), судячи по тому, що від нього зачав свій похід його батько 1159 р. Під 1213 р. назва „Україна“ приложена до галицького Забужа (на лівім боці Буга) — до пограниччя в Польщею. Нарешті під 1268 р. „Ляхове Україннїя“ — на тїм же забужськїм пограниччю; сї Україннїя перестерегають Холмїян про напад польського війська, і можливо, що тут треба розуміти Русинів Польського князівства, себ то Ляхів по політичній, а не етнографічній приналежності. В усіх отсих текстах отже „україна“ значить пограниччє, чи руської, чи иньшої землі.

До с. 263. ¹⁾ Іпат. 146, Лавр. 202, Житіє Феодосія л. 9, див. також т. I, с. 328, де пояснено також що переяславські митрополити, правдоподібно, від початку були титулярними.

До с. 264. ¹⁾ Іпат. с. 158—9, 265. Про сї вали див. у Максимовича Собр. сочиненій II с. 340—1.

— ²⁾ Іпат. 146, 214, 266.

— ³⁾ В Лавр. (202): докончавъ церковь святаго Михаила; в Іп. (146): иже ю есть создалъ велику суцю, и пристрою в ней велику створи, и украсивъ ю всякою красотою, церковными съсуды.

— ⁴⁾ Див. про се у Голубинского Ист. рус. ц. I с. 566. Се „банное строение“ на початку сього столїтя досить інтригувало тодішнїх дослідників історії давньої Русі й викликало маленьку літературу.

— ⁵⁾ Іп. 266, 268, Лавр. 395.

— ⁶⁾ Іп. 179, про останки церкви — реферат Лашкарьова в К. Старині 1889, I, передрукований в його Очерках: „Остатки древняго храма въ г. Переяславѣ“. Малі розміри сих фундаментів — 14,5 × 10,5 арш. не дозволяють ані гадати, аби се могли бути останки „великої“ церкви св. Михаїла, — як то робить д. Ляскоронский оп с. с. 160, хибно при тїм покликуючись на Лашкарьова

— ⁷⁾ Іп. с. 161, про нього див. Собраніє сочиненій Максимовича II с. 354.

До с. 265. ¹⁾ Іпат. 205, Лавр. 280.

— ²⁾ Н. Стороженка Къ історіи м. Борисполя — К. Старина 1897, III с. 514; при тїм мусимо зробити поправку: автор висловляє здогад, чи згаданий в тїм акті „дворецъ“ не був останком Мономахового двора, але під сим „двірцем“ треба розуміти фільварок поставлений на сих ґрунтах Жолквским.

— ³⁾ Оповідючи про се, Лавр. (326) каже тільки про „Летьскую божницю святою мученику“, Іпат. 328 — Лтьскую божницю и святою

мученика Бориса и Глѣба, а кодекси Хлебн. і Погод. мають іще по тому: „храм“, так що тут церква Бориса і Глѣба відрізняєть ся від „Летської біжницьі“; але правдоподібно, що се пізнійша дописка з огляду на те *и*, що влізло сюди. Нікон. (I. 201) ампліфікує се далі, й тут з'являють ся уже: „и монастырь Рожество пречистыя Богородици, и монастырь святыхъ мученикъ Бориса и Глѣба, и монастырь святаго Савы, и Летскую божницу.“ Ампліфікації сї дуже підозрілі, тим більше, що всіх тих монастирів ми піде більш не стрічаємо.

До с. 265. ¹⁾ Остерський городок згадуєть ся вперше під таким іменем 1141 р.: „пойма Всеволодъ города Гюргевѣ, кони і т. и. (Іп. 221), і слідом (1142 р.) між тими городами, що ними Всеволод Ольгович наділяв своїх свояків, бачимо „Городеч Гюргов“ (Іп. 223, се одно місто, а не два, як читав редактор Іп. л., бо тоді кождий свояк дістав по два городи); оповідання ж про події 1150—2 р. (Іп. 276—7, 306 і 308) не полишає ніякого сумніву, що сей Юрїв Городок чи Городець — то Городок чи Городець Остерський (Вострьський або Острьський — Іп. 279 і 289); нарешті Лавр. під 1195 р. просто зве його отчиною Всеволода Юрїевича (с. 391). Се теперішній Остер чи властиво с. Старогородка під Остром, на противнім (перемиславським) боці Остра. Про Юрїєву церкву — Архивъ Юго-западної Россіи VII. I с. 592, про її сучасні останки — статя д. Константиновича в Київській Старині 1896. XI.

До VI глави. До с. 269. ¹⁾ Небогата література про словянську колонізацію степів вказана в I т. с. 391, спеціальнійші праці будуть вказані нижше.

— ²⁾ Порівнюючи наведені вгорі різні форми сього імени в VIII до XIV в., бачимо, що перший склад *То*, *ТЬ* належить до початкового імени; було се може таки *Ті* (тому *ь* по *Т* в руській формі); елєнізуючи сю назву, зроблено з нього член (article) і потім, як член, відкинено, з чого виїшла скорочена форма *Матраха*, *Matresa*. Руське закінчення нь з'явило ся, видно, теж при рутенізації імени: се мабуть форма приналежности — *Тмutorокань*, себто город, див. Слово о полку Ігоревім IX: поискати града *Тьмutorоканя* (і тут і в літописи се Слово *masculini generis*). Склади *торо* з'явили ся наслідком повноголоса на місце початкового *тра*. Відповідно до того початкову форму можна б собі (завсїди гіпотетично тільки) уявляти як *Тіметрака* або *Тіметраха*.

Цікаво, що Житие Теодосія зве *Тмutorокань* островом *Тмutorоканським* (л. 9): дійсно, ся місцевість давнійше була островом.

До с. 270. ¹⁾ Д. Мілер здогадувавсь (Осетинські этюды III. 104), що їх останками можуть бути сучасні турецькі Балкари в долині р. Черєка.

До с. 270. ²⁾ Найбільше виразний натяк — се що Ярополк підчас походу на Дін, вивіз звідти собі „ясського князя дщерь“ — Іп. 204. Про сю яську колонізацію див. Осетинські этюды III с. 67—8, Кулаковскій Христіанство у Аланъ — Визант. врем. 1898, I; в останніх новинок потуємо його ж статью про Алянів у класичних і середновічних письменників і відчит Ламанского на XI археол. з'їзді про Ясів (Извѣстія XI арх. сьѣзда с. 132 і далі).

— ³⁾ Див. згадки про Хозар в Іпат. 103, 143; Хозари згадані в останнім тексті мусіли сидіти в самій Тмуторокани.

— ⁴⁾ Recueil de voyages IV p. 215.

— Едрізі — Recueil de voyages V. 395.

До с. 271. Оленинъ Письмо къ графу А. И. Мусину-Пушкину о камнѣ Тмутороканскомъ, Спб., 1806; Спасскій — Исслѣдованіе тмутараканскаго камня съ русскою надписью — Отеч. записки т. XXXVI; П. Кеппенъ Нѣчто о тмутараканскомъ камнѣ — Записки и труды общ. ист. (москов.), 1830.

До сього каменя, поки що одинокої певної руської пам'ятки в Тмутороканя, пробовано долучити ще дві: монету з іменем Михаїла (думають на Олега, що мав християнське імя Михаїла) і могилу з монетами Василя і Константина: див. Люценка О древней вислой свинцовой печати съ надписью „отъ Ратибора“ — Труды III археол. сьѣзда II. 164. Гловайского Нѣсколько соображеній о памятникахъ Тмутараканской Руси и Тмутараканскомъ балванѣ — в II т. його Сочиненій. Огляд археологічнихъ памяток — Герца Археологическая топографія Таманскаго полуострова, нове вид. 1899 (праця писана 1870 р. і не повна як на тепер).

— ¹⁾ Житіє Θεодосія л. 9.

До с. 272. ¹⁾ Іп. 103, про похід на Ясів — Ніконів. I 79, пор. вище с. 14.

— ²⁾ Про сю печатку див. той же реферат Люценка, що звязав її з Ратибором XI в. — в Трудах III археол. з'їзда. Печатка з одного боку має образок сьвятого, з другого: отъ | Рати | бора. Як я вже згадував, проф. Кулаковскій в своїм рефераті Къ исторіи Боспора (Керчи) въ XI—XII вѣкахъ, спеціально присвяченим обороні тези про належність східньої частини Крима до Тмутороканя (див. його зміст в Извѣстіяхъ XI археол. сьѣзда с. 159—160), пробує печатку з іменем Теофано (див. вище с. 325) звязати спеціально теж з сею кримською провінцією Тмутороканя: він приймає, що се вона зветь ся Ροσια на печатці і в умовах Византії в Генуєю; одначе, як я вже вказував (т. I. 114—5), правдоподібніше бачити тут якийсь місто коло устя Дона; в рештою не маємо нїде вказівок, аби та кримська провінція звала ся Русю спе-

цязьно, та й що за рація титуловати ся було Олегу (чи його жінці) спеціально князем сеї провінції, коли вона була тільки додатком до Тмутороканя? Очевидно, τῆς Ῥωσίας означає тут жінку руського князя взагалі.

До с. 273. ¹⁾ Про умову 1169 (повторену 1070 р.) і про Руський порт див. I т. 379 (до вказаної там літератури додати ще Бруна Черноморье I. 121—2, II. 130, що уважав його за Воспор, теп. Керч, реферат Кулаковского (див. вище с. 362), що приймає погляд Бруна, та гадку Гейда I. 227, що під Ῥωσία можна б розуміти й руські землі взагалі).

До с. 274. ¹⁾ Recueil de voyages V. 395; перекладчик Жобер через непорозуміння переклав слова Едрізі, що сї князі були звістні з відваги словами: connus sous la dénomination d'Olou Abas, що сам Жобер поясняє: les Abazes (помилка ся була вказана у Dozy і Goeje — Edrisi Description de l'Afrique). Наслідком сеї помилки Жобер, Лелевель і инші уважали сих тмутороканських князів XII в. Абхазами. Гейд, згадуючи про помилку Жобера, вістає ся при тім же погляді, що то мусіли бути якісь кавказькі гірняки (I. 226), хоч на се ніщо не вказує. Натомісь Брун (II. 131) не вагав ся бачити в ніх руських князів, і се дуже правдоподібно.

Едрізі подає ще звістки, говорячи про той город Русію, що „його мешканці провадять постійну війну з мешканцями Матрахи“ (с. 400). Сю звістку досить тяжко зрозуміти. Чи не дійшла тут до Едрізі чутка про ті війни, які тмутороканські князі ізгої XI в. провадили з руськими князями, і чи не помішав він тут город Русь з Русію = руськими князями?

— ²⁾ Іпат. 320, 322, 398, 422. Про сї шлюби стара статя Буткова О бракахъ русскихъ князей съ Грузинками и Ясынями въ XII в. — Сѣверный Архивъ 1825 т. XIII; він доводив, що й сам Андрій був ожениний з Ясиною.

— ³⁾ Theiner Monumenta Hungariae I N 271: Quorum dux et populi se christianos dicunt, habentes literas et sacerdotes graecos; princeps centum dicitur habere uxores; omnes viri caput omnino radunt et barbas nutriunt delicate, nobilibus exceptis, qui in signum nobilitatis super auriculam sinistram paucos reliquunt capillos cetera parte capitis tota rasa.

До с. 275. ¹⁾ Брун. I. 214—7, Heyd II. 395, 405.

— ²⁾ Fontes rerum bohemicarum I с. 12.

У ібн-ель-Атира в оповіданню про перший прихід Монголів в Кіпчак є дуже цікава, але досі не вяснена ближше звістка. Оповівши про похід Монголів у Крым, він каже: „Богато визначнійших руських купців

і богатирів¹⁾ поскладали в кораблі що мали дорогого й кількома кораблями поїхали в мусульманські краї; коли вони наблизили ся до пристани куди йшли, оден корабель розбив ся й потонув, але люде виратували ся. Був звичай, що розбиті кораблі належали султану, і він багато з того забрав. Решта кораблів прийшли цілі. І нам оповіли се декотрі з них“ (вїймки Кунїка в II т. Уч. Зап. петерб. акад. по I и III отд. с. 661). Що се за руські купці і богатирі? Очевидно — се руські кольонїї в кримських містах. Кунїк прикладав сю звістку до Корсуня, але її скорше треба звязувати з звістками про руську кольонїзацію Крима й Азовського поморя взагалї. Звістка ібн-ель-Атира тим інтереснїйша, що оповідає він її як безпосередній сьвідок.

До с. 275. ³⁾ Рюйсброк, оповідаючи свою подорож від Судака до Перекопа, кілька разів згадує про Русинів, все в поведи того погляду їх, що кумис пити грїх, і нїде не натякає, що тут іде мова про Русинів взагалї, або таких, що він стрічав їх пізнїйше — *Recueil de voyages IV. 242, 243, 245*, а на останнїм місці виразно вказує на місцевих Русинів, себто в північного Крима, недалеко від Перекопа: оповідаючи про одного „Сарацена“, що приходив до нього, хочачи охрестити ся, але не зробив се в огляду, що не можна йому потім буде пити кумису, Рюйсброк каже: *Christiani enim illius loci hoc dicebant, quod nullus vere christianus debet bibere* (кумис) — *que (opinio) jam viguit inter illos per Ruthenos, quorum maxima multitudo est inter eos.*

— ⁴⁾ Тизенгаузенъ — Сборникъ матеріаловъ относящихся къ исторїи Золотої Орды I. 63.

— ⁵⁾ Іп. 204, див. т. I с. 371 і 378; до вказаної там літератури можу додати ще замітку Гловайского О мѣстоположенїи Саркела, передруковану в II т. його Сочиненїй.

— ⁶⁾ *Recueil VI. 401, 434-5*; поки що — до лїпшої аналізи — треба в ними бути дуже обережним, бо між ними бачимо і *Kiniow* — по всякій імовірности не що як Канїв.

— ⁷⁾ Про Шарукань — Іп. 192 і див. т. I с. 391, про Руський порт див. вище с. 363.

До с. 276. ¹⁾ *Recueil de voyages IV. 674*; про місце Орну — Брун II. 175; він містить її при устю Терека.

— ²⁾ Іпат. с. 320, 346, 357, 491, і Новг. 217. Д. Забелїн в своїй статї про Олеше (Археологическія извѣстія, 1895, I) висловив здогад, що згаданий в одному з сказань Пролога Елїкс, куди мали бути перенесені моці учеників ап. Андрїя — се Олеше, зване на пізнїйших іта-

¹⁾ Перекладчик поясняє, що сі „богатирі“ можуть по контексту належати або не належати до Русї.

дiянських мапах Ellexe; се б переносило назву Олеша в перші віки. Я згадував уже (I. 398), що декотрі кладуть Олеша вище по Дніпру, коло с. Знаменки, низше порогів; окрім тих гадок, які промовляють за його позицію над устям, наведених там у мене, вкажу, що й Едрізі містить Олеша (Алеска) коло устя Дніпра, чотири дні дороги від Канева, і воно у нього згадується як остання з Дніпрових пристаней (Rescueil VI. 398); сюди ж приводять італіянські звістки про castrum illicis, як в латинським перекладі називалося Олеша — див. Heyd I 397, Брун I. 223.

— ³) Брун I. 223, Гейд II. 397.

До с. 277. ¹) Rescueil de voyages VI. 398.

До с. 278. ¹) Бурачковъ в К. Старині 1886. IV. 664.

— ²) Більше вона в наших пам'ятках не зустрічається, див. Словарь Срезневского sub voce. Никонівська літопись зробила з них Вигалців, а заразом, зрадівши незрозумілому слову, додала якихось „Баутів і Гаигалів“ — II. 91.

До с. 279. ¹) У иня отца і сына (і святого духа аминь). Азъ Иванко Ростіславовичъ отъ стола галичского, кнѣзь берладскій свѣдчуу кучемъ (меси)брїєськимъ, да не платѣтъ мытъ у градѣ нашемъ (у Маломъ у Галичі на ікладѣ, развѣ у Берладѣ і у Текучому и (у г)радохъ нашихъ; а на ісѣвовъ розьнымъ товаромъ тутошнымъ і угрьскимъ і руськимъ і чесь(кимъ), а то да платѣтъ ніколіжъ, развѣ у Маломъ у Галичі. А кажіть воевода; а на том обѣтъ. (Въ лѣто) отъ рождѣства Христова тісѣщу і стѣ і трдѣтъ і четіре лѣтъ мѣсяца маѣ к. днь. Грамота ся вперше була надрукована в яській часописи Instructiunea publica 1860, I, з других рук, і оригінал її ніби пропав. Велике число анахронизмів в мові і в змісті дало повід ученим відкинути її останніми часами зовсім (див. реферати про неї згадані в I т. 389), як вигадку „якогось румунського патріота.“ Але на мій погляд справу сю позбуто занадто легко; не кажу вже про дивного того румунського патріота, що вдумав руське князівство в Молдавії; але кому й по що було треба сього фальшіфікату? чи сама сміливість і оригінальність сього концепта не виходить за границі звичайної фальшіфікаторської роботи? Нарешті, сама зверхня форма — сей смілий анахронизм 1134 р., ся мова, що не підходить під якийсь шаблон — чи вони не свідчать скорше за певною авторитетністю зміста, ніж проти неї?

До с. 280. ¹) Anna Comnena I. 323: τοῦ τε Τατοῦ καὶ Χαλῆ δυομαζομένου καὶ τοῦ Σεσθλάβου καὶ τοῦ Σατζᾶ. Д. Васілевский догадувався, що Χαλῆ може означати Олега (Ж. М. Н. П. 1872, XI. 148); але се вже занадто сміливий здогад.

— ²) Посилаючи на бажання митрополита Кирила кормчу 1262 р., він називає його: „прѣощены архієпискїѣ вся Рускія земля, благодер-

жавнаго родіа (вітчини) моє(о), иже отросель и корѣн азъ бых стых преѣць моихъ — Востокова Описание Румянцев. музея с. 291; про самого Святослава див. Іречка Geschichte der Bulgaren с. 275.

— ³) Anna Comnena I. 323, Attaliota 204; на сіє характеристики звернув увагу Васілевскій Византія и Печенѣги, Ж. М. Н. П. 1872, XII с. 299 і далі, й недавно знову проф. Кулаковскій — Гдѣ находилась Вичинская епархія, Византійскій временникъ 1897 с. 328 і далі.

До с. 281. ¹) Воскресенська літ. I. 240, варіанти у Срезневского Свѣдѣнія и замѣтки о малоизв. памятникахъ XL с. 98; про реєстр сих подунайських городів див. у Бруна II с. 347 і Кулаковского Виз. временн. 1897 с. 335; останній дуже щасливо зіставив реєстр задунайських городів з реєстром городів царгородського патріархата з 1-ої чверти XIV в. (в Acta et diplomata ed. Miklosich et Müller N 52), де безперечно знаходимо кілька тих самих. У виданнях руського реєстра робить ся трохи инакша интерпункція, ніж я подав (і як приймав і Брун) а то: „на Прутѣ рѣць“ злучаєть ся з „Романовим торгом“, а не з Ясами. Викрокував я Тирнов, що міг опинитись тут тільки помилкою.

До с. 282. ¹) В Синодальнім кодексі замість воевода ихъ Плоськыня, як в иньших, стоїть воевода Плоськина, але що „ихъ“ мусить тут бути, видно з незалежного тут від Синод. кодекса Академічного кодекса Лавр. літоп.

— ²) У Успенского Образование второго Болгарского царства в XXVII т. Записок одеського універс. с. 389: καὶ οἱ ἐκ Βορδόνης οὗτοι τοῦ θανάτου ὑπέροπται καὶ Ταυροσχυθῶν ἀποσπάδες; д. Успенскій при тім дуже правдоподібно запримітив, що οἱ ἐκ Βορδόνης — се, дуже правдоподібно, еленізована перерібка бродників чи „бордників“ (з перестановкою). Сю гадку прийняв потім проф. Голубовскій Печенѣги с. 199, тим часом як Васілевскій в рецензії на працю Успенского (Ж. М. Н. П. 1879, VIII с. 335) запропонував инше толкованне для Βορδόνη — Burzenland в Семигороді; до ньогож прихляєть ся й проф. Кулаковскій Виз. врем. 1897. 333.

— ³) καὶ τινὰς τῶν συγκαλύδων Ῥώσων σὺν ἑαυτοῖς περιαρχῶν — Асго-politae Annales ed. Bonn. p. 35.

До с. 283. ¹) Для історії Печенігів, Торків і Половців в наших стенах маємо досить поважну літературу, що, правда, займаєть ся головню Половцями: окрім вичислених вище (с. 309) праць Самчевського, Арістова і головної праці Голубовского: Печенѣги, Торки и Половцы до нашествія Татаръ, треба ще згадати: Васілевского Византія и Печенѣги (взагалѣ византійсько-турецькі відносини XI в.) в Ж. М. Н. П. 1872, Blau Über Volksthum und Sprache der Kumanen — Zeitschrift

der Deutschen Morgenländ. Gesellschaft т. XXIX (1876), Geza Cunp Codex Cumanicus, Budapestini, 1880, також Успенській Образованіе второго болгарскаго царства в XXVII т. Записок одеського університета, особливо 1 глава 2-ої частини, спеціально їм присвячена.

До с. 284. ¹⁾ У Гаркави с. 131.

— ²⁾ Іп. 56. В науці досить довго було вагання на тім пункті: чи Гузи грецьких і арабських джерел відповідають нашим Торкам, чи Половцям; сю справу рішає порівнянне византийських джерел з другої половини XI в. з нашими літописями, з нього виникає зовсім певно, що Узи відповідають нашим Торкам (се основно довів проф. Голубовський — Печен'ги, Торки и Половцы, гл. II). Що до сього імени — Торки, то найбільш просте й заравом правдоподібне — що се загальне „Турки“, спеціалізоване на них (як Торк'иене — замість Туркменів, Іп. 163); проф. Голубовський виводить його від р. Тора (ib. с. 147), але дуже тяжко пояснити, чому б ся орда мала назвати ся від такої невеличкої й нічим не визначної річки.

До с. 285. ¹⁾ Про перехід Печен'гів на Дунай і за Дунай Cedreni II. 581—589. Про міграцію і дальшу долю Печен'гів див. Голубовського Печен'ги с. 76—7, Васілевського Византия и Печен'ги в Ж. М. Н. II. 1872, XI і XII.

До с. 286. *) Іп. 115 — ся звістка дуже близько підходить до слів Аталейоти: *Χερῶνι δὲ πολλῶ περιπεπωκότες...* (р. 83—4), *τὸ μὲν τι νόσῳ λοιμικῇ καὶ λιμῶ καταπονηθέντες καὶ ἡμιθνήτες τυγχάνοντες, τὸ δὲ καὶ τοῖς παραχερμένοις Βουλγάροις καὶ τοῖς Πατρίνάκοις καταπολεμηθέντες* (р. 85). Аталейота, р. 83—7, служить головним джерелом і його оповідання дословно повторяє Скільца (бонське вид., при Кедрені, р. 654—7). Про міграцію Торків див. Васілевський Византия и Печен'ги, Ж. М. Н. II. 1872, XI, с. 138 і далі.

— ¹⁾ Пор. Іп. 314: вся Половецкая земля, что ихъ mezi Волгою и Днѣпромъ.

— ²⁾ Вказівки у Успенського Записки одеського унів. т. XXVII с. 208 і далі.

До с. 287. ¹⁾ Іп. 314, 432, 434, 454, 507, Лавр. 242.

— ²⁾ Нпр. Іп. 456: Колдечи, Урусовичі, Кочаєвичі.

До с. 288. ¹⁾ Про сю династию див. низше с. 290.

— ²⁾ Більше про них див. Голубовського Печен'ги... гл. V.

До с. 289. ¹⁾ Огляд половецьких нападів на Русь в 70—80-х рр. див. вище на с. 57—8.

— ¹⁾ Про участь Половців у війні 1091 р. — Аталейота с. 300—1, Анна Комнена I с. 341, 352—5, 356, 396—410, 411 (бонське вид.). Про участь їх у поході „Діогеновича“ — Іпат. с. 158, Комнена II с. 7 і далі.

До с. 290. ¹⁾ Уривки з літописної грузинської компіляції Картіліс-Цховреба (Житє Грузії) в XXII т. Сборника свідчній о Кавказѣ с. 35—6.

До с. 292. ¹⁾ Іпат. 317, 369.

— ¹⁾ N. Choniatae р. 691; про участь Половців у болгарських справах Успенский ор. с. 244 і далі *passim*. Київська літопись згадує походи Половців на Дунай під р. 1187 і 1192 — с. 444, 453.

До с. 293. ¹⁾ От як походи Мстислава 1152, 1158, Святославичів 1167 р., Ігоря й Святослава Всеволодича 1184 р. і т. п.

— ²⁾ Іпат. 242, 424, 427, 437, 451, 495, 1 Новг. с. 216, Лавр. 375.

— ³⁾ Такий факт маємо 1223 р.: великий князь половецький крестися Бастый (Іц. 495), але се могло бути наслідком тодішніх політичних обставин. По за тим маємо звістки в Никонівській компіляції — I, 158, 236. Впливи християнства на Половців малює нам Сказаніє о плънномъ Половчннѣхъ (Памятники стар. рус. литературы I, 71 і Хрестоматія Аристова N 330), де Половець дарує церкві св. Миколи стадо коней.

До с. 294. ¹⁾ Іп. 242, 343, 503, 1 Новг. 216.

— ²⁾ Грандіозні монгольські завоювання були описані сучасниками і пізнішими письменниками в численних творах хинських, турецьких, перських, арабських, словянських, західньо-європейських; їх довгий (але неповний) реєстр див. при книзі Гамера. З орієнтальних джерел найбільш важні — для першого похода в Кіпчак сучасні звістки ібн-ель-Атира (вїмки з нього в II т. Ученых Записок т. I и III отд. петерб. академії, піднеє, що його зповіданне дуже близько згоджуєть ся з оповіданнями руських сказаній про перший прихід Монголів на Чорноморє); для иншого головним джерелом служить перський „Історичний збирач“ великого визира монгольської держави Гулагідів Рашід-ед-діна († коло 1318 р.), споряджений на підставі урядових актів і монгольських джерел; в цілости він досі не переложений: французький переклад Quatremere Rachid-ed-Din Histoire des Mongols de la Perse, 1836 обіймає тільки історію Гулагу; російський переклад уривків з нього зробив Березін в Ж. М. Н. II. 1853, V і 1855, IX (про походи на Русь), в Трудах восточ. отдѣл. археол. общ. т. XIII і Записках йогож т. XIV. З пізніших компіляцій згадаємо: монгольські Алтун-тобчи („Золоте скороченне“) з рос. перекл. вид. в VI Трудів вост. отд. і Ssang-Ssetsen, нім. перекл. Шмідта вид. в Петербурзі, 1829, турецька Абульгазі, новий (франц.) перекл. Desmaisons, Спб., 1875. Хинські джерела зібрані і використані в давніших працях: Іоакінеа Вічуріна Собраніє свѣдчній о народахъ средней Азии й Історія первыхъ четырехъ хановъ изъ дома Чингизова,

1829, Васілева Історія и древности восточной части средней Азии (Записки археол. общ. IV), Bretschneider Notices of the mediaeval geography and history of central and western Asia drawn from Chinese and Mongol writings, 1876, Йогож Chinese mediaeval travellers, 1875, Stanislas Julien Documents historiques sur les Tou-Kioue, 1877, Imbault Huart Recueil de documents sur l'Asie centrale (Bibliot. de l'École des langues orientales, v. XVI, 1881), Rosny Les peuples orientaux connus des anciens Chinois d'après les ouvrages originaux, 1881. Вірменські джерела — Delaurier Les Mongols d'après les historiens armeniens (Journal Asiatique, 1858) і Патканова Історія Монголів по армянскимъ источникамъ Спб., 1873—4. Виїмки з арабських джерел про монгольську орду в Європі — Тизенгаузенъ. Сборникъ матеріаловъ относящихся къ історіи Золотої Орды, Спб., 1884. З західніх джерел найважійші для нас подорожі Пляно Карпіні (1245--7) й Рюйсброка (1253), бо містять важні звістки про чорноморські степи; видані в IV т. Recueil de voyages et de memoires publié par la Societe de Géographie, IV, 1839, і звістки принесені з Руси на Лѳонський синод — у Матвія Парижського (Chronica majora t. IV в Scriptores rerum britannicarum) також сучасні листи в Monum. Germ. hist. Scr. XXVIII. і в Annales Burtonenses (Monum. Germ. hist. Scr. XXVII).

Про руське сказання про перший прихід Монголів була вже мова вище — с. 346; про похід 1237 р. на Рязань маємо особну повість, втягнену в скороченню уже в Лаврентієвську л., а в цілости звістну з пізнійших збірників (надрукована з варіантами у Срезневського Свѣдѣнія и замѣтки ч. XXXIX); про дальший похід на Поволже маємо особні версії в Лаврент. і 1 Новгородській; знов зовсім самостійне оповідання Галицько-волинської, що головно займаєть ся українськими землями.

Важійша література: D' Ohsson Histoire des Mongols, 1834, I—IV; Hammer-Purgstall Geschichte der Goldenen Horde, 1840 (перестаріла вже), Березинъ Очеркъ внутренняго устройства улуса Джучіева (Труды вост. отд. археол. общ. т. VIII), Йогож Первое нашествіе Монголів на Россію Ж. М. Н. П. 1853, V і Нашествіе Батые на Россію — ib. 1855, IX, Куїка в II т. Ученыхъ Записокъ Акад. Наукъ по I и III отд., Erdmann Temudzhin der Unerschütterliche, Leipzig, 1862, Wolff Geschichte der Mongolen, Breslau, 1872, Howorth History of the Mongols, London, 1870, Cahun Les Revolutions de l'Asie — Lavissee et Rambaud Histoire générale II, 1893, Strakosch-Grassmann Der Einfall der Mongolen in Mitteleuropa in den J. 1241 u. 1242, Innsbruck, 1893.

До с. 294. ⁴⁾ Хинська держава тоді поділена була на дві держави — полудневу й північну, що воювали між собою й то одна то друга наймали собі Монголів.

До с. 295. Що повід до походу в Кіпчак дала поміч від Половців ворогам Монголів, каже одно хинське джерело — історія Гобіля (у Березина Ж. М. Н. П. 1855, IX с. 110).

До с. 298. ¹⁾ У Рожера (див. низше) Котян каже, що він „довгі літа“ воював з Татарами і двічі мав побіду, але за третім разом Татари захопили його неприготованим і він, не можучи зібрати військо, мусів тікати, а Татари спустошили значну часть половецької землі, позабивавши людей (гл. 2). Один епізод боротьби ще в Історії Монголів д' Осона П. 112.

— ¹⁾ В звязку з сим треба толкувати і звістну раду Дмитра, дану Бату: „не мози стряпати в землѣ сей долго, время ти есть на Угры уже поити“ (Іп. 523) — очевидно, він знав, що метою похода була Угорщина.

До с. 299. ¹⁾ Іпат. с. 522—3, Лавр. 447, Monum. Germ. hist. Scr. XXVIII с. 207, 210, Пляно Карпіні с. 675.

— ²⁾ До традиції про побіду над Татарами під Голомуцом див. критичні уваги у Strakosch-Grassmann'a с. 60 і далі.

До с. 300. ¹⁾ Рукописи Пляно Карпіні називають його Monti, Mañci, Mauci; д' Avezas, видавець Пляно Карпіні, догадуєть ся (с. 587), що се Maoutchy, син Джагатая, а я додаю, що се мусить бути Могуцій, згаданий в Галицько-волинській літописи під 1250 (=1245) — Іп. 535.

— ²⁾ Recueil IV с. 668, 743 і 769

До с. 301. ¹⁾ Recueil IV. 749.

До с. 302. ¹⁾ Про міграцію в Угорщину — Kritische Sammlungen zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen — Голубовскій Половцы въ Венгрии с. 4; в звязку з сим могла б стояти звістка, що Половці мали в Угорщини поміч під час своєї боротьби з Татарами Strakosch-Grassman op. с. с. 5. Про міграцію на Кавказ говорить ібн-ель-Атир І. с. с. 664 (під р. 619 1222/3).

— ²⁾ Акрополіт (бонське вид.) с. 58 і далі, Нікіфор Грігора (ibid.) с. 37.

— ³⁾ Rogerii Carmen miserabile super destructione regni Hungariae гл. 2, 3, 8, 14, вид. у Ендліхера Monumenta Arpadiana, й новійше — в Monumenta Germaniae, Script. t. XXIX, також в Historiae hungariae fontes domestici т. IV.

— ⁴⁾ Fejer Codex diplomaticus V. 2 p. 512.

— ⁵⁾ Про міграцію Половців на Угорщину й пізнійшу їх долю тут спеціальна розвідка проф. Голубовского Половцы въ Венгрии — в кїївських Універс. Извѣстіях 1889, і осібно.

До с. 303. ¹⁾ Участь Половців в Ярославській битві, проти угорського війська, виключає можливість здогаду, що сі Половці могли приходити в поміч Данилови з Угорщини.

— ²⁾ Проф. Голубовський думав (Печен'їги с. 233), що оселили ся вони на Поросю, звязуючи з сим родою традицію (XVI в.) Половців-Рожиновських, але Поросє і сусіднє Побоже в середині XIII в. стояли в безпосередній залежності від Татар, і всякі сліди Половців тут з більшою правдоподібністю мусимо звязувати з давнішою половецькою колонізацією — XII в.

— ³⁾ Може він був сином або иньшим свояком Данилового тестя Котяна.

— ⁴⁾ Див. вище с. 261, 290.

— ⁵⁾ Знаємо, що Василько збирав ся перейняти на свої ґрунти дунайських Болгарів, а заразом, чуємо, до нього „їдуть Берендичи, и Печен'їзи, и Торки“, і він тїшить ся тим та робить ріжні плани в тим, як то у нього будуть Берендичі; при тім він мав у плянах боротьбу з Половцями (Іп. 174). Сього всього не можливо розуміти инакше, як тільки про колонізацію галицьких земель сими „Берендичами, Печен'їгами й Торками“.

До с. 304. ¹⁾ В Іпат. с. 216 і Лавр. 290 однаково — 30 тис., в Воскр. — тисяча. Руська земля і Чорні Клобуки — Іпат. с. 262, 292, 323, 324 і т. и.

— ¹⁾ Що правда, маємо нпр. такого Тудора Сатмазовича — Іп. 343 (Тудор — імя руське).

До с. 305. ¹⁾ Остання звістка під 1235 р. (1236 р. в дійсности): Володимир Рюрикович посилає в поміч Данилови „Торки“ (Іп. 516).

— ²⁾ Воскр. I. 56, є вона і в Лаптевській кодексі Никонівської — I. 191. Ся ільоса вплинула вже на Карамзіна, що він вивів козаків від Торків і Берендїв (V. 230 і II пр. 347), сю гадку перейняв потім Погодін (Извѣдованія V. 206), Самчевський (ор. с.), що властиво лише переказав розділ з Погодїнівської праці. Останніми часами натиск на турецьку — чорноклобуцьку домішку в українській людности кладе д. Яблоновський у своїх працях (Etniczna postać Ukrainy — Kwartalnik Historyczny 1893 с. 411, Ukraina — Źródła dziejowe XXII, гл. III і в иньших місцях). Той же погляд знаходимо у проф. Голубовского Печен'їги с. 152, сильно заакцентував його й Белов у своїй недавній Исторіи Росіи (1895 с. 7, 41) Сїж історичні погляди рішучо вплинули на д. Гильченка, що в своїх антропологічних студиях підносить останніми часами турецькі елементи в українськїм антропологічнїм типі. Свої примітки до сеї теорії, що в значній мірі навіяна паралелізмом із финськими впливами на великоруську народність, подавав я в рецензиях на

згадані праці Белова, Яблоновського й Гильченка в Записках Н. т. і. Шевченка — т. VIII, XVII і XVIII.

До с. 306. ¹⁾ І так маємо в Чернігівщині: Печенюги в Новгород-сівер. пов., може й Печеники в Стародубському, Торкин у Стародубському. В Київщині: ур. Торч коло Безрадиц у Київ. пов., Торчин і р. Торчанка (або Турчанка, приток Уші) в Радомисльському, Торчиця на р. Торчиці і в сусідстві — с. Торчеський степок — в Таращанському, там же р. Торча (приток Тикича) і Торчицькі взгіря між с. Богатиркою і Литвинівкою, Велике і Мале Половецьке в Васильківському, Кумановка в Бердичівському (самий Бердичів дехто виводив від Берендичів); додам іще ліс Печеніжець коло Росави в Грамотах в кн. литовських с. 20 (з XV в.). На Волині: Торчин у Луцьким, Половецьке в Житомирському. В Берестейщині — Половці в пов. Берестейському, в Чорній Русі — Торчиці в пов. Новгородському. На Поділю: Торчин Литинського п., Торків Браславського Куманівці Литинськ., Куманів і Куманівка (його присілок) в Проскур. В Галичині: Берендівичі і Торки в Перемиському, Печенія в Перемишлянському, Печеніжин у Коломийському, могила Печеніги коло Звенигорода в Бобрецьким, Половці в Чортківському Половець ур. коло Міновець в Сокальському, Торки в Сокальському, Торчиновичі в Самбірському, Куманів у Тішанівському. Цікаво, аби місцеві люде доповнили се аналогічними назвами, урочищ, не поданих в виказах. Бо сі топографічні назви мають своє значінне. Піднесу нпр. що розпространенне їх на правім боці Роси (в Таращанському повіті) дає першорядний доказ, що пороська колонізація XII—XIII в. переходила значно за Рось.

ГЕНЕАЛОГІЧНІ ТАБЛИЦІ

й

М А П И

Пояснення до генеалогічних таблиць.

Значки й скорочення при іменах: * родив ся, † умер, к. — коло, п. — після, пр. — перед, зг. — згадуєть ся, с. — син, д. — донька, ж. — жінка, нешл. — нешлюбна жінка, підложниця, незв. — незвідний на імя.

Римські цифри з лівого боку означають генерації почавши від Ігоря. Звичайно в генеалогіях рахують від Рюрика; хто схоче перевести на прийнятну в генеалогіях схему, зволить додавати одиничку.

До I-ої табл.: синів Володимира я розмістив, опираючи ся на звістках про переходи їх зі стола на стіл; трох старших, що не брали участі в сих переходах, я поклав на першій місці уважаючи старшими; з Борисом звістки про переходи кінчать ся, і решту молодших я поклав в порядку літописних реєстрів; се, розумієть ся, не зовсім певний порядок старшинства, але бодай якийсь; зауважу ще, що замісь Болеслава декотрі реєстри мають другого Мстислава.

Полоцьку династію після Всеслава не виказую — далі вона не грає ніякої ролі в нашій історії.

Про Ярославову жінку Анну, сина Ілю й доньку Анастасію див. вище на с. 318—9.

До II-ої таблиці: лінія турово-пинських князів дає значні трудности, див. сказане вище на с. 227; сказаним там орієнтував ся я в розміщенню сих князів. Ще Володимира (X ген.) можна з значною правдоподібністю класти сином Святиполка, але генеалогія другого Володимира, положеного в XII ген., і того Федора може тільки зовсім гіпотетично припускати ся.

До III таблиці: З поміж синів Святислава Давид був безперечно старшим від Олега: на се вказує передовсім те, що Давид сидів у Чернігові, по друге — порядок імен в літописних згадках; підношу се супроти здогаду д. Голубовского (в його рецензії на мою Історію Київщини, К. Старина 1892, IX с. 434), що я тільки помилкою уважав Давида старшим.

Лінію Ярослава — мурома-рязанську уриваю на його внуках, бо вона не брала участі в українських справах. В лінії Олега уриваю на XI генерації; з дітей Михайла Ростислав, Роман і Марія звістні нам в Галицько-Волинської л., иньші з родословних книг.

До IV-ої таблиці: Порядок доньок Всеволода зовсім не звістний, тож приходять ся укладати його зовсім довільно. Синів Мовомаха укладаю на підставі порядку їх виступлення і переходу столів з рук до рук — див. с. 84—5 і 111; порядок доньок знов незвідний. З великого потомства Юрія винотовую тільки тих князів, що мали якусь більшу участь в українських справах.

До V-ої таблиці: Порядок доньок Мстислава знову нам зовсім незвідний. З смоленської галузи Мстиславичів (себ то потомків Романа, Давида і Мстислава Ростиславичів) винотовано тільки тих князів, які брали більшу участь в українських справах. Старшу лінію Ізяслава Мстиславича уриваю на Романових синах.

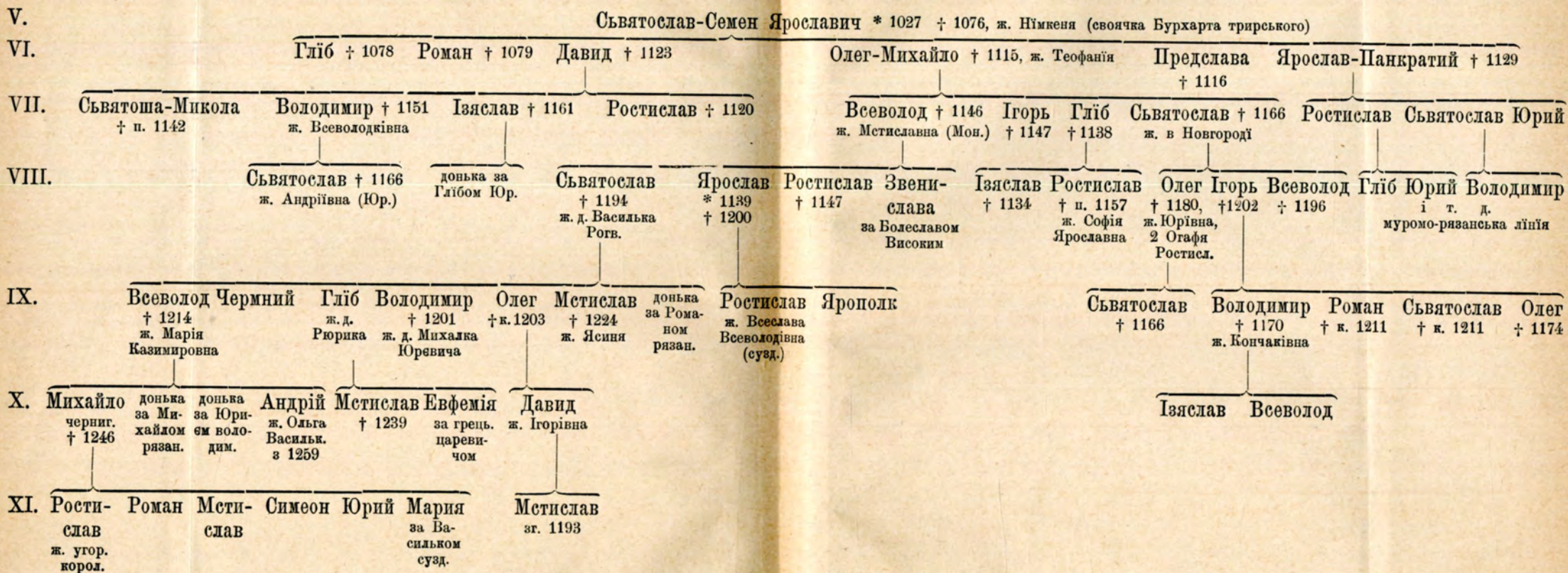
I.

I.	Ігорь † к. 946, ж. Ольга † к. 969													
II.	Святослав * 942 † 972, ж. незв., непл. Малуша													
III.	Ярополк † к. 979 ж. Грекиня			Олег			Володимир с. Малуші † 1015, ж. полоцьк. кн. Рогнідъ † 1000, 2 вив. царівна Анна † 1011							
IV.	Ізяслав с. Рогніди † 1001	Святополк с. Грекині † 1019	Мстислав с. Рогніди † 1038	Вишеслав с. Чехині	Ярослав с. Рогніди † 1054, 1 ж. Анна 2. Інгігерда-Грина кор. швед.	Борис с. Болгарині † 1015	Всеволод с. Рогніди	Предслава донька Рогніди	Святослав сини другої † 1015	Болеслав Чехині	Гліб с. Болгарині † 1015	Станислав	Судислав † 1063	Доброніга за Казимиром поль.
V.	Брячислав † 1044	Всеслав † 1003	Евстафій † 1033	Іля † 1020 с. Анни	Володимир *1020 †1052	Ізяслав *1024 †1078 див. т. II.	Святослав *1027 †1076 див. т. III.	Всеволод *1030 †1093 див. т. IV.	Ігорь † 1060	Вячеслав *1034 †1057	Анна (Агнеса) за кор. Генриком	Елисавета за Гаралодом норвезьк.		
VI.	Всеслав † 1101		Ростислав † 1065			Давид †		с. невід.		Борис † 1078				
VII.	Рогволод	Роман і т. полоцька	Борис д. лінії	Гліб й ин.	Рюрик † 1094	Володар † 1124	Василью † 1124	Всеволодко † 1141 ж. Огафя Мономахівна 2 Ляховиця	Мстислав † 1116					
VIII.	Ростислав		Володимирко * 1153 † 1153	донька за грець. цар.	донька за Романом Моном.	Іван пр. † 1141	Григорій † пр. 1141	Борис	Гліб	Мстислав	донька за Володимиром Давид. черниг.	донька за Юрием Яросл. туров.		
IX.	Іван Берладник		Ярослав † 1187, ж. Ольга Юрівна † 1181, непл. Настаська † 1170											
X.	Ростислав † 1189		Володимир с. Ольги † к. 1199 ж. Болеслава Святославна, непл. попади			Олег с. Настаськи		донька за Ігорем Святосл.		донька наречена кор. угорського Стефана III.				
XI.			син, ж. Федора Романівна		син									

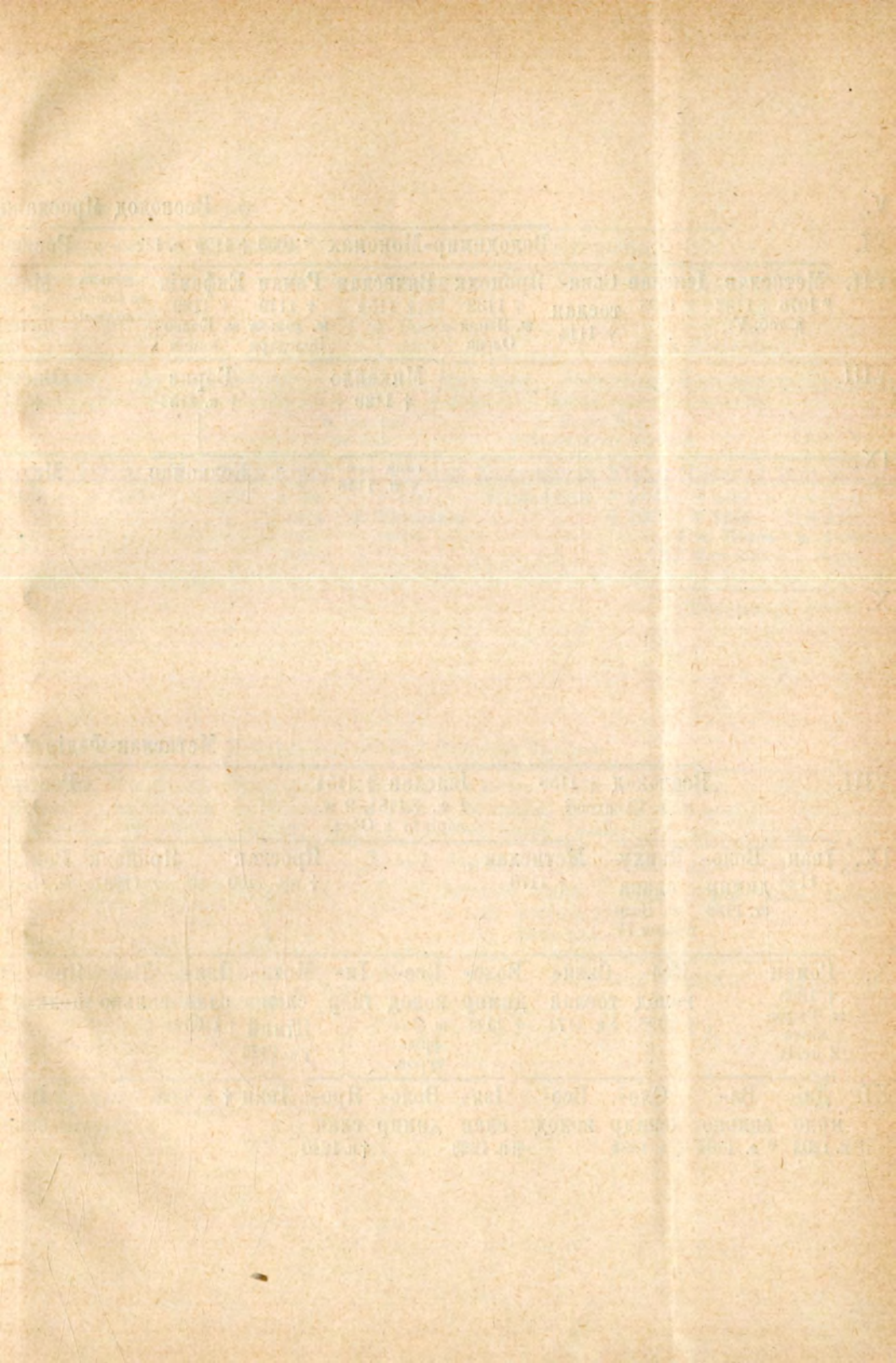
II.

V.	Ізяслав-Дмитро Ярославич * 1024 † 1078 ж. донька Мешка II.											
VI.	Мстислав † 1071			Святополк-Михайло † 1113			Ярополк-Петро † 1088					
VII.	Ростислав † 1093	Мстислав від непл. † 1099	Ярослав від непл. ж. Мстиславна † 1123	Брячислав * 1104 † 1127	Ізяслав † 1127	Обслава за Болесла- вом поль.	Предслава за королем угорськ.	Ярослав † 1102	Вячеслав † 1105	донька * 1074 † 1158 за Глібом Всеславичом		
VIII.	Вячеслав Юрій кн. туровський † пр. 1184, ж. Всеволодівна											
IX.	Святополк † 1190			Ярослав	Гліб † 1196	Іван	Ярополк	Малфрідъ за Всеволодом луцьким	Анна за Рюриком			
X.	Володимир під 1204 і 1228 р.											
XI.												
XII.	Володимир		Федір (під 1260 р.)									
XIII.	Юрій † 1292		Демид									

III.

i t d.

IV.

V. Всеволод Ярославич * 1030 † 1093, ж. царівна грецька

VI. Володимир-Мономах * 1053 † 1125 ж. Гіда кор. Ростислав † 1093 Янка † 1113 Евпраксія за цїс. Генрихом † 1106 Катерина † 1108

VII. Мстислав * 1076 † 1132 † 1096 д. таб. V. Ізяслав † 1096 Свѣтослав † 1114 Ярополк † 1139 ж. Ясиня Олена Вячеслав † 1154 Роман † 1119 ж. донька Володаря Евфемія † 1139 ж. донька за Кольманом донька за Всеволодом Марица за Львом Диогеновичом Юрий † 1157 ж. Половчанна Андрій * 1102 † 1141 ж. Половчанна

VIII. Михайло † 1129 Борис † к. 1154 Василько † 1136 Ростислав † 1151 Андрій † 1174 Борис † 1159 Гліб † 1171 ж. Ізяславна Дав. Михалко † 1176 Всеволод * 1154 † 1212 ж. Ясиня Мария 2 Васильївна полоцьк. Володимир Ярополк † 1170

IX. сини нев. † п. 1146 Кольман Мстислав † 1178 Ярополк Ізяслав † 1163 Мстислав † 1172 Юрий ж. Тамара ц. груз. Володимир † 1187 ж. Ярославна черн. Константин * 1185 † 1218 Юрий * 1187 † 1237 Ярослав † 1246 ж. Полов. 2 Мстиславна черн. Володимир * 1193 † 1229 ж. Глібівна черн. Уд. Олександр † 1263

X.

V.

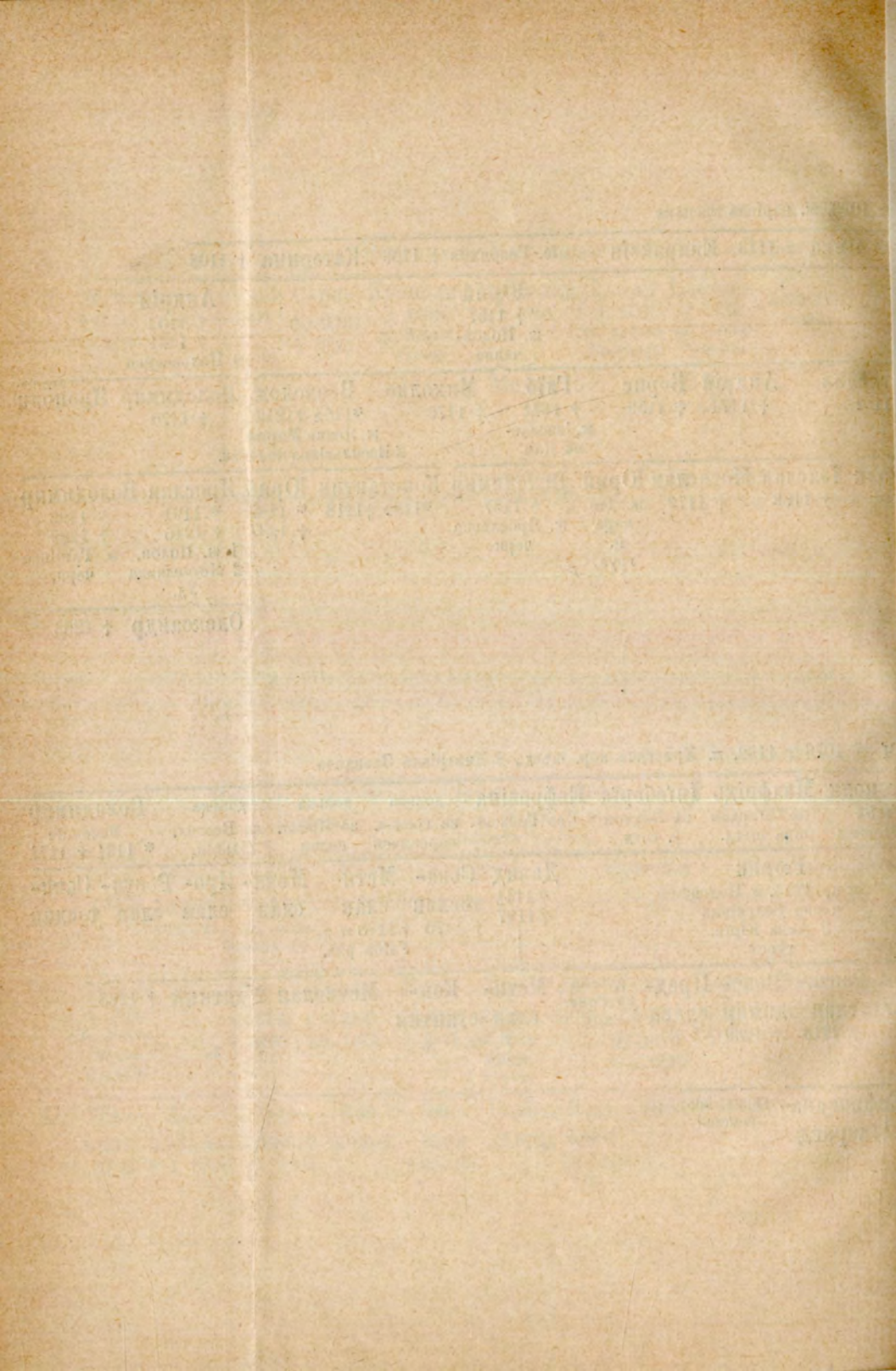
VIII. Мстислав-Федір Мономахович * 1076 † 1132, ж. Христина кор. швед., 2 Дмитрівна Завидича

VIII. Всеволод † 1138 ж. д. Свѣтоші Ізяслав † 1154 1 ж. † 1151, 2 ж. царівна з Обез. Ростислав † 1168 Свѣтополк † 1154 ж. з Морави Малфрідь за Сіурдом кор. швед. Ингеборга за Кнутом г. готл. Евфрозина за Гейзою царевичем донька за грецьк. долька за Яросл. волин. долька за Всевол. Ольгов. Володимир Мачешич * 1131 † 1171

IX. Іван † 1128 Володимир зг. 1136 Верхуслава за Болеславом IV. Мстислав † 1170 Ярослав † пр. 1180 Ярополк † 1168 Роман † 1180 ж. Свѣтославна Ольг. Рюрик † пр. 1214, ж. Половчанка Белуківна 2 Анна Юрїв. туров. Давид * 1141 † 1197 Свѣтослав † 1170 Мстислав † 1180 ж. д. Гліба ряз. Мстислав † 1228 Ростислав † 1239 Свѣтослав † 1229

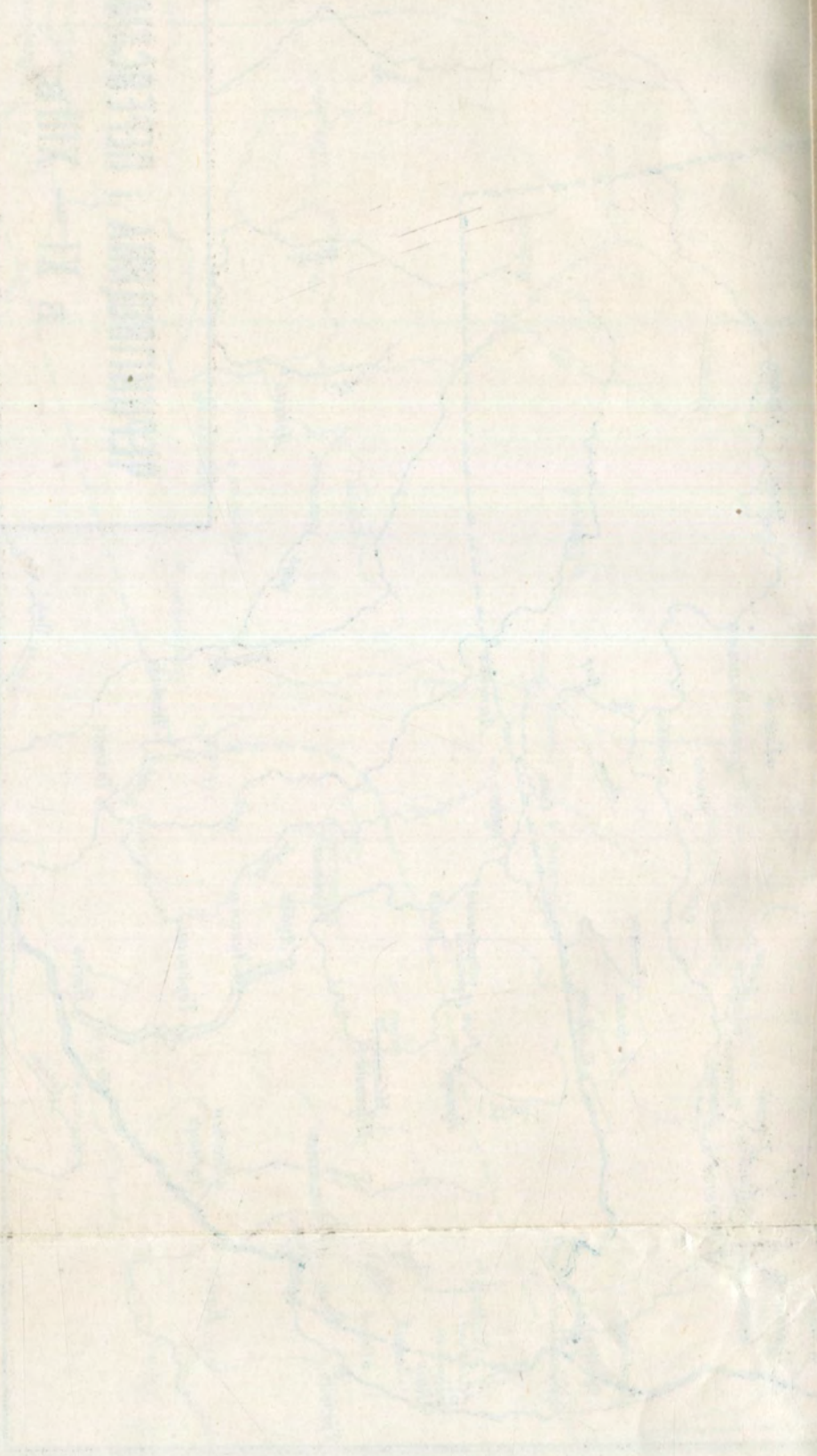
X. Роман † 1205 ж. Рюриківна 2 невід. Всеволод † 1195 Свѣтослав † п. 1171 Володимир † 1171 Всеволод ж. Малфрідь туров. Ингвар Мстислав † 1195 Ізяслав † 1195 Василько Іван † к. 1226 Ярополк Мстислав † 1223 Борис? Ростислав † 1218 Володимир † 1239 Предслава князі виземські Мстислав † 1228 Константин і т. д. Мстислав Удатний † 1228 і т. д.

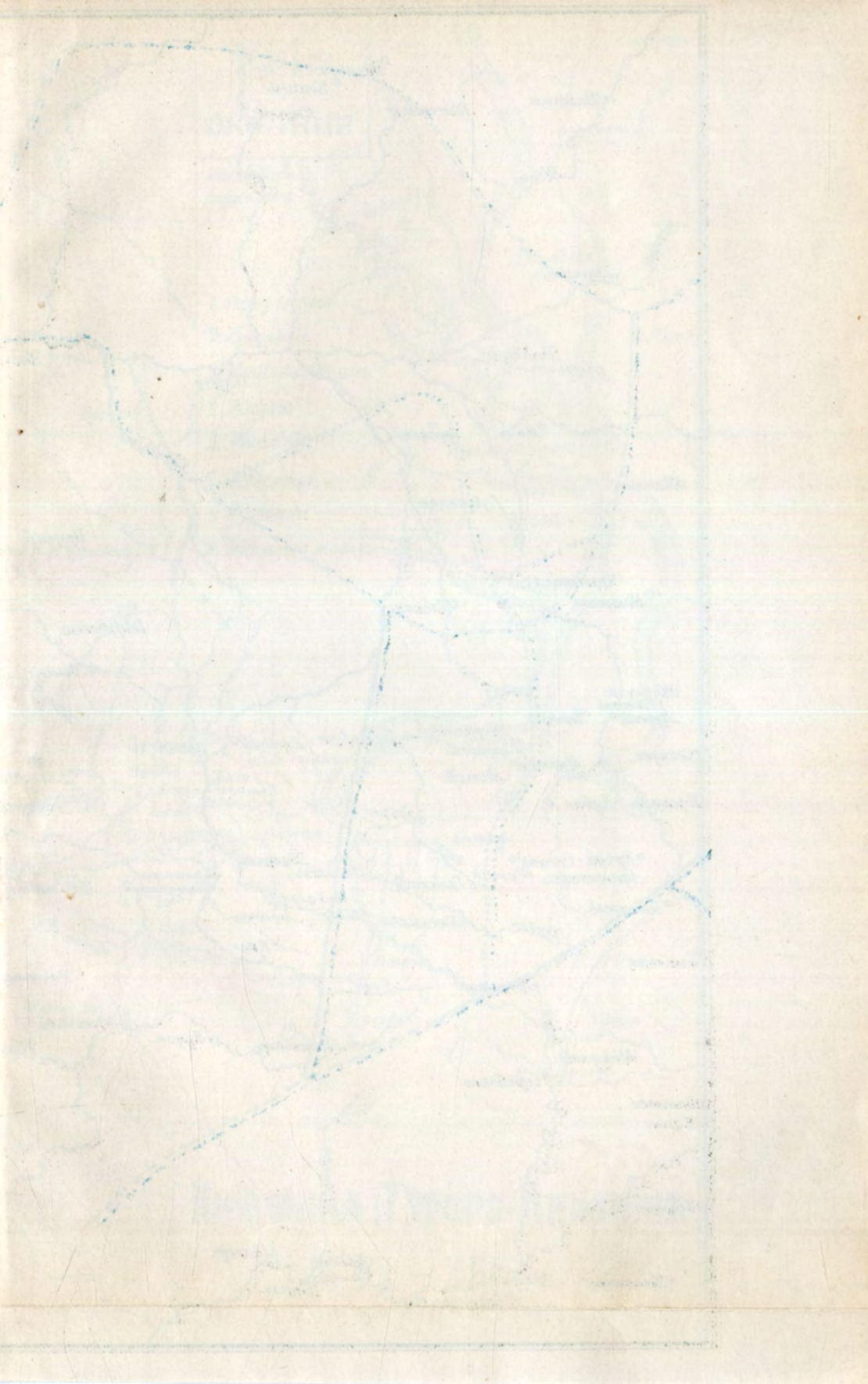
XI. Данило * к. 1202 Василько * к. 1204 Олександр † п. 1234 Всеволод † п. 1223 Ізяслав † п. 1223 Володимир † п. 1240 Іван † к. 1226 Ізяслав Ростислав Евфросинна † Изморагд

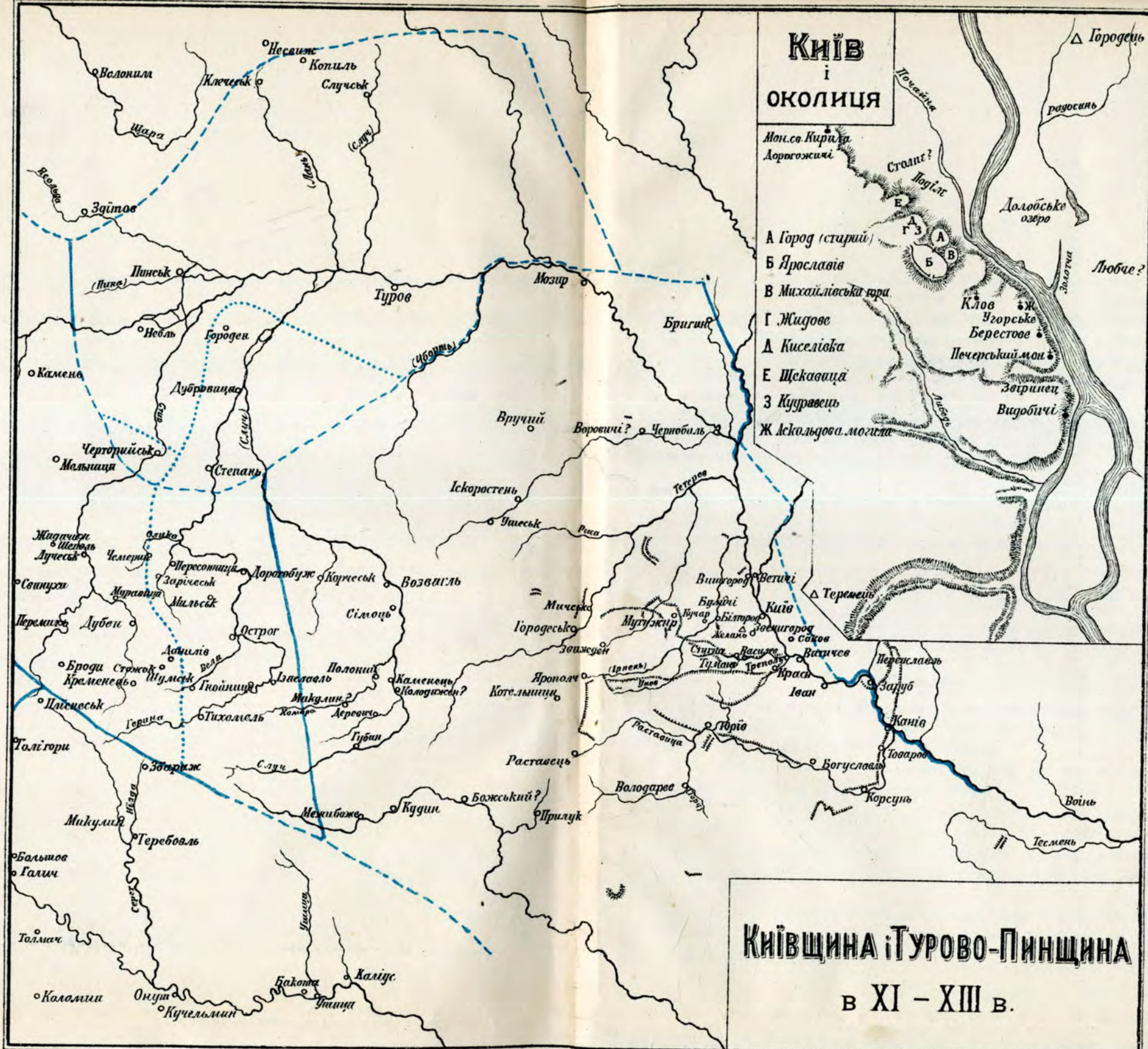

1871-1872

AMERICAN GEOGRAPHICAL SOCIETY

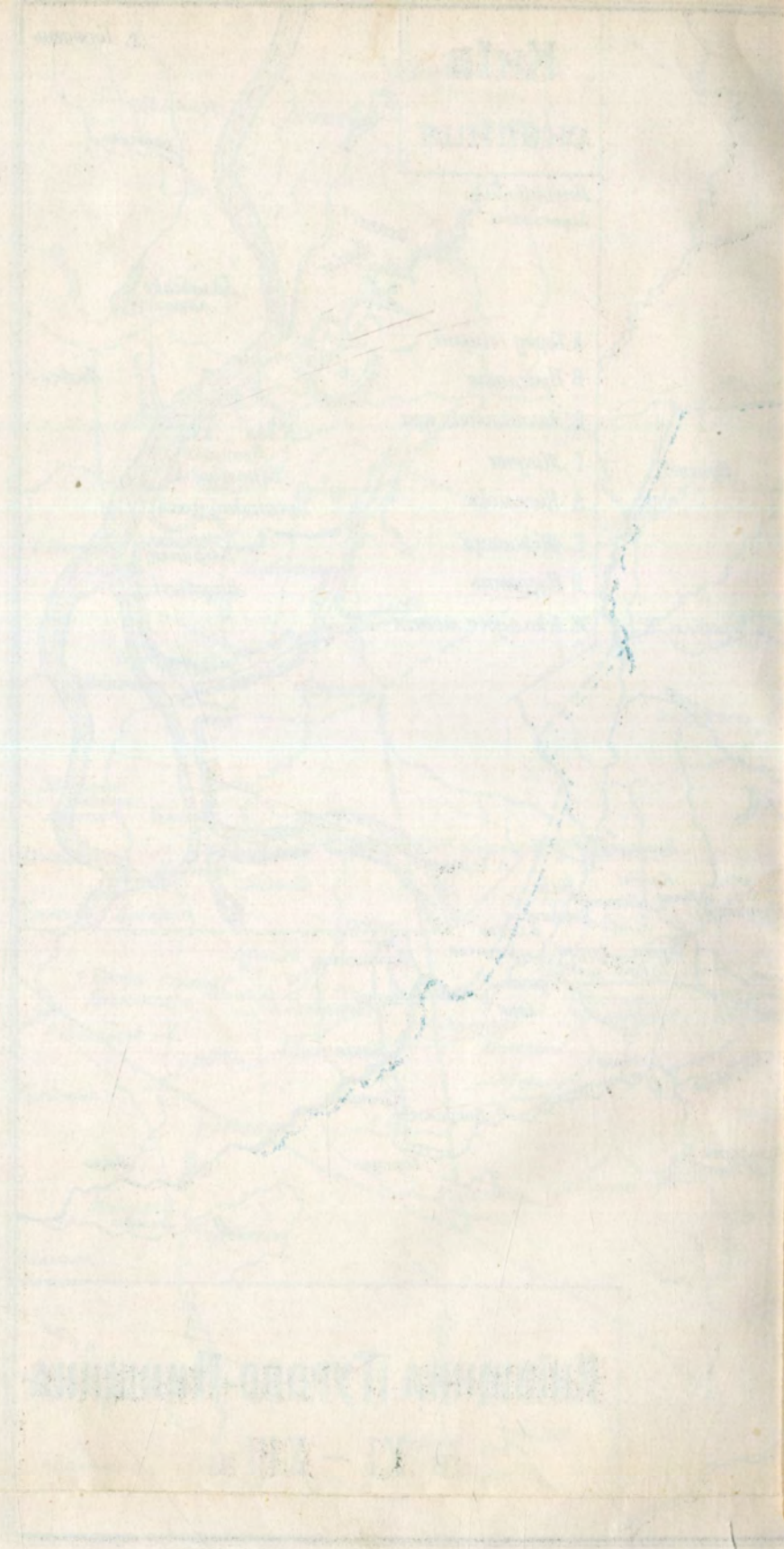

Київ і ОКОЛИЦЯ

Мон. св. Кирила
Дорогожичі

- А Город (старий)
- Б Ярославів
- В Михайлівська гора
- Г Жидове
- Д Киселівка
- Е Щекавиця
- З Курравець
- Ж Аскальдова могила

**Київщина і Турово-Пинщина
в XI - XIII в.**

Примітки до мап.

Пояснення: синьою фарбою означені границі князівств: неперервною лінією більш певні, перерваною менш певні, kropками — переміни в границях. І так kropками означено: границю Київщини з Волинею в ті часи, коли Погорина належала до Київщини; границі Волини з Турово-пинським князівством після того як Черторийськ відібрано від нього, і границі Городенського князівства.

Чорною зубчастою лінією означені вали (скільки зібрано звісток про них). Знаком ? означено осад, що можуть бути викомбіновані більш гіпотетично, а особливо непевні означені подвійним ??

На мапі Київщини подані осад, які згадують ся до середини XIII в., бо з Батиевим походом ми не маємо для неї ніяких нових історично-географічних звісток у XIII в. Для Турово-пинської і Чернігівської землі прибуває кілька нових топографічних імен ще в 2-ій пол. XIII в.

Детальніші пояснення до поодиноких осад Київщини з Погориною, що до їх розміщення, дано було в Історії Київщини в гл. I, тож тут не вважаю потрібним їх наводити. Натомість для спірних і неясних топографічних питань Чернігівщини й Переяславщини подаю тут примітки:

Чернігівщина.

Березой я звязую з Березною з огляду на тутешнє городище (Самоквасов Древніє города с. 22), але тільки гіпотетично, бо літописні звістки не дають ближших вказівок на його місце.

Біла вежа — городище Біла вежа на верхівю Остра вказана в Книзі Большаго Чертежа вид. Спаского с. 86.

Блестов (звичайно читають: Блестово, і се б значило село, але зовсім довільно) з двох Блестових (Сосницького і Крелевецького пов.) з більшою правдоподібністю звязуєть ся з Блестовим на Десні (Сосницьк. п.) з огляду на обставини Святославого похода, в котрім він згадуєть ся (Іп. 292).

Болдиж — є кілька того ймення; напрям похода 1146 р. (Іп. 238) близько відповідає с. Болдижу коло м. Дмитровська; в літописи згаду-

еть ся властиво „лѣсъ Болдыжъ“, але се треба мабуть розуміти як ліс коло Болдижа.

Боловос — се не місто під Черниговим, як приймають звичайно, а р. Білоус: тексти літописи не вказують, що се була якась осада.

Впр — не зовсім ясно, чи окрім м. Вира згадуєть ся й річка сього імені, але Іп. 209, 251 скорше вказують на річку.

Воргод — звістий з епізода 1283 р. (Воскр. I. 136) локалізуєть ся вказівкою на близькість його до Рильська і городищем на ґрунтах с. Воргола Глухів. пов., недалеко устя р. Клевени в Сейм (Самоквасов с. 7).

Воробійна — вар. Воробійни, Воробейна — Іп. 242, 349; з останнього текста видно, що вона була в сусідстві Вщижа, а округле городище коло теп. села Воробійни (Самоквасов 14) не лишає місця для сумнівів.

Всеволож — звичайно звязують з с. Сиволожем Борзен. пов., і се тим правдоподібнійше, що тут є й городище — Самоквасов с. 25.

Дідословль — див. вище с. 236.

Колтєськ — звязуєть ся з с. Колтовим на Опі, коло Кашіри, але тільки гіпотетично.

Кром — згадка про се місто непевна; в Іпат. код. (242) читаєть ся: идоша Мцѣнеску., и ту даявѣ имѣ дары многы, и поиде къ граду на Иязславича; в Хлебн. і Погод. код., теж у Воскр., Нікон. замість „къ граду“ — „къ Крому.“ Питанне — „кром“ тут власне імя, чи = город, замок. Варіант Іпат., здаєть ся мнї, з'явивсь таким чином, що копіст стрігивши слово „Кромъ“ і прийнявши його в значінню „замок“, перемінив його на звичайнійше „городъ“, але при значінню „городъ“ текст виглядає досить непевно: „ту“ значить десь в Мценську чи коло Мценська, отже город не може означати Мценська, а якийсь иньший, не названий, отже певнійше читати „Крому.“

Липовець, згадуваний в звістнім епізоді 1283 р. (Воскр. I. 176) уміщаю так, як локалізував його д. Бунін у спеціальнім рефераті на київськїм з'їзді (Ізвѣстія XI археол. съѣзда с. 56), але що в бюлетинах з'їзда його аргументи згадані лише загально, означив я їх знаком? На мойї малі він названий Липецьком, як звичайно його називають, але форма Липовець (як у Воскр.) ліпша.

Лобинєськ (вар. Любинєськ) — місце його „на усть Протве“ означаєть ся літописю (Іп. 240), але тепер на сїм місці нема такої осади.

Локня р. — є їх дві в сусідстві, одна тече в Вирь, друга в Псіол; судячи по тому, що літописний текст (Лавр. 282) говорить про неї в звязку з Посемєм, тут треба розуміти скорше першу.

Лопасна — уміщую її так, як локалізував її Погодін, а недавно д. Троїцький на підставі грамоти 1389 р. — проти устя Лопасни в Оку (див. Извѣстія XI археол. съѣзда с. 55); окрім того є на самій Лопасні с. Лопасна-Зачатейське на московській дорозі, коло нього с. Лопасна-Садки.

Носів на Руді (Іп. 253) означаю на підставі зібраних проф. Голубовским матеріялів; означаю до опубліковання їх ним знаком ?, хоч ся локалізація вповні відповідає літописному оповіданню.

Оболвь — в літоп. (Іп. 242) изъ Блеве, вар. из Блове, Воскр. (І. 30) Обловѣ, під 1159 р. (Іп. 344) — Обловь. Дуже правдоподібно, що се властиво О—Болвь, якесь місце на Болви, й на верхівю її є село Оболва.

Орогощ по літописи мусів бути коло Чернигова; істнованне городища в с. Рогощі на Білоусі (Самоквасов с. 22), здасть ся міні, не лишає місця непевности.

Росуха, вар. Рокеуха (Іп. 348) була десь коло Воробійни; на р. Росусі (Розеуха), що тече у Воблю з правого боку, є тепер аж два с. Росухи (Рассуха і Разеуха в уряд. реєстрах), одна на верхівях (в Мглин. п.), друга на низу річки (в Стародуб. пов.). Вибрати між ними досить трудно, але обставини похода 1160 р. скорше можуть вказувати на Росуху стародубську: Ізяслав повоював поріччя Судости від Воробійни до Росухи й потім пішов назад на Вщиж.

Свинь річка — друге імя теперішнього болота Замглай, не показане на мапі, але переказане місцевим чоловіком Марковим — у Арцибашева II. 898, Погодіна IV. 238.

Синій міст і Радощ згадують ся в літописи (Іп. 328) поруч себе, і були, видно, недалеко Стародуба; Радощ дуже правдоподібно звязуєть ся з Радогощем — теп. Погаром, а сусідній Синій на р. Ваблі має городище (Самоквасов 13).

Сновськ — з літоп. текста під 1168 р. (Іп. 121) видко, що він був на Снови (як то зрештою показує й саме імя), а з Іп. 514 видко, що був недалеко Десни; що на самім устю Снови (на правім боці) коло села Брусилова є городище (Самоквасов 22), то досить правдоподібно, що тут і був Сновськ. Дехто думав на Седнев, і там дійсно теж є городище (Самоквасов 21).

Переяславщина.

Воїнь — місце його рішає звістка канівської люстр. 1552 р. (Архивъ Ю.-З. Р. VII. I с. 101) про городище Воїн (под Воїномъ городищемъ) на нижній Сулі, де й тепер маємо с. Воїнську Греблю.

Голтав Лавр. 241 (за Голтавомъ) можна уважати осадою тому, що річка Голтва зветь ся Голтою — Іп. 192.

Донець див. вище с. 259.

Дубниця — міщу на місці нин. Бубнова, що звав ся Дубковим, як доводив Максимович (Соб. соч. II. 748).

Летчъ див. вище с. 264—5.

Лтава див. вище с. 289. Про неї спеціальна розвідка д. Падалки в Читеніях кнѣв. істор. тов. IX: О времени основанія города Полтавы, але тотожність Лтави з Полтавою й досі непевна.

Малотин містять звичайно в теп. Малютинцях Пирят. п., але окрім подібности (дуже далекої) імен нічого не можна навести на перте сего.

Переволока — гадки дослідників вагають ся між двома Переволочнами — на Удаю і на устю Ворскли в Дніпро; можна б додати ще й третю — деь на устю Сули (в люстр. 1552 р. — где Сула в Днепръ впадывааетъ, отъ того вышей у мили по речъку Переволочъну, Архивъ Ю.-З. Р. VII. I. 101); за удайську промовляло б хіба те, що в літописи вона згадуєть ся разом з Прилуком — Лавр. 208, Іп. 150.

Песочен — з численних „Пісків“, „Пісочків“, Пещаних etc. його з найбільшою правдоподібністю (але все тільки гіпотетично) можна умістити на місці теп. Пещаного на Супої з огляду на текст Іп. 379.

Римів (Рими Слова о п. Іг.) — хутір Рим Прилуцьк. пов., на границі з Роменським, своєю місцевістю досить відповідає літописному оповіданню про Римів (Іп. 436), хоч окрім подібности імени не можна нічого вказати. Д. Ляскоронський (с. 187—9) вказує на Буромку на Сулі, звязуючи з нею ж „уход Ромковщизну“ люстр. 1552 р. (Архив I. с. с. 101), але тотожність Ромковщизни ані з Буромкою (в XVII в. Buremla), ані з Римовим не може бути признана надто правдоподібною.

Стряковъ — річка коло Переяслава на схід, властиво на північний схід від Переяслава, на неї й тепер вказує с. Стрекова, але ні на мапі, ні в Спискѣ насел. мѣст Полтав. губ. нема ніякого натяка, як і куди текла ся річка. Що се була одначе річка, а не осада (як думає д. Ляскоронський с. 163), се окрім оповідання під 1149 р. рішучо доводить згадка Лавр. с. 294 (ста по Стрѣкви).

ВАЖНІЙШІ ПОХИБКИ.

стор.	рядок	надруковано:	має бути:
4	5	порьзна	корьзна
8	18	на	до
11	6	Зайсберґа	Цайсберґа
17	10	Півничною,	Півничною
20	12	(Іп. 105); ¹⁾	(Іп. 105)*);
26	16	Путята	Вишата
33	1	Пековом	Псковом
38	17	зверхньої політичної	політичної
55	7—8	Ростиславичів Володимир	Ростиславичів
67	15	Давида	Василька
71	21	Всеволода	Мономаха
—	13	Польщею	Польщею та Угорщиною
72	2	Святослава	Олеґа
82	1	онучку	внучку
84	20	сього	свого
85	19	і три	три
93	20	земщена	земля
115	1	Любча	Любеча
117	20	землю;	землю
131	9	або	або вплинула
141	6	поминути	колихнути
148	3	1075	1175
160	6	1176	1196
204	6	Святополського	Святополцьського
229	6	Сіверян ¹⁾ ,	Сіверян*)),
241	на колюмні	зробленне	дробленне
244	14	Святославича	Ольговича
246	9	взагалі утвора	утвора
281	1	Хотѣмъ	Хотѣнъ
292	11	неграничній	пограничній
297	20	імя, Татарів	імя Татарів,
312	1	Пененѣгы	Печенѣгы
314	14	Копера	Копера
333	10	підсунув категорично.	підсунув.
335	5	має	маємо
340	12	дати	дат
354	11	До с. 216.	До с. 215.
363	15	Лелевель	Лелевель

ПОКАЗЧИК ІМЕН І РІЧЕЙ.¹⁾

- Альберт Штадський** с. 317.
Андрій Мономахович с. 81, 82, 85, 88, 97, 99, 103, 109, 111—2.
Андрій, угорський королевич с. 24.
Андрій Юрєвич, кн. суздальський с. 134, 138—147, 201, 219, 274.
Анна, жінка Ярослава с. 318.
Анна Ярославна, королева французька с. 23.
Annalista Saxo с. 315.
Антоній Печерський с. 45.
археологічні пам'ятки с. 190—1, 193, 195, 198—9, 204, 205, 207, 249—50, 260, 264—6, 275, 277.
Аталейота с. 319.
Баруч, м. с. 260.
Бату (Батий) с. 297—302.
Белз, м. с. 11, 15.
Берендичі с. 100, 131, 153, 260, 281, 291, 303—5.
Березой, м. с. 3.
Бересте і Берестейська волость с. 9, 10, 11, 14, 47, 57, 67, 104, 222, 228.
Берладники с. 277—9. **Берладник** — див. **Іван Ростиславич**.
Берладь м. с. 278—9.
Біла Вежа, м. на Дону с. 260—1, 275.
Біла Вежа коло р. Остра с. 236, 260—1, 385.
Білгород м. с. 43, 110, 121, 123, 126, 133, 134, 135, 146, 148, 168, 202—3, 217.
Богуслав м. с. 158, 208, 217.
Божеський с. 70, 210, 217.
Болгари (дунайські) с. 280—1, 285, 302, 324. — **Чорні с.** 270.
Болдич с. 385.
Болеслав Високий, зять Всеволода Ольговича с. 106.
Болеслав Кривоустий с. 71.
Болеслав Кучерявий, зять Всеволода Мстиславича с. 107, 113.
Болеслав Сьміливий с. 11, 43, 44—8, 50, 314.
Болеслав Хоробрий с. 2, 7, 8, 9, 10, 11, 14, 16, 24.
Боловос с. 386.
Боняк, хан половецький с. 11, 61, 64, 65, 74, 75, 90, 130, 289.
Борис Володимирович (святий) с. 3, 4, 5, 6, 10, 265.
Борис Всеволодович с. 222.

¹⁾ Показчик містить в собі тільки важніші імена; сторони приміток вказані там тільки, де вони містять імена, яких не має текст.

- Борис Вячеславич с. 39, 50—2.
 Борис Кольоманович с. 84, 113.
 Борис Юриєвич с. 136.
 Боровий м. с. 292—3.
 Бохмач с. 236.
 Боян с. 12, 246—7.
 Бродники с. 282—3.
 Бронь княж м. с. 261.
 Брягни м. с. 223.
 Брянськ м. с. 251.
 Брячислав, кн. полоцький с. 11, 12, 18.
 Бужськ м. с. 112, 125, 217, 349.
 Бурхарт, препозит трирський с. 21, 47, 48.
Вали с. 205, 209, 260, 263—4.
 Варяги с. 7, 9, 10, 11, 13, 22, 25.
 Василів м. с. 110, 157, 203—4.
 Василь, письменник с. 67, 73, 86, 329.
 Василько Ростиславич, кн. теребовельський с. 53, 54, 57, 66—72, 81—2, 88, 281.
 Василько Юриєвич с. 131, 280.
 Верхуслава Всеволодівна с. 107.
 Ветичі, ур. с. 70, 196.
 Вигошів с. 125, 349.
 Видобичі, ур. і монастир с. 59, 62, 65, 196.
 Византия — вносини з нею і т. п. с. 9, 18, 24, 25, 30, 39, 41, 49, 54, 58, 83, 91, 139, 157, 198, 271—4, 276—7, 285—6, 289, 292, 302; її культура с. 31, 218.
 Вир м. с. 135, 251, 386.
 Витебськ м. с. 12.
 Витечев м. с. 64, 122, 204, 296.
 Вишгород м. с. 4, 62, 77, 99, 102, 107, 108, 119, 120, 128, 139, 141—2, 143, 146, 168, 171, 199—202, 215, 217, 219.
 віче с. 42, 43, 79, 108—9, 115, 211, 216; див. земля.
 Возвягель м. с. 202, 210.
 Воін м. с. 40, 259, 387.
 Волинь с. 6, 9, 19, 33, 34, 39, 46, 47, 50, 53, 54, 55, 56, 57, 67, 69, 70, 71, 72, 80—2, 85, 88, 99, 111, 112, 118, 121, 137, 143, 150, 154, 174—5, 300, 321, 323.
 Володарь Ростисливич кн. с. 51, 53, 54, 69, 70, 72, 80—3, 88.
 Володарів м. с. 204, 208.
 Володимир волинський м. с. 47, 54, 56, 66, 67, 69, 128, 162, 167—8, 173.
 Володимир Андрієвич с. 111, 131, 137, 141—2, 143.
 Володимир Всеволодович кн. перелавський с. 256, 345.
 Володимир Глібович, кн. перяславський с. 153, 255, 260—2.
 Володимир Глібович, кн. степанський с. 228.
 Володимир Давидович, кн. чернігівський с. 103, 105, 106, 108, 111, 114—7, 120, 122—3, 131, 241, 249, 293.
 Володимир Ігорович с. 167, 240.
 Володимир Мстиславич с. 113, 115, 128—9, 131, 132, 136, 137—8, 141—2, 144, 212, 225.
 Володимир Рюрикович с. 166, 171, 173, 175—9, 198, 228, 345, 371.
 Володимир сьвятий с. 2, 3, 4, 32, 83, 191—2, 200, 202, 203, 232, 263, 284, 321.
 Володимир Сьвятополкович, кн. пинський с. 227.
 Володимир Ярославович (XI в.) с. 19, 25, 26.
 Володимир Ярославович, галицький с. 151—2, 161.
 Володимирко галицький с. 88—90, 105, 107—8, 112, 113, 118, 120—1, 123—5, 213.
 Володислав, боярин галицький с. 172—3.
 Володислав Лисий с. 23.
 Воргол с. 386.
 Воробійна с. 386.

- Вручий (Овруч) с. 165, 168, 209, 217.
- Всеволод Давидович с. 72, 80, 89, 221, 222.
- Всеволод Константинович с. 256.
- Всеволод Мстиславич (внук Мономаха) с. 53, 84, 88, 96, 98, 101.
- Всеволод Ольгович, кн. київський с. 88—9, 98—100, 102—8, 110, 130, 132, 201, 208, 212—3, 226, 335, 237—8, 241, 248.
- Всеволод Святославич Черний с. 162, 166—9, 238, 240, 252, 256.
- Всеволод Юрєвич, кн. суздальський с. 140, 145, 147, 151, 158—166, 203, 255—6, 274.
- Всеволод Ярославич, кн. київський с. 19, 32, 36, 39, 42, 44—7, 50—9, 68, 92, 192, 196, 234, 252, 272—3, 277, 323, 324.
- Всеволож с. 386.
- Всеслав Брячиславич, кн. полоцький с. 18, 40, 42—4, 45, 46, 57, 58, 72, 192.
- Вшиж м. с. 235, 243—4, 251.
- Вятичі с. 33, 34, 104, 161, 230—2, 243—4, 252, 298.
- Вячеслав Мономахович с. 83, 85, 88, 97, 98, 100, 102, 103, 104, 106, 111—120, 126.
- Вячеслав Ярославич, князь смоленський с. 39, 321.
- Вячеслав Ярославич, князь клєчський с. 89, 226.
- Гакон (Якув) с. 13.
- Галичина і Галич с. 9, 34, 41, 55, 56, 67, 89—90, 94, 95, 96, 100, 108, 118, 121, 124, 141, 143, 146, 151—2, 154, 156, 162—4, 167—170, 171—4, 177—79, 204, 240—1, 322.
- Галицько-волинська держава с. 162, 228.
- Гаральд Сьміливий с. 22.
- Гаральд, король англійський с. 59.
- Гейза, король угорський с. 84, 107, 113, 118, 121, 122, 125.
- Генрих, король французький с. 23.
- Генрих IV пісар с. 58.
- Гліб Володимирович (святий) с. 3, 4, 5, 6, 10.
- Гліб Всеволодович с. 222.
- Гліб Всеславич, кн. пинський ст. 80—1, 85, 196, 331.
- Гліб Святославич (XI в., внук Ярослава) с. 39, 50.
- Гліб Святославич (XII в., внук Всеволода) с. 148, 170—1, 242.
- Гліб Юрєвич (внук Мономаха) с. 116—7, 125, 129—30, 135, 136, 138, 143—5, 153, 253—5, 261.
- Гліб Юрєвич, кн. дубровицький с. 222, 227.
- Глухів м. с. 251.
- Гвійниця м. с. 125, 349.
- Голтав с. 388.
- Гомій м. с. 250.
- Городені Городенське князівство с. 89, 105, 141, 221—3, 225—6.
- Городок під Києвом с. 14, 68, 116.
- Горошин м. с. 58, 259.
- Григорій (?) Василькович с. 88—90.
- Грузія с. 126, 290, 302.
- Галь Мартин с. 314.
- Давид Всеславич с. 90.
- Давид Ігорович с. 51, 53—57, 66—70, 72, 221, 277.
- Давид Ростиславич, кн. Смоленський с. 141—4, 145—9, 152, 155, 158, 160—1, 162, 279.
- Давид Святославич, кн. чернігівський с. 53, 60, 63, 64, 65, 66—74, 78—9, 80, 85, 200, 234, 247—8.
- Данилів м. с. 299.
- Данило Романович король с. 167, 171, 173, 176—181, 210, 219, 221, 228, 294, 300, 303.
- Данія с. 59, 84.
- Дверень м. с. 156, 208.
- Демид, кн. пинський с. 227—8.

Демян Куденевич богатир с. 267.
 Деревська земля с. 6, 32, 184.
 Дідославль м. с. 236.
 Доброліга-Марія Ярославна с. 16.
 Донець м. с. 236, 259.
 Долобське озеро ур. с. 74, 197.
 Дорогобуж м. с. 202, 214.
 Дреговичі с. 220—1, 225.
 Дубен м. с. 70.
 Дубниця с. 388.
 Дубровиця місто і князівство с. 222—3, 225, 227.
Евпраксія Всеволодівна, ж. цісаря Генриха IV с. 58.
Евстафій Мстиславич с. 18.
Евфимія Глібовна ціс. грецька ст. 157.
Евфимія Мономахівна, кор. угорська с. 84.
Евфровина Мстиславівна, кор. угорська с. 107, 113.
Елисавета Ярославівна кор. норвезька с. 22.
Желань ур. с. 62.
Желни м. с. 260.
Жиди с. 78, 79, 86, 193—4, 198, 212.
Забуже с. 9, 360.
Закарпатські руські землі с. 20.
Зарічеськ м. с. 75.
Заруб м. с. 74, 110, 122, 205.
Звенигород галицький м. с. 56, 90, 105, 167, 278.
Звенигород київський м. с. 67, 204.
Звенислава Всеволодовна с. 106.
 земля, як політичний чинник с. 13, 37—8, 42—4, 79, 87, 91, 93, 100, 107, 108, 114—5, 117—8, 119, 121, 122, 123, 126, 127, 128, 129, 135—7, 141, 158, 163, 204, 206, 211—6, 226, 234, 238, 241, 253—4, 255, 256, 257; див. віче.
Золотча ур. с. 73, 196.
Іван Василькович с. 88—90.
Іван Глібович, кн. стефанський с. 228.

Іван Ростиславич Берладник с. 132—7, 277—9.
Ігорь Ольгович с. 103, 106, 108—110, 111—112, 114—5, 213, 248, 250.
Ігорь Святославич с. 153, 154—5, 162, 242, 359.
Ігорь Ярославич (XI в.) с. 39, 321.
Ізяслав Давидович, кн. київський с. 111, 114—7, 120, 122—3, 124, 127—135, 137, 238, 240—1.
Ізяслав Мономахович с. 63, 64.
Ізяслав Мстиславич, кн. київський с. 89, 91, 98, 100, 102, 103—127, 134, 212—14, 216, 274, 304.
Ізяслав Мстиславич, внук Романа (XIII в.) с. 177—9.
Ізяслав Ярославович, кн. київський с. 16, 32, 34—52, 193, 200.
Ізяславль м. с. 299.
Іларіон митр. с. 29, 30, 32, 318.
Іля Ярославич, кн. новгородський с. 19.
Інгвар Ярославич с. 163—4, 171, 343, 349.
Іскоростень м. с. 209.
Італія с. 48, 198, 273, 275.
Наепічі с. 290, 304.
Казимир Відновитель с. 16.
Калка р. с. 175, 296.
Камінець на Случи с. 299.
Канів м. с. 130, 138, 139, 155, 156, 158, 207—8, 217.
Карачев м. с. 251.
Касоги с. 12, 13, 270, 271—2, 296.
Каяла р. с. 155.
Київ м. с. 2—6, 8, 9, 11, 13, 14, 34, 42—44, 46, 49, 52, 59, 60, 62, 64, 79, 80, 87, 91, 93, 94, 99, 102, 107, 115, 118, 122—3, 129, 131, 134—5, 141, 143, 144, 146—8, 149, 158, 160—7, 163—6, 167—70, 171, 177—182, 289, 298—9. Київські па-

- мятки 31, 33, 49, 107, 143,
 192—6, 198, 238—40.
 Київщина с. 10, 17, 41, 46, 61,
 64, 71, 75, 93, 174, 183
 і далі, 303.
 Кирил, еп. туровський с. 224.
 Клечеськ м. с. 221—3, 225—6.
 Клим, митрополит с. 134, 205.
 книжність, письменство, освіта
 с. 29, 49, 219—20, 205,
 246—8, 251, 266—7.
 Кобяк, хан с. 153—4.
 Ковельськ м. с. 252.
 Колодажен м. с. 299.
 Кончак, хан с. 76, 153—5, 165,
 288, 290.
 Копиль м. с. 222—3.
 Корсунь м. с. 153, 158, 208, 217.
 Корчеськ м. с. 202, 214, 217.
 Котельниця м. с. 138, 217.
 Котян, хан с. 173—5, 178, 294,
 296.
 Коуї с. 250, 261, 290, 303.
 Красне м. с. 58.
 Кременець с. 299.
 Кром с. 386.
 Кульдеюрів м. с. 208, 293, 304.
 Кунтувдій, хан с. 156, 291.
 Курськ м. с. 236, 246, 251, 258.
 Кучарь ур. с. 203.
 Кучельмин м. с. 278.
Лев Діоген с. 83, 280.
 Левента, угорський королевич с. 24.
 Леопольд, граф штадський с. 21.
 Липовець с. 386.
 Листвин м. с. 13.
 Литва с. 15, 91, 157, 228.
 Лобинськ с. 386.
 Локня с. 386.
 Лопастень м. с. 235.
 Лопасна с. 387.
 Лтава м. с. 259, 388.
 Лутава м. с. 237.
 Луцьк м. с. 56, 113, 121, 128—9,
 144, 146—7, 163, 180.
 Любеч м. с. 8, 10, 229—34, 250.
 Любче ур. с. 66, 197.
 Лямберт хроніст с. 317.
Малотин м. с. 388.
 Межибоже с. 112, 210, 217.
 Мешко II с. 15, 21.
 Микола Сьвятоша див. Сьвятоша.
 Минськ і Минська волость с. 40,
 80—1, 90, 98, 101, 112.
 Михайлів м. с. 217.
 Михайло Всеволодич, кн. черни-
 гівський с. 175—181, 238,
 240, 242, 298.
 Михалко Юриєвич с. 145, 331.
 Мичеськ м. с. 121, 202, 210, 214.
 Мозир м. с. 217, 223.
 монастирі с. 29, 59, 79, 107,
 192—6, 198, 219—20, 224,
 248—50, 264, 271.
 Монголи с. 174—5, 179—82, 282,
 294.
 монета с. 31.
 Мономах с. 36, 46, 47, 50—1, 53,
 55—60, 62—75, 86—8, 92,
 95, 96, 106, 200—1, 221, 234,
 252—3, 260, 280, 287, 289,
 291.
 Морівійськ м. с. 237.
 Мстислав Андрієвич, кн. суздаль-
 ський с. 143.
 Мстислав Володимирович (тмуто-
 роканський) с. 11, 12, 13, 14,
 15, 18, 20, 231—2, 246—9,
 360, 272, 317.
 Мстислав Глібович, кн. чернигів-
 ський с. 178, 180—1, 298.
 Мстислав Ізяславич кн. (XI в.)
 с. 44.
 Мстислав Ізяславич кн. київський
 с. 124, 127—132, 141—4,
 212, 216, 254, 267.
 Мстислав Мономахович, кн. київ-
 ський с. 36, 57, 65, 71, 72,
 73, 75, 81, 83—5, 87—92,
 95, 96—8, 111, 130, 192,
 289, 331.
 Мстислав Мстиславич Удатний с.
 168, 171—5, 177, 294.
 Мстислав Романович с. 162, 282,
 343.
 Мстислав Ростиславич с. 133—4,
 145—6, 148, 200.
 Мстислав Сьвятополкович с. 69.

- Мстислав Святославич, кн. чернігівський с. 172, 175, 242, 274.
- Мстислав Ярославич Німий с. 349.
- Муромсько-рязанська волость с. 33, 34, 46, 50, 57, 63, 64, 65, 84, 88, 89, 112, 114—5, 132, 138, 142, 148, 151, 168, 328, 239, 297.
- Мутижир м. с. 202.
- Небля м. с. 222.
- Нестор письменник с. 3, 4, 29, 32, 46, 49.
- Никита Ховіят с. 342.
- Німечина с. 8, 9, 21, 47—9, 58, 113, 198.
- Новгород великий с. 7, 9, 10, 11, 13, 19, 32, 34, 40, 45, 50, 53, 57, 60, 63, 64, 66, 67, 71, 72, 81, 88, 95, 97, 98, 99, 100, 101, 103, 104, 105, 112, 114—5, 118, 131, 135, 138, 141, 144—5, 149, 151, 168, 171, 172, 176, 179, 194, 197, 240—1.
- Новгород сіверський с. 71, 72, 124, 132, 232, 234, 242—4, 246, 248, 251.
- Новосиль м. с. 252.
- Норвегія с. 22, 84.
- Носів с. 387.
- Оболь с. 387.
- Овруч див. Вручий.
- Огафія Мономахівна с. 80.
- Ода графиня с. 21.
- Олег Ігорович, князь курський с. 176, 242.
- Олег Святославич, кн. деревський с. 6.
- Олег Святославич, кн. новгород-сіверський с. 50—4, 57, 62—75, 80, 85, 112, 139, 143, 200, 234, 237, 245, 246, 247, 323.
- Олег Ярославич, кн. галицький с. 151.
- Олександр Всеволодич белзький с. 178—9.
- Олександр кн. дубровицький с. 227.
- Олеше м. с. 134, 276—8.
- Ольжичі с. с. 197.
- Остерський городок с. 105, 119, 122, 124, 136, 236, 253, 257, 265.
- Острог м. с. 70.
- Отон Болеславович с. 15.
- Отон, саксонський маркграф с. 21.
- Отрок, хан с. 76, 154, 288—90, 292.
- Переволока с. 3.
- Перемишль м. с. 45, 47, 56, 66, 69, 70, 72, 90, 121, 125, 326.
- Пересопниця м. с. 202.
- Переяслав м. с. 5, 6, 33, 34, 53, 60, 62, 64, 71, 85, 88, 91, 96—8, 99, 101, 104—105, 109—110, 114, 123—5, 127—9, 135, 143, 153—5, 162, 166, 168—9, 171, 176, 177, 180, 230—2, 234, 241, 292, 322, 323.
- Переяславщина с. 3, 41, 46, 61, 75, 112, 117, 135—7, 252—267, 289, 298, 303.
- Песочен с. 388.
- Песочний городок с. 350.
- Печеніги с. 3, 5, 7, 8, 9, 10, 17, 20, 40, 41, 74—5, 77, 203—4, 258, 260, 263, 268, 281, 283—294, 303.
- Пинськ с. 154, 221, 224—5, 227.
- Плоскиня с. 282.
- Побоже с. 105, 112, 125, 303.
- Поволже с. 323.
- Погорина волость с. 54, 57, 67, 70, 119, 121, 125.
- Подунаве с. 204, 278—81, 292.
- Покуте с. 133.
- Половці с. 18, 40—42, 51, 57, 61—66, 69, 73—7, 81, 82, 87—8, 89, 90, 99, 107, 117, 120, 121, 122, 124, 127—9, 133, 135, 138—9, 142, 143—4, 148—90, 152—7, 160, 161, 164—6, 168—9, 173—5, 178—9, 213, 238, 255, 258—62, 282—296, 300—3, 305.
- Полоний м. с. 153, 217.

- Полоцька земля с. 40, 45, 46, 72, 84, 89, 90—1, 96, 98, 100, 101, 146, 151, 160, 174, 240, 321.
- Польша с. 8, 10, 11, 14—6, 20, 44, 47, 58, 69, 71, 72, 81, 106, 113, 118, 133, 141, 149, 152, 166, 167, 179, 299.
- Полянська земля с. 217.
- Понизє с. 173, 204, 281, 303, 360.
- Поросє с. 20, 64, 74, 110, 122, 131, 138, 141, 145, 146, 153—6, 155, 205—8, 258, 303—4, 306, 372.
- Посемє с. 89, 98, 99, 107, 116, 155, 236, 242, 243, 244, 246, 253.
- Посуле с. 131, 258—60.
- Предслава Свѣтославівна с. 248.
- Прилук (на Побожу) с. 105.
- Псель Михайло с. 319.
- Ратовська земля с. 33—4.
- Путивль м. с. 243—4, 251—2.
- Радимичі с. 33, 230—2, 243.
- Растваець м. с. 148.
- Рильськ м. с. 243—4, 251.
- Рими (м. в Переяславщині) с. 262, 388.
- Річиця м. с. 235.
- Рогволод Всеславич с. 90.
- Родня м. с. 207—8.
- Рожне поле ур. с. 69.
- Роман Ігорович, кн. звенигородський с. 167, 170.
- Роман Мономахович с. 80—1, 85.
- Роман Мстиславич, кн. галицький с. 100, 151—2, 158—167, 168, 170—5, 212.
- Роман Ростиславич, кн. київський с. 143—5, 147—9.
- Роман Свѣтославич, ізгой с. 51, 53, 54, 57, 246—7.
- Ромен м. 259.
- Ростислав Володаревич (кн. перемиський) с. 88—90.
- Ростислав Володимирович, ізгой с. 33, 39, 55.
- Ростислав Всеволодович с. 60, 62.
- Ростислав Михайлович (XIII в.) с. 177, 179—81.
- Ростислав Мстиславич, кн. київський с. 100, 103, 117, 122, 124, 126—141, 152, 212, 245, 277.
- Ростислав Мстиславич, кн. київський (XIII в.) с. 180.
- Ростислав Рюрикович, кн. київський с. 153, 156—9, 166, 170, 203, 293.
- Ростислав Юрєвич с. 101, 105, 116—7, 118.
- Ростовська земля с. 6, 11, 33, 34, 46, 50, 53, 64, 71, 88, 94, 95, 98—9, 116, 139—40, 143, 147, 151, 162, 170, 172, 239, 253—6, 297, 303.
- Росуха с. 387.
- Руська Правда с. 27, 28, 85—6, 220, 312.
- Руський порт с. 273, 275.
- Рюрик Ростиславич, кн. київський с. 53, 54, 55, 56, 72, 141—3, 145—170, 192, 205, 210, 218, 227—8, 279, 287, 359.
- Рязань див. Муром.
- Саків м. с. 64, 74.
- Салница р. с. 75.
- Сбислава Свѣтополківна с. 71.
- Свинь, річка с. 387.
- Свѣтополк Володимирович („ока-
яний“) с. 2, 3, 4, 5, 7, 8, 10, 11, 31, 224.
- Свѣтополк Ізяславич, кн. київський с. 53, 57, 60—77, 84, 193, 204, 206, 212—3, 221.
- Свѣтополк Мстиславич с. 104, 113, 121.
- Свѣтополк Юрєвич, кн. туровський с. 227.
- Свѣтополк Ярославич, кн. туровський с. 143.
- Свѣтослав, кн. руський (X в.) с. 284.
- Свѣтослав Володимирович, кн. деревський с. 5, 6.
- Свѣтослав, син Володимира Да-
видовича с. 134, 241.

- Святослав Всеволодович, кн. київський с. 104—5, 110, 111, 115—7, 120, 122, 124, 126, 127—8, 130, 132—3, 138, 142, 146—58, 163, 169, 192, 218, 238—9, 242—3, 250, 287, 293, 359.
- Святослав Всеволодович, кн. перяславський с. 256.
- Святослав Ігорович, кн. володимирський с. 167.
- Святослав Мстиславич с. 343.
- Святослав Мономахович с. 85.
- Святослав Ольгович кн. чернігівський с. 75, 101, 103, 104, 108, 110, 112—7, 120, 122, 124, 127, 129—30, 132—4, 135, 138, 241, 282, 290, 293.
- Святослав Ярославич кн. київський с. 19, 39, 43, 45—50, 194, 233—4, 246, 251.
- Святославль м. с. 58.
- Святоша Давидович кн. с. 69, 246.
- Синін міст м. с. 387.
- Сіверяне і Сіверщина с. 6, 13, 21, 33, 229—232.
- Скільця с. 319.
- Слуцьк м. с. 137.
- Случеськ м. с. 221—3, 225.
- Смоленськ і Смоленщина с. 5, 11, 33, 34, 39, 46, 51, 52—3, 57, 63, 71, 85, 88, 103, 112, 114—6, 122, 128, 134, 143, 144—5, 148—50, 152, 160—1, 162, 171, 174—5.
- Сновськ м. с. 43, 387.
- Снятин м. (перяславське) с. 259.
- Стародуб м. с. 58, 63, 234, 245, 250—1.
- Степань м. с. 222—3, 227—8.
- Стряков, річка с. 388.
- Субутай с. 295—7.
- Судак м. с. 296.
- Судислав кн. с. 18.
- Суздаль див. Ростов.
- Сянок м. с. 121.
- Татари див. Монголи.
- Темуджін с. 295—7.
- Теодосійпечерський с. 49, 196, 204.
- Теофанія Муцалоніеса с. 325—6.
- Теребовль і Теребовельська воєвость с. 66, 71, 72, 126.
- Тихомель м. с. 125.
- Тітмар еп. с. 9, 313—4.
- Тмуторокань і Тмутороканська воєвость с. 11, 12, 21, 33, 34, 39, 46, 50, 51, 52, 54, 57, 62, 232, 269—75.
- Товарів м. с. 156, 208.
- торговля с. 197—9, 204, 211, 230, 270, 276—7.
- Торки с. 17, 18, 40, 41, 74—5, 77, 157, 179, 260, 281, 282—8, 290—4, 303, 322.
- Торчеськ м. с. 58. 61, 134, 153, 168, 171, 173, 178, 205, 217, 292.
- Треполь м. с. 62, 134, 138, 155, 158, 166, 168, 204, 217.
- Трубчевськ м. с. 243—4, 251.
- Тугоркан с. 62, 64, 65, 82, 289.
- Тумащ м. с. 204.
- Туров і Турово-пинська воєвость с. 6, 11, 19, 32, 34, 50, 53—5, 57, 67, 71, 80, 88, 96, 98—9, 102, 104, 107, 111, 112, 132, 135—7, 146, 150—1, 157, 168, 220—8.
- Турпії с. 261, 290, 304.
- Угорщина с. 5, 6, 8, 24, 58, 71, 81, 82, 84, 100, 113—4, 118, 121, 122, 123, 125, 133, 151—2, 167, 172—4, 177, 298—300, 302.
- Усв'яч м. с. 12.
- Устє м. с. 64.
- Федор, кн. пинський с. 227.
- Херсонес (Корсунь) с. 39, 324, 330.
- Ходина, поет (?) с. 247.
- Ходота кн. с. 233.
- Хозари с. 13, 54, 198, 230—2, 270, 271, 273, 284.
- Христина княгиня с. 59, 83.
- Царгород с. 11, 24, 25, 26.
- церков і церковне жите с. 29—31, 197, 200—1, 203, 219—20, 247—8, 263.

- Церковний устав Ярослава с. 28.
Червенські городи с. 9, 11, 15, 33, 39.
 Червно м. с. 81.
 Чернігів і Чернігівська земля с. 6, 13, 14, 33, 34, 41, 45, 50—3, 60, 62, 63, 65, 71, 72, 84, 88—9, 100, 103, 115, 124, 127, 128, 132, 134, 143, 150, 151, 155, 160—1, 168—70, 171, 174, 176, 178, 180, 183—4, 230, 233—252, 272, 290, 298, 303, 322, 323.
 Черторийськ м. с. 221, 223.
 Чехи с. 10, 46, 47, 82, 113, 198.
 Чорна Русь с. 222—3.
 Чорні Клобуки с. 110, 116, 117, 119, 121, 122, 124, 126, 133, 135, 141—2, 143, 146, 155—7, 163, 215, 226, 290, 303—306.
 Чудь с. 16.
 Чорнаїв м. с. 304.
Шарукань, хан половецький с. 288, 290.
 Шарукань м. с. 275, 284.
 Швеція с. 22, 59.
 Шумськ м. с. 125.
Щирець м. с. 90.
Юрїв м. с. 30, 58, 64, 74, 206.
 Юрій Володимирович, кн. пинський с. 227.
 Юрій Всеволодович, кн. суздальський с. 169—170, 175—6, 256, 297.
 Юрій Кончакович, хан половецький с. 287, 288, 290, 293, 296.
 Юрій Мономахович с. 75, 88, 97—102, 105, 136, 196, 212—4, 253—4.
 Юрій Ярославич, кн. туровський с. 89, 136, 222, 226—7.
Яков мніх с. 3, 4, 32.
 Янь с. 17.
 Ярополк Ізяславич, кн. волинський с. 51, 53, 56, 193.
 Ярополк Мономахович, кн. київський с. 77, 85, 88, 91—102, 253, 260—2, 289.
 Ярополк Святославич, кн. київський (X в.) с. 6.
 Ярослав Володимирович, кн. київський с. 2—35, 36, 92, 160, 191—3, 200, 224.
 Ярослав Володимирович, кн. галицький (Осомисл) с. 112, 125, 129, 132—4, 138, 150, 151, 154, 281.
 Ярослав Всеволодович, князь чернігівський с. 155—6, 159—162.
 Ярослав Всеволодович, кн. переяславський (XIII в.) 166—7, 176, 179, 181—2, 242, 245, 256.
 Ярослав Ізяславич, кн. луцький с. 116, 132, 141, 143—4, 146—7, 349.
 Ярослав Метиславич, кн. переяславський с. 255.
 Ярослав Святополкович, кн. волинський с. 71, 72, 78—9, 80—2, 85, 87.
 Ярослав Святославич, кн. муромський с. 53, 71—2, 87—9, 234—5.
 Ярослав, син Святослава Ольговича с. 139, 143.
 Ярослав Юриєвич, кн. пинський с. 227.
 Яси с. 14, 270, 271, 296.
 Ятвяги с. 15, 91, 228.

З М І С Т.

	стор.
Вступне слово	I
Пояснення скорочень	II
I. Ярослав	1—33

Вступні уваги про процес розкладу давньої руської держави (с. 1); смерть Володимира й питання про спадщину (с. 2); джерела для цих подій (с. 3); смерть Бориса (с. 5); виступлення Ярослава (с. 7); війна з Болеславом (с. 8); кінець Св'ятополка (с. 10). Війни Ярослава з Брячиславом (с. 11) і Мстиславом (с. 12); поділ Володимирової спадщини (с. 14). Привернення західніх земель (с. 15) і участь Руси в польських справах (с. 16). Північні війни (с. 16). Печеніги (с. 17). Смерть Мстислава (с. 18). Внутрішня діяльність Ярослава; волости його синів (с. 19); укріплення і залюднення південного пограниччя (с. 20). Заграничні зносини — з Німечиною (с. 21), з Скандинавією (с. 22), з Францією й Угорщиною (с. 23), з Візантією (с. 24); останній похід на Царгород (с. 25). Законодатна (с. 27) і культурна діяльність Ярослава: монастирі (с. 29), освіта (с. 29) і церковні справи (с. 30); будівництво й монета (с. 31). Смерть Ярослава (с. 32); поділ його спадщини (с. 33).

II. Розклад Руської держави в XI—XII в. 34—91

Загальні уваги: заповіт Ярослава (с. 34); безрадіність супроти розкладу держави (с. 35); змагання князів до збирання Руської держави (с. 36); перешкоди до того, вплив земель (с. 37). Спільна діяльність старших Ярославичів (с. 38); переміни в степу (с. 40); київське повстання 1068 р. (с. 42); вигнання й поворот Ізяслава (с. 43). Кінець солідарності Ярославичів (с. 45). Святослав у Києві (с. 46). Ізяславова Одісея (с. 47). Діяльність Святослава у Києві (с. 49); його Ізерт і поворот Ізяслава (с. 50). Перший похід ізгоїв (с. 51) і смерть смелава (с. 52). Ізгої (с. 53), боротьба їх із Всеволодом (с. 54); наділене Давида і конфлікт з Ярополком (с. 55); поділ Ярополкової спадщини (с. 56). Половецькі напади (с. 57). Заграничні зносини Всеволода (с. 58) і внутрішня діяльність (с. 59). Смерть Всеволода і справа київського стола (с. 60). Св'ятополк у Києві і його характеристика (с. 60). Половецькі напади, Бонякова легенда (с. 61); війна 1093 р. (с. 62); справа Святославичів (с. 63); з'їзд в Любчу і його постанови (с. 66); княжі відносини — осліплення Василька (с. 67) і волинська війна (с. 69); з'їзд у Ветичах (с. 70); політична ситуація на поч. XII в. (с. 71). Агресивна боротьба з Половцями (с. 73), ентузіязм суспільности (с. 75);

ослаблення Половців (с. 76). Смерть Сьвятополка (с. 77) і справа київської спадщини (с. 78). Київські розрухи (с. 78) і записини Мономаха (с. 79.) Мономах: збирання земель — конфлікт з Глібом минським (с. 80) і Ярославом волинським (с. 81). Відносини до степу (с. 82), зносини заграничні (с. 83); становище Мономаха в системі Руської держави (с. 84); його закони (с. 85); його характер (с. 86). Смерть Мономаха — Мстислав у Києві (с. 87). Переміни в політичній ситуації (с. 88); боротьба серед династій чернігівської (с. 89) і галицької (с. 90) й участь Мстислава; заслання полоцьких князів (с. 90). Смерть Мстислава (с. 91).

III. Упадок Київів 92—182

Загальні уваги — різні стадії в процесі упадку Київів (с. 92); відокремлення земель (с. 94). Заповіт Мономаха (с. 96) і розділ між Монаховичами через справу київського стола (с. 97); переходи Переяслава з рук до рук (с. 98); участь Ольговичів і їх походи (с. 99); смерть Ярополка, страти Мономаховичів: Полоцьк і Новгород (с. 101). Вячеслав у Києві і похід Всеволода Ольговича (с. 102); політика Всеволода (с. 103); компроміс із Мстиславичами (с. 104); галицькі походи (с. 105); Всеволод віддає Київ Ігорю (с. 106); відносини київської громади до Всеволода (с. 107). Ігорь і Кияне (с. 108). Похід Ізяслава Мстиславича (с. 110). Виступ Юрія (с. 112); союзи князів і участь заграничних держав (с. 113); Кияне забивають Ігоря (с. 114); справа Ростислава Юривича (с. 116); перший похід Юрія (с. 117); виступ Переяславців (с. 118); Ізяслав вертає до Київів (с. 119); другий похід Юрія (с. 120); Ізяслав вдруге вертає до Київів (с. 121). Компроміс із Вячеславом (с. 122); війна 1151 р. (с. 123) і дальші даремні заходи Юрія (с. 124). Галицькі походи Ізяслава (с. 125), його смерть (с. 126). Ростислав у Києві (с. 127) і розгром Мстиславичів (с. 128). Ізяслав Давидович і Юрій (с. 129); половецька справа (с. 130); смерть Юрія (с. 131). Ізяслав Давидович вдруге в Києві (с. 132); Іван Берладник і справа галицького стола (с. 133). Ростислав вдруге в Києві (с. 134). Останній похід Ізяслава Давидовича (с. 135). Відокремлення земель Переяславської (с. 136), Туровської і Волинської (с. 137). Політичні відносини в 60-х роках, половецька справа (с. 138). Новий політичний центр на півночі (с. 139); політика Андрія Юривича (с. 140). Смерть Ростислава (с. 141); Мстислав Ізяславич і інтриги князів (с. 142). Похід на Київ і погром 1169 р. (с. 143). Андрій і Ростиславичі (с. 144); другий похід на Київ Андрія, 1173 р. (с. 146); смерть Андрія й упадок суздальського впливу (с. 147). Боротьба за Київ Ростиславичів і Ольговичів (с. 148); плани Сьвятослава Всеволодича (с. 149); компроміс Рюрика і Сьвятослава Всеволодича (с. 150); політична ситуація в 80-х рр. (с. 151); половецька справа (с. 153); боротьба з Половцями в 80-х (с. 154) і 90-х рр. (с. 155). Смерть Сьвятослава, Рюрик у Києві (с. 158); інтрига Всеволода суздальського (с. 159); конфлікт Рюрика з Романом волинським (с. 159) і Ольговичами (с. 160). Зміни в політичній ситуації (с. 162). Похід Романа на Київ (с. 164); другий погром Київів (с. 165). Смерть Романа (с. 166); боротьба за його спадщину (с. 167); успіхи Ольговичів, боротьба за Київ (с. 168), компроміс з Рюриком (с. 169). Смерть Всеволода суздальського й інші зміни в політиці (с. 170); війна 1214 р. (с. 171). Мстислав Удатний і боротьба за Галичину (с. 172). Перший

прихід Монголів (с. 174), битва на Калці (с. 175). Політична ситуація в 1230-х рр. (с. 176); боротьба за Київ і Галич (с. 177); зміни князів у Києві (с. 179). Другий прихід Монголів (с. 180); останні київські князі (с. 181).

IV. Перегляд поодиноких земель: Київщина (в додатку — Турово-Пинська земля) 183—228

Загальні уваги: термінологія землі й волости (с. 183). Київщина — її склад: Полянська (с. 184), Деревська земля (с. 185), Погорина (с. 186), Побоже (с. 187), Турово-пінська земля (с. 188); границі Київщини (с. 189). Осади: Київ — його територія і часті (с. 190), їх розвій (с. 191); старий город (с. 192), Ярославів город (с. 192), Поділе (с. 194); наддніпрянські часті (с. 195), задніпрянські околиці (с. 196); великість міста (с. 197); чужоземні колонії (с. 198). Вишгород (с. 199); Білгород (с. 202); поріче Стугни: Василів (с. 203), Треполь, Витичев (с. 204); Заруб (с. 205); Поросє: Торчеськ (с. 205), Юрів (с. 206), Канів (с. 207), Товарів (с. 208). Деревська земля: Іскоростень, Вручий (с. 209), Котельниця, Возвягель (с. 210). Внутрішнє жите Київщини: земська аристократія й її впливи (с. 211); політика землі (с. 212), київська улюблена династія (с. 213); політична діяльність громади і її слабкі сили (с. 214). Неподільність Київщини (с. 216); княжі волости в Київщині (с. 217). Культурне (с. 218) і релігійне (с. 219) значіння Київя. Турово-пінська земля: етнографічний підклад (с. 220), політичні границі (с. 221); Городенське князівство (с. 222); осади (с. 223), Туров і Пинськ (с. 224); політичне жите землі (с. 225); змагання землі до відокремлення (с. 226); туровська династія (с. 227); її становище в XIII в. (с. 228).

V. Чернігівщина й Переяславщина 229—267

Сіверяне (с. 229), їх історія до Ярославового поділу (с. 270), Радимичі (с. 323) і Вятичі (с. 233). Чернігівщина: її відокремлення (с. 234), її границі (с. 235); Посеме (с. 236). Політичні змагання чернігівських князів (с. 237), боротьба за Київ (с. 238), новгородська (с. 239), галицька справи (с. 240). Дроблення Чернігівщини: поділ династії на лівії (с. 241), „ліствиноє восхожденіє“ (с. 242); чернігівські князівства (с. 243); політична діяльність громади: віче чернігівське (с. 244), стародубське (с. 245). Суспільно-культурне жите: розвій дружинности й дружинної поезії (с. 246); літературні пам'ятки (с. 247); церковне жите (с. 248). Осади: Чернігів (с. 250), Любеч, Гомій, Стародуб (с. 251), Новгород, Вщиж, Трубчевськ, Брянськ, Курськ (с. 252), Карачев, Козельськ (с. 252). Переяславщина — її відокремлення (с. 252); змагання громади (с. 253); переяславська династія (с. 254); зверхня історія землі (с. 255). Границі Переяславщини (с. 257), відносини до степових орд (с. 258), боротьба і колонізація XII в. (с. 259); турецькі колонії (с. 260); походи в степ (с. 262); „Україна“. Осади: Переяслав і його околиця (с. 263), Летчє монастир (с. 264), Остерський городок (с. 265). Культурне жите (с. 266); останки дружинного епоса (с. 267).

VII. Степи 268—306

Останки руської колонізації в степах: Тмуторокань (с. 269). його людність (с. 270); пам'ятки руського життя (с. 271); кримські від-

носини (с. 272); ізгої в Тмутороканю; кінєць залежності його від Русі (с. 274). Русь у Криму, на Подоню (с. 275) і на каспійським побережжю (с. 276). Русь на Чорноморю: Олеше (с. 276), Подунавє (с. 278); Берладь і Берладники (с. 279); подунайські князівства і задунайські городи (с. 280); залежність Подунавя від Галичини (с. 281). Бродники (с. 282). Турецька кольонізація степів — Печеніги (с. 283), Торки (с. 284), упадок Печенігів (с. 285), упадок Торків (с. 286); Половці — їх устрій (с. 287) і побут (с. 288), їх напади в XI в. (с. 288), руські походи на поч. XII в. і ослаблення Половців (с. 289); половецька кольонізація на Русі (с. 290); повстання Печенігів і Торків на Половців (с. 291); Половці відживають — їх напади при кінці XII в. (с. 292); культурні впливи Русі на Половців (с. 293). Монголи-Татари (с. 294); Темуджін (с. 295); перший похід на Чорноморє (с. 296); похід Бату (с. 297); походи на українсько-руські землі (с. 298), облога Києва і похід на Угорщину (с. 299); орда Бату осаджуєть ся в Чорноморю (с. 300), її устрій і культура (с. 301). Міграція Половців (с. 302). Турки на Русі — Чорні Клобуки (с. 303), їх побут і культура (с. 305), питання про їх дальшу долю (с. 305).

Примітки. — До I глави 307—321

В тїм ширшї пояснення й дрібні екскурси: література історії давньої Руської держави — загальні курси (с. 307), монографії (с. 308), науки помічні історії (с. 309), історична географія (с. 310). Питання про Ярославою хартию Новгородцям (с. 312). Тітмар і Мартин Галь як джерела для історії війни 1018 р. (с. 313). Шлюб Казимира з Ярославою (с. 315). 1036 р. — дати смерти Мстислава й останнього печенівського нападу (с. 216). Жінки Ярослава (с. 318). Література королівни Анни Ярославни (с. 318). Джерела похода 1043 р. — византийські (с. 319) і свійські (с. 320). Дата смерти Ярослава (с. 320) і його літа (с. 321).

Примітки до II глави 321—333

Другошеве оповідання про русько-польські війни за Ізяслава Ярославича (с. 323). Поділ волостей підчас другого вигнання Ізяслава (с. 323). Татіщевске оповідання про корсунські справи (с. 324). Справа Гліба Святославича (с. 325). Печатка Теофанії Мудалоніиси (с. 325). Мономахові звістки про походи в поміч Ярополку Ізяславичу й найбільш правдоподібний розклад подій (с. 326). Перехід Перемишля до Ростиславичів (с. 326—7). Відносини Мономаха до Давида Святославича в 1096—7 рр. (с. 328—9). Волинська війна — її джерела (с. 329). Татіщевські характеристики князів (с. 331). Війна Мономаха з Ярославом — її джерела (с. 332). Лев Діогенович (с. 332—3).

Примітки до III глави 334—348

Шлюби Верхуслави і Звенислави з польськими князями (с. 334). Сказання про смерть Ігоря Ольговича (с. 336). Оповідання Кінама про зносини Мануїла з Ростиславом (с. 338). Дата смерти Володимира галицького (с. 341). Дати походу Романа на Половців і другого київського погрома (с. 342). Хронологія 1203—5 рр. (с. 343). Дата смерти Рюрика (с. 344). Сказання про перший прихід Монголів (с. 346). До облоги Києва (с. 347).

Примітки до IV глави 348—356
Література Київської землі (с. 348). „Русь“ (с. 349). Перехід Погорини до Луцького князівства (с. 349). Література Києва (с. 350). Городища с. Коночі й Сахнівки (с. 354).

Примітки до V глави 356—361
Література Чернігівщини (с. 356). Література Чернигова (с. 357). Література Переяславщини (с. 358). Володимир Глібович і його роля в передових полках (с. 359). Назва „Україна“ (с. 360). Остерський городок (с. 361).

Примітки до VI глави 361—372
Дійсна назва Тмутороканя (с. 361). Руські пам'ятки Тмутороканської волости (с. 362). Печатка Теофанії (с. 362—3). „Руські купці“ ібн-ель-Атира (с. 363—4). Кримські Русини у Рюйсброка (с. 364). Грамота Івана Берладника (с. 365). Реєстр подунайських городів (с. 366). Література монгольських завойвань (с. 368). Теорія про турецькі домішки в українсько-руській людности (с. 371). Топографічні назви на Україні зв'язані з іменами Печенігів, Торків, Половців і Берендичів (с. 372).

Генеалогічні таблиці і мапи:

Пояснення до генеалогічних таблиць	374
Таблиця I: загальна генеалогія руських князів	} 375—6
Таблиця II: лівія Ізяслава Ярославича	
Таблиця III: лівія Святослава Ярославича	377—8
Таблиця IV: лівія Всеволода Ярославича	} 379—380
Таблиця V: лівія Мстислава Мономаховича	
Мапа I: Київщина і Турово-Пинщина в XI—XIII в.	381—2
Мапа II: Чернігівщина й Переяславщина в XI—XIII в.	383—4
Примітки до мап	385—8
Чернігівщина: Берзой, Біла вежа, Блестов, Болдиз (с. 385), Боловос, Вир, Воргол, Воробійна, Всеволож, Колтєськ, Кром, Липовець, Лобинськ, Локня, Лопасна (с. 386), Носів, Оболовь, Орогощ, Росуха, Свинь, Синій міст і Радош, Сновськ (с. 387). Переяславщина: Воїнь, Голтав (с. 387), Дубниця, Лтава, Малотин, Переволока, Песочен, Ривів, Стряков (с. 388).	
Важніші похібки.	389
Показчик імен і річей	390—8
Зміст	399—403

Л2 крб

ПРОВЕРЕНО
С/Ф. 1987

2004

B 1.024/2

Грушевский

ИСТОРИЯ
РУСИ

12